

**SENÂÎ-Yİ GAZNEVÎ'NİN
HADÎKATÜ'L-HAKÎKA'SINDAKİ
TASAVVUFÎ TERİMLER**

Nurdan KABAN

**Doktora Tezi
Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY
2020
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FARS DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Nurdan KABAN

SENÂÎ-Yİ GAZNEVÎ'NİN HADÎKATÜ'L-HAKÎKA'SINDAKİ
TASAVVUFİ TERİMLER

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

ERZURUM – 2020

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Senâî-yi Gaznevî ‘nin *Hadîkatü’l-hakîka*’sındaki Tasavvufi Terimler” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[17.12.2020]

[Nurdan KABAN]

Aslı Islak İmzalıdır.

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY danışmanlığında, Nurdan KABAN tarafından hazırlanan bu çalışma 17/12/2020 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

İmza: . Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

İmza: . Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selami ECE

İmza: . Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

İmza: . Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Pounch ABDOLLAHIFARD

İmza: . Aslı Islak İmzalıdır.

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ.....	VIII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN EDEBİYATINDA TASAVVUF

1.1. TASAVVUF	8
1.1.1. Tasavvufun Ortaya Çıkışı	8
1.1.2. Tasavvuf ve Sûfî Tanımları	13
1.1.3. Tasavvufun Gelişim Dönemleri.....	23
1.1.4. Tasavvufun Konuları	31
1.1.5. İlk Mutasavvıflar	36
1.2. TASAVVUF EDEBİYATI.....	47
1.3. TASAVVUF TERİMLERİ.....	55
1.3.1. Tasavvuf Terimlerinin Kullanılmaya Başlanması	55
1.3.2. Tasavvuf Terimleri ve Tasavvuf Terimlerinden Bahseden Kaynak Eserler	59
1.3.2.1. <i>ez-Zühhd ve 'r-rekâ'ik</i>	62
1.3.2.2. <i>er-Ri'âye li-Hukûkillâh</i>	62
1.3.2.3. <i>el-Lüma'</i>	62
1.3.2.4. <i>et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf</i>	63
1.3.2.5. <i>Kütü'l-kulûb</i>	63
1.3.2.6. <i>Tabakâtü's-sûfiyye</i>	63
1.3.2.7. <i>Tabakâtü's-sûfiyye</i>	64
1.3.2.8. <i>Hilyetü'l-evliyâ</i>	64
1.3.2.9. <i>er-Risâle</i>	65
1.3.2.10. <i>Keşfü'l-mahcûb</i>	65
1.3.2.11. <i>Menâzilü's-sâirîn</i>	66
1.3.2.12. <i>İhyâü 'Ulûmiddîn</i>	66
1.3.2.13. <i>Kîmyâ-yi Sa'âdet</i>	66

1.3.2.14. <i>Sevânihü'l- 'uşşâk</i>	67
1.3.2.15. <i>Hadikatü'l-hakika</i>	67
1.3.2.16. <i>Sıfatü's-safve</i>	67
1.3.2.17. <i>Meşrebü'l-ervâh</i>	68
1.3.2.18. <i>Usûlü'l- 'aşere</i>	68
1.3.2.19. <i>Mantıku't-tayr</i>	69
1.3.2.20. <i>Mirsâdü'l- 'ibâd</i>	69
1.3.2.21. <i>Ma 'ârif</i>	69
1.3.2.22. <i>Avârifü'l-ma 'ârif</i>	70
1.3.2.23. <i>el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye</i>	70
1.3.2.24. <i>Mesnevî-yi Ma 'nevî</i>	71
1.3.2.25. <i>Istılâhât-i Ehl-i Tasavvuf</i>	71
1.3.2.26. <i>el-İnsânü'l-kâmil</i>	71
1.3.2.27. <i>Gülşen-i Râz</i>	72
1.3.2.28. <i>Istılâhâtü's-sûfiyye</i>	72
1.3.2.29. <i>Nefehâtü'l-üns</i>	72
1.3.2.30. <i>Istılâhât-i Meşâyih</i>	73

İKİNCİ BÖLÜM

SENÂÎ-Yİ GAZNEVÎ

2.1. HAYATI	74
2.1.1. Adı ve Mahlası	74
2.1.2. Doğum tarihi, Hayat Serüveni ve Vefat Tarihi	78
2.2. MEZHEBİ	112
2.3. ÇAĞDAŞLARI VE MEMDUHLARI	113
2.4. ESERLERİ	114
2.4.1. Kesin Olarak Senâî'ye Ait Olanlar	114
2.4.1.1. <i>Dîvân</i>	114
2.4.1.2. <i>Hadikatü'l-hakika</i>	115
2.4.1.3. <i>Seyrü'l- 'ibâd ile'l-me 'âd</i>	123
2.4.1.4. <i>Kârnâme-i Belh</i>	124
2.4.1.5. <i>Senâîâbâd</i>	125
2.4.1.6. <i>Tahrîmetü'l-kalem veya Tecrübetü'l- 'ilm</i>	125

2.4.1.7. <i>'Aklnâme</i>	126
2.4.1.8. <i>Mekâtîb-i Senâî</i>	126
2.4.2. Senâî'ye Aidiyeti Şüpheli Olanlar	126
2.4.2.1. <i>Tarîku't-tahkîk</i>	126
2.4.2.2. <i>'İşknâme</i>	129
2.4.2.3. <i>Bâğ-ı İrem</i>	130
2.4.2.4. <i>Garîbnâme</i>	130
2.4.2.5. <i>Behrâm u Bihrûz</i>	130
2.5. HADÎKATÜ'L-HAKÎKA'NIN BABLARI	130
2.5.1. Birinci Bab	131
2.5.2. İkinci Bab	134
2.5.3. Üçüncü Bab	135
2.5.4. Dördüncü Bab	136
2.5.5. Beşinci Bab	137
2.5.6. Altıncı Bab	138
2.5.7. Yedinci Bab	141
2.5.8. Sekizinci Bab	144
2.5.9. Dokuzuncu Bab	148
2.5.10. Onuncu Bab	152
2.6. SENÂÎ'NİN ETKİLENDİĞİ VE ETKİLEDİĞİ ŞAHSİYETLER	155
2.6.1. Senâî'nin Etkilendiği Şahsiyetler	155
2.6.2. Senâî'den Etkilenen Şahsiyetler	159
2.7. EDEBÎ KİŞİLİĞİ	174

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADÎKATÜ'L-HAKÎKA'DA YER ALAN TASAVVUFİ TERİMLER

3.1. TEVHÎD	188
3.2. MÂRİFET	196
3.3. VAHDET	199
3.4. KIDEM	202
3.5. SAFÂ VE İHLÂS	207
3.6. İSTİVÂ	210
3.7. DERECE-DERECÂT	212

3.8. DEREKÂT	214
3.9. HIFZ	214
3.10. MURAKABE.....	216
3.11. HİKMET	218
3.12. REZZÂK	220
3.13. HİDÂYET.....	223
3.14. MÜCÂHEDE.....	225
3.15. TAKDÎS	228
3.16. YARATMAK (SUN‘) VE KUDRET	230
3.17. FAKR.....	231
3.18. TAZARRU VE ACZ	234
3.19. ZİKİR	237
3.20. BEKÂ	241
3.21. VÜCÛD VE ADEM	243
3.22. ŞÜKÛR	245
3.23. ŞİKÂYET	248
3.24. RIZIK	251
3.25. HUBB VE MUHABBET	253
3.26. TECRÎD.....	256
3.27. SÛLÛK	259
3.28. TEVEKKÛL.....	263
3.29. RÛYA.....	267
3.30. TENÂKUZ-U DÂREYN: İKİ DÜNYA ÇELİŞKİSİ.....	270
3.31. ÎSÂR.....	271
3.32. İTTİHÂD	274
3.33. İTTİSÂL	277
3.34. ZÜHD VE ZÂHİD	280
3.35. HUBB-İ DÜNYA.....	283
3.36. HUŞÛ	285
3.37. NAMAZ VE RAĞBET	288
3.38. HAMD VE SENÂ	291
3.39. MÜNÂCÂT	294
3.40. KEREM	298

3.41. İNÂBE.....	301
3.42. İHLÂS.....	303
3.43. KAZÂ VE KADER.....	306
3.44. ŞEVK	310
3.45. HEZER/HEZİR	312
3.46. RIZÂ	314
3.47. KERAMET.....	317
3.48. UBÛDİYYET	319
3.49. İMTİHAN.....	322
3.50. VECD VE HÂL.....	324
3.51. TAKVÂ.....	327
3.52. AKIL	329
3.53. NEFİS	332
3.54. RİYA	335
3.55. AŞK.....	338
3.56. MÜRİD	341
3.57. BAST.....	344
3.58. RİYÂZET	346
3.59. GAYRET	349
3.60. ÖLÜM.....	351
3.61. FENÂ	354
3.62. HIRS VE ŞEHVET.....	356
3.63. TEFEKKÜR.....	360
3.64. HAKİKAT VE TARİKAT.....	363
3.65. KANAAT	367
SONUÇ	370
KAYNAKÇA.....	374
DİZİN.....	389
ÖZGEÇMİŞ	396

ÖZET

DOKTORA TEZİ

SENÂÎ-Yİ GAZNEVÎ'NİN HADİKATÜ'L-HAKİKA'SINDAKİ
TASAVVUFİ TERİMLER

Nurdan KABAN

Tez Danışman: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

2020, 396 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

Prof. Dr. Selami ECE

Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Dr. Öğr. Üyesi Pouneh ABDOLLAHIFARD

Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131) *Hadikatü'l-hakika*'sı ile ilgili hazırlanan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İran edebiyatında tasavvufun ortaya çıkışı anlatılmış, tasavvuf ve sûfî tanımları yapılmış, tasavvufun gelişim dönemleri, tasavvufun konuları, ilk mutasavvıflar, tasavvuf terimlerinin kullanılmaya başlanması ve tasavvuf terimleri üzerine yazılan eserler hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümde Senâî'nin hayatı, mezhebi, çağdaşları, eserleri ve memduhları, etkilendiği ve kendisinden etkilenen şahsiyetler hakkında elde edilen bilgilere değinilmiştir. Son bölümde ise bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan *Hadikatü'l-hakika*'da yer alan tasavvuf terimleri ve bu terimlerin hangi manalarda kullanıldığı örnek beyitlerle anlatılmıştır. Ayrıca bu bölümde Senâî'nin tasavvufî görüşlerini güçlendirmek amacıyla işaret ettiği âyetlerin yer aldığı sureler ve âyet numaraları yazılmış ve hadisler de tahrir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, sûfî, tasavvuf terimleri, Senâî-yi Gaznevî, mesnevi, *Hadikatü'l-hakikâ*.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

THE SUFI TERMS IN SANAI GHAZNAVI'S HADIQATU'L-HAQIQA BOOK

Nurdan KABAN

Advisor: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

2020, 397 pages

Jury: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

Prof. Dr. Selami ECE

Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Assist. Prof. Dr. Pouneh ABDOLLAHIFARD

This study, which is prepared on Sanai Ghaznavi's (ö.525/1131) Hadiqatu'l-haqıqa book consists of three parts. In the first part, the emergence of sufism in Iranian literature was explained, the definitions of sufism and sufi is made, the development periods of sufism, the subjects of sufism, the first sufis, the beginning of the usage of sufism terms and the written works about terms of sufism is listed. In the second part, information is given about name, life, works and contemporaries of Sanai and persons who were praised by him and the people who affected by him and the people he was affected by. And in the last part, the terms of sufism in the Hadiqatu'l-haqıqa poem book which is the main subject in this study, and their meanings is explained with sample couplets. In addition verses and hadiths point out by Sanai in order to strengthen his views on terms of sufism is given in this part.

Keywords: Sufism, sufi, term of sufism, Sanai Ghaznavi, mathnawi, Hadiqat al Haqıqa.

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Oğlu
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
hk.	: Hicrî-Kamerî
hş.	: Hicrî-Şemsî
Hız.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
S.	: Sayı
Tsh.	: Tashih eden

ÖNSÖZ

Senâî-yi Gaznevî, Fars tasavvuf edebiyatında ilk defa tasavvufi hakikat ve manaları şiir haline getiren şairdir. Saray ve methiye şairliği şeklinde başlayan şairlik serüveni onu, dinî, tasavvufî, ahlaki, toplumsal ve felsefî temelli konuları rahatça ifade ettiği özgür bir zemine taşımıştır. Senâî, tasavvufî, felsefî ve toplumsal konuları şiire taşımasıyla kendisinden sonra gelen Ferîdüddîn Attâr, Mevlânâ Celâledîn-i Rûmî gibi şahsiyetlere bu alanda bir yol açmıştır.

Hadîkatü 'l-hakîka'da yer alan konulara bakıldığında Senâî'nin Kur'an, hadis, ke- lam gibi ilimlerin yanında tıp ve astronomi gibi zamanının bilimlerine de aşina olduğu anlaşılmaktadır. Toplumsal konularda sosyal adalet, geçim sıkıntısı, zalim ve cahil yöneticilerin elinden muzdarip olan halk, aile bağlarının ve akrabalıkların ne anlama geldiği Senâî'nin şiirlerinde işlenmektedir. Yıldızların hareketleri ve bu hareketlerin dünyaya olan etkileri, kuraklıklar ve sebepleri, rüyaların insan hayatındaki önemi ve ne anlama geldikleri onun geniş bir konu yelpazesinde fikir ortaya koyduğunu göstermektedir. Senâî, bu eserinde ilmî ve dinî, ele aldığı her konuyu insanların iyi veya kötü davranışlarına bağlamakta, hikâyeler, temsiller ve örneklemeler aracılığı ile insanların ders almalarını sağlamaktadır. Bazı yerlerde de açık bir şekilde nasihatler vermekte, insanlara neyi yapip neyi yapmamaları gerektiğini söylemektedir.

Senâî, *Hadîkatü 'l-hakîka*'yı ömrünün son yıllarında kaleme almıştır. Bu nedenle de Senâî'nin dinî, tasavvufî ve ahlaki görüşlerini, yaşadığı ruhi ve fikri değişimleri, hayatının son dönemlerinde yaşadığı sıkıntıları en iyi şekilde yansıtan eseridir. Eserde ele aldığı konular sebebiyle zamanının dindar kesimleri tarafından pek çok suçlamalara maruz kalmış hatta bu nedenle hapis hayatı dahi yaşamıştır. *Hadîkatü 'l-hakîka*'nın sonunda da yer aldığı gibi bu iftiralar ve zindandan kurtulmak için eserini on bin beyit şeklinde Bağdat'a Gazneli âlim Burhâneddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır Gaznevî'ye göndermiş ve eserinin İslam dinine aykırı hiçbir hüküm içermediğinden, Kur'an'a ve sünnete ters düşmediğinden bahsetmiş, eseri okuyup bu hususta kendisine yardım etmesini istemiştir. Senâî, sonunda amacına ulaşmış ve bu eserle ilgili üzerine atılan iftiralar ve Bağdatlı din âlimlerinin ortak görüşü sayesinde kurtulmuştur. Senâî, *Hadîka*'da hayatının her döneminde dar görüşlü, kötü niyetli olarak nitelendirdiği insanlardan dert yanmakta, onlar tarafından haksızlıklara uğramasından bahsetmektedir.

Hadikatü'l-hakika, Senâî'nin sûfî bir hayat sürdüğünün, pek çok sıkıntı yaşamasına rağmen sabrı ve kanaatkârlığı seçtiğinin bir göstergesidir. Yaşadığı zorlu hayat koşulları, onun tasavvufî hayatı daha içten yaşamasına sebep olmuştur. Birkaç kez Gazne şehrini terk edip değişik beldelede yaşamak zorunda kalsa da buraya tekrar geri dönmesi ve hayatının son yıllarını kendisine pek çok sıkıntı yaşatan insanların içinde fakat onlardan uzak, yoksulluk ve zorluklarla geçirmesi, Senâî'nin dünya hayatına dair bakış açısını ortaya koymaktadır. Senâî, benliğinin ve nefsinin idaresinden kurtulup sadece yaratıcısına doğru yol almakta, Allah'tan başka hiç kimseden bir şey ummamakta ve asıl yurdu olan ahiret hayatına özlem duymaktadır.

Hadikatü'l-hakika'da, Allah'a imanın ilk şartı olan tevhidle başlanıp Allah'a yakınlığın ve salih bir kul olmanın gereğini anlatan mârifet, ihlâs, murakabe, mücâhede, takdis, zikir, fenâ, muhabbet, hamd, tefekkür ve aşk terimleri açıklanmakta, vahdet, kıdem, istivâ, hıfz, hikmet, rezzâk, hidayet, sun', bekâ ve kerem terimleri ile Allah'ın sıfatlarının ve zatının yüceliği, hakiki varlık ve tüm varlığın tek sahibinin sadece Allah olduğu vurgulanmaktadır. Kulun dünyaya yüz çevirip sadece Allah'a yönelmesindeki kuralların açıklandığı fakr, acz, vücûd ve adem, hubb ve muhabbet, tecrîd, sülûk, tevekkül, îsâr, ittihâd ve ittisâl, zühd, inâbe, hezer, ubûdiyyet, takvâ, tecrîd, tefekkür ve kanaat terimleri işlenmektedir. İbadet ve taatte ihlâs, zikir, şükür, şikâyet, huşû, namaz ve râğbet, hamd ve senâ, münacât, vecd ve hal, takvâ terimleri anlatılmaktadır. Allah ile kul arasındaki engellerin ortadan kaldırılmasını açıklayan terimler ise mücâhede, tecrîd, tevekkül, inâbe, akıl, nefis, riyâ, aşk, mürid, riyazet ve ölümdür. Derece, dereke, mürid, gayret, fenâ, bekâ, hakikat ve tarikat terimleri ile tasavvuf yolunun gerçekte ne olduğu ve seyr u sülûkun insanı ulaştıracağı yerler anlatılmaktadır. İmtihan terimi ile insanın dünyaya gönderiliş amacı, ölüm ile gerçek sandığı varlığının sonunun ne olacağı açıklanmakta, kanaat terimiyle de insanın, Allah'ın sonsuz nimetleri karşısında takınacağı halin ne olması gerektiği belirtilmektedir. Allah'a kul olmanın neşesi ve O'nun lütuflarının ümidi bast terimi ile açıklanırken ümid ve neşe halinin insanı gaflete sürüklemeye tehlikesine de işaret edilmektedir. Akıl terimi ile bilmenin ve anlamının akla, kulluğun da akıllıya farz kılındığı belirtilmektedir. Allah'ı bilen ilk varlık olarak aklın şerefinden, nefis terbiyesindeki rolünden bahsedilmekte ve aklın, aşkın hizmetine girmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Senâî'ye göre Allah yolunda söz ve davranışlar sadece birer semboldür. Aslolan ilahi aşkın gönlü coşturması, her an Allah'la beraber olduğunun farkındalığında bir

hayat sürülmesidir. Dolayısıyla *Hadîka*'da zikredilen terimler, kulun Allah'ın razı olacağı hallere bürünmesini anlatmaktadır. Hepsi bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu terimler, insan-ı kâmil olmanın şartlarını oluşturmaktadır.

Hadîka'da tasavvuf terimlerinin yanında ictihad, haşr ve neşr, kazâ ve kader gibi dinî terimlerin, ahlak kurallarının da açıklanmasından yola çıkarak söylenebilir ki *Hadikatü'l-hakika* Allah'ın kulunu, kul olmakla şereflelendirmesinin, şariat, tarikat, hakikat ve mârifet bahçesinde aşkın, kulluğun ve ebedi saadetin yeşermesinin anlatıldığı bir eserdir.

Ayrıca *Hadikatü'l-hakika*, Senâî'nin adeta bir vaaz ve sohbet meclisidir. Bu eser aracılığıyla insanlara bir sûfî olarak tasavvuf yolunda nasıl yürüdüğünü ve kendisini bu yolda nerede gördüğünü anlatırken zamanın sahte âlim ve sûfilerini de eleştirmektedir. Anlattıkları ile ya doğrudan uyarılarda ve nasihatlerde bulunmakta ya da verdiği örneklerle okuyanların ders almalarını istemektedir. Hatta insanları uyarmada kendisini, en yakınlarının dahi dinlemediği Hz. Nuh'a benzeterek fazla bir beklenti içinde olmadığını, birkaç kişinin bile bu sözlere uymasının yeterli olacağını söylemektedir.

Senâî'ye göre onun şiirlerini diğer şairlerin şiirinden üstün yapan yaşadığı zorlu hayat koşulları ve Allah yolunda nefsin terbiye etmek ve eğitmek için çektiği sıkıntılardır. Kur'an'ın ve sünnetin ışığında kaleme aldığı *Hadikatü'l-hakika* bir hakikat bahçesi, içindeki beyitler de hakikat kapılarını açan birer anahtardır.

Tasavvuf edebiyatının en önemli manzum eserlerinden olan *Hadikatü'l-hakika* hakkında ilk defa bir terim taraması bu çalışma ile yapılmıştır. *Hadîka*'da zikredilen tasavvuf terimlerinin incelemesinin yapılmasında 1826 beytin çevirisi yapılmıştır. Bu beyitlerden tasavvuf terimlerini açıklayan beyitler seçilerek terim açıklamaları beyitleriyle birlikte verilmiştir. Ayrıca *Hadikatü'l-hakika*'da yer alan ve bir bölümü tasavvuf, ahlak, peygamberler ve bazı büyük şahsiyetler hakkında, bir kısmı da sosyal hayat, ticaret, ibretlik olaylar ve kıtlık gibi felaketler üzerine yazılmış 46 adet temsilin, 51 adet hikâye ve kıssanın beyitlerinin de incelemesi yapılmıştır.

Çalışmada yer alan tasavvuf terimlerinin, eser ve şahıs isimlerinin imlasında Diyanet İslam Ansiklopedisi, diğer kelimelerin imlasında ise Türk Dil Kurumunun 2019 baskısı dikkate alınmıştır.

Vuslat yolunda geçilmesi gereken pekçok geçit, açılması gereken birçok kapı varken bu tarz bir çalışmayla aşına olmanın şahsıma sağladığı faydanın farkında olarak değerli hocam Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY'a ve bu çalışmada desteklerini esirgemyen dostlarıma teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Erzurum – 2020

Nurdan KABAN

GİRİŞ

Tasavvuf kelimesinin kökeni ehl-i suffe, saff-ı evvel, Benî Sudâ' adlı bir kabile ismine, arılık ve temizlik anlamındaki saffet, Yunanca ot "hikmet" anlamındaki sofus, yün anlamındaki sûf ifadelerine dayandırılmıştır.¹ Hicrî II. (VIII.) yüzyıla kadar bilinmeyen ve kullanılmayan sûfî kelimesini ilk olarak kullanan Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) olmuştur.²

Tasavvuf ilmi gaybı müşahade etme ve gayb ilmini elde etme şeklinde tanımlanmaktadır. Tasavvuf yolunun dışarıdan görünen yüzünde riyazet ve mücâhede, içinde ise çeşitli menzil ve makamları kat ederek Allah'a kavuşmak vardır. Buna göre riyazet ve mücâhede ile yaşanan dindarlığa tasavvuf ilmi adı verilmektedir.³

Allah'ın isteği doğrultusunda nefse boyun eğmek⁴ şeklinde tanımlanan tasavvuf, dervişliğe sarılıp fakirliğe yapışmak, malını infak etmek ve başkasından bir şey istemeyi terk etmek şeklinde üç haslet üzerine kuruludur.⁵

Tasavvuf, II. (VIII.) yüzyıldan itibaren İslamiyetin çeşitli bölgelere yayılıp değişik kültür, din ve görüşlerle etkileşime girmesiyle bir takım mezhep ve tarikatların oluşması neticesinde İslam coğrafyasında gelişme fırsatı bulmuştur.⁶

Tasavvufun bir sanat şeklinde ortaya çıkıp gelişmesi ise ilk olarak Arap edebiyatında olmuştur. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren yetişen sûfîler vasıtasıyla önce Basra ve Kûfe'de sonra da Bağdat'ta tasavvufî hayat ve düşünce tarzı yayılma fırsatı bulmuştur. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815) gibi ilk dönem sûfîlerinin zühdiyyat adı verilen şiirlerinde saadeti, rıza ve kanaatte aradıkları görülmektedir. III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyıllarda tasavvuf edebiyatı oldukça gelişmiştir. Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Nesâ'ihu'd-Dîniyye*, *er-Ri'âye li-hukukillâh ve'l-kıyâm bihâ* eserleri, Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848?) *Şathiyyât*'ı ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) bu *Şathiyyât*'ı İslam'ın özüne uygun olarak şerh etmesi bu dönemlerde olmuştur. V. (XI.) yüzyıl, sûfîlerin ibadet ve yaşam tarzlarının tarikat haline dönüştüğü dönemdir. Bu dönemde

¹ Azmi Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, Fatih Sultan Mehmet Kütüphanesi, S. 1, 1995, 61.

² Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 65.

³ Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 63-64.

⁴ Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf -Avârifü'l-Ma'ârif* (Çev. Dilaver Selvi), Semerkand Yayınları, İstanbul 2014, 89.

⁵ Sühreverdî, 84.

⁶ Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 64.

Kuşeyrî (ö. 465/1072) *er-Risâle* eseri ile gerçek sûfilîğin ne olduğunu açıklamış, Gazzâlî (ö. 505/1111) *İhyâü 'Ulûmiddîn* ile sûfiler hakkında oluşan tereddütleri gidermiştir.⁷ IV. (X.) yüzyıldan V. (XI.) yüzyıla kadar tasavvuf mârifet, kültür ve sosyal çerçevede gerçekleşen bir akım şeklinde tabir edilmektedir. Çünkü bu dönem, sûfilerin eser tasnifi ile uğraştıkları bir dönemdir. Ebu Nasr Serrâc'ın *el-Lüma'* ve Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb* eserleri de bu dönemde kaleme alınmıştır.⁸

VI. (XII.) yüzyılda medreselerin yanında tekkeler de resmi bir ilgi ve himaye görmüştür. Bu dönemde çok tehlikeli görünse de Şehâbeddin Sühreverdî el-Maktûl'un (ö. 587/1191) *Hikmetü'l-işrâk* eseri vahdet-i vücûd düşüncesi için cesaret verici bir çalışma olmuştur. VII. (XIII.) yüzyılda Şehâbeddin Sühreverdî (ö. 632/1234) şeriata uygun olan sûfilîğin esaslarını açıklamak ve bu esasları savunmak maksadıyla *Avârifü'l-ma'ârif*'i kaleme almıştır.⁹ İlk olarak Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Ma'rûf-i Kerhî'nin (ö. 200/815-16) görüşlerinde rastlanan vahdet-i vücûd düşüncesi,¹⁰ bu yüzyılda Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/ 1240) ile zirveye çıkmıştır.¹¹

Tasavvuf edebiyatı Arap edebiyatı içinde yavaş bir gelişme seyri gösterirken Fars edebiyatındaki yerini hızlı ve geniş bir şekilde almıştır. Tasavvuf edebiyatında ilk şiirleri rubai nazım türünde Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049) söylemiştir. Tasavvufî şiirin ilk büyük şairi Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131) *Hadikatü'l-hakîka*'sı İran edebiyatında tasavvufî mesnevîlerin ilkidir. Senâî, kendisinden önceki mutasavvıfların eserlerinde ele aldıkları tasavvufî konuları büyük bir ustalıkla kendi şiirlerinde işlemiştir. Kendi ifadesi ile o, bu alanda sözü kemale erdirmiştir. Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221) ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî (ö. 672/1273) tasavvufî görüşlerini şiir yoluyla anlatırken Senâî'nin üslubunu izlemişlerdir. Senâî ile birlikte İran tasavvuf edebiyatında büyük mutasavvıflar devri açılmıştır.¹²

⁷ Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 65.

⁸ Abdullah Cevâdî Âmulî, "Seyr-i Tetavvur-i İrfân ve Tasavvuf der İslâm", *Endişehâ-yi Sahrâyi*, S. 6, İsfahan 1398 hş., 1.

⁹ Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 65.

¹⁰ Mehveş-i Vâhiddust, Yâsir-i Rahmetî, "Berhî ez Vücûh-i Temâyuz-i Mutûn-i İrfânî Nisbet be Âsâr-ı Gayr-i İrfânî", *Mutâle'ât-i 'İrfânî (Mecelle-i 'İlm-i Pejûhişî) Danişkede-i Edebiyyât ve Zebânâ-yi Hâricî-yi Dânişgâh-i Kâşân*, S. 20, Kaşan 1392 hş., 222.

¹¹ Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 65.

¹² Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 67.

Hadikatü'l-hakika, Senâî'nin tasavvufi hakikatleri insanlara aktarmak için kaleme aldığı eseridir. Bu nedenle tasavvufun ve hakikatin ne olduğu üzerine yapılan tanımlamalar bu eserin içeriğini anlamada önemlidir.

Tasavvuf üzerine yapılan ilk tanımlamalardan olan Ma'rûf-i Kerhî'nin "Tasavvuf, hakikatleri anlamak ve halkın elinde olan şeylerden ümit kesmektir." şeklindeki ifadesi hakikatin değerine ve dünyadan el çekmeye vurgu yapmaktadır.¹³ Hücûvî'ye göre sûfiler hakikat tabiri ile Allah'a vuslat mahallinde ikamet etmeyi, sırrın tenzih mahalli üzerinde durmasını kastetmektedirler.¹⁴ Hakikat, dolaylı kaynakla elde edilen ikinci el bilginin aksine ilahi gerçekliğin dolaysız bir şekilde anlaşılmasıdır.¹⁵ Yani hakikatler, keşifle elde edilmektedir. Sûfilere göre keşf, perdelerin arkasında ve aklın ötesinde olanı bilmek yani Allah'ın tecellilerini temaşa etmektir. Müşahede, mükâşefe ve yakîn gibi terimler keşf ile aynı anlamda kullanılmaktadır.¹⁶

Hakikatlerin anlaşılmasında bir diğer unsur akıldır.¹⁷ Dinen müslümanların mükellef kabul edilmesinde temel şart olması nedeniyle tasavvufun da yok saymasının mümkün olmadığı¹⁸ akıl hakkında ise "İmandan sonra kula verilen en değerli şey akıldır." hadisine *Hilyetü'l-evliyâ*'da yer verilmesi ile sûfilerin akla verdiği önem gösterilmektedir.¹⁹ Sûfiler akıllı kulluk vazifelerini yerine getirmede bir araç olarak görmektedirler. Onlara göre akıl, Allah'ın her yerde, her zaman her canlının ihtiyaçlarını karşılamasını, onları koruyup gözetmesini ve onların tek sahibi olmasını anlayamaz. Dünya işleri ile ilgili işleri yürüten akıl cüz'i, ahiret işleri ile ilgili işleri yürüten akıl ise külli akıldır.²⁰ Cüz'i akıl hakikatleri anlamada yetersiz kalmakta hatta bir engel oluşturmaktadır. Bu sebeptendir ki sûfiler tasavvufi hakikatleri, ince ve hususi meseleleri açık bir şekilde paylaşmaktan kaçınmışlardır. Bunları kapalı bir şekilde veya sembollerle anlatarak cüz'i aklın sınırlarını aşmamak

¹³ Abdulkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Abdulkerim Atâ, Mektebü Ebî Hanîfe, Şam 2002, 430.

¹⁴ Ali b. Osman el-Hucvîrî, *Keşfu'l-mahcûb* (Tsh. Mahmûd-i Âbidî), İntişârât-i Surûş, Tahran 1383 hş., 560; Ali b. Osman el-Cüllâbî Hücûvîrî, *Hakikat Bilgisi-Keşfü'l-mahcûb* (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2014, 535.

¹⁵ Aldoux Huxley, *Kalıcı Felsefe* (Çev. Latif Boyacı), İnsan Yayınları, İstanbul 1996, 129.

¹⁶ Uludağ, "Keşf", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 317.

¹⁷ Bekir Köle, "Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, Nisan 2013, 84.

¹⁸ Köle, "Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu", 88.

¹⁹ Köle, "Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu", 92.

²⁰ Köle, "Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu", 84.

ve böyle insanların inkârına sebep olmamak istemişlerdir.²¹ Bu durum tasavvuf terimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Her ilmin bir dili, her dilin bir ibare sistemi bulunduğundan tasavvuf ilmini meydana getiren tarikat topluluklarının da zamanla geliştirdiği sembolik bir dil oluşmuştur.²² Tasavvuf terimlerinin ortaya çıkmasında sûfiler, kendi aralarındaki konuşmalarında ve mektuplarında “lafz-ı hâs” şeklinde gelişen bir sistemde iletişim kurmuşlardır. Hatta mektuplarının bir bölümünde bu terimleri açıkladıkları bölümlere yer vermişlerdir. Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâtü's-sûfiyye*'si, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ* eseri tasavvuf terimlerini ve şeyhlerin öğretilerini açıklayan ilk eserlerdendir.²³ Tasavvufun ilk olarak zühd şeklinde ortaya çıkması nedeniyle ilk olarak oluşturulan tasavvuf terimi “zühd”dür. Yine “tevekkül”, “rıza” ve tasavvuf tarikatlarının en temel yapı taşı olan “zikir” de en eski terimlerden biridir. Tasavvuf terimlerine yer veren eserlerde terimlerin bir kısmı teker teker açıklanırken bazı terimler de bir arada anlatılmıştır.²⁴

IV. (X.) yüzyıldan itibaren tasavvuf terimleri bilgi, görüş, düşünce, davranış ve amel eksenine taşınmıştır. İbn Sînâ (ö. 428/1037) bu türden terimleri *Makâmâtü'l-Ârifîn* eserinde açık bir şekilde ele almaktadır. Yine aynı yüzyılda tarikat silsilesinin ortaya çıkması, tasavvuf terimlerinin daha çok keşifler ve seyr u sülûk alanında oluşturulmasına yol açmıştır. Takip eden yüzyıllarda ise temsiller ve halkın kullandığı dile daha yakın terimler tasavvufi eserlerdeki yerini almıştır. Vücûd, ‘ayn, adem, şühûd ve nefis terimleri vahdet-i vücûd düşüncesini ortaya koymak için dile getirilmiştir.²⁵

V. (XI.) yüzyılda tasavvuf üzerine kaleme alınan en önemli eserler Kuşeyrî'nin *er-Risâle* 'si, Hücûvî'nin (ö. 465/1072) *Keşfü'l-mahcûb* 'u ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ* 'sıdır. Bu tarz eserlerde habib, mahbub, maşuk ve sevgili kelimeleri ile Allah'ı, vecd, hamr (mey, şarap), hammâr (sâki) kelimeleri ile de ilahi aşkın kendilerinde meydana getirdiği halleri nitelendirmede kullanmışlardır.²⁶

²¹ Köle, “Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu”, 86.

²² Şuhre Ensârî, “Berresî ve Tahlîl ve Nakd-i Istilâhât-i Sûfiyye der Keşfu'l-mahcûb-i Hucvîrî”, *Faslnâme-i 'İlm-i Pejûhiş-i Kâveşnâme*, S. 20, Tahran 1389 hş., 89.

²³ Ensârî, “Berresî ve Tahlîl ve Nakd-i Istilâhât-i Sûfiyye der Keşfu'l-mahcûb-i Hucvîrî”, 90.

²⁴ Ensârî, “Berresî ve Tahlîl ve Nakd-i Istilâhât-i Sûfiyye der Keşfu'l-mahcûb-i Hucvîrî”, 88.

²⁵ Âmolî, “Seyr-i Tetavvur-u İrfân ve Tasavvuf der İslâm”, 3.

²⁶ Hücûvî (Çev. Süleyman Uludağ), 24.

Hadikatü'l-hakika, Senâî-yi Gaznevî tarafından VI. (XII.) yüzyılda kaleme alınmıştır.²⁷ *Hadika*'da yer alan tasavvuf terimleri günümüzde de yaygın olarak kullanan terimlerden oluşmaktadır. Bu terimlerin pek çoğu oldukça yalın manalar içeren ve halkın anlayabileceği türden terimlerdir.

Hadikatü'l-hakika'da yer alan terimler, eserin bablarındaki sıralamalarıyla incelenmiştir. Çünkü terimlerle yer aldıkları bablardaki konular arasında anlam bütünlüğü bulunmaktadır. Alafabetik bir sıralamayla bu bütünlük bozulmak istenmemiştir. Buna göre:

Şeriatın ve tasavvufun temel konularının ele alındığı birinci bab tevhidden başlayarak imtihan terimiyle birlikte 46 terimi içermektedir. İkinci bab, Kur'an-ı Kerim'in fazileti hakkındadır ve yer verilen tasavvuf terimleri vecd ve hal şeklindedir. Üçüncü babda başta Hz. Muhammed olmak üzere peygamberlere geniş yer verilmiş, takva terimi işlenmiştir. Dördüncü bab, aklın öneminin ele alındığı, aklın nefsin arzularını dizginlemedeki rolüne değinildiği, akıl ve nefis kelimelerinin yer verildiği babdır. Bilimin faziletleriyle birlikte riyâ ve aşk terimlerinin yer aldığı bab, beşinci babdır. Altıncı baba göre dünya, insanın nikâhlanması haram kılınan kişiler gibidir ve dünyadan uzak durmanın yöntemlerini anlatan mürid, bast, riyazet, gayret ve tecrîd terimleri burada işlenmiştir. Sekizinci babda Behram Şah gibi sultanlara, vezirlere ve kadılar hakkında kaleme alınan beyitlerle birlikte ölüm, fenâ, bekâ, hırs, şehvet ve tefekkür terimlerine yer verilmiştir. Dokuzuncu bab, insanlara doğru yolu gösteren tarikat ve hakikat terimlerinin ele alındığı babdır. Son bab ise kanaat terimiyle birlikte Senâî'nin kendi kanaatkârlığını anlattığı beyitlerden oluşmaktadır.

Ayrıca *Hadika*'da yer alan terimler konularına göre şu şekilde de bir sınıflandırmaya sahiptir:

1- Allah'ın sıfatları ve tasavvufun temel konuları ile ilgili terimler: Bekâ, hamd ve senâ, hıfz, hidayet, hikmet, istivâ, ittihâd, kazâ ve kader, kerem, kıdem, mârifet, murakabe, rezzâk, rızâ, sırr-ı hakikat, sun', takvâ, tevekkül, tevhid, vahdet.

2- Ahiret hayatı ile ilgili terimler: Bekâ, fenâ, imtihan, ölüm, rızâ, sırr-ı hakikat, vücûd ve adem.

²⁷ Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem es-Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatu'l-hakika ve Şerî'atu't-tarika I-II* (Tsh. Muderris-i Razavî), Çâphâne-yi Sipehr, Tahran 1394 hş., II, 747.

3- Dervişlik, kalp ve seyr u sülûk ile ilgili terimler: Bast, bekâ, derece, derekât, fakr, fenâ, gayret, hakikat ve tarikat, hezer, hidâyet, hubb ve muhabbet, hubb-i dünya, kanaat, keramet, inâbe, isâr, ittihâd, ittisâl, kerâmet, murakabe, mücâhede, mürid, rızâ, riyazet, takdîs, sırr-ı hakikat, tazarru ve acz, vücûd ve adem, safâ ve ihlâs, sülûk, şevk, şikâyet, şükür, tecrîd, tenâkuz-u dâreyn, tevekkül, ubûdiyyet, vecd ve hal, zühd ve zâhid.

4- İlahi aşkla ilgili terimler: Aşk, fenâ, hubb, mârifet, muhabbet, murakabe, takdis, vücud ve adem.

5- Dünya ve dünya hayatı ile ilgili terimler: Akıl, hırs ve şehvet, hubb-i dünya, imtihan, kanaat, nefis, ölüm, rızık, rüya, şikâyet, şükür, tenâkuz-u dâreyn, vücûd, zühd ve zâhid.

6- Kulluk ve ibadetle ilgili terimler: Hakikat ve tarikat, hamd ve senâ, hırs ve şehvet, hezer, hidâyet, huşû, ihlâs, imtihan, inâbe, kanaat, kazâ ve kader, münâcât, namaz ve râğbet, rızâ, riya, safâ ve ihlâs, takdîs, takvâ, tazarru ve acz, tefekkür, tevekkül, ubûdiyyet, zikir ve rızık.

7- Vahdet-i vücûd ile ilgili terimler: Aşk, bekâ, kıdem, ölüm, vücûd ve ademdir.

Tasavvufi eserlerde tevhid ifadesi ile bilinmek için âlemi yaratan Allah'ın hakiki bir olması, Allah'ın yaratma sanatının her şeyi kuşatması anlatılmaktadır. Allah'ın bir olması sayı cinsinden değildir ve O'nun varlığı hiçbir şarta da bağlı bulunmamaktadır.²⁸ Halis ve hakiki din yolunu elde etmenin koşulu yakîn mertebesini elde etmektir. Yakîn, kulun gönlünü yani bâtınını saf hale getirmesiyle meydana gelmektedir. Gönül saflaştırıldıktan sonra aynada görülenle ve surette olan aynı olmakta, yakîn ve vahdet mertebesine ulaşılmaktadır. Yaratılışın amacı fenâ ve bekâ makamlarını elde etmek ve vahdet âlemine kavuşmaktır. Bunun için dünyayı yani Allah'tan gayrısını terk etmek, riyazete tahammül göstermek, itaat ve teslimiyetle kulluğa devam etmek gerekmektedir. Vahdet makamına ulaşan insan-ı kâmilin vücudunun yeri "mak'ad-i sıdk"²⁹ makamıdır.³⁰

Ayrıca, nakş-nakkaş ve âşık-mâşuk ifadeleri genellikle bir arada kullanılmasıyla Allah ile kul arasındaki ilişki açıklanmaktadır. İnsan için ten, beden, ruh, hayvani ruh ve

²⁸ Vâhiddust-Rahmetî, "Berhî ez Vucûh-i Temâyuz-i Mutûn-i İrfânî Nisbet be Âsâr-ı Gayr-i İrfânî", 233.

²⁹ Cennetlik olanların cennette oturacakları yer, doğruluk meclisi (Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük* (1. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2016, 139).

³⁰ Vâhiddust-Rahmetî, "Berhî ez Vucûh-i Temâyuz-i Mutûn-i İrfânî Nisbet be Âsâr-ı Gayr-i İrfânî", 224-225.

can kelimeleri kullanılmaktadır. Varlık için suret ve vücûd, ahiret yurdu için vahdet âlemi, mana âlemi, ruhlar âlemi, gayb, saray, dergâh-i ilahi ve yokluk vadisi şeklinde ifadeler yer almaktadır. Küfür ve din, helal ve haram, güzel ve çirkin, iyi ve kötü gibi zıtlıklar kesret yani varlık âlemi için zikredilmekte, ihtilafların ve farklılıkların olmadığı vahdet âleminde bu tarz şeylerin olmadığı vurgulanmaktadır. Kendi benliğini terk eden sâlikin dünyevi seyri “kâl”, ruhani seyri ise “hal” şeklinde adlandırılmaktadır. İhlasla ilgili olarak gönül aynası ve saf gönül ifadeleri kullanılmaktadır. Aşk ise mârifetin ürünü olarak ifade edilmektedir. Âşıkla mâşuğun bir araya gelmesi vahdet-i vücuddur. Bu konuda pek çok eserde Hallâc-ı Mansûr’un (ö. 309/922), Bâyezîd-i Bistâmî’nin (ö. 234/848?) ve Ebû Bekir Şiblî’nin (ö. 334/946) aşk öğretileri övülmektedir.³¹

Tasavvufi eserlerde işlenen konuların tek hedefi Allah’a giden yolun ve usullerinin anlatılmasıdır. Bu eserlerde, ebedi mutluluğu talep eden insanın bu doğru yolda ihlâs ve samimiyetle yürümesi ve Allah’ın gönderdiği Kur’an ve Peygamber’e itaat etmesi gerektiği söylenmektedir. Çünkü Allah yolu hakikate ulaşmanın tek yoludur.

Tasavvuf terimleri ayrı ayrı incelendiğinde farklı anlamlara sahip gibi görünseler de gerçekte hepsinin tek bir manası vardır. Bu terimler Allah’a giden yolun esaslarını anlatmaktadır. Her bir terim adeta bir evin avlusuna açılan pencereler gibidir. Her biri farklı mesafelerden ve farklı açılardan da olsa aynı yeri göstermektedir. Bu terimler vasıtasıyla insanların görmesi istenilen ise hakikat bahçesidir.

Çalışmamız, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tasavvufun ve tasavvuf edebiyatının ortaya çıkışı, ikinci bölümde Senâî-yi Gaznevî’nin hayatı, eserleri ve edebi kişiliği anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise Senâî-yi Gaznevî’nin *Hadikatü’l-hakika*’sında yer alan tasavvufî terimler Senâî’nin görüşleri doğrultusunda örnek beyitler verilerek incelenmiştir.

³¹ Vâhiddust-Rahmetî, “Berhî ez Vucûh-i Temâyuz-i Mutûn-i İrfânî Nisbet be Âsâr-ı Gayr-i İrfânî”, 230-233.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN EDEBİYATINDA TASAVVUF

1.1. TASAVVUF

1.1.1. Tasavvufun Ortaya Çıkışı

İslam dünyasında zühd hareketinin doğal bir gelişimi olarak ortaya çıkan mistik fikir ve hareketlere tasavvuf adı verilmiştir.³² Tasavvuf, çok eski zamanlardan itibaren hakikatin anlaşılmasında insan zihninde en fazla ilgi uyandıran ve bu konuda felsefi yön-temleri dahi geride bırakan bir öğreti sistemi olmuştur. Eski din ve mezheplerde de bu öğretilerden birtakım izler bulmak mümkündür. Totemizim,³³ Animizm³⁴ gibi kutsal kitaplarla çatışan teorilerde; eski Hint, Yunan, Yahudi ve Hıristiyan dinlerinde bu öğreti sisteminin işaretleri bulunmaktadır.³⁵

Arthur C. Gobineau (1816- 1882) ve Ernest Renan (1823- 1892) gibi araştırmacılar, Arapların kendi inanç sistemlerini zorla kabul ettirme girişimlerine karşın tasavvufun İran halkı arasında bir tepki olarak ortaya çıktığını ve köklerinin Zerdüştlük ve Maniheizim gibi eski İran dinlerinde aranması gerektiğini belirtmektedirler.³⁶ Bu araştırmacılara göre tasavvuf ne Hindistan ne de Yeni Eflatunculuk felsefesine dayanmaktadır, tasavvufun birçok özelliği, eski İran'ın yöresel mistik anlayışlarından beslenmiştir.³⁷ Çünkü çok eski tarihlerden itibaren İranlılarla Araplar arasında yoğun sosyal ve kültürel ilişkiler ol-

³² Hüseyin Peker, "Tasavvuf Psikolojisi", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, Samsun 1993, 35.

³³ Totemizim: Çeşitli kabilelerin bazı hayvan ve bitkilerle kendileri arasında kan bağı olduğuna inanıp onlara saygılarını tapınarak göstermeleridir (Günay Tümer, "Din", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 316, 317).

³⁴ Animizm: Maddî şeylerin dışında onlara şekil veren ruhların olduğuna inanılan teoridir. Teoriye göre ilkel insan, ruh fikrini rüya, ölüm, hayal ve vecd gibi tecrübelerden elde etmiştir. Ruhların bedensiz olarak varlıklarını devam ettirdikleri görüşü tanrılara tapınma kültürünü ortaya çıkarmıştır. Başlarda yağmur, ırmak gibi tabiat güçlerini idare eden tanrılara tapınılırken zamanla tüm özelliklerin tek tanrıda birleştiği tek tanrıcılık ortaya çıkmıştır (Tümer, "Din", 316).

³⁵ Abdülhuseyn Zerrinküb, *Süfî Mirasının Değeri* (Çev. Ahmet Çelik), Visal Yayınları, İstanbul 2017, 15; Ali Asgar-i Halebî, *Mebâni-yi İrfân ve Ahvâl-i Arîfân*, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1377, 45.

³⁶ Hikmet Yaman, "İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Dergisi*, S. 1, 2016, 18.

³⁷ Nimet Yıldırım, *İran Kültürü*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2016, 363; Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık anlatıları", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 21, 2012, 150.

muştur ve İslam mutasavvıflarının çoğunluğu Fars kökenlidir.³⁸ Araştırmacılardan Dozy bu görüşü desteklerken Max Horten (1874- 1945), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848?), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi bazı sûfîlerin sözlerinde Hinduların ve Brahmanların inanç ve görüşlerinin güçlü bir etkisinin olduğunu ifade etmiştir. Alfred Von Kremer (1828- 1889), Richard Hartmann (1881- 1965) da tasavvufun Hint kaynaklı olduğunu ileri süren araştırmacılardandır. Von Kremer ise Cüneyd ve Bâyezîd’de görülen bu Hindu ve Budist etkiye Hıristiyan ruhbanlığının etkisini eklemiş ve bu yeni etkinin de Hâris el-Muhâsibî ve Zünnûn el-Mısırî’de ortaya çıktığını belirtmiştir.³⁹

Hıristiyanlıkta ortaya çıkan Ruhbanlık, Allah’ın rızasını kazanmaya dayanmaktadır. Buna göre Allah’ın buyruğunu yerine getirenlere ödül, getirmeyenlere ise ceza vardır. Bu durum tasavvuftaki riyazet ve mücâhede yöntemleri için genel bir meşruiyet kaynağı oluşturmaktadır.⁴⁰

Yine Margaret Smith (1884-1970), Arent Jan Vensink (1882-1939), Tor Andrae (1885-1947) gibi araştırmacılar da Hıristiyanlığın, İslam tasavvufundaki etkisine işaret etmişlerdir.⁴¹ Adalbert Merx (1838-1909), Yunan felsefesinin etkisine değinmiş ve Bloch, İran inançlarının İslam tasavvufunda etkili olduğunu savunmuştur. Carra de Vaux ise tasavvufun kaynağını Hıristiyanlıkta, Yunan felsefesinde, Hint ve İran dinlerinde ve hatta Yahudilikte aramıştır. Whinfield, E.G. Brown ve Nicholson ise tasavvufun ortaya çıkmasında Yeni Eflatunculuk felsefesinin etkisini vurgulamışlardır.⁴² Ayrıca Nicholson, tasavvufun kaynağı konusunda Yeni Eflatunculuk felsefesinin yanında Gnostisizm (⁴³) düşüncesine de işaret etmiştir. Hatta İslam tasavvufundaki mârifeti Yunan, Bâyezîd-i

³⁸ Şahin Filiz, “Tasavvufa Dış Tesirler Hakkında Genel Mülâhazalar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, Konya 1991, 22.

³⁹ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 20; Yaman, “İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, 21.

⁴⁰ İbnü’l-Arabî, *Füsûsü’l-hikem* (Çev. Ekrem Erdemli), Kabalcı, İstanbul 2013, 361.

⁴¹ Yaman, “İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, 25.

⁴² Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 20.

⁴³ Gerçek bilgiye akılla değil de sezgiyle ulaşılabilineceği görüşünü savunan felsefi akımdır (Harun Işık, “Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi”, *XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı Konferansı dâhilinde "Gnostik Akımlar ve Okültizm*, 25- 27 Mayıs Malatya 2012, 29).

Bistâmî tarafından geliştirilen vahdet-i vücûd ile ilgili aşırı fikirleri Fars ve Hint, fena unsurunu ise Budistlerin Nirvana felsefesine dayandırmıştır.⁴⁴

Tasavvufun ana hatlarını oluşturan unsurları dünyadaki tüm toplumlar da görmek mümkündür. Örneğin; Totemistler ve Animistler gibi ilkel topluluklarda dahi görünmeyen güçlere inanma olgusu yaygın bir şekilde yer almaktadır. Şamanizm’de, Şaman ve diğer tanrılarla iletişim kurma ihtiyacı duyulmuştur. Hatta bazı törenler, gökyüzü tanrısı Ulgan Bai’nin makamına sekr ve vecd halinde yükseliş düşüncesi için yapılmaktadır.⁴⁵ Yine Afrika ve Hindistan’daki bazı kabile ve topluluklar arasında hasta kimselerin başına getirilen ve hastanın başında yakılan ateşin etrafında kendilerinden geçerek dans eden büyücü ve kâhinler ruhlarla iletişim kurarak hastaya şifa verdiklerini iddia etmektedirler. Avusturalya’nın yerli kabileleri arasında din adamı olma törenleri, oruç ve inziva gibi ön hazırlıkları içermektedir.⁴⁶ Yoga olarak adlandırılan Hint mistisizm felsefesinde denizin köpüğü ile dalgası arasında fark olmadığı gibi evren ile Brahma arasında da hiçbir fark olmadığı görüşü yer almaktadır.⁴⁷ Hint mistisizminde soyutlanma ve yalnızlık eş, çocuk, mal, mülk arzusundan uzaklaşmadır ve yine bu felsefede kişi, siyah eski giysiler içinde (Hint fakiri) kendisini nurların iniş ve Brahma’nın tecelli yeri olarak görmektedir. Budizm’de yoksulluk, zühd, riyazet ve fenâ düşünceleri vardır. Aynı zamanda benlik ve bireyselliği ortadan kaldırmaya ve ahlaka özel bir önem verilmektedir.⁴⁸

Eski Yunanlılarda arındırma, oruç ve bir tür vaftizin mecburî olduğu mysteries törenlerinin bir bölümünde, kişinin karanlık mağaralarda cezbeyle gelerek bireysel tüm bağlardan kurtulup Tanrı’ya ulaşması yer almaktadır. Mevlânâ’nın ney hikâyesinde olduğu gibi Eflatun’un da vatanından ayrı kalan ruh hikâyesi vardır. Aristo Tanrı’nın dünyanın dönmesindeki etkisini âşğını etrafında döndüren maşuk şeklinde ifade etmektedir.⁴⁹ Eflatuncu öğretiyeye daha güçlü bir görünüm kazandıran Plotinus, varlık ile yokluğun bir araya getirilmesinden oluşan insanın; ancak mârifet yolunda Tanrı ile bir olmayı başardığında gerçek kurtuluşa ereceğini savunmaktadır. Hristiyanlık dinine daha yakın olan Gnosti-

⁴⁴ Reynold A. Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma” (Çev. Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 7 (7), Bursa 1998, 707; Yaman, “İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, 27.

⁴⁵ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 22.

⁴⁶ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 23.

⁴⁷ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 24.

⁴⁸ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 25; Filiz, “Tasavvufa Dış Tesirler Hakkında Genel Mülâhazalar”, 14.

⁴⁹ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 27; Filiz, “Tasavvufa Dış Tesirler Hakkında Genel Mülâhazalar”, 21.

sizm felsefesinde ise gözün gördüğü her nesnede Allah'ın görülmesi öğretileri yer almaktadır.⁵⁰

Bazı toplum ve dinlerde ise bu etkiler daha açık bir şekilde görülmektedir. Şöyle ki; Yahudilikte insan ile Tanrı'nın birliği varsayımından hareketle yeryüzünün tek tanrısı kabul edilen Yehova ile vahiy ilettiği peygamberler arasında muhabbet ve sevgi vardır.⁵¹ Kabbala öğretilerinin temelinde ilahî huzur, tecelli, Rûhulkudüs, ilâhî feyizler, Tanrı ile dünya arasındaki aşk ve muhabbet, insan ruhunun varlığın kaynağı ile birleşmesi, harflerin etkisine ve gücüne inanma gibi inançlar bulunmaktadır. Bununla birlikte Yahudi ârifin, İlya (⁵²) ile görüşmesi, Hızır (a.s.) ile Hz. Musa'nın (a.s.) görüşmesine benzemektedir.⁵³ Yahudi edebiyatında müşâhedeyi konu alan kitaplar bulunmakta ve Esseni (Esseni-ans) Kardeşler gibi topluluklarda sûfilerdeki "kardeşlik" gibi bir yapılanma yer almaktadır.⁵⁴

Hristiyanlıkta ise vaftiz, rabbanî yemek ve ölümden sonra dirilme düşüncesi vardır. Tövbe, uzlet, ağlama, üzüme, inzivaya çekilme ve oruç gibi ibadetlerle kalbini manevî kirlerden arandıran ârifin kalbinde Hz. İsa'ya saf ve temiz bir bağlılık ortaya çıkmakta ve o, kalbinde olduğu sürece her işi kolaylaşmakta ve ârifin kalbi ilahî aşkla ve gerçek bilgiyle dolmaktadır. Bu ilahî aşkın tesirinde kalan âşık ve mâşuğun birleşmesi ile de gerçek hayat ortaya çıkmaktadır.⁵⁵ Hristiyanlıkta kişiyi Tanrı'ya yaklaştıran temel öğreti, yoksulluk ve değersizliğe boyun eğmektir. Ayrıca nefsini temiz ve saf bir hale getiren kişinin Tanrı ile birleştiği en yüce mertebe olan vecd hali de Hristiyanlıkta yer almaktadır.⁵⁶

Hristiyanlığın bazı temaları, tasavvufun ortaya çıkışıyla birlikte sûfiler arasında konuşlmaya başlanmıştır. Bunların başında Hristiyan ilahiyatının temel konusu olan Allah sevgisi gelmektedir.⁵⁷ Tecerrüd ve tevekkül düşüncelerinin Hristiyan rahiplerin ahlak ve adabına benzemesi; sûfilerdeki fakr, seyahat, teşbih, keşkül ve makâmât halleri-

⁵⁰ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 28; Nicholson, "Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", 698, 699.

⁵¹ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 29.

⁵² Ahd-i Atîk'te peygamber olarak zikredilmektedir. Tevrat'ta yer almayan hikâyeye göre de Yahudi âriflerden Yeşua ile İlya bir müddet arkadaşlık eder. Yeşua, yolculukları sırasında İlya'nın yaptığı bazı tuhaf işlere canı sıkılınca yaptıklarının sebebini sorar ve İlya, yaptığı işleri ilahî takdir ile yaptığını söyleyerek sebeplerini açıklar (İlyas Çelebi, "Hızır", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 408).

⁵³ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 30.

⁵⁴ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 31.

⁵⁵ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 32.

⁵⁶ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 33.

⁵⁷ İbnü'l-Arabî, 417.

nin Budist dervişlerini anımsatması; İbrahim Edhem'in hallerinin, Buda'nın hikâyesini ve Yuzasef ve Bloher'in serüvenini akla getirmesi; Zünnûn el-Mısırî'nin mârifet hakkındaki sözlerinin pek çok açıdan Müslümanların Yunanlı Şeyh olarak adlandırdığı Plotinus'un öğretileriyle benzerlikler taşıması İslam tasavvufunun diğer inanç ve düşüncelerle olan ilişkisini göstermektedir.⁵⁸

Zikredilen bu benzerliklere rağmen yine de tasavvufun kaynağı tam olarak bu düşüncelerde aranamaz; çünkü bunlar bir dereceye kadar mârifet, zühd ve riyazet kavramları ile örtüşse de bu düşünceler tasavvufun temelini oluşturan mârifetin asıl kaynağı olan mükâşefe ve cezbe halinin açıklanmasında yeterli değildir.⁵⁹

Delacroix, P.G. Hahn, Leuba, Pierre Janet gibi filozof ve psikologlar tarafından gündelik hayatın seyrinde normal olmayan hallerle birlikte gerçekleşen bu cezbe ve mükâşefe hali araştırılmıştır. Hatta çok eski zamanlardan beri bu tür yapay durumları kendilerinde veya başkalarında meydana getirmek için bazı ilaç ve içki türleri kâhinler ve ârifler tarafından da kullanılmıştır.⁶⁰ Bir tür halusinasyon ya da başka bir ruhsal hastalık sonucu da meydana gelebilen cezbe ve mükâşefe, patolojik bir yana sahip olsa da âriflere ve sûfilere göre mârifet düşüncesinin ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedir. Keşif ve şuhûd ise günümüz ilimleriyle doğrulanamasına rağmen âriflerin ve sûfilerin gerçeğe ulaşmada takip ettikleri yollardır.⁶¹

Öte yandan çeşitli felsefî ve dinî düşünceler, İslamî tasavvuf düşüncesinde yer bulmuş olsa da tasavvufun İslam dışı bir kaynağa sahip olduğu kesin olarak söylenemez.⁶² Aynı şekilde araştırmacıların çeşitli mistik mezheplerdeki benzerliklere dayanarak İslam tasavvufunun diğer toplumların mistisizminden alındığını kabul etmeleri de doğru değildir. Tasavvuf, tıpkı din, bilim ve sanat gibi dünya halklarının ortak ve genel bir değeridir.⁶³ Tasavvuf tek bir düşünce akımı olmadığı, çeşitli düşünce akımlarının toplamı olduğu için de tasavvufun kaynağını tek bir cümle ile açıklamak imkânsızdır.⁶⁴

⁵⁸ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 21.

⁵⁹ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 34.

⁶⁰ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 34.

⁶¹ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 35.

⁶² Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 20; Yaman, "İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", 17.

⁶³ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 16.

⁶⁴ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 20.

Bütün semâvî dinlerin özünde Allah’a boyun eğmek vardır ve bu da İslam kelimesi ile eş anlamlıdır. Kısacası tüm semâvî dinlerin adı İslam’dır.⁶⁵

İslam dini hükümleri çerçevesinde bedenlen ve manen yaşanılan bir hayat tarzı olan tasavvuf⁶⁶ üzerinde İslamiyet dışı inançların etkisi, sûfilerin tasavvufa katılan veya mutasavvıflarla sürekli irtibat halinde bulunan Gulât (Aşırılar), Mutezile, Karmatî, Bâtîni gibi grupların taraftarlarıyla sürekli ilişki içinde bulunmaları sonucu daha çok dolaylı olmuştur.⁶⁷ Silsile Yoluyla Hz. Peygamber’e, Hz. Peygamber ve Hz. Cebrail yoluyla Allah’a ulaşan bu bâtîni hakikat, bir asır sonra tasavvuf olarak adlandırılmış olsa da Hz. Peygamber ile başlamıştır.⁶⁸

1.1.2. Tasavvuf ve Sûfî Tanımları

Tasavvuf yüzyıllar boyunca tanımlanmasına rağmen felsefî, tarihî, psikolojik ve diğer başka açıdan yaklaşımlarla hâlâ anlaşılmaya çalışılan bir kavramdır.⁶⁹

Tasavvuf ile ilgili ilk tanımlamayı yapan kişilerden muhaddis ve sûfî Muhammed b. Vâsî’a (ö. 123/741) göre “tasavvuf nefsi hor görüp huşû, kanaatkârlık ve alçak gönüllülük içinde olmak” demektir.⁷⁰

Ebû Süleyman Dârânî’ye (ö. 215/830) göre tasavvuf, Allah’tan başkasının bilmediği amellerin sûfî üzerinde cereyan etmesi ve sadece Allah’ın bildiği bir hal üzerinde sûfinin sürekli Allah ile bereber olmasıdır.⁷¹

Cüneyd-i Bağdâdî tasavvufu, Hz. İbrahim’in cömertliği, Hz. İshak’ın rızası, Hz. Eyyûb’un sabrı, Hz. Zekeriyâ’nın işareti, Hz. Yahyâ’nın garipliği, Hz. Mûsâ’nın yünlü elbise giymesi, Hz. İsâ’nın seyahati ve Hz. Muhammed’in fakrı gibi hasletler üzerine kurulu, dünyevî şeylerin azıyla yetinme, kalp ile Allah’a dayanma, taat ve ibadete yönelme, maddî arzulara karşı sabretme, ele geçebilecek şeylerin yararlısını seçme, Allah’tan gayrisından uzaklaşıp Allah’a yönelme, Allah’ı içten zikretme, vesveseye karşı ihlâslı

⁶⁵ İbnü’l-Arabî, 349.

⁶⁶ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 119.

⁶⁷ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 21.

⁶⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *Gülşen-i Hakikat* (Çev. Nurullah Koltas), İnsan Yayınları, İstanbul 2015, 200.

⁶⁹ Ethem Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1), Ankara 1987, 387.

⁷⁰ Öngören, “Tasavvuf”, 119.

⁷¹ Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, 389.

davranışları seçme, şüpheli olan şeylerden uzaklaşma, gariplikten kurtulup Allah ile huzur bulma şeklindeki konuları içeren bir yaşam tarzı olarak ifade etmiştir.⁷²

Bir başka ifadesinde Cüneyd-i Bağdâdî hakikat mertebesinde tasavvufu, kulun içinde ikamet ettiği bir sıfat şeklinde tanımlamıştır. Kendisine “Bu sıfat kula mı aittir yoksa Allah’a mı?” şeklinde sorulduğunda; “Görünüşte kulun sıfatı gibi olsa da hakikatte Allah’a ait bir sıfattır” yanıtını vermiştir.⁷³ Şöyle ki; Allah kuluna oruç tutmayı emrettiği için kul aruç tutar ve kula oruçlu adı verilir. Görünürde oruç kula ait gibi olsa da Allah’ın “Oruç benimdir, mükâfatını da ben vereceğim.” sözünde buyurduğu üzere oruç ibadeti hakikatte ona aittir.⁷⁴

Ayrıca Cüneyd-i Bağdâdî tasavvufu, tüm bağlardan kurtulup Allah ile olmaktır, bir başka ifadesinde Allah’ın seni kendinde öldürmesi ve kendisiyle diriltmesidir diye tanımlamaktadır.⁷⁵ Yine Cüneyd-i Bağdâdî tasavvufun sehâ, rıza, sabr, işaret, gurbet, sûf (yünlü elbise) giyme, seyahat ve fakr şeklinde sekiz Peygamber’e ait sekiz haslet üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Sehâyı, cömertlikte oğlunu kurban edecek dereceye ulaşan Hz. İbrahim’e, rızayı Allah’ın emrine uymada canını feda etmeye hazır olan Hz. İshak’a, sabrı hastalığının tüm sıkıntılarına katlanan Hz. Eyyûb’a, işareti Allah’ın ona hitaben âyet-i kerimde “Rabbine gizli bir nida ile niyazda bulunduğu zaman...” (Meryem, 19/3) buyurduğu Hz. Zekeriyâ’ya, gurbeti vatanında kendi kavmi arasında garipler gibi yalnız yaşayan Hz. Yahyâ’ya, sûf giymeyi bütün elbiseleri yünden olan Hz. Musa’ya, seyahati sahip olduğu bir bardak ve bir tarakla sürekli yolculuklar yapan, bu yolculuklar sırasında avuçlarıyla su içen birini gördüğünde bardağını, parmaklarıyla saçlarını tarayan birini gördüğünde de tarağını atan Hz. İsa’ya ve fakrı Allah’ın kendisine dünyanın tüm hazinelerini elde edebilme imkânı vermesine rağmen bir gün tokluğa, iki gün açlığa razı olan Hz. Muhammed’e nisbet etmiştir.⁷⁶

Ruveym (ö. 303/915-16) tasavvufu, Allah’ın isteği doğrultusunda nefse boyun eğmektir⁷⁷ şeklinde tanımlamış ve tasavvufun dervişliğe sarılıp fakirliğe yapışmak, malını

⁷² Öngören, “Tasavvuf”, 119; Ali b. Osman el-Hucvîrî, *Keşfu’l-mahcûb* (Tsh. Valentin Zhukovski), Kitâbhâne-i Tahûrî, 1389 hş., 45; Hücûvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 102.

⁷³ Öngören, “Tasavvuf”, 119; Hücûvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 99.

⁷⁴ Hücûvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 41; Hücûvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 100.

⁷⁵ İzzeddîn Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları- Misbâhü’l-hidâye ve Miftâhü’l-kifâye* (Çev. Hakkı Uygur), Kurtuba Kitap, İstanbul 2010, 18.

⁷⁶ Hücûvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 45; Hücûvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 102.

⁷⁷ Kâşânî, 18; Sühreverdî, 89.

infak etmek ve başkasından bir şey istemeyi terk etmek şeklinde üç haslet üzere kurulu olduğunu söylemiştir.⁷⁸

Ebu Amr Dımışkî (ö. 320/932) ise tasavvuf, âlemi eksik gözle görmek hatta âleme karşı gözleri kapatmaktır demiştir.⁷⁹

Ebû Sa‘îd-i Ebû’l-Hayr’a (ö. 440/1049) tasavvufun ne olduğunu sorduklarında “Tasavvuf tümüyle şirktir; çünkü tasavvufta kalbi Allah’tan gayrisından koruma vardır; oysa Allah’tan başka ve ayrı diye bir şey yoktur.” cevabını vermiştir.⁸⁰

Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946) de bu hususta “Tasavvuf şirktir çünkü tasavvuf kalbi Allah’tan gayrisından korumaktır; fakat Allah’tan gayrısı diye bir şey yoktur.” demiştir. Bu konu ile alakalı olarak tevhidde masivanın olmadığı eğer gayr ve masiva diye bir ayırım yapılırsa birlik yok ikilik var anlamına geleceği ileri sürülmüştür.⁸¹

Ebû’l-Hasan Buşencî (ö. 348/959) de tasavvuf hakkında, bugün hakikati olmayan bir isimdir daha evvel ismi olmayan bir hakikatti, demiştir.

Tasavvufu hürriyet, fütüvvet, tekellüfî terk ve cömertlik olarak tanımlayan Ebû Hüseyin Nurî (ö. 295/908)⁸² başka bir ifadesinde, “tasavvuf nefsin tüm hallerini terk etmektir” demiştir.⁸³

Yine Ebû Hüseyin Nurî tasavvufun ahlak olduğunu, bir bilim dalı veya kurallar bütünü olmadığını belirtmiştir. Ebû Muhammed el-Mürtaîş de tasavvufu güzel ahlak olarak nitelendirmiş ve bu ahlakı üç türe ayırmıştır: “Birincisi Hak Teâlâ ile beraberdir. Onun emirlerine riyasız bir şekilde itaat etmektir. İkincisi halk ile beraberdir. Büyüklere saygılı, küçüklere şefkatli ve herkese adil olmak, kimseden adalet ve insaf talep etmemektir. Üçüncüsü de nefis ile beraberdir ve hevaya, hevese ve şeytana uymamaktır. Bunların tamamı bir kimsede olur ise o kişi güzel ahlaklıdır” demiştir. Bir başka ifadesinde Murtaîş, tasavvuf tümüyle ciddiyettir, ona şaka türünden hiçbir şey karıştırılmaz.⁸⁴

⁷⁸ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 40; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 102; Sühreverdî, 84.

⁷⁹ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 43; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 101.

⁸⁰ Muhammed İbn Münevver, *Tevhidin Sırları (Esrarü't-tevhid fî Makaâtü's-Şeyh Ebî Said)*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004, 237.

⁸¹ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 43; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 101.

⁸² Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 48; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 105.

⁸³ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 42; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 100.

⁸⁴ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 44; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 104.

Tasavvuf kısaca razı olunan bir ahlak şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁵ Şeriat hüküm ve edeplerini tümüyle yerine getirmenin “ilahî ahlak” olarak nitelendirilmesinden yola çıkarak da tasavvuf, ilahî ahlakla ahlaklanmak şeklinde tanımlanmıştır.⁸⁶ Nitekim Ebû Muhammed Cerîrî’ye (ö. 321/933) göre tasavvuf, tüm ahlaklı davranışlara sahip olmak ve kötü ahlaktan tamamen uzak durmaktır.⁸⁷ Tasavvufu ahlak olarak nitelendiren Kettânî, ahlakı üstün olanın tasavvufunun da üstün olacağını söylemiştir.⁸⁸ Hz. Hüseyin’in torunu Muhammed Bâkır (ö. 114/733[?]) da “Tasavvuf güzel huydur, huy bakımından senden fazla olan tasavvuf bakımından da fazladır.” demiştir.⁸⁹

Ayrıca Ebû Muhammed Cerîrî’nin bütün güzel huylarla süslenip çirkin şeylerden sakınmak olarak tanımladığı tasavvuf, güzel ahlakın elde edilmesi ve çirkin şeylerden sakınılması olarak düşünüldüğünde zühd ve fakr ifedelerinin ötesinde bir kavramdır. Bu hususta fakrın son noktasının tasavvufun başlangıcı olduğu ifade edilmektedir.⁹⁰ Tasavvuf mertebelerine ulaşmanın yollarından biri fakirliktir; ancak tasavvufun varlığı fakirliğe bağlı değildir yani fakr tasavvufun esasıdır; fakat tamamı değildir.⁹¹ Yani tasavvuf, kişinin sûfî olabilmesi için fakrın dışında sahip olması gereken pek çok hal ve vasıfları da içeren bir hayat şeklidir.⁹²

Tasavvufu, gerçeklere yapışmak ve insanların elinde olan şeylerden ümidi kesmek olarak tanımlayan Ma’rûf-i Kerhî (ö. 200/815),⁹³ fakirliği elde edemeyen kimsenin, tasavvufu tam olarak yaşayamayacağını söylemiştir. Ebû Bekir Şiblî’ye (ö. 334/946) göre fakr, “kulun Allah’tan başka bir şeye ihtiyaç duymamasıdır.” Muzaffer el-Kırmîsînî’ye göre fakir, Allah’tan isteyecek bir şeyi olmayandır. Fakir, Rabb’ine güveni tam olan, kendi halini en iyi bilen Rabb’ine sürekli ibadet eden ve O’ndan bir şey istemeyi aşırılık olarak görendir.⁹⁴

Fakr, sûfînin dünyada hiçbir varlığa sahip olmamasıdır. Bunun en gözde temsilcisi Hz Ebû Bekir’dir. Bir gün Hz Ebû Bekir, sahip olduğu tüm malını ve mülkünü infak edip

⁸⁵ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 48; Hücûrî (Çev. Süleyman Uludağ), 105.

⁸⁶ Öngören, “Tasavvuf”, 119.

⁸⁷ Kâşânî, 18; Sühreverdî, 86.

⁸⁸ Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî’nin Risaleleri* (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, Ankara 1981, 27.

⁸⁹ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 44; Hücûrî (Çev. Süleyman Uludağ), 101.

⁹⁰ Sühreverdî, 86.

⁹¹ Sühreverdî, 87.

⁹² Sühreverdî, 86.

⁹³ Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, 389.

⁹⁴ Sühreverdî, 85.

Peygamber'in (a.s.) huzuruna eski giysilerle çıktığında Peygamber (a.s.) ona "Ailene ne bıraktın?" diye sorar. Ebû Bekir de "Bitmeyen ve tükenmeyen iki hazine bıraktım." der. Bunların neler olduğu sorusuna cevaben "Biri Allah sevgisi diğeri de Allah Resulüne tabi olmaktır." der.⁹⁵

Tasavvuf, bazı sûfiler tarafından ise ilim ve hakikat mertebelerine göre tanımlanmıştır. İlim mertebesine göre tasavvuf, kalbi bulanıklıktan arındırıp tüm mahlûkata karşı güzel muamelede bulunmak ve dinî meselelerde Resûlullah'a uymaktır. Hakikat mertebesinde de tasavvuf, mal ve mülkün yokluğu ile benlik duygusunu açığa çıkaran tüm sıfatlara bağlılıktan kurtulup yalnız yaratıcı ile yetinmektir. Yani hakikat mertebesinde tasavvuf, Allah'ın insanları sıfatlarından arındırıp onlara sûfi niteliğini kazandırmasıdır.⁹⁶

Husrî'ye göre ise tasavvuf, muhalefet kederinden ve bulanıklığından sırrın safa içinde olmasıdır.⁹⁷

Külfeti terk edip ruhu Allah yolunda feda etmek olarak tanımlanan tasavvuf hakkında Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910), "Kulun her zaman o vakitte yapılması en iyi olan şeyle meşgul olmasıdır."⁹⁸ derken Ebû Amr ez-Zücâcî, "Geçmiş ve gelecek düşüncesini kalpten atarak bulunulan vakitte en uygun olanla kalbi meşgul etmektir."⁹⁹ demiştir. Başka bir sûfi "Başı ilim, ortası amel ve sonu da ilâhî hibe ve ikramlara ulaşmadır." demiştir. Başka bir görüşe göre tasavvuf, toplu halde zikretmek, vecde gelmek ve amel yapmaktır.¹⁰⁰

Öte yandan sûfiler, fiilleri "bedenî" ve "kalbî" olarak ikiye ayırıp beden ile yapılan fiillere "zahirî ameller", kalp ile yapılan fiillere de "bâtını ameller" adını vermişlerdir. Tasavvufa göre din, sadece şekil ve merasimden oluşan bir olgu değildir, yani sadece zahirî amellerden meydana gelmemektedir. Dinî hükümlerin amaç ve hikmetine uygun yorumlanması ve eksiksiz olarak uygulanıp yaşanması gereken bir özü vardır. İman, tasdik, ihlâs, yakîn, mârifet, muhabbet, kurb, takvâ, murakabe, tevekkül, sabır, rızâ, havf, recâ, vecd, hüzn, hayâ, heybet gibi kalbî amellerin hükümleri amellerin mânevî yönünü yani amellerin özünü oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle de sûfiler, kalbî fiilleri tıpkı

⁹⁵ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 35, 36; Hücûrî (Çev. Süleyman Uludağ), 96.

⁹⁶ Öngören, "Tasavvuf", 119.

⁹⁷ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 43; Hücûrî (Çev. Süleyman Uludağ), 101.

⁹⁸ Sühreverdî, 89.

⁹⁹ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî'nin Risaleleri*, 112.

¹⁰⁰ Sühreverdî, 89.

farz, haram, mekruh, mubah gibi dinin bedenî fiilleri hükmünde saymışlardır ve tasavvufu, şeriatın zahirî hükümlerine riayet ederek, zahir hükümleri bâtında görmek ve bâtını hükümlere riayetle de bâtın hükümleri zahirde görmek şeklinde tanımlamışlardır.¹⁰¹

Tasavvufu alakalı yaklaşık bin kadar tanımlama yapılmıştır. Bu tanımlar, tasavvufun mânevî hayat tarzı olarak özelliklerini, Kur'an ve Sünnet ile irtibatını, kalp temizliği, nefis terbiyesi ve güzel ahlak işlevlerini, sûfinin niteliklerini ve kulun Allah'la ve ondan gayrisi ile olan ilişkilerini içermektedir. Tasavvuf tanımlarının bu denli çok olması, tanımlamayı yapan sûfinin o andaki mânevî hal ve mertebesiyle alakalıdır.¹⁰²

Tasavvuf, kâinatın sırları ve kanunları ile bunlardan istifade etme yollarını öğreten akım manasındaki “theosophy” ve bir dinin ruhanî yönünü ifade eden “mistisizm” ifadeleriyle Batı edebiyatında yer almıştır. Başlarda İslam dinine yönelik tasavvuf “İslam mistisizmi” olarak adlandırılmış olsa da “tasavvuf” ve “mistisizm” ifadelerinin birbirinden farklı olduğunun anlaşılması üzerine “sufizm” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Tasavvufu, mistisizmden ayıran en önemli özellik kişinin, Hz. Peygamber'e (a.s.) kadar uzanan silsilelere mensup şeyhlerin rehberliğinde, kendine has adab, erkân ve usûllerin bulunduğu tasavvuf yolunu benimseyip onu, hayat tarzı olarak yaşamasıdır.¹⁰³

Tasavvuf tarihi araştırmalarıyla bilinen İngiliz doğu bilimci Reynold Alleyne Nicholson (1868-1945) Abdulkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*, Ferîdüddin-i Attâr'ın *Tezkîretü'l-evliyâ* ve Abdurrahman-i Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns* isimli eserlerinde yer alan 78 adet tasavvuf tanımına *The Mystics of Islam* eserinde kronolojik olarak yer vermiştir.¹⁰⁴

Kur'an-ı Kerim'de Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Hûd, Ankebût, Şûrâ surelerinin bazı ayetlerinde ve birtakım hadislerde yer alan ve müminlere, dünya hayatına ve maddî zevklere dalmamaları, ahirete ve manevî değerlere öncelik vermeleri hususunda yapılan kuvvetli vurgu ifadeleri neticesinde sûfiler, âhîret hayatına dünya hayatından daha fazla önem vermişlerdir. Hatta müminler, ayette buyrulduğu gibi Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmeyi tasavvufun gayesi haline getirmişlerdir. Yine âyet-i kerîmelerde yer alan, kalplerin sadece Allah'ı zikretmekle tatmin olacağı, müminlerin Allah'ı çokça zikretmesinin

¹⁰¹ Öngören, “Tasavvuf”, 120.

¹⁰² Öngören, “Tasavvuf”, 119.

¹⁰³ Öngören, “Tasavvuf”, 119.

¹⁰⁴ Öngören, “Tasavvuf”, 119.

gerektiği ve Allah'ın huzuruna selim bir kalp ile çıkmanın ahiret hayatındaki kurtuluş için gerekli olduğu ifadeleri ile Hz. Peygamber'in (a.s.) kalbi temiz ve iyi olanların diğer organlarının da temiz ve iyi olacağı şeklindeki hadisi sayesinde Allah'ı çokça zikretme ve kalp temizliği konuları tasavvufî hayatın temeline yerleşmiştir. Bu nedenle tasavvuf, “ilmü'l-kulûb, mârifetü'l-kulûb” şeklinde isimlendirilirken sûfiler de “ehlü'l-kulûb, ashâbü'l-kulûb, erbâbü'l-kulûb ve ehl-i dil” olarak adlandırılmışlardır.¹⁰⁵

Başka bir ifadede de tasavvuf, dünyanın çeşitli kavimlerinin katılımı ile oluşan, temelinde bilim ve akıl olan, hakikatin anlaşılmasını hedefleyen bir yol olarak tanımlanmıştır. Pratik uygulamada ise sınıfsal bir özelliğe bağlı olmaksızın kişinin zahirî kural ve usulleri terk edip zühd ve riyazete sarılması ile kendi iç âlemine doğru yaptığı bir yolculuk olarak tarif edilmiştir. Bu yolculuk, Allah'a ulaşmak isteyen Müslümanlar arasında gerekli görülmektedir. Doğru inanç ve ibadet kurallarıyla şeriatın takipçisi olmuş ve vasıtasız hak ile konuşmuş, o makama ulaşmak için sülûk ve riyazetle meşgul olmuş pek çok mutasavvıf bulunmaktadır. Mutasavvıflar, amelde ferdî mücâhedeye, ilimde ve mârifette dosdoğru bir kalbe önem veren Müslümanlardan oluşan bir cemaattir. Müslümanlar arasında sûfilik, özel bir anlam ifade ettiğinden bu alanda pek çok eser kaleme alınmıştır ve farklı mezheplerin öğretilerinde pek çok açıdan birbirine benzeyen tasavvuf kavramları yer almıştır.¹⁰⁶

İlk tasavvufî eserlerde bir unvan olarak yer almasına rağmen sûfî kelimesinin köküne ve nasıl türediğine çok fazla değinilmemiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) tasavvuf kelimesinin safâ ve vefâ kelimelerinin birleşmesinden, zâhid kişilerin yediği “sufâne” isimli bir bitkiden ya da Hz Muhammed'in (a.s.) mescidinin yanında yaşam süren “Ashâb-ı Süffe”den veya Allah'a boyun eğenlerin uzatmayı uygun gördüğü ense saçı anlamına gelen “sûfetü'l-kafâ” ifadesinden ya da mütevazı bir giyecek olan yün elbise manasındaki “sûf” kelimesinden türetilmiş olabileceğini ifade etmiştir. Abdülkerîm el-Kuşeyrî ise tasavvuf kelimesinin türemiş bir isim olduğunu söyleyerek Hz. Peygamber'in (a.s.) sohbetine katılanlara “sahâbe”, sahabenin sohbetlerine katılanlara “tâbiîn”, tâbiînin sohbetlerinde bulunanlara “tebeu't-tâbiîn” ve onlardan sonra da dinin hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olanlara “âbid” ve “zâhid” denilmesinin ardından II. (VIII.) yüzyıldan itibaren her an Allah'la bir olma ve günahlardan sakınma gayreti içinde yaşayan kimselere

¹⁰⁵ Öngören, “Tasavvuf”, 119-120.

¹⁰⁶ Sâmiye Basîr Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî*, I-VI, Tahran 1376 hş., II, 952.

sûfî adı verildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁷ Hz. Peygamber'in (a.s.) zamanında olmayan, tâbîîn devrinde ortaya çıkan¹⁰⁸ sûfî kelimesini ilk defa Hasan el-Basrî (ö. 110/728) kullanmıştır.¹⁰⁹ İlk olarak sûfî isminin kendisine nisbet edildiği kişi ise Ebû Hâşim el-Kûfî (ö. 150/767 [?]) olmuştur.¹¹⁰ Kendilerine sûfî denilen ilk kişiler arasında Ortaçağ Avrupasında Geberus Arabum olarak tanınan, kimya bilimine ilgi duyan ve Abbasî halifesiyle çağdaş olan Câbir b. Hayyan, Zünnûn el-Mısırî gibi şahsiyetler de yer almaktadır.¹¹¹

Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre sûfî, ikinci vaktinde birinci vaktine teessüf edeceği hiçbir vaktin üzerinden geçmediği kişidir.¹¹²

Zerrînkûb ise Peygamber (a.s.) zamanında zâhid ve âbid şeklinde isimlendirilen kimselerin kendilerini tamamen dünyadan soyutlamaları ve kendi tarikatlarına göre ibadetlerini yapmaları sonucu "sûfî" olarak anıldıklarını belirtmiştir.¹¹³

Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'in (a.s.) bir kölenin bile davetine gidip merkebe bindiğini ve yün elbise giydiğini rivayet etmiştir. Bu rivayete uyan sûfiler, yün elbise giymeyi tercih etmişlerdir.¹¹⁴ Bu konuda Hasan-ı Basrî, Bedir savaşına katılmış yün elbiseli yetmiş kadar sahabe ile tanıştığını söylemiştir. Ayrıca Hz. İsa'nın kıl ve yünden yapılan bir giysi giydiği, yabanî ağaç meyvelerinden yediği ve nerede akşam ederse orada sabahladığı bildirilmiştir.¹¹⁵

Sûfî isminin kökeni ile ilgili en yaygın görüş "yün giydi" manasına gelen "tasavvefe" fiilinden¹¹⁶ veya "yün" manasına gelen "sûf" kelimesinden türemiş olmasıdır.¹¹⁷ Zira yün giyme eski devirlerden beri zâhidler için mutasavvıflığa intisap işareti sayılmıştır. Yine de yünlü elbise giymenin zenginlik ve rahatlık alameti sayılması nedeniyle bu ifadenin tamamen tasavvufa özgü olmasına birtakım itirazlar getirilmiş, sıkıntı ve yokluk

¹⁰⁷ Öngören, "Tasavvuf", 119; Muhammed Tâkî-yi Bahâr, *Sebk Şinâsî I-III*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1373 hş., II, 178-179.

¹⁰⁸ Sühreverdî, 98.

¹⁰⁹ Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", 65.

¹¹⁰ Nicholson, "Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", 690; Reşat Öngören, "Sûfî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 471.

¹¹¹ Abdülhüseyn Zerrînkub, *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu* (Çev. Nurcan Altun), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, 42-43.

¹¹² Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî'nin Risaleleri*, 112.

¹¹³ Abdülhüseyn Zerrînkub, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1386 hş., 11.

¹¹⁴ Sühreverdî, 92.

¹¹⁵ Sühreverdî, 93.

¹¹⁶ Öngören, "Tasavvuf", 119; Sühreverdî, 93.

¹¹⁷ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 35; Hücûvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 95; Sühreverdî, 93.

ehli sayılan bu kişilerin yün giymesi uygun görülmemiştir.¹¹⁸ Sûfilere özgü bu giyinme şekli şeytanın hile ve aldatmacalarından sakınmak maksadıyla ortaya çıkmıştır.¹¹⁹

Başka bir görüşe göre de sûfî kelimesi “sefa” kelimesinden türemiştir. Ayrıca bu kelimeyi mutasavvıfların öncüleri olarak bilinen ve Medine Mescidi’nde inzivaya çekilen Ashâb-ı Suffe’ye dayandıranlar da vardır; ancak türeme kaidelerine uygun olmadığı için kabul edilmemektedir.¹²⁰ Bazıları Yunancada hikmet manasına gelen “sofus” kelimesinden geldiğini ileri sürse de bu görüş kabul görmemektedir.¹²¹

Bişr b. Hâris, “Sûfî Allah için kalbini saf hale getirendir, bu kimseler içleri saf, dışları pak olduğu için “sûfî” olarak adlandırmışlardır.” demiştir. Yine başka bir ifadede Allah’la olan muamelesini saf hale getirdiği için aziz ve celil olan Allah’ın ikramına ve kerametine mazhar olan kimse şeklinde bir tanımlama yapılmıştır. Bazılarına göre de sûfî kelimesi Allah’ın huzurunda ilk safta bulunan kimseler anlamına gelmektedir.¹²² Ebû Hüseyin Nûri de bu hususta “Sûfiler ruhları saf halinde olduğu için Allah’ın huzurunda ilk safta yer alan kimselerdir.” demiştir.¹²³

Avârifü’l-ma’ârif de sûfilerden, anlayış sahibi olmalarından dolayı gerçeği bilen, bildikleriyle amel eden ve amel edince Allah’ı yakinen tanıyan ve sonunda hidâyete ulaşan kişiler olarak behsedilmiştir.¹²⁴

Mürtaîş, “Sûfî, düşüncesi hiçbir şekilde adımından önde olmayan kişidir.” demiştir.¹²⁵ Var ya da yok sûfîyi meşgul edemez. Sûfî yakın görünen; fakat erişilmesi güç olan kişidir.¹²⁶

Husrî, sûfinin varlığı yokluk, yokluğu da varlık olamaz şeklinde bir ifade dile getirmiştir.¹²⁷

¹¹⁸ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 952-953.

¹¹⁹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrfân*, 14.

¹²⁰ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 34-35; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 952-953; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 95.

¹²¹ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 952-953; Bilgin, “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”, 61.

¹²² Süleyman Uludağ, *Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta’arruf*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014, 55; Hucvîrî, 95.

¹²³ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 42; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 100.

¹²⁴ Sühreverdî, 35.

¹²⁵ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 44; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 102.

¹²⁶ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî’nin Risaleleri*, 27.

¹²⁷ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 45-46; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 103.

Dünyaya yüz çevirip açlığa ve yokluğa kanaat eden, zaman zaman mahrem yerleri dışında bedenlerini çıplak bırakan, memleketlerini terk ederek başka yerlere yerleşen veya diyar diyar dolaşan sûfilere, bulundukları yörelerde çeşitli adlar da verilmiştir. Memleketlerini terk edenler “Gurebâ”, diyar diyar dolaşanlar “Seyyâhîn (Seyyahlar)”, bazı yerlerde mağaralarda yaşayanlar “Şikeftiyye” olarak anılmıştır. Şikeftiyye adı özellikle Horasan bölgesindeki sûfiler için kullanılmıştır. Şam’da yalnız zaruret miktarında yiyip içmeleri sebebiyle sûfilere “açlar” manasına gelen “Su’iyye” adı verilmiştir. Hatta bu hususta Serî es-Sakatî onların hasta insanlar gibi yemek yediklerini, suya batan insanlar gibi uyuduklarını ve mahcup bir şekilde konuştuklarını söylemiştir.¹²⁸

Zünnûn el-Mısırî sûfiyi, hiçbir davası olmadığından dünyevî bir istekle yorulmayan ve kendisinden alınacak hiçbir şeyden de korku duymayan kişi olarak tanımlamıştır. Ona göre Allah’ın iradesini kendi iradelerine tercih eden sûfiler, Allah’ın da her şeye karşı onları tercih ettiği ve sevdiği kullarıdır.¹²⁹ Yine Zünnûn el-Mısırî sûfiyi, konuştuğunda sözleri hakikatleri anlatan ve sükût ettiğinde de uzuvları onun adına konuşan kişi olarak tanımlamıştır. Yani konuştuğu zaman sözleriyle beyan ettiği hakikatler sustuğunda beden dili ile ortaya çıkmaktadır.¹³⁰

İki güzel huy ve hâl ile karşılaşınca en güzel olanını seçebilen kişi olarak tanımlanan sûfi, Allah’ın kendisine bahşettiği ilim sayesinde Allah katında en güzel olanı seçebilendir.¹³¹

Sûfilerle ilgili bir rivayete göre Zünnûn el-Mısırî, Şam civarında gördüğü bir kadına:

- “Nereden geliyorsun?” diye sorar ve kadın:

- “Geceleri yataktan kalkıp ibadetle meşgul olan bir topluluğun yanından.” cevabını verir.

- “Peki, nereye gidiyorsun?” sorusuna da:

- “Hiçbir ticaret ve alış-verişin kendilerini Allah’ı zikretmekten alıkoymadığı kişilerin yanına.” şeklinde cevap verir. Zünnûn el-Mısırî:

- “Bana onlardan bahseder misin?” deyince kadın şu beyitleri okur:

¹²⁸ Uludağ, *Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta’arruf*, 56.

¹²⁹ Sühreverdî, 88.

¹³⁰ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 41; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 99.

¹³¹ Sühreverdî, 88.

*Bir kavim ki niyetleri bağlanmıştır Allah'a,
Onlar için yoktur bir dert yükselecek ağıyâra.
Sahipleri Mevlâ'dır onların tek arzuları,
O Samed ve Vâhid için ne güzel tutkuları.
Ayırmadı onları dünya yahut bir şeref;
Taamlar, lezzetler ve evlat değildir hedef.
Takılmadı gözleri güzel hoş giysilere;
Ne de ruhları aktı sürur dolu yerlere.
Durmadan yarıştılar kendi menzillerinde;
Gün be gün yaklaştılar o yüce Sevgili'ye.
Zahirde insanlardan ayrılmış görünürler,
Ruhları arşta gezer, orada gezinirler...*¹³²

Nitekim Ebû Hüseyin Nûrî, sûfîlerin hiçbir şeye sahip olamayacağı gibi fani olan hiçbir şeyin de hükmü altına giremeyeceğini söylemiştir. Çünkü sûfînin bir şeye sahip olmasına ya da bir şeyin ona sahip olmasına engel olan kendisini gerçekte var olarak görmemesidir.¹³³

Cüneyd-i Bağdâdî sûfî için, “Üzerine her türlü pislik atıldığı halde hep güzel şeyler çıkaran, iyi ve kötü olan her şeyi üzerinde taşıyan toprak gibidir, herkesi gölgelendiren bulut gibidir, herkesin istifade ettiği yağmur gibidir.” demiştir.¹³⁴

Başka bir ifadede sûfî, sevgilinin sevgisi ile saf hale getirdiği kimse şeklinde tanımlanmıştır. Bu sevgi ile saflaşan sûfînin tek meşguliyeti ise bizzat sevgilinin kendisidir.¹³⁵

Kur'an-ı Kerim'de sûfî kelimesi yer almamaktadır bunun yerine “mukarrebîn” ifadesi geçmektedir. Gerçek sûfî, mukarrebîn sıfat ve makamındaki kimsedir.¹³⁶

1.1.3. Tasavvufun Gelişim Dönemleri

İslam âlemi I. (VII.) yüzyılda tasavvufla tanışmıştır ve bu yüzyılda dünyaya yüz çevirip şeriat hükümlerine harfîyen riayet eden zühd hareketi ortaya çıkmıştır. Sosyal yaşama katılan ve geçimlerini sağlamak için güçleri yettiğince çalışan bu dönemin

¹³² Sühreverdî, 89-90.

¹³³ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 42; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 100.

¹³⁴ Sühreverdî, 90.

¹³⁵ Hucvîrî (Tsh. Valentin Zhukovski), 39; Hucvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 98.

¹³⁶ Sühreverdî, 39.

zühhdlerinin tek amacı Allah'ın rızasını kazanarak onun gazabından kurtulmak olmuştur.¹³⁷ İlâhi cezaya karşı duyulan korku konusunda zühd hareketinin en meşhur isimlerinden Hasan Basrî, gerçek anlamda hissedilen zerre miktarı korkunun binlerce oruç ve namazdan daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.¹³⁸ Tasavvuf tarihi, Ignaz Goldziher gibi ilk oryantalistler tarafından zühd dönemi ve tasavvuf dönemi şeklinde ikiye ayrılmıştır.¹³⁹

II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında bazı zahidler dünyaya yüz çevirme ve nefse uymama hususunda diğerlerine göre daha abartılı yaşamaya başlamışlardır. Bu kimselere “sûfi” adı verilmiştir.¹⁴⁰ Kuvvetli bir korku ile Allah'ı seven bu insanlardaki muhabbet onları Allah'ın iradesine boyun eğmeye sevk etmiştir. Zühd ile mârifet veya hikmet arasında orta bir yol izleyen bu insanları en iyi tasvir eden kelime ise rızadır.¹⁴¹ Bu dönemde daha sonraları tasavvufun temel unsurları olarak kabul edilen muhabbet, fenâ ve vahdet-i vücûd kavramları yoktur. Bu yüzyılda Allah sevgisinden bahseden ilk isim Rabiâtü'l-Adeviye'dir (ö. 185/801) ve bu andan itibaren tasavvuf yeni bir evreye girmiştir. Artık zâhidlik Allah'ın cemalini ve ezeli güzelliklerini temaşa için bir vasıta olmuştur.¹⁴²

Başlangıçta çok az kişi tarafından benimsenen tasavvuf yavaş yavaş kuralların oluştuğu, müridin bu kuralları bir “pir”den öğrendiği organize bir sistem ve veliler okulu haline gelmiştir. III. (IX.) asrın mutasavvıfları sadece zühd yaşantısını ve insanlardan uzaklaşmayı tercih etmemiş, bu yola giren müridin bir gün etrafında toplanan kişilerin mürşidi olacağı düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Hatta Bâyezîd-i Bistâmî bu konuda üstadı olmayan kimsenin imamının şeytan olduğunu söylemiştir. Özellikle İran sûfileri Allah'ın yüceltilmesini insanın yüceltilmesinde görmüşlerdir.¹⁴³

III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyıllar tasavvufun olgunlaştığı, riyazet ve mücâhede sınırında durmayan, müşahade ile yetinmeyen sâlikin fânî olup Allah'ta bekâ bulduğu ve onunla bir olma gayesine ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönem tasavvufunda fikrî bir değişimin olduğu görülmektedir.¹⁴⁴ Bu değişimi, aşkın insanlardan öğrenilemeyeceğini, onun

¹³⁷ Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 18; Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 690.

¹³⁸ Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 690.

¹³⁹ Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri İle Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, *Nazariyat Dergisi*, 2/4, Nisan 2016, 7.

¹⁴⁰ Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 19; Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 690.

¹⁴¹ Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 691.

¹⁴² Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 19.

¹⁴³ Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 702.

¹⁴⁴ Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 19.

Allah'ın bir ihsanı olduğunu söyleyen Ma'rûf-i Kerhî'nin (ö. 200/815-16 [?]) ilk tasavvuf tanımlarında görmek mümkündür.¹⁴⁵

Tasavvufa özgü ıstılahatların, tasavvuf yolunun alâmetlerinin, makam ve hallerin belirlenmesi de bu dönemde olmuştur. Makam ve haller hakkında ilk söz söyleyen Mısır'da Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859), Bağdat'ta da Serî es-Sakatî'dir (ö. 251/865).¹⁴⁶ Yine Bağdat'ta ilahî hakikat ve tevhidden bahseden ilk kişi Serî es-Sakatî iken, tasavvuf hakkında insanlara ilk sohbet veren Yahyâ b. Muâz er-Râzî'dir (ö. 258/872). İlk olarak II. (VIII.) yüzyılda Rabiâtü'l- Adeviyye'de görülen ilahi aşk bu yüzyılda tasavvufun en önemli özelliği olmuştur ve bu ifade Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Zünnûn el-Mısırî gibi sûfîlerin sözlerinde de yer almıştır. Muhâsibî (ö. 243/857), Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), Semnûn b. Hamza (ö. 298/911[?]) ve Ebû Bekir Şiblî de ilahi aşk konusunda görüş beyan etmişlerdir. Bu dönemde ilahi aşk düşüncesini zirveye ulaştıran isimler ise Bâyezîd-i Bistâmî ve Hallâc-ı Mansûr olmuştur.¹⁴⁷ İlâhi aşkla ilgili olarak Yahyâ b. Muâz, Bâyezîd'e şöyle demiştir:

-Aşk kadehinden çok içtiğim için sarhoş oldum.

Bâyezîd-i Bistâmî de:

-Senin dışındakiler semavatın ve arzın denizlerini içtiler yine de buna kanmadılar ve dilleri dışarıda olduğu halde daha fazlası yok mu dediler, şeklinde cevap vermiştir.¹⁴⁸

III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyıllarda tasavvufun temel konusu şeriat hükümlerinin özünün, şekil ve suretinden daha önemli olduğu, niyetin amelden önce geldiği, sünnetin farzdan daha hayırlı olduğu, taat ve kulluğun ibadetten daha iyi olduğu konuları fakihler tarafından tehlikeli sayılmıştır. Bu sebeple bazen sûfîler küfürle ve mülhitlikle itham edilmişlerdir ve hatta bu yüzden sûfîler işkencelere maruz kalmışlar, mahkûmiyetle ve idamla cezalandırılmışlardır. Sûfîler tarafından “aşk şehidi” olarak ilan edilen Hallâc-ı Mansûr bu tür fitnelerin son haddine ulaştığı dönemde katledilmiştir.¹⁴⁹

Yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen yine de bu yüzyıl, tasavvufun bir bilim dalı haline geldiği dönem olmuştur. Sûfîler Kur'an, hadis ve aklî ilimlerle meşgul olmuşlar ve bu konularda eserler meydana getirmişlerdir. Ayrıca tasavvufi makamlar, mücâhedenin

¹⁴⁵ Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 692.

¹⁴⁶ Hücvirî (Çev. Süleyman Uludağ), 19.

¹⁴⁷ Hücvirî (Çev. Süleyman Uludağ), 19; Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 703.

¹⁴⁸ Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 704.

¹⁴⁹ Hücvirî, 21.

çeşitleri, mücâhedelerden doğan zevk ve vecd halleri üzerine eserler kaleme alınmaya başlamıştır. Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma'*, Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Taarruf* ve Ebû Tâlib Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtü'l-kulûb* eserleri bu yüzyılın en önemli eserleridir.¹⁵⁰ Bu yüzyıllar tasavvufun Kur'an ve sünnete dayandığını ispatlamak için büyük gayretlerin gösterildiği bir dönem olmuştur.¹⁵¹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ* eserinde zahidleri, sûfileri ve hadis âlimlerini tek bir kategoride ele almış ve sûfileri gelenekçi dindarlar olarak adlandırmıştır. Yaklaşık IV. (X.) asrın ikinci yarısında başlayan tasavvufun şariat ile uyumlu hale getirilmesi süreci Gazzâlî ile birlikte son bulmuştur.¹⁵²

Serî es-Sakâtî, Yahyâ b. Muaz er-Râzî, Bâyezîd-i Bistâmî, Ebû Hafs el-Haddâd, Hamdûn el-Kassâr, Ebû Sa'îd el-Harrâz, Ebû Hamza el-Bağdâdî, Sehl et-Tüsterî, Ebû Hüseyin Nûrî, Cüneyd-i Bağdâdî, Amr b. Osman el-Mekkî, Ebû Osman el-Hîrî ve Mîmşad ed-Dîneverî Hicrî 250 ile 300 (864/913) yılları arasında vefat eden sûfiler arasında yer almaktadır.¹⁵³

III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyıllarda, sadece ıstılahatlarda, tabirlerde ve birtakım şekillerde meydana gelen değişikliklerle sağlam bir esasa dayalı hale gelen tasavvuf, tüm İslam dünyasında yayılmıştır. Çeşitli tasavvufî cemaat ve fırkalar ortaya çıkıp teşkilatlanmış, çok sayıda tasavvuf mektebi de kurulmuştur. Bu yüzyıllarda yaşayan şeyhlere nisbet edilerek on iki tane tasavvuf ekolü tespit edilmiştir.¹⁵⁴ Ayrıca III. (IX.) yüzyılın ortasından itibaren önceki yüzyılların zahidleri “sûfiler” olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁵⁵

Tasavvuf, Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn. Sînâ (ö. 428/1037) ile Felsefe ile ilişkili hale gelmiştir ve bu durum tasavvufun ilkelerinde bir değişime yol açmıştır. Ünlü Türk filozofu Fârâbî'nin İslam felesefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren öğretisi, İbn. Sînâ'nın doğunun bilgeliğini felsefeyle birleştirmesi ve Basra'da dinî, felsefî, siyasî ve ilmî hedeflere sahip bir felsefe topluluğu olan İhvân-ı Safâ Tarikatının gizli ve organize faaliyetleri, tasavvufun felsefe ile yaklaşmasında etkili olmuştur.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 21.

¹⁵¹ Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 708.

¹⁵² Aydın, “Tasavvufun Teşkil Sürecine Dair Bir Değerlendirme”, 8.

¹⁵³ Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, 701.

¹⁵⁴ Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 21.

¹⁵⁵ Aydın, “Tasavvufun Teşkil Sürecine Dair Bir Değerlendirme”, 7.

¹⁵⁶ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 960.

IV. (X.) yüzyılın sonlarından itibaren tasavvuf düşüncesinin merkezi Irak, Horasan, Suriye gibi bölgelerden Orta Asya'ya kaymaya başlamıştır ve “tasavvuf” diye bilinen şeye nihai şeklinin verildiği yer Orta Asya olmuştur.¹⁵⁷

V. (XI.) yüzyıl ise İslam âleminde karışıklıkların ve çekişmelerin hüküm sürdüğü bir dönemdir. Bağdat'taki Abbasi halifeleri ve ona bağlı sultanlıklar arasındaki mücadeleler, mezhepler arasındaki çekişmeler ve rekabetler, ilmî durgunluklar ve siyasî bunalımlar, fakihler ve filozoflar arasındaki ihtilaflar, en basit meselelerin dahi tartışma konusu olması bu dönemde yaşanan sorunlardan bazılarıdır.¹⁵⁸

Ortaya çıkan fikrî ve siyasî bunalım halk arasında karamsarlık ve korkunun artmasına ve halkın, siyasî karışıklık nedeniyle kendi öğretisi esaslarını yayma fırsatı bulan sûfilerin kurduğu tarikatlara yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında özellikle İran'da Sülemî (ö. 412/1021), Harakânî (ö. 425/1033), Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr, Ebû Kâsım Cürcânî (ö. 450/1058) ve Kuşeyrî gibi büyük sûfiler yetişmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda müridlerin yetişmesinde bu şahsiyetlerin büyük etkileri olmuştur. Öte yandan bu yüzyılda sûfî görünümüne kötü niyetli kimseler tarafından çeşitli bid'at ve hurafeler tasavvuf hareketlerinin içine sokulmaya başlanmış, halk İslam'dan ve tasavvuftan yozlaşmış gelenekler vasıtasıyla uzaklaştırılmıştır.¹⁵⁹

Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si, Hücûvî'nin (ö. 465/1072) *Keşfü'l-mahcûb*'u ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'sı* bu dönemin en önemli eserleridir. Yine bu dönemde tasavvuf Fars şiirinde de görülmeye başlamıştır. Mutasavvıf şairler tasavvufi kelime ve ıstılahatların aynısını şiirlerinde kinaye ve istiare yoluyla kullanmışlardır. Allah lafzını habib, mahbub, maşuk ve sevgili kelimeleri ile ifade ederlerken vecd, hamr (mey, şarap), hammâr (sâki) kelimelerini de Allah aşkından dolayı kendilerinde ortaya çıkan halleri anlatmada kullanmışlardır. Ayrıca nurlu çehre zahîrî manada, siyah kâkül bâtîni manada istiare yoluyla Allah ismi yerine kullanılan kelimelerdir. İlk olarak Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr gibi şeyhlerin meclislerinde okuduğu şiirlerinde görülen bu tarz remizli ifadeler, Fars edebiyatında Senâî-yi Gaznevî, Ferîdüddîn Attâr ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi mutasavvıf şairlerin eserlerinde en üst seviyeye ulaşmıştır.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Aydın, “Tasavvufun Teşkil Sürecine Dair Bir Değerlendirme”, 9.

¹⁵⁸ Hücûvî (Çev. Süleyman Uludağ), 21, 22.

¹⁵⁹ Hücûvî (Çev. Süleyman Uludağ), 22.

¹⁶⁰ Hücûvî (Çev. Süleyman Uludağ), 24.

V. (XI.) yüzyıl tasavvufunun bir özelliği de sûfilerin, başında tanınmış bir şeyhin bulunduğu ve belli bir düzene bağlı hayatın olduğu tekke ve dergâhlara yerleşmeleridir. Tekke hayatının kuralları ilk olarak şeyh Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr tarafından oluşturulmuştur. Aynı anda pek çok tekkeyi idare eden, pek çok sohbet meclisi kuran ve dinî meselelerde zamanın âlim ve mezhep imamı ile hayatını dahi tehlikeye sokacak çekilde mücadele eden Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr, yarım asır boyunca Horasan bölgesinde tasavvufî öğretilerini yaymakla meşgul olmuştur. Sülemî, Ebû Hasan Harakânî, Ebû Abbâs Şekkânî, Ebû Fadl Hutlî, Ebû Kasım Cürcânî ve Kuşeyrî, Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr'ın çağdaşlarındandır.¹⁶¹

Yine bu dönemde Kuşeyrî ile Cürcânî'nin müridi, Gazzâlî'nin de şeyhi olan Ebû Ali Farmedî (ö. 477/1084) Cürcânî'nin elinden hırka giymiş ve Horasan'da şeyhler şeyhi unvanını almıştır. Ebû Hasan b. Sâlibe Beyzavî'nin oğlu, Ebû Müslim Fârisî ve Hâce Ali b. Hasan Kirmânî'nin talebesi ve müridi olan Ebû Feth b. Sâlibe (ö. 473/1080) de bu dönemin şeyhlerindendir. Şekkânî'nin talebesi, Hutlî ve Cürcânî'nin müridi olan, pek çok memleket gezip şeyh ve âlimlerle sohbet eden ve birikimlerini *Keşfü'l-mahcûb* eserinde bir araya getiren Hücvîrî yine bu dönemin meşhur şahsiyetlerindendir.¹⁶²

Hicrî III. (IX.), IV. (X.) ve V. (XI.) yüzyıllarda İslam âleminde Bağdat ve Nişabur mektebi şeklinde başlıca iki tür tasavvuf ekolü bulunmaktaydı. Bağdat mektebinin önderi Cüneyd, Nişabur mektebi önderleri tarafından da takip edilmiştir.¹⁶³ Cüneyd'in öncülük ettiği harekete esas olan "sahv" yani bekâ, temkin hâlidir. Bâyezîd-i Bistâmî'nin öncülük ettiği harekette esas olan ise "sekr" yani fenâ, telvin hâlidir.¹⁶⁴

Felsefetü's-sûfiyye fî'l-İslam eserinin yazarı Abdulkadir Mahmud, İslam âleminde ortaya çıkan tasavvuf hareketlerini üç başlık altında toplamaktadır:

- 1- Selefi tasavvuf, Mükâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ile başlayıp İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Kerrâmiyye tarikatının kurucusu kabul edilen Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/868) ile uç noktaya ulaşmıştır. Başlarda tasavvufa muhalif olan İbn Teymiye bir sûfi olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır ve İbn Teymiye'nin talebesi İbn Kayyım, selefi tasavvufun taraftarlığını yapmıştır.

¹⁶¹ Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 24.

¹⁶² Hücvîrî (Çev. Süleyman Uludağ), 25.

¹⁶³ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi* (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2014, 45.

¹⁶⁴ Kuşeyrî, 46.

- 2- Sünnî tasavvuf, selefi tasavvufa bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ahlaki konuları ilmi olarak ele alıp nefsin çeşitli hâllerini inceleme, aklı ve mantığı temel olarak aklın ışığında hadislerin tefsirini yapmakla meşgul olan, ehl-i beyt çevresi ve Ca'fer-i Sâdık (ö. 148/765) vasıtasıyla ortaya çıkan bir tasavvuf hareketidir. Bu hareketin en parlak dönemi Hâris Muhâsibî (ö. 243/857) ve Cüneyd Bağdâdî zamanındadır. Gazzâlî ile tam bir olgunluğa ulaşan bu hareket, Şâzelî (ö. 656/1258) tarafından kurulan Şâzeliyye tarikatı ile de devam etmiştir.
- 3- Felsefi tasavvuf, İslam ruhuna zıt olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareket Şîî ve Bâtınî hareketlerle beslenip batının ve doğunun gnostisizminden ⁽¹⁶⁵⁾ özellikler olarak gelişimini tamamlamıştır. Bâyezîd-i Bistâmî, Hallâc-ı Mansûr, Nifferî (ö. 351/962), Farabî (ö. 340/951), Sühreverdî-yi Maktûl (ö. 587/1191), Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gibi mutasavvıf ve filozoflar bu hareketin temsilcileridir. Burada tasavvuf, felsefî özellikler taşıyan metafizik ötesi bir durumdur.¹⁶⁶ Bu harekete en fazla selefî tasavvuf hareketi mensupları karşı çıkmışlardır.¹⁶⁷

VI. (XII.) yüzyıl tasavvufu, nazari irfanın ya da ilmî ve nazari tasavvufun kurucusu kabul edilen Endülüslü sûfî ârif “Şeyhü'l-Ekber” unvanına sahip Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin ismiyle bağdaştırılmaktadır.¹⁶⁸ III. (IX.) yüzyıldan itibaren sistemik bir şekilde tasavvuf ilminin çeşitli yönlerine değinilmesi adeta Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin eserleri için zemin hazırlamıştır.¹⁶⁹ Bu yüzyılda İran, nazari tasavvufun gelişim merkezlerinden biri olmuştur.¹⁷⁰

Ayrıca, VI. (XII.) yüzyılda Türkiye Selçukluları Devleti'nin başkenti Konya'ya hem Moğol istilası hem de başka nedenlerle çok sayıda âlim, edip, şair ve sanatkârla birlikte pek çok mutasavvıf da gelmiştir. Anadolu Türk-İslam medeniyetinin oluşmasında etkili olan isimler Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Sadreddîn-i Konevî, Mevlânâ Celâleddîn-i

¹⁶⁵ İlâhî sır ve hakikatlerin süluk ve riyâzetle hâsıl olan ilhamla alınabileceğini, bu yolla elde edilen bilgilerin naslardan elde edilen bilgilerden daha üstün olduğunu savunan görüştür. Buna göre irfan sahibi âriflerden ibadet yükümlülüğü ortadan kalkmaktadır. Hücûrî, “ehl-i ilhâm” ve “ilhâmiyye” olarak bilinen bu akımı eleştirerek tasavvufu yer alan mârifet ve irfanın gnostisizmle bir ilgisinin olmadığını belirtmiştir (Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 56).

¹⁶⁶ Uludağ, *Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*, 17.

¹⁶⁷ Uludağ, *Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*, 18.

¹⁶⁸ Nasr, 246.

¹⁶⁹ Nasr, 247.

¹⁷⁰ Nasr, 258.

Rûmî, Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî, Sirâceddîn-i Urmevî, Nasîruddîn Mahmud Ahî Evran ve Şems-i Tebrîzî'dir. Sadreddîn-i Konevî, şeyhi ve üvey babası Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'den ve diğer şeyhi Evhadüddîn-i Kirmânî'den aldığı derslerle kendini yetiştirmiş, özellikle tasavvuf ve hadis sahalarında döneminin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Tasavvuf edebiyatı ve Fars edebiyatı açısından önemli eserler kaleme alan Fahreddîn-i Irâkî, Müeyyidüddîn-i Cendî ve Sa'îdüddîn-i Fergânî Sadreddîn-i Konevî'nin yetiştirdiği talebelerden üçüdür.¹⁷¹ Bu sayede Konevî Ekolü İran'da yayılma fırsatı elde etmiştir. Yine, Evhadüddîn-i Balyânî (ö. 1288) ve Abdürrezzâk Kâşânî bu dönemde nazari tasavvufun temsilcilerindendir.¹⁷²

VII. (XIII.) yüzyılda İran'da Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışı ile âlimlerin irfân-ı Şîî şeklinde isimlendirdikleri Şîîlik birleşmiştir. Seyyid Haydar Âmulî (ö. 1385) ve Abdurrahman-i Câmî bu dönemin önemli şahsiyetlerindendir.¹⁷³

Horasan'da Sâ mânîler döneminde tasavvuf yaygınlaşmamıştır. Bu dönemdeki âlimlerin ve şairlerin sözlerinde tasavvufî bir ifadeye rastlanmamaktadır. Gazneliler döneminde ise Sultan Sebüktekin'in ve oğlu Mahmud'un katı tutumları ile din ve kıraat âlimlerinin, fakihlerin ve özellikle de Kerrâmîler'in tesiri neticesinde tasavvuf Horasan'da tam olarak yayılamamıştır. Gaznelilerin çöküşünden sonra devlet idaresini Türkmenler'in oluşturduğu Selçuklular döneminde ise Horasan tasavvuf sahası olmuştur.¹⁷⁴

Tatar ve Moğolların hâkim olduğu dönemlerde İran'ın yanında Hindistan, Türkistan, Şam, Rum, Mısır ve Afrika gibi Müslüman beldelerin birçoğunda tasavvuf yayılma fırsatı bulmuştur. Bu dönemde her yerde dergâhlar, vecd ve semâ meclisleri kurulmuştur. Endülüs'ün ünlü seyyahı İbn. Battûta (ö. 770/1368-69) o dönemde doğudan batıya İslam coğrafyasında gittiği her yerde hanları, dergâhları, tekkeleri, aş evlerini gördüğünü, bunların sûfîler ve gençler için verimli olduğunu yazmıştır.¹⁷⁵

IX. (XV.) asırda İslam coğrafyasında halkın tasavvufa ilgisi devam etmiştir. Dinî ibadetleri tasavvufî öğretilerle birleştiren şeyhlerin tarikatları yoğun ilgi görmüştür. Neredeyse tüm beldelere yayılan tasavvuf tarikatı silsilelerinde bazen zikir ve telkin adabın-

¹⁷¹ İbrahim Kunt, "Sadruddîn-i Konevî'nin üç Halifesi: Fahreddîn-i Irâkî, Müeyyidüddîn-i Cendî ve Sa'îdüddîn-i Fergânî", *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 9, 2013, 183.

¹⁷² Nasr, 258.

¹⁷³ Nasr, 258, 259, 260.

¹⁷⁴ Bahâr, II, 185.

¹⁷⁵ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 964.

da bazen de şeriat kurallarına uymada birtakım farklılıklar görülmüştür. Nitekim bazı silsileler, şeriatın kural ve kaidelerine daha fazla bağlı iken bazıları daha esnek davranmışlardır.¹⁷⁶

1.1.4. Tasavvufun Konuları

Tasavvuf düşüncesinin temelinde Allah sevgisi ve Allah korkusu yer almaktadır. Bu iki ifade aslında birbirinin tamamlayıcısıdır. Kul ile Allah arasında karşılıklı sevgi esası mevcuttur ve kul, Allah'ı sevdiği gibi Allah da kulunu sevmektedir. Allah korkusu ise Allah sevgisinden kaynaklı bir çekinme duygusunun sonucudur.¹⁷⁷

Kulun, Allah'ın sevgisine mazhar olmasına vesile olan tövbe, sabır, takvâ, ihsan, adalet, temizlik ve tevekkül ile bir mürşid-i kâmilin rehberliğindeki tasavvufî eğitim sürecine seyr u sülûk adı verilmektedir.¹⁷⁸ Seyr u sülûkun amacı, insan aynasının madde halinden eylemsel olarak paralel bir konuma yerleştirilip Allah'ın tecellisini tahrif etmeden yansıtabilmesidir.¹⁷⁹

Tasavvuf terimi olarak ilk defa Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* adlı eserinde yer alan ve yol anlamına gelen sülûk, daha sonraki dönemlerde genellikle aynı anlama gelen seyr kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Kişinin Allah'a erme yeteneğini kazanmak için nefsinin dünya kirlerinden arındırıp terbiye etmesini, ahlakını düzelterip güzelleştirmesini hedefleyen tasavvuf da “sülûk ilmi” olarak tarif edilmektedir. Tasavvuf yoluna girmek yani sülûk yapmak isteyen “tâlîp”, yolun başlangıcında olana “mübtedî”, bu yolda mesafe katedene “sâlik” (ehl-i sülûk), yolun sonuna ulaşana “müntehî” denilmektedir. Sülûk, tövbe ile başlar ardından kalbî uyanıklık (yakaza) ve Allah'a vuslatla (fenâfillâh) devam eder, Allahla bâki olmakla (bekâbillâh) son bulur. Sûfilere göre sülûkün birtakım aşamaları vardır. Bunlara makâme, menzil, medrece, akabe gibi isimler verilmektedir. Bu aşamalar üçe, ona, yüze ve bine kadar varan gruplara ayrılmış ve bunlar hakkında pek çok kitap yazılmıştır. Hâce Abdullah Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-sâ'irîn*'i bunların en önemlisidir.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 964.

¹⁷⁷ Öngören, “Tasavvuf”, 120.

¹⁷⁸ Öngören, “Tasavvuf”, 120.

¹⁷⁹ İbnü'l-Arabî, 272.

¹⁸⁰ Süleyman Uludağ, “Sülûk”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 127.

Tasavvufun gerekleri ise dört tanedir: Adap, ahlak, mücâhede ve haller. Adap, çalışmaktır ve sayısı çok fazladır. Tasavvufun adabı her şeyin başında nefsi hor görmektir; zira nefsi büyük olanın günahı kendisine küçük gelmektedir. Ahlak ve mücâhede, sünnete uymaktır. Haller ise Allah tarafından kula bahşedilen vergilerdir.¹⁸¹

Takvâ, güzel edep, ibadet, nefsin kusurlarını görmek ve nefsin değerini bilmek, mücâhedeye devam, fakirlik, aza kanaat etmek, güzel arkadaşlık yapmak ve arkadaşlara güzel hizmet etmek, yardımını ancak Allah'tan almak, Allah için terk edilecek şeyi terk etmek, kimsenin yüzüne kötülüğünü söylememek, büyüklere saygılı, küçüklere şefkatli davranmak, her durumda Allah'a ibadeti tercih etmek, tedbir ve ihtiyarı terk etmek, seyahat etmek, geçmiş ve geleceği düşünmeyip vakti yaşamak, kazançtan geri durup oturmak, tevekkül, oturma adabına uymak, şehvetten uzak durmak, kimseden bir şey istememek ve kerametleri gizlemek sûfilerin adablarından bazılarıdır.¹⁸²

Nefsi, kötü huylardan ve kalbi de manevî illetlerden arındırmanın hedeflendiği bu eğitim sürecinin sonunda, kul ile Allah arasında manevî bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Bu eğitim sırasında müridlerin farzlarla birlikte nâfile ibadetleri de yerine getirmesi, zikir ve virdlerini asla ihmal etmemesi gerekmektedir. Buhârî'nin rivayet ettiği bir kutsî hadiste "Kulum üzerine farz kıldığım şeylerden daha iyi bir yolla bana yaklaşamaz. Kulum nâfilelerle de bana yaklaştırmaya devam ederse, nihayet ben onu severim. Ben onu sevince işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum." buyurulmuştur. Bu hadisten yola çıkarak sûfilere göre, farz ibadetleri ifa etmenin yanı sıra nâfile ibadetleri yerine getirmek de Allah'a yakınlığı artırmaktadır.¹⁸³

Tasavvufi eğitim ile hedeflenen, kulun imanda yakîn makamını elde etmesi, amelde de ubûdiyyet makamına yükselerek kulluk vazifesini ihsan mertebesinde yerine getirmesidir. Makam ve mevki hırsı, mal sevgisi, şehvet ve şöhret gibi duygu ve istekler Allah'a yönelip vuslata ermenin önündeki en büyük engellerdir ve bunlarla ilgili bağlar tamamen ortadan kaldırılmalıdır. Sonuç olarak bu eğitimin nihai hedefinde, Cüneyd-i Bağdâdî gibi sûfilere olduğu gibi dünyaya ait herşeyden ilgi ve alakayı kesip Allah'a yönelme ve

¹⁸¹ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî'nin Risaleleri*, 111.

¹⁸² Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî'nin Risaleleri*, 36, 76.

¹⁸³ Öngören, "Tasavvuf", 120; Uludağ, "Sülûk", 127.

onunla bir olma vardır. Kul, dünyaya ait her şeye yüz çevirdikten sonra benlik ölür ve Allah onu kendisiyle diri kılar.¹⁸⁴

Mârifet ve amelde hedefi Allah yolunda yürümek olan sûfî bu yolda keşif, riyazet ve şühud ile yol alır. İlk adımı tövbedir ve sonra da insanı dünyaya ve dünya nimetlerine davet eden, Allah yolunda onu gayret ve amelden alıkoyan nefis ile mücâhede gelmektedir. Mücâhede bir mürşid veya şeyhin irşadı ile gerçekleşmektedir. Yani mürşid veya şeyhin elinde tıpkı ölü yıkayıcıya teslim ölü gibi tüm istek ve iradesinden arınan sâlik, yetenek ve sermayesi ölçüsünde uzlet, oruç, sürekli suskunluk, tefekkür, nefis muhasebesi gibi şartlarla riyazete (nefis terbiyesi) ve mücâhedeye zorlanır. Bu safhada ihlâs ve sadakat gösteren sâlik, kemâl basamaklarında yükselir. Mücâhede ve riyazetle uzun yıllar boyunca katedilen bu basamaklara, bu merhalelere makam adı verilmektedir.¹⁸⁵

Makam, kararlı ve düzenli çabalarla kazanılan ahlak ilkesi veya sülûkün mertebeleri anlamına gelmektedir. Tasavvufta makam kavramı III. (IX.) yüzyıldan itibaren mücâhede ve sülûk kavramına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Sâlikin yaşadığı sevinme ve üzülme gibi bir anlık duygusal değişimlere hâl, hâlin sürekli ve kalıcı oluşuna makam adı verilmiştir.¹⁸⁶ Sâlikin kalbine Allah'ın lütfu olarak gelen, gaybtan onun ruhuna ilham olunan haller, şimşek gibi kalbine aydınlık verir. Er ya da geç sönse de böyle bir hâlin çokça tekrarı sâliki bir makamdan diğerine yükseltir ve onu kemâl yolunda murakabe, muhabbet, havf (korku), recâ (ümit), şevk, üns, sakinlik ve yakîn gibi hallerle seyr u sülûkta ilerletir.¹⁸⁷ Makamın derecelerine menzil veya hâl denilmektedir. Hâl ile makam birbirinden farklıdır ve hâllerin sadece bir kısmı makama dönüştürülebilmektedir. Sevinme, üzülme, rahatlık ve sıkıntı gibi duygular hal; zühd, tövbe, sabır, şükür ve takvâ gibi dinî ve ahlaki ilkeler makam olarak isimlendirilmişlerdir. Ayrıca hâl, ilahî bir lütf olarak görülürken makam, bir süreç içinde çalışarak elde edilen bir durumdur.¹⁸⁸ Hepsinin gayesi Allah ile doğrudan yakınlık olan ve sözlerle anlatılması çok güç olan bu durumların hâl veya makam olarak adlandırılmasında da farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin; havf, recâ

¹⁸⁴ Öngören, "Tasavvuf", 120.

¹⁸⁵ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 38.

¹⁸⁶ Süleyman Uludağ, "Makam", *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 409.

¹⁸⁷ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 38.

¹⁸⁸ Uludağ, "Makam", 409.

ve muhabbeti bazı şeyhler hâl olarak kabul ederken bazıları da makam olarak kabul etmektedirler.¹⁸⁹

Mısır'da Zünnûn el-Mısırî, Horasan'da Bâyezîd-i Bistâmî ile Şakîk-i Belhî, Bağdat'ta Seri es-Sakatî tasavvufi hal ve makamlardan bahseden ilk sûfîlerdir. Ebû Hüseyin Nûrî, *Makâmâtü'l-kulûb* eserinde kalp, fuâd, sadr ve lûb makamlarına yer vermiştir. Ebû Bekir el-Kettânî ise Allah ile kul arasında bin makamın bulunduğunu söylemiştir.¹⁹⁰ Ebu Nasr es-Serrac tövbe, vera, takvâ, zühd, fakr, sabır, tevekkül, rıza olmak üzere yedi makamı sayarken bunlardan başka makamların da olabileceğine işaret etmiştir. Necmeddîn-i Kübrâ, *Usûl-i'Aşere* adlı eserinde tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murakabe, rıza şeklinde on makamdan bahsetmiştir. Hâce Abdullah Herevî, *Menzilü's-sâ'irîn* ve *Sad Meydân*'da 100 makama yer vermiş ve her makamı üç dereceye ayırmıştır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî tevekkül, yakîn, şükür, sabır, murakabe, istikamet, ihlâs, sıdk, hayâ, hürriyet, zikir, tefekkür, fütüvvet, huluk, firâset, gayret, nübüvvet, risâlet, fakr, gına, tahakkuk, hikmet, edep, sefer, mârifet, muhabbet, şevk, semâ, kerâmet, mûcize ve rüya gibi tasavvufun temel meselelerini birer makam olarak ele alıp incelemiştir. Ferîdüddin Attâr, *Mantiku't-tayr*'da geçilmesi güç vadi olarak tasvir ettiği talep, aşk, mârifet, istiğnâ, tevhid, hayret, fakr/fena şeklinde yedi makamdan bahsetmiştir. Hücvârî ise makamı, meşrep ve karakter anlamında kullanmaktadır ve her sâlikin belli bir makamın niteliklerine daha fazla sahip olduğunu, bunun da onun yaratılışından geldiğini belirtmektedir. Buna göre tövbe Hz. Âdem'in, zühd Hz. Nuh'un, teslimiyet Hz. İbrahim'in, inâbe Hz. Musa'nın, hüzn Hz. Davud'un, reca Hz. İsa'nın, havf Hz. Yahyâ'nın, zikir Hz. Muhammed'in makamıdır. Makamı "kazanılmış ahlaki ve ruhi melekeler" olarak tanımlayan Şah Velîyyullah ed-Dihlevî'ye göre aklın, kalbin ve nefsin halleri ve makamları vardır. Aklın temel makamı ya ndir, diğer tüm haller onun şubeleridir. Kalbin makamı muhabbet, hali sekrdir. Nefsin makamı tövbe, hali ise kötü arzulara mağlup olmaktır. İbn Sina da *el-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserinin sonunda âriflerin makamlarını felsefî açıdan değerlendirmiştir.¹⁹¹

Makamlar tövbe ile başlamakta ve tevhidle sona ermektedir. Her makamın belli nitelikleri, gerçekleşme şartları ve hükümleri olmakla birlikte elde edilen her makamın belli

¹⁸⁹ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 39.

¹⁹⁰ Uludağ, "Makam", 409.

¹⁹¹ Zerrînkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 38.

sonuçları da vardır. Ulaşılan makamların bazısı korunabilirken bazısı da kaybedilebilir.¹⁹² Tövbe makamından verâ makamına geçen sâlik, bu makamda sabit ve sağlam bir şekilde gayret sarfederse zühd makamına geçer. Bu makamdan sonra da fakr makamı gelir ki onu da sabır ve tevekkül makamları takip eder. En sonuncu makam ise rıza makamıdır. Bu makamların sırası şeyhlere göre değişse de makamlar, mücâhede ile gerçekleşen ruhani bir çalışmadır.¹⁹³

Varlığın idrakı, ruhun arındırılması, nefsin terbiyesi, yüce bir ahlak için gereken şartlar, mânevî makamlar ve hallerin yanı sıra vecd, istiğrak, aşk, sevgi, nefret gibi duygular da tasavvufun konuları arasında almaktadır.¹⁹⁴

Tasavvufta ruhsat verilen eylemler: Hırka ve fota (havlu, peştamal) giymek, semâ yapmak, semâ sırasında vecde gelip hareket etmek, nara atmak, açılıp ferahlamak, konuşup sohbet etmek ve arkadaşlık etmektir.¹⁹⁵

Şathiyat kavramı ise tasavvufta Bâyezîd-i Bistâmî ile özdeşleşmiştir.¹⁹⁶ Şathiyeli sözler Bâyezîd'den daha çok İbrahim Edhem'den ve Rabiâtü'l-Adevîye'den nakledilse de Bâyezîd'in sözlerinde tasavvufi şathiyenin rengi çok daha yoğundur. İlk mutasavvıflardan Şiblî'nin (ö.334/946) ve canını şathiyeler sebebiyle kaybeden Hallâc-ı Mansûr'un sözleri dahi onunkinden daha yoğun ve daha pervasız değildir. Bâyezîd'in mensur şiir kalıbındaki tasavvufi şathiyeleri *Elnûr min Kelimât-i İbn. Ebî-Tayfûr* kitabında yer almaktadır. Ferîdüddîn Attâr ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî onun "Bizim İlahımızın şanı yücedir." sözünden Allah ile ârifi birleştiren çok güzel bir hikâye meydana getirip Bâyezîd'in bu sekr halini şairane bir beyana da ulaştırmışlardır. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Nasr Serrâc'ın *el-Lûma* ' eserinde yer alan bu şathiyelerden bir kısmını şerh etmiştir ve bu sayede Bâyezîd'in sözleri ve öğretisi hakkında elimizde bir kaynak oluşmuştur.¹⁹⁷

¹⁹² Uludağ, "Makam", 410.

¹⁹³ Zerrinkûb, *Sûfî Mirasının Değeri*, 38.

¹⁹⁴ Öngören, "Tasavvuf", 120.

¹⁹⁵ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî'nin Risaleleri*, 111.

¹⁹⁶ Evgenii Eduardoviç Berthels, *Tasavvuf ve Edebiyyât-i Tasavvuf* (Çev. Sîrûs İzedit), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388 hş., 52.

¹⁹⁷ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 954

1.1.5. İlk Mutasavvıflar

Tasavvuf, I. ve II. (VII-VIII.) yüzyıllarda zühd hayatının yoğun yaşandığı Medine, Kûfe, Basra gibi şehirlerde ve Horasan bölgesinde görülmeye başlamıştır.¹⁹⁸ İbrahim Edhem (ö. 161/778), Rabiâtü'l-Adevîye (ö.185/801?), Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16 [?]), Dârânî (ö. 215/830), Bişr el-Hâfî (ö. 227/ 841), Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859 [?]),¹⁹⁹ Hâtim el-Esam (ö.237/851), İbn. Semmâk (ö.344/955) ve Hüseyin el-Basrî (ö.436/1044) ilk mutasavvıflardandır.²⁰⁰

Tasavvufun başlangıcı olarak kabul edilen zühd konusundaki rivayetlerin görüldüğü I. ve II. (VII-VIII.) asırdan itibaren bu yola yönelen kimseler tarafından Basra, Kûfe, Hicaz ve Horasan'da pek çok merkez kurulmuştur. Hasan-ı Basrî (ö.110 /728) ile bu hareket tasavvufa dönüşmeye başlamıştır. Ardından zikir meclisleri ve tekkeler kurulmuştur.²⁰¹

III. (IX.) yüzyılda ortaya çıkan tasavvufi akımlar, Bağdat mektebi ve Horasan mektebi olarak ikiye ayrılmıştır. Bağdat mektebi taraftarlarına sûfî, Horasan mektebi taraftarlarına ise melâmetî denilmiştir. Tasavvufta, Allah'ın birliğine inanma (tevhid) ve Allah'ı gerçek anlamda bilme (mârifet), melâmette ise kınama (melâmet) ve dinî birlik (fütüvvet) anlayışı daha önemli tutulmuştur. Sûfîler, adab, erkân, hırka ve semâya önem vermeleri ile toplum içinde fark edilir bir topluluk oluşturmuştur. Kendilerini farklı gösteren hırka, semâ gibi uygulamalardan kaçınan melâmetîler ise kimliklerini ortaya çıkarmamayı ve halktan biri gibi görünmeyi tercih etmiştir.²⁰²

Horasan'da zühd ifadesini tasavvuf kavramı içinde gerçek anlamda yücelten Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848[?]) olmuştur. Bâyezîd'in hayatı hakkındaki mevcut bilgiler yetersizdir. Onun halifelerinden, akrabalarından ve yakınlarından pek çok rivayet nakleden Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ali es-Sehlegî (ö. 477/1084) tarafından kaleme alınan *en-Nûr min Kelimâti İbn Ebî't-Tayfûr*, başka adıyla *Kitâbü'n-Nûr* isimli eser, Bâyezîd'in hallerinden bahsetmektedir. Bâyezîd'in sözlerinin çoğu ise hem talebesi hem de hizmetkârı olan kardeşinin oğlu Ebû Musa aracılığıyla nakledilmiştir.²⁰³ Bâyezîd, tasavvuf

¹⁹⁸ Öngören, "Tasavvuf", 121.

¹⁹⁹ Nicholson, "Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", 691, 692, 693.

²⁰⁰ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 954.

²⁰¹ Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1986, 6.

²⁰² Öngören, "Tasavvuf", 121.

²⁰³ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 954.

tarihinde sekr, fenâ, melâmet, tevhid, mârifet, muhabbet, mirac ve iş'âr konularındaki sözleri ve şathiyeleri ile tanınmıştır. O, sekr ile kendinden geçen sâlikin, benliğini yok ederek Allah'a ermesi gerektiğini söylemiştir. Bu dereceye gelme koşulu olarak da riya-zet ve nefis mücadelesiyle sürdürülen derin tefekkür halinin gerekliliğine işaret etmiştir. Bâyezîd, Allah'a hitaben O'na nasıl ulaşabileceğini sorduğunda "Nefsini bırak da öyle gel" dediğini, bunun üzerine göğsünden çıkan yılan şeklindeki nefisinden kurtulduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴

Bağdat'ta tasavvufun gelişmesi, sûfî silsilenin büyük bölümünün ilişkili olduğu Ma'rûf-i Kerhî'nin (ö. 200/815-16?) öğretisi ile olmuştur. Ma'rûf'dan önce de Bağdat Tasavvuf Mektebi'nin genişlemesinde ve değişiminde etkili olan çok sayıda sûfî Bağdat'ta ikamet etmiş veya Bağdat'a gelip gitmiştir. Onlardan bazıları Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Fudayl b. 'Îyâz, Feth el-Mevsîlî (ö. 220/835) ve Serî es-Sakatî'dir (ö. 251/865)²⁰⁵. Ayrıca Bağdat Tasavvuf Mektebi'nin büyük mutasavvıfı, Serî es-Sakatî'nin kız kardeşinin oğlu Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) de bu devrin sûfîlerindendir. Onun devri, Bağdat'ta "tasavvufun altın devri" olarak adlandırılmıştır. Nitekim *Kuvvetü'l-kulûb fî Muâmelâti'l-mahcûb* isimli kitabın yazarı Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) Cüneyd-i Bağdâdî'nin zamanını, tasavvufun yükseliş devri olarak görmüştür. Kuşeyrî, ondan sonra tasavvufun öldüğünü söyler. Tasavvufun, kelam ve şeriat ilimlerinin yanında bir yer elde etmesine vesile olan Cüneyd'dir. Onun tasavvufi öğretisi, fıkha ve şeriate riayet etmekten ibarettir. Bu öğretiyi Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) ve Ebû Bekir Şiblî'nin (ö. 334/949) tefekküründen daha seçkin yapan ise Cüneyd'in sahv, yani kendine gelme hali hususunda ısrarcı olmasıdır.²⁰⁶

Ebû Sa'îd el-Harrâz (ö. 277/890), Ebû Hüseyin Nûrî (ö. 295/908), Ruveyym b. Ahmed (ö. 303/915-16) ve Ebû Muhammed Cerîrî (ö. 321/933) Cüneyd'in devrinde yaşamış, onun sohbetinde bulunmuş şahsiyetlerdendir.²⁰⁷ Şiblî de Cüneyd'in dostlarından ve o, Hallâc-ı Mansûr'un katledilmesinde ihtiyatlı davranarak öldürülmekten kurtulmuştur.²⁰⁸

²⁰⁴ Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", 239.

²⁰⁵ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 957.

²⁰⁶ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 114; Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 957.

²⁰⁷ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 122-123.

²⁰⁸ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 151; Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 959.

Bu yıllarda Allah'ın sırlarını aşikâr ettikleri için her kesimden insanın kınamasına maruz kalan Bağdat sûfilerinden²⁰⁹ hayat ve ölüm hikâyesi en etkileyici sûfî Hallâc-ı Mansûr, on altı yaşında Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) daha sonra Cüneyd-i Bağdâdî'nin müridi olmuştur. Onun hakkında çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazıları onu yüceltirken bazıları da dinsiz olarak nitelendirmiştir.²¹⁰

Kur'ânü'l-Kur'ân, *Kibriyyet-i Ahmer* ve *Tâsinü'l-ezel* gibi eserler Hallâc'a aittir. Ona ait şathiyelerden oluşan şiirleri de vardır. “Tâ” ve “sîn” harflerinin okunuşuyla elde ettiği “tâsî” kelimesine tasavvufî manalar yüklediği eseri *Kitâbü't-Tavâsîn*'de yer alan “Ene'l-Hakk ve enellah” sözleri mutasavvıflarca yorumlanıp açıklanmıştır ve Hallâc, bu sözlerinden dolayı fenâ makamından sayılmıştır.²¹¹

Hallâc'ın adı ve şöhreti, dönemindeki şeyhlerden birçoğunun tanınmasına yardımcı olmuştur. Yahyâ b. Muâz er-Râzî, Hamdûn-i Gassâr (ö. 271/885), fenâ ve bekâ görüşlerinin kurucusu Ebû Sa'îd el-Harrâz (ö. 277/890 [?]), riyazet ve tevekküle önem vermesiyle bilinen İbrahim el-Havvâs, Mümşâd ed-Dîneverî (ö. 299/919) ve Yusuf b. Hüseyin Râzî (ö. 304/916) bu şeyhlerden bazılarıdır.²¹² Samaniler ve Gazneli Sultan Mahmud dönemlerinde (389-421/999-1030) Horasan ve Nişabur'da “Kirâmiyye” adıyla yeni bir tasavvufî fırka kurulmuştur. Bu akımın kurucusu Muhammed b. Kirâm (ö. 255/868) zahid, ârif ve kelam bilgini bir şahsiyettir. Kirâmiyye tarikatının öğretilerinde tevekkülde ısrarcı olma neticesinde dünya için çaba göstermeme vardır. Bu görüşlerini de çalışmayı terk ettikleri halde Peygamber (a.s) tarafından kınanmayan Ashab-ı Suffe'ye dayandırmışlardır.²¹³ Devrinin mutasavvıfları arasında seyr u sülûk makamlarından ilk bahseden sûfilerden Yahya b. Muâz er-Râzî (ö. 258/872) ile riyazet ve tevekküle önem vermesiyle tanınan İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904) bu tarikatın önemli şahsiyetleridir.²¹⁴ Kiramiyye tarikatından ayrılan iki tasavvuf fırkası “Hakîmiyye” ve “Seyyâriyye”dir. Hakîmiyye tarikatının kurucusu Hakîm et-Tirmizî'dir (ö. 320/932). Onun tasavvufî öğretisi, ilk sûfî müelliflerden “evliyâların eğiticisi” lakaplı öğrencisi Ebû Bekir Verrâk (ö. 280/893) tarafından yayılmıştır.²¹⁵ Tirmizî, Helenistik felsefedeki hikmet anlayışını tasavvufa aktarması sonu-

²⁰⁹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 131; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 958.

²¹⁰ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 133; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 958.

²¹¹ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 959.

²¹² Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 959.

²¹³ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 954.

²¹⁴ Abdülhuseyn Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1386, 46; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 955.

²¹⁵ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 49; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 955.

cu “Hakîm” olarak anılmış²¹⁶ ve kendisi Hakîm kelimesini “veli” manasında kullanmıştır. Ebû Bekir Verrâk ise hakîmleri nebîlerin halefî olarak nitelendirmiştir.²¹⁷

Seyyâriyye tarikatı fıkıh ve hadis âlimi olan Ebü'l-‘Abbas es-Seyyârî (ö. 342/953-954) tarafından Merv şehrinde kurulmuştur. Hücûrî, Ebü'l-Abbas es-Seyyârî’yi tüm ilimlerde Merv’in imamı olarak tanıtmıştır.²¹⁸

Şathiyeleriyle ünlü bir diğer mutasavvıf Ebû Bekir Şiblî’dir. Tasavvufu başı mârifetullah, sonu tevhid olan bir yolculuk olarak tanımlayan Şiblî, tasavvufun bütün konu ve kavramları üzerinde fikir beyan ederek tasavvufun bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Şiblî, Hallâc-ı Mansûr’un katledilmesinin ardından “Ben ve Hallâc aynı şey idik; beni divaneliğim kurtardı, onu akli batırdı” sözünü söylemiştir. Edebî yönden de oldukça güçlü olan tasavvufî şiirleri bir araya toplanarak *Dîvânü Ebî Bekr eş-Şiblî* adıyla yayımlanmıştır.²¹⁹

Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî (ö. 380/990), Hallâc-ı Mansûr’un katledilmesinden sonra şeriat âlimlerinin şiddetle mutasavvıflarla ve tasavvufla mücadele ettikleri dönemde tasavvufu savunan mutasavvıflardandır. Bu harekette onu Kuşeyrî, İmam Gazzâlî, Şehâbeddîn Ömer Sühreverdî (ö. 632/1234) gibi şahsiyetler takip etmiştir.²²⁰

“Şeyh-i kebîr”, “Şeyh-i meşâyih”, “Şeyh-i Şîrâzî” unvanlarıyla ve “İbn Hafîf” ve “Muhammed b. Hafîf” isimleriyle anılan İbn Hafîf (ö. 371/982) Hafîfiyye silsilesini kurucusudur. Çok sayıda müridi olan İbn Hafîf’e isnat edilen pek çok eser de bulunmaktadır.²²¹

“Şeyh-i Mürşîd” olarak anılan Ebû İshâk Kâzerûnî (ö. 426/1035) ise Kâzerûniyye silsilesinin kurucusudur ve halleri *Firdevsü’l-mürşidiyye* isimli kitapta toplanmıştır.²²²

Bir başka büyük mutasavvıf, İbn Hafîf’in müridlerinden “Kûhî-yi Şîrâzî” ve “Bâkûye” olarak tanınan Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah’tır (ö. 442/1050).

²¹⁶ Abdülfettâh Abdullah Bereke, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 197.

²¹⁷ Salih Çift, “Verrâk”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 58, 59.

²¹⁸ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 55; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 955.

²¹⁹ Dilaver Güner, “Ebû Bekir Şiblî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 125.

²²⁰ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 70; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 956.

²²¹ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 960.

²²² Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 960.

İbn Hafîf'ten sonra bir süre de Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr'ın sohbet halkasında yer almıştır.²²³

Bağdat'da Serî es-Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Hallâc-ı Mansûr döneminde Halife Abbas zamanının başlarında en uç noktaya ulaşan tasavvuf, İmam Gazzâlî, Abdulkadir Geylanî (ö. 561/1165-66) ve Şehâbeddin Ömer Sühreverdî ile etkili olmaya devam etse de Cüneyd-i Bağdâdî ve Şiblî dönemlerinin sona ermesi ile tasavvufun buradaki etkisi zayıflamıştır.²²⁴

Tasavvuf, Ali b. Ahmed veya Ali b. Ca'fer olarak da bilinen ve okuma yazma bilmeyen Ebû Hasan Harakânî (ö.425/1033) ve tekke adabını belirleyen, semâ meclislerinde okuduğu âşıkane rubailerıyla insanları kendine çeken Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049) vasıtasıyla Horasan'da yayılmıştır.²²⁵

İbn Sînâ (ö. 428/1037) Harakânî'yi ziyaret etmiş, Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr da Harakânî'nin meclislerine katılmıştır. Coşku ile sarf ettiği sözler ve haller, Bâyezîd-i Bistâmî'in söz ve halleriyle de benzerlik göstermiştir. Tıpkı Bâyezîd gibi okuma yazma bilmeyen bir köylü iken riyazette önder ve şariat kurallarına uymaya çok dikkat eden bir şahsiyet olmuştur.²²⁶ Bâyezîd'in öğretisi neredeyse tamamen Harakânî'nin adıyla birlikte anılmıştır. Hatta Bâyezîd'in coşkusunun onda zuhur ettiğine dair bazı tasavvufi hikâyeler de vardır. Harakânî hakkında, hallerini ve makamlarını anlatan *Nûrû'l-'ulûm* veya *Muntehâb-i Kitâb-i Nûrû'l-'ulûm* olarak isimlendirilen bir eser vardır.²²⁷

“Şeyhü'l-meşayih” olarak da anılan Ebû Abdullah Dâstânî (ö. 416-417/1042) Harakânî'nin çağdaşı mutasavvıf şahsiyetlerdendir. Vefatından sonra öğrencisi Sehlegî, Dâstânî'nin sözlerini *Kitâbu'n-Nûr* ismiyle de bilinen *en-Nûr min Kelimâti İbn Ebî't-Tayfûr* adlı eserinde derlemiştir.²²⁸

Şeyh Harakânî'nin ardından Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr, tasavvufi raks ve semâyı Horasan'da tam olarak yaymıştır. Hatta bu konuda fakihlerin ve âlimlerin itirazlarını bertaraf etmiştir. Ebû Sa'îd, ona isnat edilen; ancak pek çoğu ona ait olmayan rubailerle “Pîr-i Meyhene” ismiyle İran Tasavvuf edebiyatında şöhret bulmuştur. Fars tasavvuf şiiri V.

²²³ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 960.

²²⁴ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 111; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 962.

²²⁵ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 56; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 955.

²²⁶ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 956; Tahsin Yazıcı, “Ebû Said-i Ebü'l-Hayr”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 221.

²²⁷ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 955.

²²⁸ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 955.

(XI.) asrın başlangıcında Ebû Sa'îd ve müridleri vasıtasıyla Horasan'da tam olarak yayılmıştır. Ebû Sa'îd'in, coşkulu kalabalıklarla ziyaret edilmesi ve semâ meclisleri kurması şehrin âlimlerinin ve imamlarının öfke ve itirazlarını üzerine çekmesine yol açmıştır. Hatta Kuşeyrî gibi bazı mutasavvıflar bile onun bu tarzını doğru bulmamıştır.²²⁹ Kûhî-yi Şirâzî olarak bilinen İbn Bâkûye (ö. 442/1050) de onun metod ve eğitiminde birtakım kusurlar görmüştür. Sonunda da aralarında fakihlerin ve bazı mutasavvıfların olduğu kişiler tarafından Sultan Mahmud'a şikâyet edilmiş ve dostları ile birlikte zındıklıkla suçlanarak mahkûm edilmiş, ardından da öldürülmüştür.²³⁰ Nişabur, Tus ve Meyhene şehirleri müridlerinin faaliyet alanı olmuştur. Ebû Sa'îd'den sonra da akrabaları ve evlatları Horasan'da yıllarca onun tarikatını devam ettirmişlerdir.²³¹ Onun tasavvufi öğretisi, makamları ve kerametleri *Esrârü't-tevhid* ve *Hâlât u Suhenân* adlı eserlerde yer almaktadır.²³²

Gazneli Sultan Mahmud zamanında Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr ve çevresini küfürle, zındıklıkla itham eden Nişabur ve Tus'un büyük âlim ve fakihleri, Sultan Melikşah ve Sencer zamanında tasavvufa yönelmişlerdir. İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî (ö. 478/1085) ve İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) sûfî olan âlimlerdendir.²³³

Abdulkerîm el-Kuşeyrî, Bâyezîd-i Bistâmî, Harakânî ve Ebû Sa'îd Ebü'l-Hayr'ın aksine kitap yazmakla meşgul olmuş bir mutasavvıftır. Ebû Nasr Serrâc, Ebû Abdurrahman Sülemî (ö. 73/692) gibi şeyhlerin bir bölümü de eser tasnifi ile meşgul olmuşlardır. Eser tasnifi ile tasavvufun, sünnet ve Kur'an'a aykırı olmadığı ve sûfîlerin peygamber ve sahabenin yolundan gittikleri gösterilmek istenmiştir.²³⁴

Hücvîrî (ö. 465/1072 [?]) ise Cüneyd-i Bağdâdî'nin tasavvuf anlayışının temsilcisi mutasavvıflardandır.²³⁵ Serrâc'ın *el-Lüma'* ve Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye* eserlerinden büyük oranda faydalanan Hücvîrî'nin en meşhur eseri *Keşfü'l-mahcûb*'dur.²³⁶

²²⁹ Kuşeyrî başlangıçta onun aleyhinde olsa da sonradan onu tanıyınca bu itirazından vazgeçmiştir; ancak çağdaşı büyük sûfîlerin isimlerine yer verdiği eseri er-Risâle'de yine de onun adına yer vermemiştir (Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr", 221).

²³⁰ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 61; Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 956.

²³¹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 63; Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 956.

²³² Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 956.

²³³ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 955.

²³⁴ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 67; Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 957.

²³⁵ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 71; Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 958.

²³⁶ Süleyman Uludağ, "Hücvîrî", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 460.

Bâbâ Tâhir-i Uryân-i Hemedânî (ö.447/1055?), Bâbâ Cafer ve Şeyh Hemşâd Hemedan'ın meşhur sûfilerindendirler. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey (ö. 455/1063) Hemedan'a girişinde bu şeyhlerin elini öpmüştür ve Bâbâ Tâhir'e halka Allah'ın buyurduğu gibi adalet ve ihsanla davranacağına dair orada bulunanların huzurunda söz vermiştir.²³⁷

Bâbâ Tâhir'e ait olduğu söylenen şiirlerin yer aldığı *Kudvetü'l-ârifîn* isminde bir eseri ile Arapça kısa sûreler mecmuası vardır.²³⁸

Horasan'da Hanbelî mezhebinin imamı, “Şeyhü'l-İslam” ve “Pîr-i Herât” gibi unvanlara sahip olan Hâce Abdullah Herevî hayatının sonuna kadar 107 adet tefsirden yararlanarak Kur'an tefsiri yapmakla meşgul olmuş bir sûfidir.²³⁹ Hâce Abdullah Herevî'nin en önemli eseri, kendisinin kat etmesi gereken makamları Arapça olarak açıkladığı *Menâzilü's-sâirîn*'dir.²⁴⁰

Tus'da dünyaya gelen, Kur'an, fıkıh ve kelam ilimlerinde hatta felsefede de dönemin ileri gelenlerinden olan, bilginlikteki şöhreti ve dindarlığı Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) dikkatini çeken Gazzâlî (ö. 505/1111) Bağdat Medresesinde ders okutmasına, makam ve mevki sahibi olmasına rağmen yerine kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'yi bırakıp uzun yıllar inzivada kalmayı tercih edip hakikati aramakla meşgul olmuş bir mutasavvıftır.²⁴¹ Bağdat'ı terk ederek Şam'a ve Kudüs'e yerleşen Gazzâlî bu uzun ruhanî yolculuk macerasını *El-Münkız mine'd-Delâl* isimli eserinde kaleme almıştır; ancak tasavvufi yolculuğunu kaleme aldığı en büyük eseri Arapça adıyla *İhyâü 'Ulûmiddîn*'dir. Bu eserin Farsçaya yapılmış kısa tercümesi de *Kimyâ-i Saâdet* adını almıştır. En önemli tasavvuf kitaplarından sayılan bu iki eser, tasavvufun yayılmasında oldukça önemlidir.²⁴²

Kardeşi Şeyh Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) ise Bağdat Nizamiye Medresesi'nde Gazzâlî'nin yerine yaptığı ders okutma işini bir süre sonra bırakıp Gazzâlî'den daha fazla tasavvufu ilgillemiştir. Gazzâlî'nin tasavvufunda sahv hali görülürken kardeşinin tasavvufunda sekr hali vardır. Hatta kardeşi, kaleme aldığı eserlerle Gazzâlî'den daha önce

²³⁷ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 960.

²³⁸ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 960.

²³⁹ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Irân*, 76.

²⁴⁰ Berthels, 88; Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Irân*, 75; Tahsin Yazıcı, “Herevî, Hâce Abdullah”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 225; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 957; Uludağ, “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”, 54.

²⁴¹ Berthels, 50; Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 530; Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 960; Devletşâh-i Semerkandî, 99.

²⁴² Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 961.

tasavvuf âleminde üne kavuşmuştur.²⁴³ Onun *Sevânihü'l-uşşâk* isimli eseri Fars edebiyatında büyük bir öneme sahiptir. Bu eserindeki görüşleri Senâi-yi Gaznevî, Rûzbihân-ı Baklî, Ferîdüddin Attâr, Fahreddîn-i Irâkî gibi büyük mutasavvıflar üzerinde etkili olmuştur. Irâkî ve Abdurrahman-i Câmî bu eseri şerh etmişler, Irâkî'nin *Lema'ât*'ı ve talebesi Aynülkudât el-Hemedânî'nin *Temhîdât* ve *Levâ'ih* eserleri de bu tarzda yazılmıştır.²⁴⁴

Gençliğinde fetva, vaaz ve ders verme ile meşgul olan, edebiyat ve belâgat ile ilgilenen Aynülkudât el-Hemedânî (ö. 525/1131) ise 21 yaşında kelâm ilmi hakkında bir kitap yazmıştır. Ruhunda meydana gelen sorulara cevap bulmak için sarıldığı kelâm ilmi onu tasavvufa yöneltmiştir. Mürşidi Şeyh Ahmed Gazzâlî ile tanışması da o zamanda olmuştur. Şeyh Ahmed Gazzâlî'den sonra Aynülkudât, çok büyük bir muhabbet ve hürmet duyduğu Şeyh Bereke'ye intisap etmiş, yedi yıl boyunca onun yanında kalmıştır.²⁴⁵ Aynülkudât el-Hemedânî, görüşleri ve kaleme aldığı eserleri sebebiyle küfür ve zındıklıkla suçlanıp zindana atılmıştır. Zindanda yazdığı *Şekva'l-garîb* risalesinde kendi görüş ve düşüncelerinin savunmasını yapmıştır; fakat çabaları yetersiz kalmış ve Bağdat'tan Hemedan'a getirilerek ders okuttuğu medresede asılmıştır (525/1131).²⁴⁶ Edebiyat, şiir, tarih ve hikmet konularında yararlandığı ilimlerle, kullandığı lafız ve ıstılahatlarla büyük bir hazine olan *Şekva'l-garîb* risalesi, Arapça olarak kaleme aldığı *Zübdetü'l-hakâ'ik fî Keşfi'd-dekâ'ik*, Farsça yazdığı *Temhîdât* ve *Mektûbât* ve Bâbâ Tâhir'in kısa sözleri üzerine yazdığı *Levâ'ih Risalesi* başlıca eserlerindendir.²⁴⁷

Şeyh Bereke'nin adı ise Bâbâ Tâhir ve Bâbâ Cafer gibi tasavvuf tarihinde ve şeyhlerin silsilesinde yer almamaktadır. Bu kimselerin adlarının geçtiği ve onlarla ilgili bilgi veren tek kaynak Râvendî'nin *Râhatü's-sudûr* isimli eseridir. Bu durumda Şeyh Bereke, Bâbâ Tâhir ve Bâbâ Cafer tekke adabına bağlı olmadan ve hırka giymeden bir tasavvuf akımının mensubu olmuş şahsiyetlerdir.²⁴⁸

Senâi-yi Gaznevî, öğretici hamaseyi ve halktan hikâyeleri tasavvufi eserlerde ilk olarak işleyen mutasavvıf şairdir. Kendisinden önce gizli olarak şiirlerde yer alan felsefi

²⁴³ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 961.

²⁴⁴ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 961; Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 70.

²⁴⁵ Süleyman Uludağ, Nurettin Bayburtlugil, "Aynülkudât el-Hemedânî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 280.

²⁴⁶ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 962.

²⁴⁷ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 962.

²⁴⁸ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 961.

görüşler de açık olarak onun şiirlerindeki yerini almıştır.²⁴⁹ Senâî'den önce pek çok mutasavvıf tasavvufî şiir söylemiştir; ancak tasavvufî şiir onunla olgunlaşmıştır. *Hadikatü'l-hakîka* onun tasavvufî şiir alanında kaleme aldığı en önemli eseridir.²⁵⁰

Selçuklular devrinde Horasan'da “Şeyhü'l-İslam” ve “Jendepîl (Zendefîl)” olarak ünlenen Ahmed-i Nâmekî-yi Câmî (ö. 536/1141) büyük bir etki bırakmıştır. Şeriat sınırlarının korunmasına özen gösteren Câmî'nin *Miftâhu'n-necât (Miftâhü'l-cennât)*, *Ünsü't-tâ'ibîn*, *Sirâcü's-sâirîn*, *Ravzatü'l-müznibîn*, *Bihârü'l-hakîka*, *Risâle-i Semerkandiyye* ve *Künûzü'l-hikme* adlı eserlerinin²⁵¹ yanında tevhid, zühd, aşk, şarap ve tövbe konularını içeren *Dîvân*'ı da bulunmaktadır.²⁵² Onun hal ve makamları hakkında ise sevenleri ve müridleri tarafından *Makâmâtü'l-Jendepîl*, *Hulâsatü'l-makâmât* ve Muhammed b. Muttahhar tarafından da *Hadikatü'l-hakîka* eserleri yazılmıştır.²⁵³

Bağdat'da Abdulkâdir-i Geylânî (ö. 561/1165-66) halkın ilgi gösterdiği tekke şeyhlerinden biri olmuştur ve sonraları müridlerince “Muhyiddin” ve “Gavs-ı Azâm” olarak anılmıştır. Ayrıca gösterdiği kerametlere dair pek çok hikâye rivayet edilmiştir ve İslam dünyasının ilk ve en yaygın tarikatı olan Kâdiriyye tarikatı ona nisbet edilmiştir. Sünnete ve geleneklere bağlılık üzerine temellendirilen bu tarikat, dinî vecibelerde kolaylaştırma yolunu tutmuştur.²⁵⁴

Rûzbihân-i Baklî (ö. 606/1209) şathiyeleriyle ünlendiğinden Şeyh-i Şattâh olarak tanınmıştır. Tasavvufu Bağdat medresesinde kendi birikimleriyle devam ettirmiş bir mutasavvıftır. Onun coşkulu meclislerinde zaman zaman bu yoğun coşkudan kaynaklı ölümler de yaşanmıştır. Ona ait olduğu söylenen şiirler *Dîvânü'l-ma'ârif* adlı eserde toplanmıştır. Farsça adı *Hezâr u Yek Makâm* olan *Meşrebü'l-ervâh*, kulun manevî yolculuğunda aşması gereken makamları anlatan ve 1001 makam üzerine yazdığı eseridir. Arapça olarak kaleme aldığı *Mantikü'l-esrâr bi-Beyânî'l-envâr*'ı şathiyelerini açıklamak için yazmıştır. Yine şathiyelerine Farsça şerh şeklinde *Şerh-i Şathiyât-i Fârsî*'yi yazmıştır. Söz ve hallerini fazlasıyla taklit ettiği Hallâc-ı Mansûr'un *Tavasîn* isimli eserini de şeyh bu eserin sonunda şerh etmiştir ve eserde başta Hallâc-ı Mansûr ve Bâyezîd-i Bistâmî olmak

²⁴⁹ Berthels, 427.

²⁵⁰ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 239.

²⁵¹ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 962.

²⁵² Abdulvahap Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013, 110.

²⁵³ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 962.

²⁵⁴ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 964; Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 131.

üzere pek çok mutasavvıfın şathiyelerine yer vermiştir. Bir diğer eseri aşk, ilahî aşk ve mecazî aşk konularında kaleme aldığı *Abherü 'l-âşıkîn*'dir. *Keşfü 'l-esrâr ve Mekâşifâtü 'l-envâr* eserlerinde sûfîlerle yaşadığı şahsî tecrübeleri kaleme almıştır.²⁵⁵

Ahmed-i Nâmekî-yi Câmî'nin vefatından birkaç yıl sonra dünyaya gelen, gençliğinde hadis ilmine alaka gösteren ve bu alanda oldukça iyi olan Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) Harezm'de irşad faaliyetinde bulunmuştur.²⁵⁶ Ayrıca, Necmeddîn-i Kübrâ, Müceddeddîn Bağdâdî ve Necmüddîn Râzî gibi büyük şeyhleri yetiştirmiştir. Sadeddîn-i Humevî (ö. 650/1252) ve Seyfeddîn-i Bâhezerî (ö. 651/1253) gibi şahsiyetler de ona nisbet edilen Kübreviyye tarikatının mensuplarındandır.²⁵⁷

Ferîdüddîn Attâr'ın tasavvuftaki yeri ise oldukça önemlidir. Onun tasavvufi şiirdeki sözleri Senâî-yi Gaznevî'nin şiirinin aksine oldukça sadedir. Zaman zaman eleştirilse de bu sadelik gerçekte tam bir sanattır. Attâr bu yol ile tasavvufi şiirde yeni bir ufuk açmıştır. İran şiirini, saray ve medrese ile sınırlı edebiyat dünyasından çıkarıp toplumun geniş bir kısmını içine alan günlük yaşamın inanç ve hissiyatının içine sokmuştur. Meşhur eseri *Mantiku 't-tayr*'da insanın varlık âleminde vahdet âlemine yaptığı yolculuğu dile getirmiştir.²⁵⁸

Bağdat ve Irak'ta ise Evhâdüddîn-i Kirmânî (ö. 635/1237), “Ziyâüddîn” lakaplı Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî (ö.563/1168) ve Şehâbeddîn Ömer Sühreverdî (ö. 632/1234) gibi büyük mutasavvıflar ortaya çıkmıştır.²⁵⁹ Evhâdüddîn-i Kirmânî, “şâhidbâzî” adı verilen ve Allah'ın cemal sıfatının tecellilerini varlıkta temaşa etmeyi esas alan tasavvufi meşrebe sahip bir sûfî olarak gençlere özel bir ilgi duymuş ve onlarla semâ etmekten büyük zevk almıştır. Ayrıca kadın müridlerle bir arada bulunmakta da bir sakınca görmemiştir.²⁶⁰ Sühreverdî silsilesi ise hem Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'nin adıyla hem de öğrencisi ve kardeşinin oğlu olan Şeyh Şehâbeddîn Sühreverdî'nin adıyla ilişkilendirilmiştir. Müridlerin eğitimi hakkında kaleme aldığı *Âdâbü 'l-mürîdîn* Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'nin en önemli eseridir. Şehâbeddîn Sühreverdî de ilim ve irşad faaliyetlerini

²⁵⁵ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 963.

²⁵⁶ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 962.

²⁵⁷ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 963.

²⁵⁸ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 256.

²⁵⁹ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 963.

²⁶⁰ Nihat Azamat, “Evhâdüddîn-i Kirmânî”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 518.

bir arada yürütmüş bir sûfidir. Onun en önemli eseri olan *Avârifü'l-ma'ârif* ilk tasavvufi eserlerdendir.²⁶¹

Hicrî VII. (XIII.) asırda vahdet-i vücûd düşüncesi ile Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Sadreddîn Konevî (ö. 673-1274) ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) yaşadıkları döneme damga vuran mutasavvıflardır. Onların varlığıyla her an tasavvufun başka bir şekli ortaya çıkmaya başlamıştır.²⁶² İbnü'l-Arabî, Hz. Muhammed'e verilen ilm-i kâmil sayesinde onun ümmetinin tüm ümmetlerden üstün olduğunu ileri sürmüştür ve o, müslümanları kendi içinde havas ve havassın havassı şeklinde derecelendirmiştir. Bu derecelendirmeye göre ümmetin geneli halktan (avam), özeli fakihler (havas), kelâmcılar ve filozoflardan, seçkinleri (havassü'l-havas) ise muhakkik sûfilerden oluşmaktadır. *El-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *Fusûsü'l-hikem* günümüze ulaşan eserlerinden bazılarıdır.²⁶³ İbnü'l-Arabî ile birlikte tasavvufu yeni bir döneme ve aşamaya taşıyan ise Sadreddin Konevî'dir. Konevî, tasavvufu "ilm-i ilâhî" (metafizik) olarak tanımlamıştır. *Fusûsü'l-hikem* ve *Miftâhü'l-gayb* ona ait önemli eserler arasındadır.²⁶⁴ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ise görünüşte ayrılık olsa da varlıkta daima birlik olduğunu ifade etmiştir. Tasavvufi düşüncesinin kaynağı Kur'an ve sünnetten oluşan Mevlânâ'nın ilâhî ve cismânî aşkı dile getirdiği pek çok şiiri vardır. *Dîvân-ı Kebîr*, *Mesnevî-yi Mevlevî*, *Fîhi mâ Fîh*, *Mecâlis-i Seb'a* ve *Mektûbât* ona ait eserlerdir.²⁶⁵

VII. ve VIII. (XIII-XIV.) yüzyıllarda divânlarında irfani aşk sözleri olan iki gazel şairi, Sa'dî-yi Şîrâzî (ö. 691/1292) ve Hâfız-ı Şîrâzî (ö.792/1390 [?]) ortaya çıkmıştır. Onların şiirlerinin tamamı tasavvufi değildir; ancak tasavvufi mana içeren bir takım şiirleri zaman zaman tefsir edilmiştir.²⁶⁶

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin büyük oğlu Sultan Veled (ö. 712/1312) 691/1292 yılında Mevlânâ'nın makamına geçip Anadolu'da Mevlevî tarikatının yayılmasını sağlamıştır.²⁶⁷ Sultan Veled'e göre hakiki şiir Senâî-yi Gaznevî, Ferîdüddin Attâr ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi Allah dostlarının şiirleridi, diğerlerinin şiirleri uydurma, gösteriş

²⁶¹ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 963.

²⁶² Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 964.

²⁶³ Mahmud Erol Kılıç, "Muhyiddîn İbnü'l-Arabî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 498.

²⁶⁴ Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 425.

²⁶⁵ Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 445.

²⁶⁶ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 963.

²⁶⁷ Veyis Değirmençay, "Sultan Veled", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 521.

dolu ve nefsi arzular için söylenmiş dünyevî ifadelerdir.²⁶⁸ Sultan Veled'in *Rebâbnâme*'sinde Mevlânâ'nın şivesinin, Velednâme'sinde ise Senâî'nin şivesinin taklidi olsa da hiçbir şekilde Sultan Veled kendisini onlarla kıyaslamamaktadır.²⁶⁹

Safeviyye tarikatının kurucusu ve Safevî Devleti'ni kuran ailenin atası Safiyyüddîn Erdebilî (ö. 735/1334) de halk tarafından çok sevilmiş ve pek çok mürid yetiştirmiştir. Hatta Moğol emirleri halkın tepkisinden sakındıkları için ona zarar verememişlerdir.²⁷⁰

Aynı yüzyılın bir diğer mutasavvıf şeyhi Alâû'd-devle-i Simnânî'dir (ö. 737/1337). Bu şahsiyet Moğol emirlerini dahi dergâhına çeken bir şöhrete sahiptir.²⁷¹

Şah Ni'metullah-i Velî adıyla meşhur olan Kirmânî'ye (ö. 834/1431) Ni'metullâhiyye silsilesi nisbet edilmektedir. Halep halkından olmasına rağmen yaşamının sonlarında Kirman Mâhân'da yaşadığından Kirmânî olarak şöhet bulmuştur. Pek çok risalesi ve şiiri vardır. Şiirleri tasavvufi ifadeler içermesi açısından değerlidir. Ona bağlı olan Nimetullahî silsilesi uzun bir müddet İran ve Hindistan'da tasavvufun başlıca dayanağı olmuştur.²⁷²

1.2. TASAVVUF EDEBİYATI

İran'da Milâttan önce VI-V. yüzyıllardan itibaren bir şiir ve edebiyat geleneği bulunmaktadır.²⁷³ Hint-Avrupa dil grubunun Hint-İran dalını oluşturan Farsça, İran'ın Fars bölgesinde, Anadolu'da ve hatta Orta Avrupa'da tanınma imkânı bulmuş, edebiyat dili olarak büyük rağbet görmüştür.²⁷⁴

Zerdüş'tün kutsal kitabı *Avesta*, Fars edebiyatının en eski örneklerinden biridir.²⁷⁵

İran'da tasavvufun izleri, halkın sınıf ayrımlarından ve birtakım kesimlere sağlanan ayrıcalıklardan usandığı Sâsânîler dönemine uzanmaktadır. Bu dönemde Manî öğretile-
rinde; ahlaki üstünlükler, manevi yücelikler, riyazet, nefis ve kötülüklerle mücadele teme-
line dayanan birtakım kurallar bulunmaktadır ve kişi belirli birtakım ibadetleri düzenli

²⁶⁸ Veyis Değirmençay, *Sultan Veled Divanı*, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, XIV.

²⁶⁹ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 971.

²⁷⁰ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 964.

²⁷¹ Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 964.

²⁷² Mujdehî, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", 964.

²⁷³ Tokmak, "İran", 416.

²⁷⁴ A. Naci Tokmak, "İran", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 416; Yıldırım, *İran Kültürü*, 224.

²⁷⁵ Tokmak, "İran", 416.

olarak yaparak en yüce makamlara yükselebilmektedir. Bütün bu yolculuğun hedefi de gerçeğe yani mârifete erişmektir.²⁷⁶

Eski İran dinlerinin çoğunda bir tür ateşten yaratıldığına inanılan insanın, dünya hayatına karıştıktan sonra iç dünyasına giren şeytandan kurtularak yine en aydınlıklara erişeceği inancı yaygındır. Mazdeist eksenli metinlerden *Ardavirâfnâme*'de Ardavirâf'ın değişik gök tabakalarından geçişi ve yolculuğu sonunda Ahura Mazda'nın huzuruna varışı, onu görme ve onunla karşılıklı konuşma şerefine ermesi anlatılmaktadır. Zerdüş din sel öğretilerinde ruhla gerçekleştirilen "seyr u sulûk" da Ardavirâf'ın serüveninde dile getirilmiştir. Ruhun gök tabakalarını aşarak hedefine ulaşmasının en güzel örneği ise Senaî-yi Gaznevî'nin *Seyrû'l-ibâd ile'l-me'âd* adlı eserindedir. Ferîdüddîn Attâr'ın daha sonra kaleme aldığı *Mantıku't-tayr*'da ise kuş ile sembolize edilen ruhun Simorg'u görmek için yedi tane tehlikeli vadiyi aşması anlatılmaktadır. Hatta Firdevsî tarafından kaleme alınan *Şahnâme*'de hayat, övünç kaynağı yücelikler, üstün ahlak, aşk, inanç ve ahlaki öğretiler gibi değerlerin yer alması ve bunların karşısında dünyanın aldatici ve geçici cilvelerinin değersiz olarak nitelendirilmesi onun mistik bir şair olduğunu göstermektedir.²⁷⁷

Farsça birtakım metinlerde sufi şair ve yazarlar tarafından kullanılan sembolik dilin eski İran mitolojik kahramanlık anlatılarından alınmış olması, kahramanlık anlatılarıyla mistik anlatılar arasında çok sıkı ve yakın bir kavramsal bağın olduğunu göstermektedir. Bu alandaki ilk şairlerden olan Senaî-yi Gaznevî, sâlikin nefis-i emmâresini alt etmesini konu alan bir kasidesinde mitolojik bir kahramana şu şekilde telmihte bulunmuştur.²⁷⁸

در نهاد تو دو صد فرعون با دعویٰ هنوز تو همی خواهی که چون موسیٰ عصا بر یم زنی
...
چون ولایتها گرفت اندر تنت دیو سپید رستم راهی گر او را ضربت رستم زنی

Senin teninde yüzlerce Firavun tanrılık iddiasında henüz, sen ise sürekli Musa gibi denize asa vurmak istiyorsun.

²⁷⁶ Yıldırım, *İran Kültürü*, 364; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 151.

²⁷⁷ Yıldırım, *İran Kültürü*, 363; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 151.

²⁷⁸ Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 160.

*Beyaz dev ten ülkende vilayetler alınca, yolun Rüstem'i sensin, ona Rüstem darbesi indirirsen.*²⁷⁹

Hamâse ve tasavvuf, arkalarındaki güçlü düşünce birikiminin ve çok eskilere dayanan kültürel mirasın desteği ile Fars kültürünün egemen ruhu ve Fars edebiyatının en güçlü iki dalı olmuştur. Fars edebiyatının en önemli ve en güçlü konuları ya Hamâse ya da tasavvuf ile ilgilidir. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren kaleme alınan risalelere ve kitaplara dayanan Fars tasavvuf edebiyatının sonraki dönem şaheser yapıtları Senâî-yi Gaznevî, Ferîdüddîn Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi şairlerle gelişme ve olgunluk dönemlerine erişmiştir. Tasavvufun şiirsel atağı en belirgin şekliyle IV. (X.) yüzyıl sonlarıyla V. (XI.) yüzyılın ilk devirlerinde Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr tarafından Fars edebiyatındaki yerini almaya başlamıştır. Ardından V. (XI.) yüzyılda Senâî ile yeni bir anlam kazanan tasavvufi şiir, sonraki tarihlerde de en uç noktaya ulaşmıştır. Öte yandan Fars tasavvuf şiirinin bu kadar güçlü ve etkili olmasının bir nedeni de Mustemlî-yi Buhârî gibi ilk dönem sufileri tarafından kaleme alınan mensûr eserlerin, şiir türünden önce edebî eserler içerisinde yer alması ve belli bir okuyucu kitlesine ulaşmasıdır.²⁸⁰

İran'da II. (VIII.) yüzyılda Arap asıllı İbrahim Ethem tarafından ilk tasavvuf mektebi kurulmuştur. Onun ardından İranlı müridleri, bu mektebin öğretilerini İran'ın diğer bölgelerine taşımışlardır.²⁸¹ III. (IX.) yüzyılın başlarında da tasavvuf İran'da halkın geniş tabakalarına yayılmıştır. O zamanın sûfileri, başlarında beyaz sarıklarla ve üstlerinde dikşsiz giysilerle bir köyden diğerine dolaşan, küçük meclislerde halka öğütler vermekle meşgul olan kimselerden oluşmuştur. Bu kimselerin sözlerinin daha tesirli olması için de özel bir dilin ortaya çıkması ve kullanılması gerekmiştir. Konuşanın, amacını en etkili ve kısa yoldan anlatmasını mümkün kıldığı için de şiir kullanılmıştır.²⁸² Kısacası İran'da sûfîler, tasavvuf meclislerini süslemek için söz ve nâmelerden yararlanmışlar, halktan eserlere ilgi göstermişler, özellikle onların âşıkâne gazellerinden faydalanmışlar; ancak edebî şiirlere rağbet göstermemişlerdir. Bunun içindir ki Farsça tasavvufi gazel, halka daha yakın olmuştur. Kendine has bir özelliğe sahip Farsça gazelin nâmesi, sıcaklığı, doğruluğu ve samimiyeti kendini zaman içinde daha da olgunlaştırarak günümüze kadar ulaşmıştır. Tasavvufi gazel, seçkinlerin ve saray erkânının gazeliyle kıyaslandığında ilk zamanlardan itibaren ilmî ve teknik açıdan içerik ve nazım biçimini zenginleştirmiştir.

²⁷⁹ Senâî, *Dîvân*, 334.

²⁸⁰ Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 161.

²⁸¹ Berthels, 81.

²⁸² Berthels, 75.

Farsça gazelin ezgilerinden sekr ve vecd halleri için yararlanmak, onun özelliklerinden sadece bir tanesidir. Baba Kûhî'nin *Divân*'ında gördüğümüz, III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyıllarda ortaya çıkan tasavvufi gazel türündeki doğal teşbihler ve istiareler incelendiğinde, tasavvufi gazel türünün olgunlaşma süreci görülmektedir. Bu dönemin istiare örneklerinde tasavvufi mananın daha anlaşılır olduğu ve Felsefi görüşlerin daha çok önem kazandığı da ortaya çıkmaktadır.²⁸³

Ayrıca bu dönemde konuların taksiminin şeriat, tarikat ve hakikat şeklinde yapıldığı, edebî faaliyetlerin daha olgunlaştığı ve sûfîlerin karşısına daha ciddi konuların konulduğu da görülmektedir. Yine bu dönemden itibaren gazelin en önemli konularından biri de "hâl" olmuştur.²⁸⁴

Fars edebiyat eserlerinin tamamını etkileyen tasavvuf edebiyatının ortaya çıkışında tasavvufun en göze çarpan kavramı semâdır. Semâ, şiirlerin mûsikî eşliğinde tasavvuf meclislerinde okunmasıdır. Çok eski devirlerden bu yana varlığını sürdüren semâ, tüm İslam dünyasına yayılmıştır. Dolayısıyla tasavvuf edebiyatı, semâ mefhumu ile bağlantılıdır. Bu konuda yazılmış pek çok eser bulunmaktadır ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin *Kitâbü's-semâ* kitabı bunlardan biridir.²⁸⁵

Peygamber (a.s.) Kur'an'ı, Cebrâil'den semâ usulüyle almış (el-Kıyâme 75/17), Cebrâil ona arz metoduyla okumuş (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 7), ashap da Peygamber'den (a.s.) aynı metotlarla Kur'an okumayı öğrenmiştir.²⁸⁶ Kur'an kıraatini sesli olarak yapma hususunda Peygamber (a.s.) "Her şeyin bir süsü vardır, Kur'an'ın süsü de onu güzel sesle okumaktır." şeklinde buyurmuştur.²⁸⁷ Buradan yola çıkarak Kur'an okumak ve onu dinlemek İslamî açıdan Allah'ın nidasına teveccüh göstermektir. Bu konuda sûfîler, Kur'an ayetlerinden ve Peygamber'in sözlerinden çeşitli rivayetlerle şiirleri, ezgi eşliğinde dinlemekte bir sakınca görmemişlerdir ve bu şekilde mûsikî, sûfîlerin geleneği olmuştur. Tasavvuf risalelerinde, semâyâ karşı ilgi ve şevkleri büyük olan Cüneyd-i Bağdâdî gibi büyük sûfîlerin vecd gelmesine sebep olan çok sayıda şiir örneği yer almaktadır.²⁸⁸

Tasavvuf edebiyatının ortaya çıkışında, sûfîlerin rahmet-i ilâhî olarak nitelendirdikleri "hâl" in ve zaman zaman tasavvufa yakın çevreler tarafından dahi eleştirilse de

²⁸³ Berthels, 76.

²⁸⁴ Berthels, 77.

²⁸⁵ Berthels, 71.

²⁸⁶ Abdulhamit Birişik, "Kıraat", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 431.

²⁸⁷ Berthels, 72.

²⁸⁸ Berthels, 73.

Gazzâlî gibi âlim şahsiyetlerin sünnete aykırı görmedikleri “semâ”nın büyük bir önemi vardır. Gazzâlî, *İhyâü ‘Ulûmiddîn* ve *Kimyâ-yi Saâdet* eserlerinde semâyâ klasik bir metinle yer yermiş ve beş maddede semânın Kur’an’a ters düşmediğini anlatmıştır.²⁸⁹ Semâ, vecd halinin ortaya çıkmasına yol açan bir araçtır. Semâ, Kur’an âyetleri ile başlar ve mûsîkî eşliğinde vecd halindeki sûfîlerin dillerinden dökülen sözlerle devam eder. Ebû Sa’îd-i Ebü’l-Hayr’a ait rubâilerin varlığı da semâ sırasında ortaya çıkan bu türden sözlerle işaret etmektedir; çünkü bu rubâilerin hepsini Ebû Sa’îd söylememiştir, onların pekçoğu bu meclislerde doğmuş ve halka mâl olmuş şiiirlerdir.²⁹⁰ Semâ meclislerinde şeyhler tarafından seçilen ve tefsir edilen âşîkâne şiiirler, ruhî bir heyecan vermenin yanında sûfîyi, cismanî heveslerden de uzaklaştırmaktadır. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren bu tür manzumelerin varlığı görülmektedir. III. (IX.) yüzyıla ait Arapça örnekler de mevcuttur.²⁹¹

Tasavvuf İran topraklarına ulaştığında Farsça konuşan insanlar vasıtasıyla yayılmaya başlamıştır.²⁹² Çünkü semâlarda Arapça şiiirler okuyan sûfîler olsa da günümüze ulaşan rubâilerin kaynağı Arapça değil, Farsçadır.²⁹³ Nitekim Bâyezîd-i Bistâmî’nin ve Şeyh Ebû Sa’îd Ebü’l-Hayr’ın Farsça dizelerinin olduğu görülmektedir.²⁹⁴

Fars tasavvuf şiiirinde ilk beyitler Ebû Sa’îd-i Ebü’l-Hayr’ın rubaileri olarak kabul edilmektedir. Klasik dönem tasavvuf şiiirinin en önemli şahsiyetleri arasında Senâî-yi Gaznevî, Ferîdüddîn Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Fahreddîn-i Irâkî, Şeyh Mahmûd-i Şebisterî ve Muhammed Şîrîn-i Mağribî (ö. 809/ 1406) gibi önemli şahsiyetler yer almaktadır. Lafız ve mana bakımından Senâî, Attâr ve Mevlânâ’nın şiiirlerine erişemeseler de Emîr Husrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) ve Kemâl-i Hocendî (ö. 803/1400) gibi mutasavvîf şiiirlerin de önemli eserleri bulunmaktadır.²⁹⁵

IV. (X.) asrın şeyhlerinin meclislerinde sade, doğal ve halkın kullandığı dile yakın Farsça şiiirler okunmuştur. Bu meclisler, zenginlerin yanında halk tabakasından, küçük tüccarlardan, az okuma yazma bilen veya hiç okuma yazma bilmeyen kimselerden oluşmuştur. Bu nedenle şeyhler, kendi meclislerini onların düzeyinde tutmuşlar ve dinleyici-

²⁸⁹ Berthels, 52.

²⁹⁰ Berthels, 53.

²⁹¹ Berthels, 54.

²⁹² Berthels, 57.

²⁹³ Berthels, 59.

²⁹⁴ Bahâr, II, 185.

²⁹⁵ Yıldırım, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, 165.

lere anlattıkları konuların anlaşılır olmasına özen göstermişlerdir. İşte bu nedenle bu dönem tasavvuf edebiyatında kullanılan dil sadedir ve şiir bahirleri de kolaydır. O dönemin saray şairlerinin manzumelerinde olan süslü kelimeler, edebî birikim ve derinlik bu edebiyatta yoktur.²⁹⁶ Buna karşın yüce duygulara sahip, derin tesirli sözler, ezgiler, tekrarlar, teşbihler, zengin kafiye ve uzun redifler vardır. Daha sonraki dönemlerde oluşturulan tasavvufi gazellerde de bu özellik korunmuştur.²⁹⁷

Tasavvuf edebiyatındaki ilk gazel örnekleri Arap edebiyatından alınıp değiştirilerek hazırlanmıştır.²⁹⁸ Arap edebiyatında “urcûze” adıyla anılan şiirler mesnevi nazım türüyle benzerlik gösterse de mesnevi, İranlılar tarafından meydana getirilmiş ve en güzel örnekleriyle Fars tasavvuf edebiyatındaki yerini almıştır.²⁹⁹

İran’ın en eski tasavvufi şiirlerini dört bölümde ele almak mümkündür:³⁰⁰

1- Havasın şiirleri: Daha çok âşıkâne özelliğe sahip olan şiirlerden istifade edilmiştir. Bu şiirler, kullanım açısından çekici olduğu kadar vecde girmeyi de kolaylaştırmaktadır.

2- Seçkin mutasavvıfların şiirleri: Bu şiirlerde eski terimlerden yararlanılmıştır. Bu şiirler, dinleyicinin ruhu üzerinde çeşitli etkiler bırakmak için kullanılmıştır.

3- Müellifin ya da onun hocasının görüşlerini açıklamak için kaleme alınan şiirler: Bu tür şiirlerde öncelikle yazarın görüşünün bir şekle bürünüp gizlendiği yeni terimler kullanılmaktadır. Şiirler kapalı ve örtülü bir şekilde kaleme alınmıştır.

4- Eğitici ve öğretici gazeller: Kaynağını tasavvufi sahadan alan şiirlerdir. Bu şiirlerde tasavvufi terimler kullanılmamıştır; tamamen İslamî inançlardan ortaya çıkmıştır; dinî gazellerden hiçbir farkı yoktur.

Tasavvufi eğitici şiir örneklerini gördüğümüz ilk şair Senâî-yi Gaznevî’dir. Senâî, bu alandaki şiirlerini mesnevi nazım türünde kaleme almıştır.³⁰¹

Tasavvufi hamâse şiirleri de yine Senâî-yi Gaznevî ile başlamıştır. Ondan önce kesin olarak yoktur denilemez; ancak önceki dönemlerden tasavvuf alanında günümüze ulaşan bir hamâse örneği bulunmamaktadır.³⁰²

²⁹⁶ Berthels, 61.

²⁹⁷ Berthels, 62.

²⁹⁸ Berthels, 82.

²⁹⁹ Berthels, 82; Mustafa Çiçekler, “Mesnevi”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 320.

³⁰⁰ Berthels, 79.

³⁰¹ Berthels, 94.

³⁰² Berthels, 79.

Ayrıca, tüm saray şairlerinin susturulduğu veya göçe zorlandığı Moğollar döneminde tasavvuf şairleri susmamış, adeta halkın dili olmuştur. Her şeyi talan olan halk, vahdetten ve aşktan bahseden bu şairlerin sözleriyle huzur ve teselli bulmuştur. Ayrıca bu şair ve yazarların o dönemdeki en önemli rolü, Fars edebiyatının en güzel geleneklerini kurtarmaları ve onu VIII. (XIV.) ve IX. (XV.) yüzyıla ulaştırmaları olmuştur. Bu sayede Hâfız-ı Şîrâzî, Abdurrahman-i Câmî gibi şahsiyetlerin klasik yapıtlarıyla dünya edebiyatı daha da zengin bir hale gelmiştir.³⁰³

Fars tasavvuf edebiyatı manzum eserlerin yanında mensur eserleri ile de genel Fars edebiyatı içerisinde önemli bir yere sahiptir ve bu konuda kaleme alınmış eserler, klasik Farsçanın en güzel örnekleri arasında yer almaktadır.³⁰⁴

Tasavvuf edebiyatının özünü oluşturan tasavvufi öğretiler, şeyhlerin öğütleri veya risalelerindeki mesajları vasıtasıyla yayılmıştır. Sade ve açık bir dille, mensur olarak kaleme alınan eserlerin psikolojik bir derinliğe sahip olduğu ve bu eserlerde çoğunlukla ahlaki konulara yer verildiği görülmektedir.³⁰⁵ Ayrıca, şeyhlerin meclislerinde anlattıkları hikâyeye ve meseller de önemli bir yere sahiptir. Anlatılmak istenen konuyu çoğu zaman mizahî bir tarzda sunan bu anlatılar, eski tasavvuf eserlerinde de yer alarak halk arasında yayılmıştır.³⁰⁶ Abdurrahman-i Câmî'ye gelene kadar pek çok mutasavvıfın eserlerinde görülen bu hikâyelerde, neşenin yanında şikâyetler ve sızlanmalar, hatta müstehcen ifadeler, korkunç ve acıklı olaylar yer almıştır. Ayrıca, sade fikirler üzerine inşa edilmiş ve dünyanın süsünden uzak olan bu hikâyeler, derin manalar içermektedir.³⁰⁷

Fars nesir tarihinde, günümüze ulaşan ilk tasavvuf konulu çalışma, Mustemlî-yi Buhârî'nin *Şerh-i Ta'arruf*'udur. Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'u, Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-'ibâd*'ı, Muhammed b. Ali Kâşânî'nin (ö. 735/1334) *Misbâhü'l-hidâye* ve *Miftâhü'l-kifâye* adlı eserleri sonraki dönemlerde yazılan kaynak eserler arasındadır. Kendilerinden sonra kaleme alınan eserler üzerinde ileri boyutlarda etkili olmuş Abdullâh-i Ensârî'nin (ö. 481/1088) *Resâ'il*'i, Gazzâlî'nin *Kîmyâ-yi Saâdet*'i ve Şeyh Ahmed-i Câm'ın (ö. 536/ 1141) *Miftâhu'n-necât* ve *Ünsü't-tâ'ibîn* eserleri tasavvuf konusunda kalem alınan özgün ve önemli çalışmalardır. Bazı tasavvuf önderlerinin “makâmât” ve “mecâlis” adlarını taşıyan eserleri de sufilerin biyografileri ve sözlerine yer veren kay-

³⁰³ Berthels, 67.

³⁰⁴ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 467; Yıldırım, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, 163.

³⁰⁵ Berthels, 83.

³⁰⁶ Berthels, 65.

³⁰⁷ Berthels, 66.

naklar arasında yer almaktadır. Bunlardan; Bahâeddin Veled'in *Maârifî*, Mevlana Celâleddîn-i Rûmî'nin çeşitli konulardaki vaazlarına ve makalelerine yer veren *Mecâlis-i Seb'a*, *Fîhi Mâ Fîh* eserleri ve Nizamuddîn-i Evliyâ'nın (ö. 726/1325) *Mecâlis* adlı eserleri de tasavvuf ve tasavvuf büyükleri hakkında ayrıntılı bilgiler içeren eserlerdir. Sade ve güçlü nesri ile çağının edebî tarzını ve yazım zevkini yansıtan eserler arasında Muhammed b. Munevver'in (VI./XII. yüzyılın son dönemleri) *Esrârü't-tevhîd*'i, Ahmed Eflâkî'nin *Menâkıbü'l-Ârifîn*'i yer almaktadır. Yine Abdullâh-i Ensârî'nin (ö. 481/1088) *Tabakâtü's-sufîyye*, Ferîduddîn Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ*, Abdurrâhmân-i Camî'nin *Nefehâtü'l-üns* ve Fahreddîn-i Safî'nin (ö. 939/1532) *Der Reşehât-i 'Aynü'l-hayât* isimli eserleri mutasavvıfların biyografileri, kerametleri, düşünceleri, sözleri ve tasavvuftaki makamları hakkında önemli bilgiler içermektedirler. Bu eserlerin dilleri sade ve özdür. Lafız ya da anlamlarında zorluk bulunmayan ve kolay anlaşılan bu eserler hikmetli sözler ve öğütler içermesi nedeniyle de tasavvufla ilgisi olmayanları bile etkileme özelliğine sahiptir. Abdullâh-i Ensârî'nin (ö. 481/1088) *Resâ'il*'i, Ahmed el-Gazzâlî'nin *Sevânihü'l-uşşâk*'ı, Fahreddîn-i Irâkî'nin *Lemâ'ât*'ı, İzzeddîn-i Neseî'nin *Risâlat*'ı, Abdurrâhmân-i Camî'nin *Levâ'ih*'i Fars tasavvuf edebiyatının ana temaları arasında yer alan ilahî aşk konusunda yazılmış eserlerdir.³⁰⁸

Mekâtîb-i Gazzâlî, *Mekâtîb-i Aynü'l-kudât*, *Mekâtîb-i Şeyh Ahmed-i Gazzâlî*, *Mekâtîb-i Senâî*, *Mekâtîb-i Abdullâh-i Kutb* gibi eserler ise mürşitlerin tasavvuf konuları üzerine dostları, arkadaşları, diğer dallardaki bilim adamları, büyük şahsiyetler ve müridleri ile veya müridlerin birtakım şahsiyetlerle görüşmelerinden ve yazışmalarından oluşmaktadır.³⁰⁹

Fars edebiyatının önemli eserleri arasında yer alan tasavvufun temel konularını, müridlerin uyması gereken kuralları, sufilerin tarikatta kat etmiş oldukları aşamaları ve değişik halleri konu alan bizzat sufiler tarafından Farsça olarak kaleme alınan kitaplar da vardır. Mutasavvıfların halkın arasına girmeleri ve toplumsal problemleri birlikte yaşamaları irşad ve eğitim toplantılarında, zikir meclislerinde ve kendi eserlerinde halkın kullandığı dili kullanmalarına ve onların anlayabileceği türden eserler kaleme almalarına yol açmıştır. Ayrıca bu eserler yazıldıkları dönemlere ait önemli sosyal ve siyasî konuları, halkın yaşam tarzı ve düşünce dünyalarını, geleneklerini içeren ayrıntılı bilgiler de ver-

³⁰⁸ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 467, 468; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 164.

³⁰⁹ Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 165.

mektedir. Fars edebiyatında tasavvuf konulu eserlerin kaleme alınması IV. (X.) yüzyıl ortalarında başlamış, V. (XI.) yüzyıldan itibaren de yaygınlığı artan bir hızla devam etmiştir. Bu türde eser veren yazarlar, şeyhler ve müridler, bu alana özgü birtakım teknik terimler geliştirmiş, özel sözcükler kullanarak bir kavramlar sistemi oluşturmuşlardır.³¹⁰

Eserlerde remizli sembollerin kullanımı sûfiler için faydalı olmuştur ve bu sayede kişisel görüşlerini korkmadan ortaya koymuşlardır. Ayrıca Bâbâ Kûhî, Ahmed-i Câmî, Abdülkâdir-i Geylânî gibi mutasavvıfların bu tarzdan ifadeleri eserlerinde kullanmaları bunun bir sistem haline geldiğinin göstergesidir.³¹¹

Tasavvuf edebiyatı şeklinde isimlendirdiğimiz her şey sûfi meclislerinden ortaya çıkmıştır. Bu edebiyatın temel esasları da yine bu meclislerde belirlenmiştir. Şehir halkının katılımıyla oluşan bu edebiyat geniş bir kesime hitap etmiştir. Bu edebiyatın manzumeleri, tasavvufi ruhun birikimiyle ortaya çıkmış, halkla ve halka mal olmasıyla süreklilik kazanmıştır.³¹²

Tasavvuf edebiyatı sayesinde halkın alt tabakalarından gelen ve konuşmaya cesaret edebilen mutasavvıflar, tasavvufi şiir vasıtasıyla başta toplumsal adaletsizlikler olmak üzere pek çok konuda da söz söyler olmuştur.³¹³

Farsça tasavvufi şiire yeni bir üslup ve özel bir değer kazandıran mutasavvıflar kasideyi yücelikte, vaaz ve hikmette uç noktaya taşımışlardır. Gazeli, cismanî aşktan ruhanî muhabbete ulaştırmışlardır. Mesneviyi, tasavvufi ve ahlaki eğitim için bir vesile yapmışlar ve rubaileri, geçici nefsanî elem ve hallerin açıklandığı bir kalıp haline getirmişlerdir.³¹⁴

1.3. TASAVVUF TERİMLERİ

1.3.1. Tasavvuf Terimlerinin Kullanılmaya Başlanması

Klasik Fars edebiyatında remiz ve sembol gibi kavramlar bulunmamaktadır. Bunların yerine istiare, mecaz ve temsil kalıbında birtakım kelimeler kullanılmıştır. Remiz ve sembollerin Fars edebiyatına girişi daha çok tasavvuf edebiyatı ile olmuştur. Senâî ve

³¹⁰ Yıldırım, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, 165.

³¹¹ Berthels, 78.

³¹² Berthels, 66.

³¹³ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 257.

³¹⁴ Mujdehî, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, 953; Yıldırım, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, 166.

ondan sonra gelen Attâr ve Mevlânâ gibi mutasavvıflar eserlerinde remiz ve sembollerden istifade etmişlerdir.³¹⁵ Birtakım tasavvufî konular bu tarz remiz ve sembollerle daha sade anlatılmış, birtakım sırlar bu sayede gizlenmiş veya manalar örtülmüştür.³¹⁶

Bu remiz ve sembol dilinin kullanımının gerekliliği kısaca şu şekilde özetlenebilir:

- Sûfiler ilk zamanlardan itibaren kendi inanç ve görüşlerini açık olarak anlatmada çok sıkıntı yaşadıkları için böyle bir dil ortaya çıkmıştır.

- Tasavvufta mahremiyet ve ehliyet önemli bir şarttır ve bu nedenle sûfilerin sırları herkesin anlayacağı şekilde aşikâr edilmemeli, sadece tasavvuf ehli tarafından anlaşılmalıdır.

- Bu tarz remizli ve sembolik bir dilin kullanılması, bu sözleri muhatapları için daha çekici ve ilginç hale getirmektedir.³¹⁷

- Remiz ve sırlarla dolu bu dünya ile sadece âriflerin bağı vardır ve bu işaretler aşinâ olmayan kişilerin anlayabileceği türden değildir.³¹⁸

Hâtif-i İsfahânî (ö. 1198/1784) *Dîvân*'ında yer alan terciibendinin bir bendinde mutasavvıfların neden böyle bir dil kullandığını şöyle anlatmıştır.³¹⁹

هاتف، ارباب معرفت که گهی	مست خوانندشان و گه هشیار
از می و جام و مطرب و ساقی	از مغ و دیر و شاهد و زنار
قصد ایشان نهفته اسراری است	که به ایما کنند گاه اظهار
پی بری گر به رازشان دانی	که همین است سرّ آن اسرار
که یکی هست و هیچ نیست جز او	
وحده لا اله الا هو	

Hâtif! Kendilerine bazen sarhoş bazen ayık dedikleri mârifet erbabı,

Şaraptan, kadehten, çalgıcıdan ve sakiden, mugdan, kiliseden, güzel yüzlü sevgiliden ve zünnardan (bahsederler).

Onların amacı bazen işaretle bazen de açıkça ima ettikleri gizli sırlardır.

Eğer onların sırlarının farkına varırsan o sırların şu olduğunu bilirsin:

³¹⁵ Simâ Şîr Muhammedî, *Berresî-yi Remz ve Nemâd der Hadika-i Senâi* (Pâyânnâme), Dânişgâh-i İslâmî-yi Âzâd, Dânişkede-i 'Ulûm-i İnsânî, Rişte-i Zebân ve Edebiyyât-i Fârsî, Tahran 1391 hş., 3, 4.

³¹⁶ Şehîn Tatarpûr, "İstılâhâtü's-sûfiyye", *Ruşd-i Âmûzeş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*, S. 68, Tahran 1382 hş., 27-30; Muhammedî, *Berresî-yi Remz ve Nemâd der Hadika-i Senâi*, 3, 4.

³¹⁷ Tatarpûr, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 30.

³¹⁸ Tatarpûr, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 31.

³¹⁹ Tatarpûr, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 27.

*Bir vardır ve O'ndan başka hiçbir şey yoktur; O birdir, O'ndan başka ilah yoktur.*³²⁰

Mutasavvıfların, şiirlerinde açıkladıkları mecazî aşktır. Sevgilinin dudağından, gözünden, beninden ve saçlarından ya da Müslümanlığın adablarına uygun düşmeyen hal-lerden bahsetmişlerdir. Şarap, çalgı, müzik, raks, manastır, meyhane ve çalgıcı ifadeleriyle tasvir edilen bu mecazî aşktır.³²¹

Tasavvufun temel hedefi insanın iç dünyasını olumsuzluklardan arındırıp, yeniden tesis etmektir. Bu manevi arındırma sürecinde benlik, ahlak ve varlık konularındaki kavramlar, gündelik yaşamda kullanılanlardan farklı terimlerle ifade edilmiştir.³²² Önceleri zühd, verâ ve riyazet ağırlıklı olan terimlere, ilerleyen süreçte hâller ve makamlarla ilgili terimler, daha sonraları da fenâ-beka ve ilahi aşkla ilgili terimler eklenmiştir. Tasavvuf terimleri şu şekilde bir guruplamaya tabi tutulabilir:³²³

- Amel ve arınmaya yönelik terimler, madde, toplum ve benlik hususunda bir tavır geliştirme sürecini ifade etmektedir. Bu süreçte insanın, algı ve benliğini olumsuz etkilerden kurtarmaya yönelik gayretleri sonucu ortaya çıkan riyazet, halvet, sabır, dünyaya değer vermeme, muhâsebe, tefekkür, tezekkür konularını içine alan terimler yer almaktadır.

- İç değişimle birlikte duygu ve düşünce dünyasının düzene kavuşturulmasını hedefleyen terimler, amaçlanan ahlaki dönüşümün ana hatlarını oluşturan hâllerle ve makamlarla ilgilidir. Haller, sâlikin bu yolda elinde olmadan yaşadığı geçici mânevi durumları, makamlar ise çabası sonucu elde ettiği kalıcı mânevi dereceleri ifade etmektedir.

- Ahlaki dönüşüm sonrası benliğin tüm olumsuzluklardan arınmasının neticesinde daha yüksek makamların hedeflenmesi ile ortaya çıkan terimler fenâ ve bekadır.

- Varlığın hakikatinin idrak edildiği son noktada elde edilen bilgiyi nitelendiren terimler ise mârifet ve aşktır. Sûfî bu noktada, Allah'tan başka varlık olmadığı gerçeğine tecrübe yoluyla ulaşmış ve Allah'ı isimleri, sıfatları ve fiilleri aracılığıyla tanımış olur. Artık sûfî, âlemdeki ahengi sağlayan bütünün bir parçasıdır.³²⁴

³²⁰ Hâtif-i İsfahânî, *Dîvân* (Tsh. Muhammed-i Abbâsî), İntişârât-i Rustemhânî, Tahran 1362 hş., 24.

³²¹ Tatarpûr, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 27.

³²² Zafer Erginli (Ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006, 6.

³²³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 5.

³²⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 5, 6.

Tasavvuf terminolojisiinde bir kavram olarak ilim çoğunlukla “mârifet” ifadesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle tasavvufta bilgi terimi “mânevî aydınlanmaya veya yakîne yol açan bir nur” şeklinde kullanılmıştır. Mânevî yetenek olarak “kalp gözü” de denilen bu nur, hakikatin görülmesinde bir zorunluluktur.³²⁵

Tasavvufun varlığını sürdürmesi için ona ait, doğru ve yerinde kullanılan bir terim terminolojisinin oluşması önemlidir.³²⁶ Abdülkerîm el-Kuşeyrî bir ilim dalına, bir mesleğe veya bir sanata mensup kişilerin çalışma alanlarıyla ilgili konuları birbirlerine anlatırken kendilerine özgü birtakım terimler kullanmalarının zorunlu olmasından yola çıkarak, sûfîlerin sahip olduğu tasavvufî bilgileri, ruhî ve sırî manaları anlatmak, açıklamak ve kendi yollarına yabancı olanlardan bu anlamları gizlemek maksadıyla birtakım kavramları kullanmalarının doğal olduğunu belirtmiştir. Kısaca sûfîler, sırlarının ehil olmayanlar arasında yayılmasını istemediklerinden bu sırları, anlamı belirsiz ve anlaşılmaz gibi görünen terimlerle anlatmayı uygun görmüşlerdir.³²⁷ Yani, yaşadıkları özel durumları ve özel deneyimleri ifade etmek için geliştirdikleri kavramlar zamanla “ıstılah/terim” adını almıştır. İstılahların ortaya konmasındaki amaç; seyr u sülûk hakkında olumsuz manadaki açıklamaları aydınlatmak, bu yolun işaretlerini belirlemek ve bu yolda tecrübe edilen deneyimleri ve özel hâlleri ifade etmektir.³²⁸

Bu terimler, zamanla gerçek anlamını yitirse de ıstılahî anlamları kastedilen mana ile ilişkili kalmıştır. Örneğin; oruç ve namazın ıstılahî manaları, gerçek anlamları olan “tutmak, çekinmek ve dua” ile uyumludur; fakat her “çekinme” veya “dua” ifadesi oruç ve namaz manasına gelmemektedir.³²⁹

Tasavvuf terimlerinin ıstılahî anlam kazanmaları şeyhlerin müridlerine nasihat vermek maksadıyla veya sûfîlerin vecd ve çeşitli hâller sebebiyle sarf ettiği kelime ve kavramların zaman içinde tekrarlı ve sürekli kullanımı ile olmuştur. Bazen de bu kelime ve kavramlar, mutasavvıf şairlerin eserlerinde istiare, kinaye ve mecaz gibi söz sanatları şeklinde yer alarak sembolik bir anlam kazanmış, daha sonra ıstılah olarak yaygınlaşmıştır. İstılahların ilk çıkış noktası hakkında kesin bilgi vermek zordur; ancak ilk dönem

³²⁵ İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 112.

³²⁶ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (6. Baskı), Otto Yayın, Ankara 2014, 7, 8.

³²⁷ Tatarpûr, “İstılâhâtü’s-sûfiyye”, 27; Mustafa Kara, “İstılâhâtü’s-sûfiyye”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 209.

³²⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 7, 8.

³²⁹ Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü* (Çev. Hakkı Uygur), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, 7.

sûfilerinin sözlerinde ve eserlerinde bulunan bazı terimlerin Kur'an-ı Kerim'den, hadis-i şeriflerden ve din büyüklerinden alındığı görülmektedir.³³⁰

Zikir, sırr-ı kalb, nûr, tecelli, halk kavramlarının ve bunlara ait görüşlerin kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Hâl, makam, isbât, sabır, fenâ, zahir, bâtın gibi kavramlar da eski kelimeler ve müfessirler tarafından Kur'an ile ilişkilendirilmiştir. Sûfiler de kendi öğreti sistemlerinin Kur'an'la ilişkili olduğunu ispatlamak için bu terimleri kullanmışlardır.³³¹ Böylece, Kur'an ve hadislerde yer alan tövbe, sabır, zikir, şükür, havf, takvâ, mücâhede ve ihlâs kavramları tasavvufun ortaya çıkışıyla sûfiler arasında yeni anlamlar kazanarak birer terim haline gelmiştir. Zamanla bunlara yenilerinin eklenmesi ile de tasavvuf terimleri literatürü ortaya çıkmıştır.³³²

Allah'ın mânevî lutuflarını kuluna açması (feth) sonucu kalbin ilahi feyze ulaşması ile ruha emanet edilen sırlar olarak nitelendirilen ve çalışarak, düşünülerek elde edilen tasavvufi hakikatleri anlatmada kullanılan bu terimler, diğer ilim ve mesleklerdeki terimlere göre bazı yönlerden farklılıklar içermektedir. Bu terimleri öğrenmek, bir anlamda tasavvufu da öğrenmek anlamına gelse de sadece tasavvuf terimlerinin öğrenilmesi tasavvufi hakikatlerin ve sırların anlaşılması için yeterli değildir. Yani tasavvuf, gerçek manada anlaşılması için bizzat yaşanması, öğrenilmesi için tadılması ve bilinmesi için zevkine erilmesi gereken, sözlü ve yazılı olarak anlatılabilen bir hâl ilmidir.³³³

1.3.2. Tasavvuf Terimleri ve Tasavvuf Terimlerinden Bahseden Kaynak Eserler

“Sûfî, ibare ve işaretten menedilmiştir.” sözü gereği tasavvufi halleri kâğıda dökmek bazıları tarafından uygun görülme de sûfiler, kendi aralarındaki konuşmalarında, kitaplarında ve mektuplarında tasavvuf terimlerini ortak bir dil haline getirmişlerdir. Hâris el-Muhâsibî, Zünnûn el-Mısrî, Bâyezîd-i Bistâmî, Hakîm et-Tirmizî, Sehl et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Hallâc-ı Mansûr gibi ilk dönem sûfileri sohbet ve risalelerinde kendilerine has ifadelerle bu dili kullanmışlardır.³³⁴

İlk dönem sûfilerinin ortaya koyduğu bu ortak dil IV. (X.) asırda *el-Lümâ'*, *Ta'arruf*, *Kûtü'l-kulûb* ve *er-Risâle* gibi tasavvufi eserlerde sistemli bir şekilde ele alın-

³³⁰ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 7.

³³¹ Tatarpûr, “İstîlâhâtü's-sûfiyye”, 29.

³³² Kara, “İstîlâhâtü's-sûfiyye”, 209.

³³³ Kara, “İstîlâhâtü's-sûfiyye”, 209.

³³⁴ Kara, “İstîlâhâtü's-sûfiyye”, 209.

miştir. Sonraları da Hücvîrî, Herevî, Gazzâlî, Rûzbiân-ı Baklî ve Sühreverdî gibi sûfî müellifler tarafından devam ettirilmiştir.³³⁵ IV. (X.) asra kadar kelime olarak tek tek ele alınan terimler, bu asırdan sonra hal ve makamlara ait terimler olarak ayrı ayrı incelenmiştir.³³⁶ IV-V. (X-XI.) asrın sûfîlerinin tasavvufî eserlerinde Sâ mânîler döneminin üslubu görülmektedir ve bu eserlerde beyanda sadelik çabası vardır. Eserlerdeki misaller ve hikmetli sözler genellikle şeyhlerin yanında bulunanlar tarafından bizzat aktarılmıştır, bunların çok azı nakil yoluyla elde edilmiştir. Gösteriş ve süsten uzak olan bu eserlerin bir bölümünde bu asırda yaşayan mutasavvıflara özgü terimler de yer almaktadır. Bu denli sade ve latif üsluba sahip tasavvufî terimler sonraki asırlarda görülmemektedir.³³⁷

Tasavvuf terimlerinin büyük çoğunluğu Arapça, bir kısmı da Farsçadır. Üçler, yediler, kırklar, dede, baba, el almak, el vermek, erenler gibi Türkçe olan terimler de bulunmaktadır; ancak bu terimler Türkçe konuşulmayan bölgelerde yaygınlaşmamıştır. Tasavvuf terimleri, tarikatların oluşmaya başladığı VII. (XIII.) yüzyıldan önce genellikle Kur'an ve hadislerden alınan kavramlarla daha sade bir şekilde anlatılırken bu yüzyıldan sonra vahdet-i vücûd, aşk ve mârifet merkezli tasavvuf anlayışını yansıtan yeni terimler oluşturulmaya ve eskilerine de yeni anlamlar yüklenmeye başlanmıştır. Bu terimler sayesinde tasavvufî konular, geleneksel İslamî anlayıştan kısmen de olsa farklı bir yere taşınırken konular üzerine tartışmaları da arttırmıştır. Bu tartışmalar doğrultusunda *Fusûsü'l-hikem* ve *Mesnevî* şerhleri gibi eserler, tasavvufun felsefî boyutunu geliştirmiştir. İstimdad, istigase, râbita, himmet, halife, silsile gibi terimler de bu dönemde ortaya çıkmış ve yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tarikatların oluşturulduğu dönemde ise şeyh-mürîd ilişkileriyle ilgili kavramların öne çıktığı görülmektedir.³³⁸

İslam, bir bilgi olarak değil, zevk ve hâl olarak yaşanması gereken bir dindir. Zevk ve hâl, kelimelerle doğrudan ifade edilemediğinden çoğu zaman mutasavvıflar tarafından imalı olarak dile getirilmiştir. Bu şekilde pek çok konuda farklı kavramların ortaya çıkmasıyla bu ifadeleri açıklayan eserlerin yazılması zorunlu olmuştur.³³⁹

³³⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 7.

³³⁶ Abdullah Damar, "Tasavvuf Terimlerinin Oluşumu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 17, 2007, 162.

³³⁷ Bahâr, II, 53.

³³⁸ Kara, "İstîlâhâtü's-sûfiyye", 209.

³³⁹ Fatih Başpınar, "Hasan Hâlid el-Mevlevî'nin "İstîlâhât-i Meşâyih" Adlı Tasavvuf Sözlüğü ve Eserin Son Kısımında Yer Alan Tasavvufî Terimler", *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 1(2), July 2014, 162.

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde “tasavvuf” kelimesi bulunmamaktadır; ancak “zühd” ve “zâhid” kelimeleri hadislerde yer almaktadır. Bunun bir sonucu olarak da tasavvufi konular ilk zamanlarda çoğunlukla “zühd” kelimesinin başlığı altında işlenmiştir.³⁴⁰

Tasavvuf terimleri ve bu terimlerin sayısı tasavvufi kaynaklara göre farklılık göstermektedir. Her eserin yazarı kendine göre bir yol takip etmiş ve önceki eserlerde yer verilen bazı terimleri kendi eserine alırken bazılarını da almamıştır. Bir takım terimler de farklı eserlerde farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ayrıca bu eserlerde velinin velî olduğunu bilip bilmediği, fenâ halinin sürekli olup olmadığı, dua etme, sükût ve rızâ hâllerinden hangisinin daha üstün olduğu gibi sorulara yanıt aranmıştır. Fakr-gınâ, sekr-sahv gibi karşıt hallerin birbirlerinden üstünlüğünün olup olmadığı hususundaki sorulara sûfilerin verdiği cevaplar ve bunlarla ilgili terim ve kavramlar da bu eserlerde açıklanıp tartışılmıştır. Tasavvuf terimlerinin büyük çoğunluğu tek kelimeden ibaret olsa da kabz-bast, havf-reca, heybet-üns gibi birbirinin karşıtı iki terim, yine levâih-levâmi‘-tavâli‘; tevâcüd-vecd-vücûd gibi birbirine yakın anlam taşıyan üç terim bu eserlerde bir arada izah edilmiştir. Ayrıca şeriat-tarikat-hakikat gibi birbirini takip eden terimlerin tek bir terime dönüştürüldüğü de görülmektedir. Tasavvuf terimleri üzerine yazılan eserler, yazarlarının bakış açılarının ve hangi konulara daha çok önem verdiklerinin de bir göstergesidir. Örneğin; “Melâmetiyye” terimini Hücvîrî ayrıntılı olarak ele alırken Kuşeyrî’nin eserlerinde bu ifadeye hiç değinmediği görülmektedir. Hücvîrî’nin eserinde “fütüvvet” terimi yer almazken, Kuşeyrî bu terime eserinde geniş yer vermiştir. Onlardan daha önce yaşayan Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî ise “Melâmetiyye” ve “fütüvvet” terimlerine hiç değinmemiştir.³⁴¹

Bir hâl ilmi olarak tanımlanan tasavvuf üzerine sayısız çalışma yapılmış ve aynı şekilde pek çok eser kaleme alınmıştır.³⁴² Bu eserlerin büyük bir kısmı, tasavvuf terimlerine ayrılmış, bazı eserlerin başına veya sonuna terimlerle ilgili açıklama bölümleri eklenmiştir.³⁴³

Tasavvuf ve tasavvuf terimleri üzerine yazılan başlıca eserler şu şekildedir:

³⁴⁰ Kara, “İstılâhâtü’s-süfîyye”, 210.

³⁴¹ Kara, “İstılâhâtü’s-süfîyye”, 210.

³⁴² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 5.

³⁴³ Kara, “İstılâhâtü’s-süfîyye”, 209.

1.3.2.1. *ez-Zühhd ve'r-rekâ'ik*

Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) zühhd ve ahlak konularına dair kaleme aldığı eseridir. İlk dönem zühhd yaşantısını ortaya koyan ilk eserdir. Zühhd ve zâhid terimleriyle ilgili hüzn, bukâ, huşû, ihlâs, tefekkür, tevekkül, kanaat, rıza, fakr gibi birçok terimin bulunduğu hadis metinlerini içermektedir.³⁴⁴

1.3.2.2. *er-Ri'âye li-Hukûkillâh*

Hâris b. Es'ad el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) eseridir. III. (IX.) yüzyılda Kaleme alınan eser ucb, kibir, hased, tövbe, vera', takvâ ve tevekkül gibi terimleri detaylı bir şekilde ele alan ilk tasavvuf eserlerindendir. Ayrıca riya teriminin işlenmesi eserin yaklaşık dörtte birini kapsamaktadır.³⁴⁵ Tasavvuf ahlakına dair kitaplara kaynaklık etmiş olan eser, aynı zamanda sonraki dönemlerde "adabü'l-mürîd" şeklinde bilinen eserlerin ilk örneklerindendir. Ayrıca eserde rey, hüccet, kıyas, istinbat, hüküm gibi fıkıh usulü terimlerinin de kullanıldığı görülmektedir.³⁴⁶

1.3.2.3. *el-Lüma'*

Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988) tarafından IV. (X.) yüzyılda tasavvuf terimleri üzerine kaleme alınan en önemli eserdir. Eserde sûfilerin metot ve görüşlerinin temeli, sûfilerin sözlerinin manaları, makamları, halleri ve bu hususlar ile ilgili anlaşılması zor metinlerin açıklamaları bulunmaktadır. Eserin "makamlar" olarak isimlendirilen bölümünde tövbe, vera', zühhd, fakr, sabır, tevekkül ve rızâ şeklinde yedi terimin açıklaması, "hâller" bölümünde murakabe, kurb, muhabbet, havf, recâ, şevk, üns, itminan, müşâhede ve yakîn olarak on adet tasavvuf teriminin açıklaması yer almaktadır. "Âdâb" isimli bölümde ise yaklaşık 40 tane tasavvuf terimi kısa bir şekilde açıklanmıştır. Eserin on ikinci bölümünde aralarında külliye, telef, dems, vesm, me'huz, teravvuh, bevn, mesh, zihâd gibi az kullanılan tasavvuf terimlerin yer aldığı yaklaşık 150 tane terim bulunmaktadır. Yine de Ebû Nasr Serrâc bu eserde pek çok tasavvuf teriminin açıklamasına yer verme imkânı bulamadığını belirtmektedir. *El-Lüma'*, "Galatât-i Sûfiyye" başlığı altında sûfilerin düştükleri

³⁴⁴ Mehmet Emin Özafşar, "ez-Zühhd ve'r-Rekâ'ik", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 537; Kara, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 210.

³⁴⁵ Kara, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 210.

³⁴⁶ Zafer Erginli, "Muhâsibî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 15.

hataları göstermesi bakımından da bir ilktir. Eserin “Şatahât-i Sûfîyye” bölümünde Bâyezîd-i Bistâmî, Şiblî, Ebû Hüseyin Nûrî ve Ebû Hamza gibi sûfilerin şathiyeleri yer almaktadır.³⁴⁷

1.3.2.4. *et-Ta‘arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*

Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî (ö. 380/990) tarafından kaleme alınan eserde ilk sûfilerin isimlerine ve yaklaşık elli tane tasavvuf terimine yer verilmiştir. Eserde menkıbelerin yanında Kelâbâzî’nin sûfilere sorduğu sorulara aldığı cevaplar da bulunmaktadır. Kelâbâzî, eserin giriş bölümünde sûfilerin kullandığı terimleri anlamayanlara yardımcı olmak istediğini, sûfilere atılan iftiraları ve cahillerin saptırılmış tevillerini çürütmeye çalıştığını belirtmiştir. Ayrıca eserde tasavvuf terimleri, Allah’ın isimleri ve sıfatları yer almakta, kelimelerin en tartışmalı konularından olan rû‘yet, kader, insan fiilinin yaratılması, istitâat, cebir, aslah, teklif gibi hususlara sûfilerin bakış açısıyla açıklamalar getirilmektedir. *et-Ta‘arruf* üzerine Kelâbâzî’nin öğrencisi Müstemlî-yi Buhârî (ö. 434/1042) tarafından kaleme alınan *Şerh-i Ta‘arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, eserin Farsça tercümesi niteliğindedir ve bu eser üzerine yazılan en eski şerhlerden biridir.³⁴⁸

1.3.2.5. *Kûtü’l-kulûb*

Ebû Tâlib Mekkî’nin (ö. 386/996) kaleme aldığı eser 48 bölümden oluşmaktadır. Tasavvufî konulara ve makamlara geniş yer verilen eserde namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin mânevî, tasavvufî ve fikhî yönleri açıklanmış, ahlak ve eğitim konularına değinilmiştir. Ayrıca tasavvufu şeriatla bütünleştirme yaklaşımına sahip olan eserde Allah’ın sıfatları, fiilleri, isimleri ve tevhid konusu tasavvuf açısından açıklanmıştır.³⁴⁹

1.3.2.6. *Tabakâtü’s-sûfîyye*

Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021) tarafından Arapça olarak kaleme alınan eser, sûfilerle ilgili günümüze ulaşan en eski sûfî tabakat kitabıdır. İlk dört bölümde 20’şer, beşinci bölümde de 24 sûfinin yer aldığı eserde II. (VIII.) yüzyıl zâhidlerinden

³⁴⁷ İlyas Çelebi, “el-Lüma’”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 258; Kara, “İstılâhâtü’s-sûfîyye”, 210.

³⁴⁸ Kara, “İstılâhâtü’s-sûfîyye”, 210; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 470; Yıldırım, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, 166.

³⁴⁹ Bilal Saklan, “Kûtü’l-kulûb”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 501; Uludağ, *Kelâbâzî, Doğu Devrinde Tasavvuf, Ta‘arruf*, 18.

Fudayl b. İyâz ile başlayarak 104 sûfinin adı ve görüşleri bulunmaktadır. Eserde çok sayıda tasavvuf terimi de açıklanmıştır. Aynı zamanda eser, ilerleyen yüzyıllarda tabakat kitaplarının yazımına kaynaklık etmiştir. Hâce Abdullah Herevî'nin Farsça'ya tercüme ederek bazı ilavelerde bulunduğu aynı isme sahip *Tabakâtü's-sûfiyye* eserinin ve Abdurrahman-i Câmî'nin *Nefehâtü'l-Üns*'ünün temelini oluşturmuştur. Ebû Nuaym el-İsfahânî ise *Hilyetü'l-evliyâ* eserinde Sülemî'nin bu eserinden büyük ölçüde faydalanmıştır.³⁵⁰

1.3.2.7. *Tabakâtü's-sûfiyye*

Hâce Abdullah Herevî (ö. 481/1089) Sülemî'nin aynı ismi taşıyan eserine kendi sohbet meclislerinde yaptığı ilavelerle Farsçaya çevirerek oluşturduğu eseridir. Eserde, Sülemî'den sonra yaşayan sûfiler, Herevî'nin çeşitli konularla ilgili görüşleri ve sûfilerin hayat hikâyeleri, kerametleri ve sözleri yer almaktadır.³⁵¹ Bu eserde yer alan Farsça münâcâtlar adeta ondaki tasavvufi hallerin dışı yansımasıdır. Sülemî'nin *Tabakât*'ı daha çok tezkire tarzına sahipken, Herevî'nin eseri sohbet meclislerinde ortaya çıkan açıklamalar ve özetlemeler şeklindedir.³⁵²

1.3.2.8. *Hilyetü'l-evliyâ*

Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) tarafından zâhid, âbid ve sûfilerin hayat hikâyelerini anlatmak, onların dinî hayatlarıyla ilgili vecizelerini aktarmak, onları savunmak ve haklarında ileri sürülen suçlamalarla ilişkileri bulunmadığını göstermek için kaleme alınmıştır. Tasavvufi hayatın aşere-yi mübeşşere, ehl-i Suffe ve diğer sahâbîlerle başladığının, sonraki dönemlerde de gelişerek devam ettiğinin gösterilmek istenmesi sebebiyle esere, IV. (X.) yüzyıllarda yaşayan zâhid ve sûfiler tanıtılarak başlanmıştır. Ebû Nuaym eserini meydana getirirken İbnü'l-Arâbî'nin *Tabakâtü'n-nüssâk*'inden ve Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye*'sinden geniş ölçüde faydalanmıştır.³⁵³ Hadis nakleden ilk

³⁵⁰ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye* (Çev. Abdurrezzak Tek), Akademi Yayınları, İstanbul 2018, IX; Kara, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 210; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 472. Tabakat: İslam telif geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen telif türüdür (İsmail Durmuş, "Tabakat", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 288).

³⁵¹ Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "Hâce Abdullah Herevî", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 224.

³⁵² Muhammet Nedim Tan, *Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, 113.

³⁵³ Osman Türer, "Hilyetü'l-Evliyâ", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 51.

zâhidlere yer vermesi sebebiyle hadis ilmi kadar tasavvuf ilmi ile de alakalı bir eserdir. Pek çok tasavvuf teriminin açıklaması yer almaktadır.³⁵⁴

1.3.2.9. *er-Risâle*

Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) tarafından kaleme alınan eser giriş, 2 fasıl ve 54 bâbtan oluşmaktadır. Fasıllarda sûfilerin inançları ve temel görüşlerini konu alan eserin diğer bölümlerinde 83 zâhid ve sûfinin hayat hikâyeleri ve menkıbelerine yer verilmiştir.³⁵⁵ Kuşeyrî, gerçek anlamda sûfî olmanın İslam dinindeki yerini anlatarak eserine başlamaktadır. Eserini tüm Müslüman topluluklarına uyarı niteliğinde kaleme aldığını belirterek hakiki sûfilerin sayısının azaldığından, dinî ve şer'î hükümlere ilgisiz kalan, haramla helâl arasında fark görmeyen, ibadetleri önemsemeyen, bedenî hazlara yönelen, gaflet içinde yaşayan ve saygısızca davranan sahte sûfilerin her şeyi Allah'ın iradesiyle yaptıklarını ve hakiki vuslata erdiklerini iddia etmelerinden bahsetmektedir. Ayrıca tasavvuf terimleri bölümünde 50 ve sûfilerin makam ve halleri bölümünde yaklaşık 60 adet olmak üzere toplam 110 tasavvuf terimi açıklamıştır.³⁵⁶

1.3.2.10. *Keşfü'l-mahcûb*

Hücvîrî (ö. 465/1072) tarafından iki bölüm şeklinde kaleme alınan *Keşfü'l-mahcûb*, tasavvufun teorik ve pratik konularını sistemli bir şekilde işleyen ilk eserdir. Eserin birinci bölümünde ilim, fakr ve dervişlik, tasavvufun mahiyeti, hırka giyme, sûfilerin fakr ve sûfilik konusundaki ihtilâfları ile melâmet konularının ardından dört halifenin, Ehl-i beyt imamlarının, tâbiîn neslinden zâhidlerin ve diğer sûfilerin biyografileri yer almaktadır. Sonra da tasavvufî zümreler incelenmektedir.³⁵⁷ İlk zâhidlerin tanıtılmasının ardından temel tasavvuf terimlerine geniş bir yer verilen eserde Hücvîrî, ilk tasavvufî ekollerden her birini bir tasavvuf terimiyle ilişkilendirmiştir. Muhâsibiyye'yi rızâ, Kassâriyye'yi melâmet, Tayfûriyye'yi sekr, Nûriyye'yi isâr, Sehliyye'yi nefis, Hâkimiyye'yi velayet, Harrâziyye'yi fenâ-bekâ, Hafîfiyye'yi gaybet-huzur, Seyyâriyye'yi cem'-tefrika terimleriyle açıklamıştır. Eserin son bölümünde ise mârifetullah ve tevhid terimleriyle birlikte abdest, namaz, oruç, hac, zekât gibi dinî esasların tasavvufî izahlarını yapmıştır. Yaklaşık

³⁵⁴ Kara, "İstîlâhâtü's-sûfiyye", 210.

³⁵⁵ Kara, "İstîlâhâtü's-sûfiyye", 210; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 471.

³⁵⁶ Süleyman Uludağ, "er-Risâle", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 122.

³⁵⁷ Süleyman Uludağ, "Hücvîrî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 460.

70 tane tasavvuf teriminin yer aldığı eser semâ, vecd, vücûd ve tevâcüd terimlerinin yorumuyla sona ermektedir.³⁵⁸

1.3.2.11. *Menâzilü's-sâirîn*

Hâce Abdullah Herevî (ö. 481/1089) tarafından kaleme alınan ve tasavvuf terimlerini belli bir düzen ve sayı içinde ele alan ilk kitaptır. Eserde bidâyât, ebvâb, muamelat, ahlak, usul, edviye, ahval, velayet, hakâik, nihâyât şeklinde terim başlıkları ve bunların da onar tane alt terim başlıkları bulunmaktadır ve eserde yakaza ile başlayıp tevhid ile sona eren çok kısa ve veciz bir şekilde toplam 100 terim yer almaktadır. Terimler açıklanırken genellikle üçlü bir derecelendirmeye tâbi tutulmuş, âyet ve hadislerden iktibaslar yapılmıştır.³⁵⁹

1.3.2.12. *İhyâü 'Ulûmiddîn*

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından kaleme alınmıştır. Dört ciltten oluşan eserin her cildinde “kitâb” başlığı altında on konu işlenmiştir.³⁶⁰ İlk kitap “İbadetler”, ikincisi “Adetler”, üçüncüsü “Helak edenler”, dördüncüsü ise “Kurtarıcılar”dır. Halkın tasavvufun temelleri ve amaçları hakkındaki beklentileri göz önünde bulundurularak oluşturulan eserde sûfî öğreti yeniden ayağa kaldırılmakta, şariat ve tarikat arasındaki bağ güçlendirilmektedir.³⁶¹ Ayrıca eser, sûfiler tarafından tesbit edilen terimlere yenilerini ilave etmekten ziyade bu terimlere yeni boyutlar, ahlaki ve psikolojik derinlik kazandırarak yeni anlamlar yüklemektedir.³⁶²

1.3.2.13. *Kîmyâ-yi Sa'âdet*

Gazzâlî'nin *İhyâü 'Ulûmiddîn* adlı Arapça eserinin bizzat kendisi tarafından yapılan Farsça özet çevirisidir. Eser, her biri on asıldan oluşan dört rükünden oluşmaktadır. Birinci rükün ibadet, ikinci rükün muamelat adabı, üçüncü rükün saadete giden yoldaki en-

³⁵⁸ Kara, “İstîlâhâtü's-sûfiyye”, 210; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 471; Uludağ, *Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*, 18.

³⁵⁹ Erhan Yetik, “Menâzilü's-Sâ'irîn”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 122; Kara, “İstîlâhâtü's-sûfiyye”, 210.

³⁶⁰ Mustafa Çağrı, “İhyâü 'Ulûmi'd-Dîn”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 11.

³⁶¹ Yıldırım, *İran Kültürü*, 666.

³⁶² Kara, “İstîlâhâtü's-sûfiyye”, 211.

geller, dördüncü rükün saadete erme ve kurtuluş hakkındadır.³⁶³ Bu eseriyle okuyucuların kötülüklerden korunmalarına, eksikliklerini tamamlayıp üstün nitelikli insanlar olmalarına yardımcı olmak isteyen Gazzâlî, yüce ahlakın ancak dinî kurallara uyularak elde edileceğini vurgulamaktadır. Eser *Keşfü'l-mahcûb* tarzında kaleme alınmıştır.³⁶⁴

1.3.2.14. *Sevânihü'l-'uşşâk*

Gazzâlî'nin küçük kardeşi Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) tarafından Farsça olarak kaleme alınan eser, sadece aşk terimini konu almaktadır.³⁶⁵ Eserde sûfîleri ilgilendiren aşkın mahiyeti, derinlikleri, boyutları, sırları gibi konular ele alınırken, konulara uygun hikâyeler, kısa pasajlar ve şiirlere yer verilmiştir.³⁶⁶ *Sevânihü'l-'uşşâk*, Irâkî'nin *Lema'ât* ve Abdurrahman-i Câmî'nin *Levâiyh* eserlerine kaynaklık etmiştir.³⁶⁷

1.3.2.15. *Hadîkatü'l-hakîka*

Senâî-yi Gaznevî'nin tasavvufa yönelişinin ilk dönemlerinde Gazneliler sultanı Behram Şah adına kaleme aldığı mesnevisidir. Fars tasavvuf edebiyatının ilk önemli manzumesidir. Eserde Allah, peygamber ve sahabenin övgüsünün yanında, akıl, ilim, hikmet, ahlak ve aşk konuları çeşitli misal ve hikâyelerle işlenmiştir. Attâr ve Mevlânâ üzerindeki etkisi çok açık olan Senâî'nin *Hadîka*'sının Harakânî'nin *Tuhfetü'l-Irâkeyn*, Nizâmî'nin (ö. 619/1222) *Mahzenü'l-esrâr* eserlerinin yazılmasında da etkisi vardır.³⁶⁸ Geniş bilgi için bu çalışmanın 1.4.1. bölümüne bakınız.

1.3.2.16. *Sıfatü's-safve*

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) zâhid ve sûfîler üzerine kaleme aldığı eseridir. Zâhid ve sûfîleri *Telbîsü İblîs* eserinde sert bir dille eleştirirken *Sıfatü's-safve*'de onlar hakkında olumlu sözler sarf etmiş, kerametlerini ve olağanüstü hallerini onaylayarak genişçe anlatmıştır. Mekke ve Medine'de yaşayan âbid ve zâhidler hakkında bilgi verdikten

³⁶³ Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 167; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 472; H. Bekir Karlıağa, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 523.

³⁶⁴ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 473.

³⁶⁵ Kara, "İstîlâhâtü's-sûfiyye", 211.

³⁶⁶ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 473.

³⁶⁷ Yıldırım, *İran Kültürü*, 709.

³⁶⁸ Yıldırım, *İran Kültürü*, 377; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 168; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 474; Mürsel Öztürk, "Hadîkatü'l-hakîka", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 20.

sonra zâhid ve sûfîleri bulundukları bölgelere ve beldelere göre sınıflandırarak anlatmıştır. Bu sınıflandırmada Bağdat şehri merkez alınarak doğusundaki belde ve şehirler meşrik, batısındakiler mağrib şeklinde adlandırmıştır. Bu anlatım tarzı İslam beldelerindeki zühhd ve tasavvuf hareketlerinin gelişmesini izleme kolaylığı sağlamıştır. 234'ü kadın olmak üzere 1031 sûfinin biyografisine yer vermiştir.³⁶⁹

1.3.2.17. *Meşrebü'l-ervâh*

XIII. yüzyılda Rûzbihân-ı Baklî (ö. 606/1209) tarafından kaleme alınmıştır. Meczûb, sâlik, sâbık, siddîk, muhib, müştâk, âşık, ârif, şâhid, mukarreb, muvahhid, vâsılîn, nûkabâ, asfiyâ, evliyâ, ehlü'l-esrâr, mustafîn, hulefâ, bûdelâ, aktâb şeklinde 20 bölüme ayrılan, her bölümde de 50 tane tasavvuf termininin işlendiği eserde 1001 adet tasavvuf teriminin açıklaması yer almaktadır. Neredeyse tamamının sonunda “rif şöyle dedi” ifadesinin yer aldığı terimler, ayet ve hadislerle de ilişkilendirilmiştir.³⁷⁰ Baklî, kendinden önceki sûfîlerin konularla ilgili tesbitlerinden faydalanmış ve gerektiğinde Arapça şiirlere de yer vermiştir. Ancak, kendinden önce kırk makamı ele alan Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr'ın *Çihil Makâm* risalesine ve 100 makamı inceleyen Abdullah Herevî'nin *Menâzilü's-sâirîn* eserine hiç atıfta bulunmamıştır.³⁷¹

1.3.2.18. *Usûlü'l-'aşere*

Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) kendi seyr u sülûkunu on terimle on kademe şeklinde açıkladığı küçük bir risalesidir. Seyr u sülûkun üç mertebesiyle başlar. İlk mer-tebe zahirî amelleri ifa edenlerin yani muamelat ehlinin, ikinci mer-tebe mücâhede ve ri-yazet ehlinin, üçüncü mer-tebe Allah'a doğru mânen seyr u sefer edenlerin yoludur. Üçüncü yol Allah'a en yakın olan yoldur.³⁷² Üç mertebenin açıklamasını da tövbe, zühhd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murakabe, rızâ şeklindeki on terim ile yapmıştır. Kısaca yazar, Müslümanları zühhd hayatı bakımından tarîk-i ahyâr, tarîk-i ebrâr ve tarîk-i şettâr şeklinde üç bölüme ayırmıştır.³⁷³

³⁶⁹ Dilaver Güner, “Sıfatü's-safve”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 107.

³⁷⁰ Kara, “İstılâhâtü's-sûfiyye”, 211; Nazif Hoca, “Meşrebü'l-ervâh”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 375.

³⁷¹ Nazif Hoca, “Meşrebü'l-ervâh”, 376.

³⁷² Hamid Algar, “Necmeddîn-i Kübrâ”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 500.

³⁷³ Kara, “İstılâhâtü's-sûfiyye”, 211.

1.3.2.19. *Mantıku't-tayr*

Ferîdüddîn Attâr (ö.618/1221) tarafından yazılan tasavvufi bir mesnevidir. Fars tasavvuf edebiyatının kahramanlık anlatıları arasında yer almaktadır. Bir grup kuşun, Hüd-hüd'ün (Hz. Süleyman'ın kıssasında zikredilen kuş.³⁷⁴) kılavuzluğunda Kâf Dağındaki Sîmurg'u görmek için çıktıkları zorlu yolculuğu konu almaktadır. Bu yolculukta kuşlardan sadece otuz tanesi yedi tehlikeli vadiyi aşarak Kâf Dağına ulaşmayı başarır. Oraya ulaştıklarında da Sîmurg'un yani otuz kuş olarak kendilerinden başka bir şeyin olmadığını görürler. Bu durum vahdet-i vücûd'u simgelemektedir. Otuz kuşun yolculuğu ise Hüd-hüd'ün yani mürşidin önderliğinde yapılan seyr u sülûktur.³⁷⁵

1.3.2.20. *Mirsâdü'l-'ibâd*

VI. (XII.) yüzyılın sonları ve VII. (XIII.) yüzyılın ilk dönemlerinin önde gelen sufilerinden Necm-i Dâye olarak bilinen Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed b. Şâhâver Necmeddîn-i Râzî'nin (ö. 654/1256) Farsça olarak kaleme aldığı ve Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'a ithaf ettiği eseridir. Tasavvuf tarihi ile ilgili bilgilerin yanında çok sayıda tasavvuf terimini de içeren eser, bir mukaddime ile beş baktan oluşmaktadır. Her bölümün başında ele alınan konuyla ilgili açıklamasıyla birlikte bir âyet ve hadise yer verilmiştir. Eserde tasavvufi konular örneklerle anlatılmıştır. Yazarın yaşadığı dönemdeki tarihi ve sosyal gelişmeler, ünlü şahsiyetler, din ve tasavvuf önderlerinin sözleri ve bazı Farsça şiirler eserde yer almaktadır.³⁷⁶ Temel tasavvuf terimleri, yaratılış mertebeleri, nübüvvet, tasavvuf adab ve erkânı, rüya ve müşâhedeler, zikirden kaynaklanan nur, farklı iş ve mesleklerden elde edilen mânevî faydalar eserde işlenmiştir.³⁷⁷

1.3.2.21. *Ma'ârif*

Mevlânâ Celâleddîn'in babası Bahâeddîn Muhammed b. Huseyn-i Belhî'nin (ö. 628/1231) nasihat ve vaazlarının, sohbet meclislerinde kendisine sorulan sorulara verdiği

³⁷⁴ Ömer Faruk Harman- Cemal Kurnaz, "Hüd-hüd", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 461.

³⁷⁵ Yıldırım, *İran Kültürü*, 378; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 155.

³⁷⁶ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 478; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 171; Yıldırım, *İran Kültürü*, 379; Kara, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 211.

³⁷⁷ Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 497.

cevapların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir eserdir.³⁷⁸ 268 bölümden oluşmaktadır. Her bölümünde bir veya birkaç âyetin tefsiri yapılmıştır. Ayrıca yetmiş yakın hadis de zikredilerek yorumlanmıştır. Sade bir dille kalem alınan eser, içerdiği tasavvufî bilgilerin yanında dönemin tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir.³⁷⁹

1.3.2.22. *Avârifü'l-ma'ârif*

Suhreverdiyye ekolünün kurucusu, ünlü sûfî ve fıkıh bilginlerinden Şehâbeddîn Ömer Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) kaleme aldığı *Avârifü'l-ma'ârif* tasavvufun adı, faziletleri ve özellikleri, seyr u sülûk, mutasavvıfların birtakım halleri, makamları ve biyografileri, şeriatle ilgili bazı konular, tasavvuf terimleri üzerine yazılmış 63 bâbtan oluşan bir eserdir.³⁸⁰ Sühreverdî, şeriata uygun olan sûfilîğin esaslarını ortaya koymak ve bunları savunmak amacıyla bu eseri yazdığını ifade etmektedir. Sahte sûfîlerin her tarafı istila etmesinden dolayı tasavvufa ve mutasavvıflara karşı olumsuz düşüncelerin ortaya çıkmasını anlatan eser, tasavvuf tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Daha önce Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr tarafından ortaya konulan tekke adabı bu eserde belirli esaslara bağlanmış,³⁸¹ tekke adabıyla ilgili pekçok terim izah edilmiştir. Eserde namaz ve oruç gibi ibadetler, melâmet, semâ gibi tartışmalı konular, yeme, içme gibi doğal ihtiyaçlar ve bunlar hakkında sûfîlerin görüşlerine ve yorumlarına yer verilmiştir. Ayrıca eserin son bölümünde sûfîlerin kullandığı çok sayıda terimin kısaca açıklaması bulunmaktadır.³⁸²

1.3.2.23. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/ 1240) tarafından kaleme alınmıştır. Eser, temelde altı fasla, fasıllar da 560 baba ayrılmış olsa da İbnü'l-Arabî tarafından "sıfır" adı verilen otuz yedi kitap eserin içeriğini oluşturmaktadır.³⁸³ Bu kitaplar cüzlere, fasıllara, bablara ve meselelere bölünmüştür. İbnü'l-Arabî eserin son bölümünde eserlerini anlamada bir anahtar olan 250 kadar tasavvuf terimini kısa bir şekilde açıklamıştır. Bu terimler hâcis

³⁷⁸ Yıldırım, *İran Kültürü*, 379; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 170; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 477.

³⁷⁹ Rıza Kurtuluş, "Ma'ârif", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 271.

³⁸⁰ Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 170; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 478.

³⁸¹ Süleyman Uludağ, "Avârifü'l-ma'ârif", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 109.

³⁸² Uludağ, "Avârifü'l-ma'ârif", 109; Kara, "İstîlâhâtü's-sûfiyye", 211.

³⁸³ Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiye", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 252.

ile başlayıp sırru's-sır terimi ile sona ermektedir. İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf terimlerine getirdiği yeni yorumlar kendisinden sonra gelişen tasavvufi düşüncenin merkezini oluşturup tüm meşrep ve tarikatlarda yönlendirici bir etki meydana getirmiştir. İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem* eseri de bu sahada *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* kadar önemli bir eserdir.³⁸⁴

1.3.2.24. *Mesnevî-yi Ma'nevî*

Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî (ö. 672/1273) tarafından kaleme alınmıştır ve Fars edebiyatının yayıldığı bölgelerin tamamında didaktik tasavvuf edebiyatı konusunda en önemli eser olarak kabul edilmektedir. Tasavvuf şiirini saray, bilim ve edebiyat çevresinden çıkarıp halka ulaştırmış bir eserdir.³⁸⁵ *Mesnevî*, altı defterden (cilt) ve 25.700 beyitten oluşmaktadır. Bir irşad kitabıdır.³⁸⁶

1.3.2.25. *İstîlâhât-i Ehl-i Tasavvuf*

İbnü'l-Arabî ekolünün önemli temsilcilerinden Fahreddîn-i Irâkî'nin (ö.688/1289) mutasavvıflar arasında sıklıkla kullanılan tasavvuf terimleri üzerine kaleme aldığı eseridir. Üç bölümden oluşan eserde aşkla ilgili 301 terim yer almaktadır.³⁸⁷

1.3.2.26. *el-İnsânü'l-kâmil*

VII. (XIII.) yüzyılın vahdet-i vücûd düşünceleriyle meşhur olmuş mutasavvıfı Azîzuddîn b. Muhammed en-Nesefî'nin (ö. 700/1300[?]) şariat, tarikat ve hakikat, insân-ı kâmil, sohbet ve sülûk üzerine kaleme aldığı eseridir. Bir mukaddime ile 22 risale ve 11 ek risaleden oluşan eserde vahdet-i vücûd, felsefî ve tasavvufî konular sade bir dilde anlatılmıştır. Çeşitli yönleriyle olgun insanın taminlandığı eserde, tasavvuf terimlerinin açıklamalarına da yer verilmiştir.³⁸⁸

³⁸⁴ Kılıç, “el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye”, 251; Kara, “İstîlâhâtü's-süfiyye”, 211.

³⁸⁵ Yıldırım, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, 171; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 479.

³⁸⁶ Semih Ceyhan, “Mesnevî”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 325.

³⁸⁷ Kara, “İstîlâhâtü's-süfiyye”, 211; Orhan Bilgin, “Fahreddîn-i Irâkî”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 86.

³⁸⁸ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 481; Yıldırım, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, 172; Yıldırım, *İran Kültürü*, 381; İbrahim Düzen, “Azîz Nesefî”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 346.

1.3.2.27. *Gülşen-i Râz*

Şeyh Mahmûd-i Şebisterî (ö. 720/1320) tarafından Emir Hüseyinî-yi Herevî'nin Azerbaycan sûfilerine yönelttiği manzum sorular üzerine mesnevi türünde kaleme alınmıştır.³⁸⁹ Beyit sayısı 999 ile 1008 arasında değişen eserin 70 beyitten oluşan önsözünde vahdet-i vücûd görüşü yer almaktadır. Eserde tasavvufi aşk, mecazlar ve sûfîlerin bu mecazlardan kastettikleri mânalar anlatılmıştır. Vahdet-i vücûdu anlatan ve mecazları yorumlayan müelliflerin Kur'an, hadis ve *Mesnevî*'den sonra başvurdukları ana eserdir. Eserin ilk üç bölümü felsefî ve ilmî bir özellik taşıırken yolcunun kim olduğu, vahdet sırrına kimin vâkıf olacağı, ârif olanın neyi bilip anladığı, "enelhak" diyen kişiye ne denileceği gibi soruların cevaplandırıldığı bölümler ise lirik bir şiir kitabı niteliğindedir. Daha sonraki bölümlerde şarap, mum, put, zünnar, meyhâne, sâkî, pîr-i mugan gibi tasavvufi mecazların yorumlarına yer verilmiştir.³⁹⁰

1.3.2.28. *İstılâhâtü's-sûfiyye*

Abdürrezzâk Kâşânî'nin (ö. 730/1330) eseridir. Önsözünde, tasavvuf terimlerine dayalı olarak yazdığı eserlerinin bu terimleri bilmeyenler tarafından anlaşılamayacağını ve bu nedenle bu eseri kaleme aldığını belirtmektedir. 500 kadar tasavvuf terimi ebced sırasına göre açıklanmıştır.³⁹¹ Daha önceki eserlerde yer alan ve vahdet-i vücûdla ilgili tasavvuf literatürüne giren terimleri içermektedir. Bazı terimler bir iki kelime ile açıklanırken bazıları da on- on beş satırla açıklanmış, terimler âyet ve hadislerle desteklenmiştir. Yine eserde başta Muhyiddin İbnü'l-Arabî olmak üzere bazı sûfîlere ve eserlerine de yer verilmiştir.³⁹²

1.3.2.29. *Nefehâtü'l-üns*

IX. (XVI.) yüzyılın önde gelen bilim adamı, şair ve mutasavvıf şahsiyetlerinden Abdurrahman-i Câmî (ö. 898/1492) tarafından kaleme alınmıştır. 883 (1478) yılında Ali Şîr Nevâî'nin isteğiyle yazılan eserin tam adı *Nefehâtü'l-üns min Hazarâti'l-kuds*'tür.

³⁸⁹ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 482; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 173; Yıldırım, *İran Kültürü*, 381.

³⁹⁰ H. Ahmet Sevgi, "Gülşen-i Râz", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 253.

³⁹¹ Süleyman Uludağ, "Abdürrezzâk Kâşânî", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 6.

³⁹² Kara, "İstılâhâtü's-sûfiyye", 211.

Giriş bölümünde sûfilerin söz ve davranışlarının daha kolay anlaşılmasını sağlamak amacıyla velayet, veli, mârifet, ârif, tasavvuf, mutasavvıf, melâmetî, âbid, zâhid, hâdim, fakir, meczup terimleri ve bu terimler arasındaki farklar, mûcize, keramet, istidrâc kavramları açıklamıştır. Daha sonra 614 kadın ve erkek sûfinin biyografisine ve tasavvuf terimlerinin açıklamasına yer verilmiştir.³⁹³

1.3.2.30. *Istılâhât-i Meşâyih*

Hasan Hâlid el-Mevlevî'nin (1262/1324) tasavvuf terimlerine yer verdiği eseridir. *Istılâhât-i Meşâyih*'te 850'yi aşkın tasavvuf terimi açıklanmıştır. Ayrıca eserin son kısmında ebru, çeşm, şarap ve meyhane gibi bazı terimler ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.³⁹⁴

Sonraki yüzyıllarda tasavvuf ve tasavvuf terimlerine yönelik Arapça, Farsça ve Batı dillerinde eserler kaleme alınmış, tasavvuf terimlerinin incelemesi çağdaş ilimler açısından da yapılmıştır. Ayrıca tasavvuf ve tarikatlar aleyhinde yazılan eserlerde tasavvuf terimlerine zorunlu olarak yer verilmiştir.³⁹⁵

Abdulvehhâb eş-Şa'rânî'nin *Levâkühü'l-envâri'l-kudsiyye*'si, Münâvî'nin *el-Kevâkibü'd-dürriyye*'si, Fahreddin Ali Safî'nin *Reşehât*'ı, Nebhânî'nin *Câmi'u Kerâmâtü'l-evliyâ*'sı³⁹⁶ Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı, Tehânevî'nin *Keşşâfü Istılâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*'u, Tehânevî'nin *Keşşâfü Istılâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*'u, Yahyâ b. Ahmed el-Bâharzî'nin *Evradü'l-ahbâb ve'l-fusûli'l-âdâb*'ı, Yahyâ el-Yemânî'nin *Tasfiyetü'l-kulûb*'u, İzzeddin Kâşânî'nin *Misbâhü'l-hidâye ve Miftâhü'l-kifâye*'si tasavvuf terimleri, sûfî biyografileri üzerine kaleme alınan eserlerdendir.³⁹⁷

³⁹³ Süleyman Uludağ, "Nefehâtü'l-üns", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 521; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 484, 485; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları", 173; Yıldırım, *İran Kültürü*, 382.

³⁹⁴ Başpınar, "Hasan Hâlid el-Mevlevî'nin "Istılâhât-i Meşâyih" Adlı Tasavvuf Sözlüğü ve Eserin Son Kısımında Yer Alan Tasavvufi Terimler", 2.

³⁹⁵ Kara, "Istılâhâtü's-sûfiyye", 212.

³⁹⁶ Kara, "Istılâhâtü's-sûfiyye", 210.

³⁹⁷ Kara, "Istılâhâtü's-sûfiyye", 211.

İKİNCİ BÖLÜM

SENÂÎ-Yİ GAZNEVÎ

2.1. HAYATI

2.1.1. Adı ve Mahlası

İran edebiyatının ilk büyük mutasavvıf şairi¹ Senâî'nin adı kendi eserlerinde ve en eski tezkire kitaplarından Devletşâh-ı Semerkandî'nin kaleme aldığı *Tezkîretü's-şu'arâ*'da “Ebû'l-Mecd Mecdûd b. Âdem es-Senâî”dir.² Ahmet Ateş, istinsah tarihi muhtemelen 582'den (1186) önce olan *Külliyât-i Senâî*'nin Tahran Milli kütüphanesinde bulunan nüshasında adının “Ebû'l-Hasan Ali b. Âdem es-Senâî” olarak kaydedildiğini yazar; ancak bu ismin “Ebû Ali el-Hasan...” şeklinde bir isimden de bozulduğunu ileri sürer.³ Avfî'nin (ö. 629/1232) kaleme aldığı, Fars edebiyatının en eski şair tezkiresi *Lübâbü'l-elbâb*'ta şairin adı “Mecdüddîn Âdem es-Senâî el-Gaznevî” olarak yer almaktadır.⁴ Abdurrahman-i Câmî'nin (ö. 898/1492) tezkiresi *Nefehâtü'l-üns*'te adı ve künyesi “Ebû'l-Mecd Mecdûd b. Âdem” şeklinde geçmektedir.⁵ Yine Bazı kaynaklarda dikkatsizlik sonucu olması muhtemel başka isimler de kendisine nisbet edilmiştir.⁶

Gençlik yıllarında memduhu Es'ad-ı Herevî için yazdığı bir şiirinde isminin “Hasan” olduğunu belirtmektedir.

پسری داری که هم نام رهی از تو می خدمت او جویم من
زانکه نیکو کند از همنامی خدمت خواجه حسن بنده حسن

(Bu) kulunla adaş bir oğlun var,
Senden onun hizmetini isterim ben;

¹ Charles Rieu, *Catalogue of Persian Manuscripts I-II*, British Museum, London 1879, II, 549.

² Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkîretü's-şu'arâ* (Tsh. Edward Brown), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1382 hş., 95; Saime İnal Savi, “Senâî”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 502; Zehra Durrî, *Şerh-i Duşvârihâyî ez Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî*, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1392 hş., 15.

³ Ahmet Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, *Necati Lugal Armağanı*, VII (50), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968, 118.

⁴ Dâvud Refî'î, *Tahkik der Dîvân-ı Senâî-yi Gaznevî* (Pâyânnâme), Dânişgâh-i Terbiyet-i Muallim-i Tebrîz, Dânişkede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî, Tebriz 1390 hş., 4.

⁵ Mevlânâ Abdurrahman b. Ahmed-i Câmî, *Nefehâtü'l-uns Min Hazarâti'l-kuds* (Tsh. Mehdî-yi Tevhîdîpûr), İntişârât-i Kitâbfurûşî-yi Mahmûdî, Tahran 1336 hş., 595; Abdurrahman-i Câmî, *Nefehâtü'l-üns min Hadarâti'l-Kuds* (Çev. Lâmiî Çelebi), Marifet Yayınları, İstanbul 1993, 372.

⁶ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 117.

*Çünkü adaşlıktan dolayı kul Hasan,
Efendi Hasan'a güzel hizmet eder.⁷*

Behrâm Şah adına yazdığı bir şiirinden alınan aşağıdaki beyit de “Hasan” ismine sahip olduğuna delil olarak getirilebilir.⁸

حسن اندر حسن اندر حسنم تو حسن خلق و حسن بنده حسن

*Güzel içinde güzel içinde güzelim.
Sen güzel huylusun kulun olan Hasan da güzel.⁹*

Tasavvufi kimliğini ortaya koyduğu en önemli eseri *Hadikatü'l-hakika*'da ise “Mecdûd” ismine vurgu yapmaktadır.¹⁰

هر که او گشته طالب مجدست شفی او ز لفظ بوالمجدست
زانکه جد را بجد شدم بنیت کرد مجدود ماضیم کنیت
شعرا را به لفظ مقصودم زین قبل نام گشت مجدودم

*Şerefe talip olan kişinin
Ebü'l-Mecd lafzından olur şifası.
Büyüklüğüme atalarım dayandığı için
Mazi Mecdûd yaptı künyemi.
Şairlerin şiir yazmadan maksadı benim,
Bu yüzden adım Mecdûd oldu.¹¹*

Bu beyitlerden anlaşıldığı üzere “Mecdûd” onun asıl adı değil, lakabıdır. Zira asıl adı “Hasan”dır ve “Mecdûd” olarak isimlendirilmesinin nedeni kendi soyuna benzerlik oluşturması sebebiyledir. Bazı tezkirelerde özellikle Abdurrahman-i Câmî'nin *Ne-fehâtü'l-üns* isimli eserinde ve birtakım araştırmacılar tarafından da “Mecdûd b. Âdem” olarak zikredilmiştir. *Dîvân* ve *Hadikatü'l-hakika* eseri başta olmak üzere çeşitli mesnevi-lerinin tashihini yapan merhum Müderris-i Razavî, Senâî'nin bu beyitlerde kendisini “Hasan” olarak isimlendirmesinin delil olarak gösterilmesini kabul etmemektedir. Ra-

⁷ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Dîvân* (Tsh. Pervîz-i Bâbâyî), Muessese-i İntişârât-i Nigâh, Tahran 1375 hş., 279; Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 117.

⁸ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 117.

⁹ Senâî, *Dîvân*, 267.

¹⁰ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 117.

¹¹ Senâî, *Hadikatu'l-hakika ve Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 717; Durî, 15.

zavî, iki beyte dayanarak ismini “Hasan” olarak bilmenin doğru olmadığını belirtmekle birlikte divanında kendi adını ve mahlasını birlikte zikrettiği:

هر چند صلت‌های تو ای قبله سنت مجدود سنایی را با مجد و سنا کرد

*Ey sünnet kıblesi, senin bağışlarının hepsini,
Mecdûd Senâî şerefle ve saygıyla (mecd ve senâ ile) kabul etti.*¹²

Yukarıdaki beyite ve *Dîvân*’ının mukaddimesinde yer alan:

روزی من که مجدود بن آدم سناییم در مجد و سنا این کلمات نگاه کردمخود را نه از آن مجد
جسمانی دیدم نه از آن سنا قسمی...

*Bir gün, ben Mecdûd b. Âdem Senâî, saygı ve hürmetle bu kelimelere baktım, kendimi cismanî olarak nemecd (şeref)eaıt gördüm ne de senâ (yücelik)’nın bir parçası bildim...*¹³ sözlerine dayanarak adının “Mecdûd” olduğunu söylemiştir.¹⁴

Bununla birlikte bazı araştırmacılar Senâî’nin asıl adının “Hasan” olduğunu, daha sonraları “Mecdûd” olarak isimlendirildiğini, “Mecdûd” isminin, onun için bir unvan ve lakap olduğunu kabul etmektedirler.¹⁵

Mutasavvîf şair Hamîd Kalender (ö. 761/1360), 1355 (1936) yılında Çerağ-i Dehlî adıyla bilinen ünlü sûfî Şeyh Nâşir ed-Dîn’in sözlerinden bir araya getirdiği *Hayrû’l-mecâlis* isimli eserde “Mecdûd” isminin Senâî’ye değil, babasına ait olduğunu söylemektedir ki bu doğru değildir.¹⁶

Mahlası ise “Senâî”dir. Divanındaki manzumelerin çoğunda bu ismi mahlas olarak kullanmıştır.

سر بسم الله اگر خواهی که گردد ظاهرت چون سنایی اول القاب سین باید نهاد

Eğer “Bismillah”ın sırrının sana malum olmasını istersen,

¹² Refî‘î, 5.

¹³ Senâî, *Dîvân*, 27.

¹⁴ Refî‘î, 5; İshâk Tuğyânî, *Şerh-i Muşkilât-i Hadîka-i Senâî*, İntişârât-i Dânişgâh-ı İsfahan, İsfahan 1381 hş., 1.

¹⁵ Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Ârân I-V*, İntişârât-i Firdevs, Tahran 1371 hş., II, 553; Refî‘î, 4.

¹⁶ Ateş, “Senâî’nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 118.

*Senâî gibi lakaplarının başına sîn koymalısın.*¹⁷

Senâî ismi, “aydınlık, ışıık; yücelik” manasında “senâ” kelimesinden gelmektedir¹⁸ ve buna işaret olarak da şu beyit verilebilir:

لقب گر سنایی به معنی ظلامم چو جوهر به ظاهر به باطن نفورم

*Lakap olarak Senâî'yim (aydınlığım); ama manada karanlığım,
Görünürde cevher gibiyim; ama gizlide (kendinden) kaçınılanım.*¹⁹

“Senâî” mahlasının yanında, *Dîvân*'ında şiirlerinin içeriğini ve nisbetini göstermek maksadıyla “İlâhî” mahlasını da kullanmıştır.²⁰

الاهی نام خود کردم بدو نسبت کنم خود را اگر هر شاعری نسبت به بهمانو فلان دارد

*Ben de adımı ilahî yaptım, kendimi ona nisbet edeyim diye,
Eğer her bir şairin meçhule ve falan filana nisbeti varsa.*²¹

“Hakîm” lakabı ile meşhur olması zamanın dinî ve fennî ilimlere aşinalığından gelmektedir ve sebk-i Horasanî akımında “Hakîm” unvanı felsefi bir akım içermesinden dolayı kullanılmıştır.²²

Senâî, Gazneliler döneminde yaşamış ve Gazne şehrinde dünyaya gelmiştir:

گر چه مولد مرا به غزنوین بود نظم شعرم چو نقش ماچین بود
خاک غزنین چو من نژاد حکیم آتش بادخوار و آب ندیم

*Gerçi benim doğum yerim Gazne idi,
Ama şiirimin nazmı Maçin nakşı gibiydi.
Gazne toprağı benim gibi hakîm soylu,
Rüzgâr yiyen ateş ve dost bir su (bir insan görmedi).*²³

¹⁷ Seyyid Ziyâuddîn Seccâdî, Ca'fer Şi'ârî, *Nâmege-i Hadika-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, İntişârât-i Suhen, Tahran 1374 hş., 7.

¹⁸ Seccâdî-Şiârî, *Nâmege-i Hadika-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 8.

¹⁹ Senâî, *Dîvân*, 205.

²⁰ Câmî, *Nefahâtü'l-üns* (Çev. Lâmiî Çelebi), 810.

²¹ Senâî, *Dîvân*, 88.

²² Ferîbâ Dânişver, “Çerâ be Firdevsî Hakîm mî Gûyîm?” 05 Temmuz 1391 hş., Erişim Tarihi: 01.08.2016, <http://www.iranboom.ir/hakime-tos/hakime-tos/5672-chera-be-ferdosi-hakim-migoeim.html>

²³ Seccâdî-Şiârî, *Nâmege-i Hadika-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 8.

2.1.2. Doğum tarihi, Hayat Serüveni ve Vefat Tarihi

Doğum tarihi ile ilgili elimizde kesin bilgi bulunmamakla²⁴ birlikte Sa'îd-i Neîsî *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve der Zebân-i Farsî*'de Senâî'nin 437 (1045-46) Gazne'de dünyaya geldiğini yazmıştır.²⁵ Yine Gazneliler Devleti sultanlarından Behrâm Şah zamanında (512-548/1118-1152) yaşamış olması²⁶ ve şairin *Hadikatü'l-hakika* eserini Hicri 524'te (1129-1130) yazmaya başladığında altmış yaşında olduğunu belirtmesi sebebiyle de 464 (1040-1041) yılı doğum tarihi olarak verilebilir.²⁷ Abdülhüseyn Zerrînkûb (ö. 1999), *Bâ Kârvân-i Hulle* eserinde Senâî'nin dünyaya geliş tarihini yaklaşık 473 (1080) yılı olarak vermiştir.²⁸ Ayrıca *Hadikatü'l-hakika*'nın bazı nüshalarında eserin 535 (1140) yılında tamamlandığına dair beyitler yer almaktadır ve bu beyitler eserin sonunda yer aldığından eserin 535 (1140) yılında yazılmış olması mümkündür. Buna dayanarak da 475 (1082-83) yılı şairin doğum yılı olarak da kabul görmüştür; ancak *Hadika*'nın en güvenilir nüshalarında zikredilen tarih sadece 525 (1131)'dir ve bu sebeple şairin doğum tarihi 464 (1071) olarak kabul edilebilir.²⁹

عمر دادم بجمالگی بر باد بر من آمد ز شصت صد بیداد

Tüm ömrümü yele verdim,

*Bana altmıştan yüzlerce zulüm kaldı.*³⁰

Senâî'nin doğum tarihi ile ilgili olarak, Sa'îd Nefîsî 437 (1045) yılını, Muhammed Rıza Şâfi-yi Kedkenî 467 (1074) yılını, Gulâm Hüseyin Sadrî-Efşâr ise Edward Brown'un *Târîh-i Edebiyyat* kitabı üzerine yazdığı bir ekte 473 (1080) yılını yazmaktadırlar.³¹ Doğumuyla ilgili kesin bir tarih verilmese de dünyaya geliş zamanı, beşinci asrın ikinci yarısının başlarında veya ortasında olması gerekmektedir.³²

²⁴ Refî'î, 6.

²⁵ Sa'îd-i Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr der Îrân ve der Zebân-i Fârsî* (2. Baskı), İntişârât-i Furûgî, Tahran 1363 hş., 76.

²⁶ Hakîm Abû'l-Majd Majdûd Sana'î of Ghazna, *The Hadiqatu'l-Haqiqa- Enclosed Garden of Truth* (Çev. Major J. Stephenson), Baptist Mission Press, Kalkûta 1910, 10; Devletşâh-i Semerkandî, 95.

²⁷ Savi, "Senâî", 502.

²⁸ Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, İntişârât-i 'İlmî, Tahran 1343 hş., 128.

²⁹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 119.

³⁰ Senâî, *Hadikatu'l-hakika ve Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 720.

³¹ Refî'î, 6.

³² Safâ, II, 553; Tuğyânî, 1.

Senâî, *Kârnâme-i Belh* eserinde ve çeşitli şiirlerinde babasından bahsetmektedir; ancak çok genel ifadeler kullanması sebebiyle bunlardan babası ile ilgili ayrıntılı bilgi edinilememektedir. Senâî'nin hayatının geniş bir evresinde kadıların yanında olması ve bazılarına methiye yazmasından yola çıkarak babasının kadılar zümresinden olduğu söylenebilir. *Kârnâme-i Belh*'in en eski yazılış tarihi olarak kabul edilen 492 (1099) yılı esas alındığında Senâî, Belh şehrinde iken bu eserinde Gazne Hükümdarı Sultan III. Mesud'dan ve veziri Sîkat el-Mülk Tâhir b. Ali'den bahsetmiştir ve bu vezirden babasını himaye etmesini istemiştir. Buradan da *Kârnâme-i Belh*'i kaleme aldığı anda babasının hayatta olduğu, yani Senâî 30 yaşlarında olduğunda babasının sağ olduğu anlaşılmaktadır.³³ Senâî, Şeyh Radyyyüddin Ali Lala'nın babası ile amcaoğullarıdır.³⁴ Soylu bir aileden geldiği ve babasının adının “Âdem” olduğunu *Kârnâme-i Belh*’te şu şekilde ifade etmektedir:³⁵

پدری دارم از نژاد کرام از بزرگی که هست آدم نام

*Büyükler soyundan bir babam var,
İsmi Âdem olan büyüklerden.*³⁶

Yine Belh'te bulunduğu dönemde hac vazifesini yerine getirmek için Mekke şehrine gitmeye niyetlendiği zaman kaleme aldığı bir şiirinde annesini, babasını, oğlunu ve karısını bu yolculuk esnasında özleyeceğini ifade etmektedir. Bu ifadeden de o dönemde anne ve babasının hayatta olduğu anlaşılmaktadır.³⁷

Eldeki veriler ışığında Senâî'nin hayatını dört evreye ayırmak mümkündür:

- 1- Doğumundan (464/1071-1072) Gazneli Sultan III. Mesud'un tahta çıkışına (492/1099) kadar Gazne'de olduğu dönem,
- 2- 492 (1099) yılından ortalama 505 (1111-12) yılında Belh'ten çıkarılmasına kadar Gazne ve Belh şehirlerinde olduğu dönem,

³³ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 120.

³⁴ Câmi, *Nefahâtü'l-üns* (Tsh. Mehdî-yi Tevhîdîpûr), 595; Câmi, *Nefahâtü'l-üns* (Çev. Lâmiî Çelebi), 372; Abdurrahman-i Câmi, *Nefehatü'l-üns min Hadarâti'l-kuds* (Haz. Abdulkadir Akçiçek), Huzur Yayinevi, İstanbul 2014, 1058.

³⁵ Refî'i, 8.

³⁶ Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem es-Senâî, *Kârnâme-i Belh*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, Tahran 1239 hş., 310.

³⁷ Safâ, II, 555.

- 3- Belh'ten çıkarılmasından sonra on beş, yirmi yıl kadar süren Serahs, Merv, Nişabur ve Herat gibi Batı Horasan şehirlerinde bulunduğu 521 (1127) yılına kadar olan dönem,
- 4- Dünyaya geldiği, ilk gençlik yıllarını geçirdiği Gazne'ye geri döndüğü 520-521 (1126-27) yıllarından vefatına kadar burada geçen zaman dilimi.³⁸

Senâî, çocukluk ve gençlik yıllarını Gazne'de geçirmiştir. İyi bir eğitim gördüğü ve babası gibi şer'î işlere bakan bir kurumda memur olarak yetiştirildiği daha sonraki hayatına bakılarak söylenebilir.³⁹ Dönemin ilim ve maarif bilgileriyle meşgul olmuştur. Bu ilimler sadece Kur'an, hadis, kelim, lügat ve edebiyat değildir. Eserlerinden de açık bir şekilde anlaşıldığı üzere astronomi, tıp ve musiki alanında da bilgiye sahipti ve hikmette İbn Sînâ'nın yüceliğini arzulamıştır. *Hadîkatü'l-hakîka*'nın bir bölümü, özellikle bu ilimlerin meselelerinin ve ıstılahatlarının işaretlerinden oluşmaktadır. Onun hikmete olan alakasının "Hakîm" unvanıyla şöhret bulmasına sebep olması yüksek bir ihtimaldir. Nitekim "Hakîm" meşrebinden kabul edilmesi, kendisinin ilerleyen yıllarda Nişabur'a yaptığı bir yolculukta hırsızlıkla suçlanması üzerine Ömer Hayyam (ö. 526/1132) ile irtibatının olmasına ve onunla birtakım yazışmalarda bulunmasına vesile olmuştur.⁴⁰ Gençliğinde Farsça şiir söyleyen şairlerin yanında, Arapça yazan şairlerin divanlarını da okuduğu anlaşılmaktadır. *Kârnâme-i Belh* eserinde Gazneli Sultan İbrahim'i övdüğü şiirlerin bulunması çok genç yaşlarda methiye söylediğinin delilidir.⁴¹ Şairlikteki maharetinin yanında zamanının ilimlerine aşina olması ona Gazneli sultanların saraylarında bir yer ve şöhret kazandırmıştır.⁴²

Divân'ında methiye yazdığı görülen en eski Sultan Gazneli Mesud b. İbrahim (492-508/1099-1114)'dir. Ondan sonra da Yemînü'd-Devle Behrâmşâh b. Mesud (511-552/1117-1157) gelmektedir ki hem *Divân*'ında hem de *Hadîkatü'l-hakîka*'sında on adet methiye yazdığı görülmektedir. En eski mesnevisi *Kârnâme-i Belh*'te Sultan Mesud b. İbrahim'e övgüleri yer almaktadır. Bununla birlikte Senâî, Sultan İbrahim'in saltanatının son dönemlerinde saraya intisap ettiğinden ilk olarak bu sultanı methettiğine dair kesin

³⁸ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 120.

³⁹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 120.

⁴⁰ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 244.

⁴¹ Savi, "Senâî", 502.

⁴² Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 121.

bir delil yoktur. Kesin olan şey; Senâî'nin şairliğe methiye yazarak başlaması ve saray şairlerinin neşelendirici bu yaşantısını da yaşamış olmasıdır.⁴³

Şairin *Divân*'ında Sultan İbrahim b. Mesud Gaznevî (451-492/1059-1099) ve Sultan III. Mesud hakkında yazılmış bir şiiri, kasidesi, herhangi bir methiyesi veya doğrudan onlara hitap eden başka bir şiiri bulunmamaktadır. Bu durum çeşitli kaynaklarda Senâî'nin Sultan İbrahim b. Mesud Gaznevî'nin Hint seferine çıktığı sırada cereyan eden bir olay sonrası Senâî'nin tüm methiye şiirlerini imha etmesi ile açıklanmıştır. Rivayete göre Senâî, sultana yazdığı kasideyi kendisine okumadan önce seher vakti hamama gittiğinde⁴⁴ hamam ocağında Gazne'nin sarhoş ve meczuplarından bir şahsın söylediklerine kulak verir.

Şarhoş sakiye hitaben:

-“Bir kadeh getir, zavallı Sultan İbrahim'in gözünün körlüğüne içeyim” der.

Saki:

-“İbrahim adil bir padişaktır ne demek istiyorsun?” der.

Sarhoş:

-“Evet öyledir. Ama kanaatkâr değildir ve insafsızdır. Gazne'yi koruyamıyor, başka diyarlara sefere çıkıyor.” der ve o şarabı içer, başka bir kadeh ister ve:

-“Bir kadeh daha getir, zavallı şair Senâî'nin gözünün körlüğüne içeyim” der.

Saki:

-“Senâî, herkesin kabul ettiği gibi şair ve yumuşak huylu bir adamdır. Onun hakkında böyle söz söylenemez” der.

Sarhoş:

- “Yanlışın var, ahmak bir adamdır. Birkaç sözü bir araya getirip adına şiir demek, hırsı yüzünden başka bir aptalın önünde ayakta durmuş onu okumakta ve hoş geldin demek. Şairlik ve boş söz söylemek için yaratılmadığını bilmiyor.” der.⁴⁵

Yeni yazdığı kasideyi sultana götürmek niyetiyle yola çıkan Senâî, sarhoşun sözlerinin tesiri ile gönlünü yaradılanlara hizmetten çekip, yüzünü Allah'a döndürmüştür.⁴⁶ Bu söz, Senâî için gerçek bir nasihat olmuş ve vakit kaybetmeden eve dönüp tüm şiirleri-

⁴³ Safâ, II, 552.

⁴⁴ Seccâdi-Şiârî, *Nâmege-i Hadika-i 'İrfân, Guzide-i Eş'âr-i Senâî*, 9, 10.

⁴⁵ Câmî, *Nefahâtü'l-üns* (Tsh. Mehdî-yi Tevhîdîpür), 595, 596; Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 126; Câmî, *Nefahâtü'l-üns* (Çev. Lâmiî Çelebi), 372; Devletşâh-i Semerkandî, 95, 96.

⁴⁶ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 126.

ni imha etmiştir. Başka bir deyişle gaflet uykusundan uyanmış, halktan yüz çevirip inzi-
vaya çekilmeyi seçmiştir. Nefis terbiyesinde ilerleyip büyük mertebeler elde etmiştir;⁴⁷
ancak Senâî'nin hayatı boyunca ürettiği eserlerde hatta ölüm döşeginde bile tamamlan-
mamış olan *Hadikatü'l-hakika* eserinde dahi Behrâm Şah adına yazılmış pek çok methiye
şiiri bulunması, şairin methiye şiirlerini imha etmesini doğrulamamaktadır.⁴⁸

Gençliğinde zamanın ilimlerini mükemmel bir şekilde öğrenmesine rağmen hayat
şartlarının hiç de iyi olmadığı görülmektedir. Nitekim nahiv ve lügat bilginlerinden Ali b.
Hasan'a yazdığı şiirlerde yaşadığı hayatın güçlüğü açıkça görülmektedir.⁴⁹

ای دریغا خانمان من بدست ناکسان شد چنان بر کنده چون صنعا بدست اهرمن
هر که را اخلاص کردم در ضمیر خویشباز زو لگد خوردم بمالش چون ادیم اندر عدم

*Yazık ki ben yoksulun elinde evimiz,
Ehrimen'in elindeki Sanâ şehri gibi yıkıldı, yok oldu.
Kendi adıma her kime iyilik ettimse,
Yine yokluğa mahkûm deri gibi ondan tekme yedim.*⁵⁰

Gazne sarayında saray ileri gelenlerine, hayat şartlarının zorluklarını ve onlardan
taleplerini şiirleriyle şöyle ifade etmektedir.⁵¹

ای خواجه با جود بدان از قبل آنک دارم طمع از جود تو زین شعر شعاری
کاین سینه و پستان چو دو خرمن لاله گشتست ز سرما چو یکی شاخ چناری

*Ey cömert efendi! Bil (ki),
Bu (halimi anlatan) şiir vasıtasıyla senin cömertliğini umarım.
Çünkü iki lale halesi gibi (olan) bu bağır ve göğüs,
Soğuktan dolayı oldu bir çınar dalı gibi.*⁵²

با اینهمه شعر و هنر و فضل و کفایت با جان عزیز تو که شلوار ندارم
هم نام تو از پیرهنی چشم پدر را با نور قرین کرد و من این عار ندارم
تو چشم مرا نیز به مالیده ازاری روشن کن ازیرا که من ایزار ندارم

Tüm bu şiir, sanat, fazilet ve yeterlilikle,

⁴⁷ Seccâdi-Şi'âr, *Nâmeğeri-i Hadika-i 'İrfân, Guzide-i Eş'âr-i Senâî*, 9, 10.

⁴⁸ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 121.

⁴⁹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 199.

⁵⁰ Senâî, *Dîvân*, 266.

⁵¹ Refî'î, 8-9; Tuğyânî, 2.

⁵² Senâî, *Dîvân*, 311.

*Senin aziz canın üzerine (and olsun) ki şalvarım yok,
Akrabalıktan dolayı senin adaşın olmak babanın gözünde,
Beni nurla yakın kıldı; fakat bende bu utanma yok,
Sen peştamalla bürüdüğün gözümlü de,
Aydınlat zira bende mendil yok.*⁵³

Gazne devlet idaresinde görevli memduhu İranşah'a yazdığı oldukça uzun bir ter-kibibendde ondan şu şekilde istekte bulunmaktadır:⁵⁴

مدحتی گفتم ترا چونانکه کس، کس را نگفت خلعتی ده مرا چو نانکه کس، کس را نداد

*Kimsenin kimseye söylemediği gibi bir methiye söyledim senin için,
(Sen de) kimsenin kimseye vermediği gibi hilat ver benim için.*⁵⁵

Bu dönemde yaşadığı büyük yoksulluğun yanında, Ebü'l-Hasan Ali b. Muham-med Gaznevî isimli bir tıp hekimine yazdığı şiirden ruhi bir hastalığa da sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira bizzat kendi ifadeleriyle, kara sevdaya düşmüş vaziyette derin dü-şünceler ve huzursuzluk hali, uyuşturucu alan insanlarda görülen içe kapanıklık, konu-şmaktan kaçınma, bir çingirak sesinde dahi kıyamet surunun üflendiğini düşünen, Gaz-ne'de bulunduğu halde kendini bazen Çin'de bazen de Musul sınırlarında zanneden bir zihin ve ruh hali görülmektedir.⁵⁶

بودم ز ملولی چو تن مردم کوهی	بودم ز خدوری چو دل مردم غافل
خود حال دیگر خلط چگویم که ز سودا	بودم چو کسی کو خورد افیون و هلاهل
در گوش من از ضعف دلم وقت شنودن	چو صور پسین آمدی آواز جلاجل
...	...

ز آن فکرت بیهوده که در خاطر من بود	یک ساعت راه بود ز من تا به سلاسل
بر شاخ حیات از قبل ضعف به هر وقت	نالید ز بس رنج و عنادل چو عنادل
من در حد غزنین و مرا فکرت فاسد	که در حد چین بردی و که در حد موصول

*Üzüntüden dolayı dağlı insanların bedeni gibi oldum,
Karanlıktan dolayı gafıl insanların kalbi gibi oldum.*

⁵³ Senâî, *Dîvân*, 632.

⁵⁴ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 124.

⁵⁵ Senâî, *Dîvân*, 586.

⁵⁶ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 123.

*Sevdadan dolayı artık halimi öyle şuursuz söylerim (ki) ...
 Uyuşturucu ve öldürücü zehir yiyen kimse gibi oldum.
 Dinleme vakti gönlümün zayıflığından dolayı kulağıma,
 Çıngırak sesi son surun sesi gibi geliyordu.
 Zihnimdeki beyhude fikrinden dolayı,
 Zincirler, sıradağlara Selasil'e kadar bir saatlik yolum vardı.
 Her zaman zayıflıktan dolayı hayat dalımın üzerinde gönlüm,
 Aşırı sıkıntı ve acıdan bülbüller gibi inledi.
 Ben Gazne sınırındayım ve benim fasık düşüncem beni,
 Bazen Çin sınırına bazen de Musul sınırına götürüyordu.⁵⁷*

Gerçek bir psikolojik rahatsızlık ve ruhi bunalım geçiren Senâî, bu durumdan bir tıp hekiminin verdiği ilaç sayesinde kurtulmuş, zihin ve düşünce yapısında iyileşme meydana gelmiştir.⁵⁸

المنة لله که بر من همه سودا شد سهل بفر تو ازین خوردن مسهل

...

...

شد ذهن من و خاطر من تیز و متور چون خاطر کودک ز منقا و ز پلپل

Allah'a şükür ki bendeki sevdanın (hastalığın) hepsi bu ilahtan içince yok oldu.

Zihnim ve düşüncem üzüm çekirdeği ve karabiberle çocuk zihni gibi keskin ve aydınlık oldu.⁵⁹

Senâî'deki bu psikolojik rahatsızlık o dönemde iyileşme göstermiş olsa da hastalığın etkisi tüm hayatı boyunca görülmektedir. Nitekim sürekli ölümü düşünmesi ve ölüm arzusunu dile getirmesi, ifade ettikleri ile düşündükleri arasında farklılıklar olması onun bu ruhsal rahatsızlığının dönem dönem nüksettiğini göstermektedir.⁶⁰

کی باشد کین قفس بپردازم در باغ الاهی آشیان سازم

با روی نهفتگان دل یک دم در پرده غیب عشقها بازم

Ne zaman olur ki bu kafesten uçarım,

Îlâhi bahçede yuva yaparım.

⁵⁷ Senâî, *Dîvân*, 199.

⁵⁸ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 124.

⁵⁹ Senâî, *Dîvân*, 199.

⁶⁰ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 124.

*Gizlenenlerin yüzüyle gönlü bir an
Gayb perdesinde aşklara açarım.*⁶¹

Oldukça genç sayılabilecek bir yaşta methiye yazmaya başlayan Senâî, bu dönemde sultanlardan başka, devrin ikinci derecede mevki sahibi olan şahsiyetlerine methiyeler yazmıştır ve geçimini bu şekilde sağlamıştır.⁶² Ayrıca şiirlerinden yola çıkarak onun bu dönemdeki hayat şekli hakkında, fakirlik, avarelik, eğlence arayışı, methiyecilik, meyhanelerde dolaşma, şarap içme, güzel ve genç erkeklerle ilgi duyma, güzel sevme ve âşıklık olgularının daha yoğun olduğu söylenebilir; fakat bu devre onun yaşamında uzun sürmemiştir. Gençliğinde Horasan şehirlerine yaptığı yolculuklar, Senâî'nin iç dünyasında subjektif felsefi değişikliklerin yanı sıra eserlerinde ele aldığı meselelere de farklı bir yön vermiştir.⁶³

Sultan İbrahim'in oğlu Sultan III. Mesud 492 (1099) yılında tahta çıktığı zaman, otuz yaşına yakın olgun bir şahsiyet olan Senâî, kendinden biraz daha genç Muhtârî-yi Gaznevî lakabıyla meşhur Ebû Ömer Osman b. Muhammed'i kendisine üstat tayin etmiş ve onunla sıkı bir dostluk kurmuştur. Gazne Sarayına intisap etmiş olan Muhtârî, Sultan III. Mesud'a bir kaside yazarak ona Senâî'yi tavsiye etmiştir.⁶⁴

گرامی تر ز من شخصی هم از من هست نزد تو گهی کت رای من خیزد به بین آن روی خندان
چو مهر من برو رانی به نفس من همی بینش مکانش هر کجا بینی مکین بر جان من دانش
سنایی را صلت ها بخش تا او این چنین شعری بپردازد که همتا نیست اندر شعر ز اقرانش

Senin yanında benden daha değerli bir şahsiyet var mıdır?

Bazen onun gülen yüzünün ortasında benim fikir tahtım yükselir.

Benim mührüm gibi onun da üzerine sürersen, benim kendimde hep onu görürsün,

Onu nerede görürsen benim canımın üzerimde yerleşmiş bil.

Senâî'ye ihsanlar bahşet; çünkü o böyle bir şiirle,

Meşgul oldu ki (şiirinin) akranlarının şiirlerinde eşi yoktur.

Ancak Senâî'nin *Dîvân*'ında bu Sultan ile ilgili herhangi bir kaside bulunmaması bu tavsiyenin faydalı olmadığını düşündürmektedir. Aynı zamanda Sultan III. Mesud'un

⁶¹ Senâî, *Dîvân*, 204.

⁶² Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 125.

⁶³ Refî'î, 9.

⁶⁴ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 125; Mürsel Öztürk, "Muhtârî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 56; Safâ, II, 502.

tahta çıkışından kısa bir süre sonra Senâî çok güç ve sıkıntılı şartlarda Belh'e gitmek zorunda kalmıştır.⁶⁵ Sâfâ onun Belh şehrine gitmesinin Gazne halkından kaynaklanan bela ve korkular sebebiyle veya Horasan şehirlerinin ilim ve irfan zenginliğinden faydalanmak maksadıyla olduğunu belirtmektedir.⁶⁶

Bu yolculuk sırasında çektiği sıkıntı ve meşakkatî *Kârnâme-i Belh* isimli eserinde şöyle anlatır:

تا به بلخ آمدم به غره و سلخ عیش من بود چون مصحف بلخ

Ayın başı veya sonu Belh'e geldiğimde

*Benim yaşadım, Belh'in yanlış yazımı gibi (acı) oldu.*⁶⁷

Belh'te yaklaşık 495 (1101-1102) yıllarında kaleme aldığı ve bu şehirde tamamladığı mesnevisi *Kârnâme-i Belh* 'te Sultan III. Mesud'dan, şehzadelerinden ve veziri Sîkat el-Mülk Tâhir b. Ali'den bahsederek övgülerde bulunmuştur ve adı geçen vezirden Gazne'de bulunan babasını himaye etmesini istemiştir. Ayrıca bu şehirde zaman zaman kendi şiirlerindede yer verdiği birtakım dostluklar kurmuştur. Belh'teki memduhu ve hamisi Hâce Es'ad-ı Herevî'dir ve büyük bir ihtimalle babasının tavsiyesi üzerine onun yanına gidip, ondan himaye istemiştir.⁶⁸

طوقی از مئت اندر گردن	خاصه از جود تو دارد پدرم
همه مدح تو سراید بدهن	همه مهر تو نگارد بروان
عاشق خاک درت بودم من	از بسی شکر که گفتی ز تو او
...	...
جانای آورد بنزد تو ثمن	پدرم تا که رضای تو خرد
...	...
دردی آورد هم از اول دن	تا نگویی تو مهاکین پسرک
گر ز سعی تو بیابد روغن	کاین چراغی که بر افروخته اند
کند از مهر تو عالم روشن	تو ببینی که به یک ماه چو ماه

⁶⁵ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 125.

⁶⁶ Sâfâ, II, 555.

⁶⁷ Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî, *Mekâtib-i Senâî* (Tsh. Nezîr Ahmed), İntişârât-i Suhen, Tahran 1979, 9.

⁶⁸ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 125; Senâî, *Dîvân*, 279.

پسری داری هم نام رهی از تو می خدمت او جویم من
زانکه نیکو کند از همنامی خدمت خاجه حسن بنده حسن

*Özellikle senin cömertliğinden dolayı babamın,
Boynunda bir minnet gerdanlığı vardır.
Ruhunu hep senin sevginle süslendi...
Ağzında (hep) senin methini söyledi.
Sana söylediği bunca teşekkürden sonra,
Senin kapının toprağının âşığı oldum ben...
Babam senin rızanı kazanmak için,
Karşılık olarak huzuruna bir can getirdi...
Sen, bu çocuktur demeyesin diye,
Küpten de bir şarap getirdi.
Yakmış oldukları bu lamba,
Herhâlde senin çabanla yağ bulur.
Sen görürsün ki ay gibi bir ayla,
Senin sevginden dolayı dünyayı aydınlatır.
Rehî ile adaş bir oğlun var,
Senden onun hizmetini istiyorum ben.
Çünkü adaşlıktan dolayı iyi yapar,
Kul Hasan, Efendi Hasan'ın hizmetini.⁶⁹*

Okuduğu bu şiir üzerine Senâî, Es'ad-ı Herevî tarafından iyi karşılanmış ve onun hizmetinde oğlu Hasan'ın edebiyat öğretmeni olarak çalışmaya başlamıştır. Musammat nazım şeklinde yazdığı bir şiirinde genç öğrencisinin ilim ve faziletteki üstünlüğünü, şiirlerinin Ascedî'nin (ö. 432/1040) şiirlerine benzediğini ve divanlar yazması konusunda teşvikini şu şekilde dile getirmektedir:

ای شده اشکال شعر از دل و طبعت بیان ساخته از عقل و فضل بر تن و جان قهرمان
عین سعادت چو گشت طبع ترا ترجمان دیوانها ساز زود ز آن همم فرقدی

*Ey, şiir türleri senin gönlün ve tabiatınla beyan edilmiş!
Bedene ve ruha akıl ve faziletten kahraman yapmış!
Mademki mutluluğun pınarı senin tabiatının tercümanı oldu,*

⁶⁹ Senâî, *Dîvân*, 279.

*Çabuk o kutup yıldızından daha (yüce) divanlar yaz.*⁷⁰

Bu şekilde kendisine geçim imkânı bulan ve himaye elde eden Senâî, Belh şehrinde başka kimseler için de methiyeler söylemiştir. Şiirlerinde tevhid, zühd, uzlet ve dünyanın faniliği gibi konulara yer vermiştir. Zamanın ve maddenin ebediliğine inanan, günümüzde materyalistler olarak adlandırılan “Dehrîler” veya “Dehriyyûn” topluluğu aleyhinde kaside nazım şeklinde üstün yeteneğini öne çıkaran şiirler de söylemiştir. Bu şehirde hayatın mahiyetini, kendi varlığını, dinî ve tasavvufî gerçekleri derinlemesine düşünme ve irdeleme fırsatı bulmuştur. Zaman zaman da insanlardan uzaklaşıp uzlette yaşamayı tercih etmiştir.⁷¹

Belh’te bulunduğu zaman diliminde Horasan’ın Serahs, Herat, Merv ve Nişabur gibi diğer şehirlerine yaptığı uzun yolculuklar vesilesiyle kendisindeki ruhi değişime yön veren zamanın mutasavvıflarıyla tanışmıştır. Bazı kaynaklarda hac vazifesini yerine getirmek maksadıyla Belh’ten ayrıldığı ve dönüş yolunda İslam âlimi ve mutasavvıf Şeyh Ebû Yûsuf el-Hemedânî’ye (440-535/1048-1140) intisap edip onun öğrencisi ve müridi olduğu yazılmıştır.⁷² Bu şeyhle halvete girmiş ve Horasan’ın Kâbe’si olarak anılan Şeyh’in dergâhında inzivaya çekilmiştir;⁷³ ancak hem bu Şeyh’e intisabı hem de bu yolculukla ilgili elimizde şairin kendi beyanına dayanan hiçbir ifade yer almamaktadır; hacla ilgili mekânlardan ve bu yolculuğundan bahsettiği tek bir beyitdahi bulunmamaktadır.⁷⁴ Pek çok açıdan ortak noktaları bulunan İran’ın meşhur kaside şairi Hâkânî (ö. 595/1198) gibi Kâbe’de, Medine’de Peygamberin mezarı başında veya yollarda söylenmiş birtakım şiirlerinin olması veya *Hadîkatü’l-hakîka*’da ya da diğer eserlerinde bir vesile ile bundan bahsetmesi gerekirdi.⁷⁵ *Dîvân*’ında sadece Kâbe’yi Şerif’i görme ve oraya sefer yapma arzusunu dile getirdiği beyitleri mevcuttur:

گاہ آن آمد کہ با مردان سوی میدان شویم یک راه از ایوان برون آییم و برکیوان شویم
راه بگزاریم و قصد حضرت عالی کنیم خانه پردازیم و سوی خانہ یزدان شویم

Adamlarla birlikte meydan tarafına doğru gitme vakti geldi,

Bir yol bulup gökyüzüne çıkar, oradan yedinci göğe yükseliriz.

⁷⁰ Senâî, *Dîvân*, 588.

⁷¹ Ateş, “Senâî’nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 127.

⁷² Safâ, II, 556.

⁷³ Devletşâh-i Semerkandî, 95.

⁷⁴ Savi, 502.

⁷⁵ Ateş, “Senâî’nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 128.

*Yolu katedip ulu dergâha yönelelim,
Evi terk edelim ve Tanrı'nın evine doğru gidelim.*⁷⁶

Aynı kasidede bu yolculuk esnasında geçeceği yol güzargâhını, orada anne ve babasını, oğlunu ve eşini de özleyeceğini anlatmıştır:

غم نباشد بیش ما راز آن سپس روزی که ما از نشابور و ز طوس و مروزی همدان
از پی بغداد و کرخ و کوفه و انطاکیه شویم ز هرمان حلوا شود آنشب که در حلوان شویم
از پدر و مادر و فرزند و زن یاد آوریم ز آرزوی آن جگر بندان جگر بریان شویم

*Bundan sonra bizim için fazla gam olmaz
Nişabur'dan, Tûs'dan, Merv'den geçip Hemedân'a doğru gitmemiz.
Bağdat, Kerh, Kûfe ve Antakya'dan sonra,
Helvan'a girdiğimiz gece zehrimiz helva olur.*⁷⁷
*Babamızı, annemizi, oğlumuzu ve eşimizi hatırlayalım,
O ciğer parçalarının özlemiyle ciğerimizi kebab yapalım.*⁷⁸

Çok arzuladığı, niyetlendiği; ancak büyük olasılıkla nihayete erdiremediği hac yolculuğunu takiben Mekke'den Belh'e dönen Senâî'de tasavvufi fikirler ve dünyadan el çekme meseleleri daha da kuvvet bulmuş, kendisi ebedî şarabın sarhoşluğu ve fenâfillah⁽⁷⁹⁾ konularına yönelmiştir.⁸⁰ Senâî'nin çok arzulamasına rağmen hacca gitmemiş veya gidememiş olması şaşkınlık verici değildir. Nitekim hac arzusu ile yola çıkan; ancak hac vazifesini yerine getiremeden dönen Ahmed Ârif Zerger isimli bir kişiye yazdığı methi-yede onu, ruh ile yapılan haccın beden ile yapılan hacdan üstün olduğu hususunda ikna etmeye çalışarak böyle hallerin yaşanılabilmesine de işaret etmiştir.⁸¹

ای ز عشق دین سوی بیت الحرام آورده رای کرده در دل رنجهای تن گداز جانگزای
چون بحج رقتی مخور غم گر نبوت حج از آنک کار رفتن از تو بود و کار توفیق از خدای
احمد مرسل بیامد سال اول حج نیافت گر نیابد احمد عارف شگفتی کم نمای

*Ey din aşkından dolayı Beytü'l-Haram'a niyet etmiş,
Can yakıcı ve usandırıcı sıkıntıları gönlüne koymuş.*

⁷⁶ Senâî, *Dîvân*, 222

⁷⁷ Senâî, *Dîvân*, 222.

⁷⁸ Senâî, *Dîvân*, 223.

⁷⁹ Kulun zat ve sıfatının, Allah'ın zat ve sıfatında fâni olmasıdır (Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 162).

⁸⁰ Sâfâ, 556.

⁸¹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 128.

*Hacca gittiğinde eğer hac edemezsen üzülme,
Gitme işi senden; ama tevfik Allah'tandır.
Peygamber Ahmed ilk yıl haccetmeden geldi,
Eğer Ahmed Ârif de yapamadan geldiyse çok şaşırma.*⁸²

Uzun bir müddet Belh'te bu hal üzere hayat sürdürdükten sonra evvela Serahs şehrine- sonra Merv, Nişâbûr ve Herat şehirlerine gitmiştir. Bu şehirlerde zamanın âlimleri ve mutasavvıfları tarafından çok iyi karşılanmış ve himaye edilmiştir.⁸³

Belh'te bulunduğu esnada bir veya birkaç defa da Gazne'ye döndüğü ve bir müddet orada kaldığı söylenir. Zira *Dîvân*'ında adı geçen ve Gazne hanedanına mensup şahsiyetlere, onlarla irtibatı olmadan methiyeler sunması mümkün görünmemektedir. Nitekim Hindistan savaşlarının sonunda Sultan III. Mesud'un Hindistan'ın Kûsdâr bölgesine vali tayin ederek ödüllendirdiği, Senâî'nin yakın dostu Muhtârî-yi Gaznevî'nin de Kûsdâr'da bulunduğu sıralarda kendisine methiye söylediği Muhammed b. Hatîbî'ye Senâî'nin methiyelerini sunması; ancak bu şahsın ve Senâî'nin Gazne'de bir araya gelmesi ile mümkün görülmektedir. Çünkü o dönemde Belh şehri Selçuklu topraklarından iken Kûsdâr ve Gazne şehirleri Gazneliler'e ait idi ve ozamanlar devlette görevli şahsiyetlerin başka ülke topraklarını ziyareti pek mümkün değildi. Aynı şekilde Vezir Tâhir b. Alî, Gazne şehrinin kadılarından Abdü'l-Vedûd Gaznevî ve Yusuf b. Ahmed-i Şâlâncî, müstevfî (⁸⁴) İbrahim b. Alî hakkında yazdığı kasideler de yine Senâî'nin Belh'te bulunduğu süre içinde Gazne şehrine gidip sonra Belh'e dönmüş olmasına delil olarak getirilebilir.⁸⁵

Fars edebiyatında, hayatının önemli bir kısmını zindanlarda geçirmesi ile bilinen ve acı yaşam tecrübelerinin kendisine şiirde farklı bir üslup kazandırdığı Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zamanımıza ulaşan yegâne divanında yer alan Farsça şiirler, kendisi zindanda iken Senâî tarafından toplanmıştır.⁸⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın şiirlerinin arasına birkaç başka şiir karıştırınca Senâî eleştirilere maruz kalmış ve bu konuda kendisinden özür dilemek maksadıyla bir şiir kaleme almıştır:⁸⁷

ای عمیدی که باز غزنین را سیرت و صورتت چو بستان کرد

⁸² Senâî, *Dîvân*, 302.

⁸³ Safâ, II, 556.

⁸⁴ Maliye ve ekonomi işleri sorumlusu (Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 1328).

⁸⁵ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 129.

⁸⁶ Rıza Kurtuluş, "Mes'ud-i Sa'd-i Selmân", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 352.

⁸⁷ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 130.

باز عکس جمال گلفامت جرء دیدہ را گلستان کرد

*Ey güvenilir kişi ki yine Gazne'yi
Senin ahlakın ve suretin bostan gibi yaptı.
Yine senin gül rengi cemalinin yansıması,
Göz hücrelerini gül bahçesi yaptı.*⁸⁸

Yukarıdaki beyitleri Senâî kaleme aldığı zaman Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın hayatta olduğu, hapisten çıkıp Gazne'ye geldiği ve Senâî'nin onu gördüğü sonucu çıkarılabilir. Senâî'nin onun *Dîvân*'ını derlemesi de yine bizzat Gazne'de bulunduğu sırada mümkün olmuştur; çünkü onun *Dîvân*'ının toplanmasından kısa bir süre sonra Senâî, Serahs'a gitmiş ve Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın vefatından sonra Gazne'ye dönmüştür.⁸⁹

Bu tarihlerde yaşamını bazen Belh'te bazen de Gazne'de geçiren Senâî, bir methiye şairi olarak pek çok kişiye methiyeler yazmıştır; ancak bu dönemde bir methiye şairinin asıl hedefinde olan zamanın sultanı için söylenmiş bir şiiri bulunmamaktadır. Vezir Sîkat el-Mülk Tâhir b. Ali ve Muhammed b. Hatîbî hariç tutulduğunda memduhları genellikle kadılar ve devlet teşkilatında sultandan sonra üçüncü- dördüncü derecede görev alan şahsiyetlerdir.⁹⁰

Senâî, zıt ve geçimsiz tabiatı ve eleştirel üslubu neticesinde Belh şehrinde birtakım düşmanlar kazanmıştır; hatta şehrin ünlü edebiyatçılarından bir kısmının eleştirilerine maruz kalarak Belh'i terk etmeye zorlanmıştır.⁹¹ Meşhur eseri *Kârnâme-i Belh*'i kaleme aldığı bu şehirde, bazı âlim ve şairleri eleştirmesi halkın bir kısmının da tepkisini almasına sebep olmuş ve Horasan bölgesinde büyük şöhret elde etmesine rağmen Belh'te kalması istenilmemiştir.⁹² Kaynaklarda Belh'ten ayrılmaya zorlanması ve sebepleri ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır; ancak bazı verilerden yola çıkarak çeşitli varsayımlara ulaşmak mümkündür.⁹³ Örneğin:

-*Kârnâme-i Belh*'te yer alan bazı şiirlerinde ikiyüzlü bilginleri ve sözde şairleri hiciv yollu eleştirmesi düşman kazanmasına sebebiyet vermiş olabilir.

⁸⁸ Senâî, *Dîvân*, 615.

⁸⁹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 130.

⁹⁰ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 130.

⁹¹ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 244.

⁹² Savi, 502.

⁹³ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 131.

-*Divan*'ında Belh halkını müstehcen bir şekilde hicvettiği bir şiirle halkın büyük bir kısmının tepkisini çekmiş ve bunun üzerine şiddetle göçe zorlanmış olabilir.

-Bu tepkiler esnasında bazı hareketleriyle kendisini himaye edenleri de çileden çıkarmasıyla artık mecburi gidişin kaçınılmaz olduğu söylenilebilir.

Senâî, Belh şehrinden kovulmasını ve buna sebep hadiseleri Zeki b. Hamza isimli bir şahsa hitaben kaside türünde yazdığı bir şiirde şu şekilde anlatmıştır:

من ز بلخ آنچنان شدم به سرخس با بلا و عنا و حسرت و هم

Ben Belh'ten Serahs'a öyle geldim ki,

*Belâ, sıkıntı, hasret ve kederle...*⁹⁴

Ve bu durumu şiirde adı verilmeyen bir vezire bildirmesini istemiştir.

خواجه اوحد زمان زکی حمزه ای بلند اختر و بلند همم
حال من شرح ده چو قصهء خویش پیش آن صدر مکرم مکرم

Zamanın tek efendisi Zeki Hamza!

Ey yüce baht yıldızı ve yüce himmet sahibi.

Benim halimi kendi hikâyen gibi anlat,

*O saygıdeğer cömert vezirin yanında.*⁹⁵

Senâî, babasının tavsiyesi ile Belh'te hizmetine girdiği hamisi Es'ad-ı Herevî'nin eğlence meclisi hakkında etrafta çeşitli sözler sarf etmiş ve bunun neticesinde de mahremiyeti ortaya dökülen Herevî onu Belh'ten kovmuştur.⁹⁶ Senâî, *Divân*'ında bu eğlence meclisi ile ilgili şunları zikretmiştir:

که یکی روز من نشسته بدم متفکر به گوشه ای ملزم
رندی آمد ز اسعدش بر من بود آن رند مرد را ز خدم
که امام اسعدت همی خواند چند باشی معطل و مبهم
رفت او پیش و من شدم ز پسش در یکی کوچه خم اندر خم
دیدم آنجا نشسته اسعد را بامی و بانگزیر و ناله بم
بود با او نشسته قصابی کودکی چون یکی بدیع صنم

⁹⁴ Senâî, *Dîvân*, 210.

⁹⁵ Senâî, *Dîvân*, 210.

⁹⁶ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 131.

هر دو مست از نبید سوسن بوی برو عارض چو سوسن و چو پرم
 هر دو کردند عرضه بر من می گفتم از شرم هر دو را که نعم
 یک دو سیکی ز شرم خوردم و خفت به یکی گوشه ای ندیم ندم
 هر دو خفتند مست و درراندند پیش من مستوار خر بکرم

Bir gün ben oturmuştum,

Tenha bir köşede tefekkür için.

Es 'ad'ın yanından bir rint benim yanıma geldi,

O rint, ona hizmet eden adamlardandı.

İmam Es 'ad sürekli söylüyor

Daha ne kadar kenarda köşede unutulmuş kalacaksın diye

O önden gitti, ben de onun peşinden gittim,

Kıvrım kıvrım sokakların birinde.

Es 'ad'ı orada oturmuş olarak gördüm,

Şarap, zir sesi (sazdaki ince ses) ve tir (bam teli-kalın ses) inlemesi ile.

Onunla birlikte bir kasap oturmuştu,

Eşsiz güzellikteki sevgili gibi bir çocuktur.

Her ikisi de zambak kokulu şaraptan dolayı sarhoştı,

Yüzleri ve tenleri zambak ve reyhan gibiydi.

Her ikisi de bana şarap sundular,

Her ikisinden utandığım için evet dedim.

Utanarak bir iki yudum içtim ve uyudu,

İçki arkadaşı pişman bir şekilde bir köşede.

Her ikisi de sızıp kalmışlardı ve sürdüler

Benim yanıma sarhoşvari genç eşeği (Kendileri de istediğini yaptı.)⁹⁷

Senâî, bu eğlence meclisinde okuduğu gazel karşılığı mükâfatlandırıldığını da yeminler ederek belirtmektedir.⁹⁸

گر بپرسند این ز من روزی بخورم صد هزار بار قسم

Eğer bir gün bunu benden sorsalar,

Yüz bin kere yemin ederim.⁹⁹

⁹⁷ Senâî, *Dîvân*, 209.

⁹⁸ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 132.

Yine kendi ifadesi ile Senâî, Es‘ad-ı Herevî’nin kötü ahlaklı adamları tarafından nasıl zor durumda bırakıldığını şu şekilde belirtmiştir.¹⁰⁰

کرد بر من به قول مشتی رند روز رخشنده چون شب مظلّم
بر سر من گماشت رندی چند همچو او ناکس و ذمیم شمیم

Bir avuç hilekarın hakkımda söyledikleriyle,

Aydınlık günümü karanlık gece gibi yaptı.

Benim başıma birkaç serseri görevlendirdi.

*Kendisi gibi alçak ve kötü huylu.*¹⁰¹

İçine düştüğü durumun kendisinde meydana getirdiği üzüntüyü ise şu şekilde ifade etmiştir.

راندَم از بلخ تا براندم من زین تحسّر ز دیده وادی یم

Ben Belh’ten çekip gittim,

*Bu üzüntüden dolayı gözümünden deniz vadisine dönen gözyaşlarımı akıtınca.*¹⁰²

Belh’ten gitmeye zorlanan Senâî’nin doğal olarak ailesinin ve nüfuzlu dostlarının bulunduğu Gazne’ye dönmesi beklenirdi; ancak böyle olmamış ve Horasan bölgesine bağlı başka bir şehir olan Serahs’a gitmiştir. Ahmet Ateş, Es‘ad-ı Herevî’nin onu buna mecbur edip Senâî’nin onun hakkında birtakım entrikalar çevirmesinden en azından Gazne’de hakkında dedikodular yaymasından korkmuş olabileceğini veya Senâî’nin en son Gazne’den ayrıldığında tekrar oraya dönmemesini gerektirecek kadar önemli bir sebebi- nin olabileceğini belirtmiştir. Böyle bir sebebin ne olduğu konusunda net bir bilgi sunmak mevcut kaynaklar değerlendirildiğinde imkânsızdır. Neticede 505 (1111-12) yılında Serahs’a gitmiştir.¹⁰³ Mektuplarının birinde ve şiirlerinde yer alan ifadelere göre de 518 (1124) yılına kadar da Serahs’ta yaşamıştır.¹⁰⁴

⁹⁹ Senâî, *Dîvân*, 210.

¹⁰⁰ Ateş, “Senâî’nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 132.

¹⁰¹ Senâî, *Dîvân*, 209, 210.

¹⁰² Senâî, *Dîvân*, 209.

¹⁰³ Ateş, “Senâî’nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 133.

¹⁰⁴ Seccâdi-Şîârî, *Nâmeğeri-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş‘âr-i Senâî*, 9.

Serahs'ta ikameti nisbeten uzun sayılan Senâî, oradan Herat, Merv, Nişabur ve Harizm⁽¹⁰⁵⁾ şehirlerine yaptığı yolculukların sonunda yine Serahs'a dönmüştür. Bu yolculuklar ilim elde etmek maksadıyla mı yoksa memduh bulmak maksadıyla mı yapıldı belli değildir. Belki de onu bu yolculuklara iten yalnızlığı ve bundan kaynaklanan kederleri olmuştur.¹⁰⁶

Serahs şehrinde bulunduğu sırada Horasan kadısı Muhammed b. Mensûr es-Serahsî ile tanışıp ona intisap etmiştir. Bu âlimin irfânî öğretileri Senâî'de derin değişimler meydana getirmiştir ve onu irfânî mazmunlardan yararlanmaya yönlendirmiştir.¹⁰⁷ Bu şahsa hitaben yazdığı şiirlerinden anlaşıldığı üzere, hamisi Senâî'ye karşı oldukça cömert davranmıştır. Hatta ona hitaben yazdığı çok uzun iki terakibibendde kendisinden hilat isteyen şaire ümit edebileceği her şeyi temin etmiştir. Nitekim Senâî'nin şiirlerinden bu kadının, Serahs'ta bir medrese, han, kütüphane ve yoksul kimselere bedava ilaç veren bir eczane yaptıracak servete sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Sûfî bir şairin dindarlığını, yüksek fikirlerini ve şiirlerini takdir ederek hak ettiği şekilde ödüllendirip onun tüm ümitlerini gerçekleştiren Muhammed b. Mansûr es-Serahsî'ye *Seyrû'l-'ibâdile'l-me'âd* isimli mesnevisini ithaf etmiştir ve bu eserin sonuna da hamisine hitaben, eserin değerini azaltacak kadar uzun ve mübalağalı bir methiye eklemiştir.¹⁰⁸

Tasavvufî hayatının en parlak devresi bu sayede başlayan Senâî, Merv, Nişabur ve Herat gibi şehirlere her anlamda kendisinde büyük etkiler bırakan seyahatler gerçekleştirmiştir. Hatta bu seyahatlerden birinde Nişabur'da bir handa konakladığı esnada hırsızlıkla suçlanmıştır. Bunun üzerine Serahs'a geri dönmüş ve Ömer Hayyam'a bu durumun ondaki tesirini anlatan bir de mektup yazmıştır.¹⁰⁹ Bahsi geçen hırsızlık olayı ile alakalı, Senâî'nin mektuplarından birinde Serahs'ta ya da daha büyük bir olasılıkla Nişabur'da⁽¹¹⁰⁾ bir kervansarayda konakladığı anlaşılmaktadır. Kervansarayda konaklayan bir sarrafın çırağı sarrafın bin dinarını çalar ve yakalanınca paraları Senâî'nin hizmetkârına verdi-

¹⁰⁵ Bu şehre yolculuğu rivayet edilmektedir; ancak şiirlerinde bunu doğrulayıcı bir ibare görülmemektedir (Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 136).

¹⁰⁶ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İran*, 244, 245.

¹⁰⁷ Refî'i, 10.

¹⁰⁸ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 134.

¹⁰⁹ Refî'i, 10.

¹¹⁰ Mektubun başında "Han-ı Serahs" ifadesi Nişabur'da bulunan bir hanın ismidir. Bu sebeple olayın Nişabur'da geçmiş olma ihtimali daha fazladır (Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 136).

ğini söyler.¹¹¹ Yaklaşık bir buçuk ay bu hırsızlık söylentileriyle Senâî'nin adı zikredilir ve çok kötü muamelelere maruz kalır. Hatta bu durumun kendisinde meydana getirdiği eziyete tahammül edemeyen Senâî, intihara dahi teşebbüs etmiştir. Sonunda Serahs'tan veya olması daha muhtemel Nişabur'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu sarraf, Senâî'ye bu konuda bir özür mektubu yazsa da Senâî çok sert ifadelerin yer aldığı bir mektupla yanıt vermiştir. Aynı zamanda kendisini son derece üzen bu olayı mektupla iki arkadaşına ve “Her ne kadar manada senden büyük olsam da bu konuda yardımına ihtiyacım var. Sözün özü bu şehirde sözü makbul ve etkili birisin. O melun sarrafa söyle, ben onun bin dinarını çalacak kimselerden değilim.” şeklindeki ifadeleriyle bu hususta aklanmasında kendisine yardımcı olması beklentisiyle Ömer Hayyam'a bildirmiştir. Onun bu davranışı Ömer Hayyam'ın o şehirde manevî bir üstünlüğünün olduğunu göstermekle¹¹² birlikte Ömer Hayyam'la ilgili en eski kayıttır. Bazı kaynaklarda ise bu olayın o tüccarın Senâî'nin ardından Herat'a kadar gidip özür dilemesiyle kapandığı ifade edilmektedir.¹¹³

Serahs şehrinde geçirdiği on beş veya yirmi yıl¹¹⁴ boyunca Herat, Nişabur ve bir rivayete göre de Merv'e gidip Alp Arslan'ın ve Tûs yakınında Meşhed'de İmam Ali er-Rıza'nın türbelerini ziyaret etmiştir.¹¹⁵

Bu süre zarfında Senâî, günlük ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla hemen hemen tamamı kadılardan oluşan kişilere mübalağalı methiyeler yazmıştır. Herat'ta Kadı Yahyâ b. Sâ'id (ö. 515/1121-22) ve oğlu Kadı Fazl b. Yahyâ (ö. 543/1148-49) için söylediği methiyeler bu mübalağalı methiyelere örnek olarak verilebilir.¹¹⁶

ای بنام و خوی خوش میراثدار مصطفی
بر تو عاشق هر دو گیتی و تو عاشق بر سخا

Ey güzel adı ve huyu ile Mustafa'nın(a.s.) mirasçısı olmuş!

*Her iki âlem senin âşığın, sen ise cömertliğin âşığısın.*¹¹⁷

¹¹¹ Senâî yolculuklarını her zaman yalnız olarak yapmamıştır. Bazen bir öğrencisi hizmetinde bulunmak için onun yanında bulunmuştur (Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 130).

¹¹² Senâî, *Mekâtib-i Senâî*, 10.

¹¹³ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 136.

¹¹⁴ Zerrînkûb, bu süreyi yirmi yıl olarak vermiş ve yaklaşık 518 (1157) yılında Serahs'ı terk edip Gazne'ye geri döndüğünü yazmıştır. Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*'da bu süreyi yirmi yıl olarak vermiş ve yaklaşık 518 (1157) yılında Serahs'ı terk edip Gazne'ye geri döndüğünü yazmıştır (Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 245).

¹¹⁵ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 135.

¹¹⁶ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 135.

¹¹⁷ Senâî, *Dîvân*, 64.

Bununla birlikte Senâî, Allah'ın birliği, dünyanın değersizliği, münacat, öğüt, yoksulluk, tasavvufi manada aşk ve zühd konularında son derece yüksek değer, duygu ve düşüncede şiirler meydana getirmiştir. Zaman zaman sûfiyane bir hayat tarzı ile sıradan bir dünya hayatı arasında kaldığı ve bu iki hayat arasında bir tercih yapamadığı görülse de Senâî, Hz. Muhammed'in (a.s.) haricinde övgüye layık kimseyi göremediğinden methiye şairliğini bırakarak dinî ve tasavvufî şiirler yazmaya yönelmiştir.¹¹⁸

شاعری بگذار و گرد شرع گرد ایرا ترا زشت باشد بی محمد نظم حسان داشتن

Şairliği bırak, şeriat etrafında dolaş; çünkü senin

*Muhammed olmadan Hassân'ın (119) nazmına sahip olman çirkin olur.*¹²⁰

Büyük Selçuklular'ın merkez şehirlerinde uzun süre kalan (on beş veya yirmi yıl) Senâî'nin Sultan Sencer ile görüşüp görüşmediği belli değildir. Sultan Sencer'i övmek için söylenildiği iddia edilen kaside Senâî'nin *Dîvân*'ının yeni nüshalarında mevcut olup gerçekte Seyyid Hasan-i Gaznevî'ye (ö. 556-557/1160-1161) aittir.¹²¹

خاک را از باد بوی مهربانی آمدست در ده آن آتش که آب زندگانی آمدست

Toprak için rüzgârdan dostluk kokusu gelmiş,

*Hayat suyu gelen o ateşi bırak.*¹²²

Yine *Dîvân*'ında Sultan Sencer'in "mezhep" sualine cevaben Şîî görüşü ile kaleme aldığı bir şiirde sultanın adının geçmemesi ve ona yönelik bir methiye ifadesinin yer almaması sebebiyle şairin, Sultan Sencer ile münasebetinin olduğuna dair bir delil oluşturmamaktadır.¹²³

Dîvân'ında 518 (1124) yılında Horasan şairlerinden ve Irâk-ı Acem bölgesi ileri gelenlerinden oluşan bir topluluk tarafından kendisine gönderilen kaside, kıta ve rubâî nazım şekillerinde kaleme alınmış methiye şiirleri yer almaktadır. Bu şiirlere Serahs'ın ileri gelenlerinden birinin isteği üzerine cevap vermiştir. Aynı yılın Rebîü'l-evvel'inde (Ma-

¹¹⁸ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 135.

¹¹⁹ Ebû'l-Velîd (Ebû Abdurrahmân) Hassân b. Sâbit b. el-Munzir el-Hazrecî el-Ensârî Hz. Peygamber'in şairi olarak tanınan sahâbî (Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 399).

¹²⁰ Senâî, *Dîvân*, 244.

¹²¹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 136.

¹²² Senâî, *Dîvân*, 77; Hasan Gaznevî'nin *Dîvân*'ında bu kaside Behram Şah adına yazılmış olarak görünmektedir. Senâî'nin *Dîvân*'ındaki kaside ile arasında bazı beyitlerde farklılıklar bulunmaktadır (Seyyid Hasan-i Gaznevî, *Dîvân* (Tsh. Muderris-i Razavî), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1328 hş., 18.).

¹²³ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 136.

yıs/Haziran 1124) Irak Selçukluları veziri Kivâmuddîn Derguzînî Serahs'tan geçtiği zaman methini işittiği Senâî'yi görmek isteyip yanına çağırmıştır; fakat Senâî bir mektup ve bir şiir yazarak özür dilemiş ve davetini kabul etmemiştir. Şiirinde mecazlı bir ifadeyle kendisini çıplak olarak nitelendirmiş ve çıplak olanın gözü gören kişinin karşısında utanacağını söylemiştir.¹²⁴

زان بخدمت نامدم زیرا بود پیش بینا مرد عریان روی زرد

Huzurunuza gelmedim; çünkü

*Gören adamın yanında çıplak utanır.*¹²⁵

Bu ifadelerden Senâî'nin, vezirin huzuruna çıkacak bir kıyafete sahip olmadığı üstü kapalı bir şekilde ondan bir hediye, bahşış istediği anlaşılabileceği gibi aynı şiirin başka bir beytinde yer alan:

صدر تو چرخست و تن را بال سست روی تو مهرست و جان را چشم درد

Senin makamın gökyüzüdür; fakat benim bedenimin kanatları zayıftır,

*Senin yüzün güneştir; fakat canımın gözleri ağrıtmaktadır.*¹²⁶

İfadesiyle yüce bir makamda gördüğü vezir ile görüşmeye daha ziyade manen hazır olmadığı da anlaşılmaktadır. Vezir başka bir sefer Serahs'a geldiğinde yine kendisiyle görüşmek istemiştir; fakat Senâî onunla görüşmeyi tekrar reddetmiştir. Ahmet Ateş, Senâî'nin bu davetleri reddetmesini anlamak zor olduğunu; zira onun tüm yaşantısı göz önüne alındığında böyle bir davete can atarak gitmesinin beklenileceğini söylemiştir.¹²⁷

Aynı dönemlerde adına methiye söylediği başka bir vezir de Sultan Sencer'in 518 (1124) yılında Irak'tan çağırıp veziri olmasını istediği Muînüddîn Ebû Nasr Ahmed b. Fazl'dır.

دولت سلطان محمد گر ز تو ترتیب یافت ملک سلطان سنجر اکنون از تو یابد جاه و آب

Sultan Mahmud'in saltanatı eğer senden dolayı düzen bulduysa,

¹²⁴ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 136.

¹²⁵ Senâî, *Dîvân*, 93.

¹²⁶ Senâî, *Dîvân*, 93.

¹²⁷ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 137.

*Sultan Sencer'in mülkü de şimdi senden dolayı yüksek makam ve görkem bulur.*¹²⁸

Senâî bu vezirin Sultan Sencer'den hilat alması ve vezirlik makamına getirilmesi hakkında ise şu beyitleri zikretmiştir:¹²⁹

خدمت عالی معین الدین و الدنيا گزین چنگ در فضل ابو نصر احمد بن فضل زن
آن خداوندی که لطف و لفظ او را بنده اند در یمن نجم یمن و اندر عدن در عدن

Dinin ve dünyanın yardımcısı (Mu'înüddîn)'in yüce hizmetini seç,

Ebü Nasr Ahmed b. Fazl'ın cömertliğine el at.

O şah ki onun lütfunun ve lafzının kullarıdırılar,

*Yemen'de Yemen yıldızı ve Aden'de Aden incisi.*¹³⁰

Aynı yıl içinde vezir Derguzîn'in teklifini reddetmesinin ardından bu vezire böyle bir kaside sunan Senâî'nin bu şiiri kaleme almasının öncesinde veya sonrasında bu vezirle bir münasebetinin olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.¹³¹

Senâî, 518-521 (1124-1125) yılları arasında vefat eden dönemin ünlü kaside şairi Muizzî için mersiye kıtaları söylemiştir. Bu kıtaları bu yıllarda ve bizzat Horasan bölgesinde bulunduğu zamanda yazdığı kesindir.¹³² Hatta Muizzî'nin ölüm sebebi olarak Sultan Sencer'in çadırından attığı bir ok ile yaralandığı¹³³ ve uzun bir süre iyileşmeyen yarısından muzdarib olup bundan dolayı öldüğü Senâî'nin onun için kaleme aldığı şiirlerden anlaşılmaktadır.¹³⁴

گر تیر فلک داد کلاهی به معزی تازان کله اینجا غدی جان ملک ساخت
او نیز سوی تیر فلک رفت و به پاداش پیکان ملک تاج سر تیر فلک ساخت

Eğer feleğin oku Muizzî'ye bir külah verdiyse,

O külahtan burada meleğin canına yemek yapsın diye.

O da Merkür gezegenine doğru gitti ve mükâfatla,

*Meleğin okunu Merkür gezegeninin başına taç yaptı.*¹³⁵

¹²⁸ Abbâs İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Selâtin-i Bozorg Selçûkî* (Tsh. Muhammed Takî Pejûh-Yahya Zekâî), Dânişgâh-i Ustâd Fakîd, Tahran 1338 hş., 254.

¹²⁹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 138.

¹³⁰ Senâî, *Dîvân*, 247, 248.

¹³¹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 138.

¹³² Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 138.

¹³³ Rieu, 553.

¹³⁴ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 138.

¹³⁵ Senâî, *Dîvân*, 606.

Senâî, çoğunluğu Serahs'ta olmak üzere Horasan şehirlerinde geçirdiği bu zaman diliminde bir hükümdara intisap etmemiş ya da edememiş olmasına rağmen Farsça konuşan geniş bir coğrafyada itibar ve şöhret elde etmiştir.¹³⁶

Senâî'nin, daha fazla Horasan'da kaldığını gösteren bir kayda rastlamadığımız 521 (1121) yılına doğru asıl vatanına yani Gazneli Sultan Behrâm Şah'ın yönetiminde sükût içindeki Gazne'ye döndüğü söylenebilir.¹³⁷

Senâî, uzun yıllar sonra Gazne'ye dönmüştür. Gazne halkı ve şehrin ileri gelenleri tarafından ilgiyle karşılanmıştır.¹³⁸ Bu dönemde ona en yoğun ilgiyi gösteren kişi Ahmed b. Mes'ûd-i Tîşe olmuştur.¹³⁹ Senâî'nin yakın dostu ve Gazne'de yüksek rütbeli bir me-mur olan bu şahıs, Senâî'den yeni mana ve fikirlerde Horasan ve Irak bölgelerine yaptığı uzun yolculukların ürünü olan şiirlerini toplayıp derlemesini istemiştir. Gazne'deki şöhre-tine ve gördüğü hürmete rağmen dünyaya gözlerini açtığı bu şehirde garipler gibi yaşayan Senâî, yoksulluğunu bahane ederek onun bu isteğini reddetse de¹⁴⁰ Senâî'nin itirazlarını ayet ve hadislerle çürüten Ahmed b. Mes'ûd-i Tîşe onun için bir ev yaptırıp içine de do-natmıştı. Senâî'nin, kışın soğuktan ve yazın sıcaktan korunacağı bir eve sahip olmasının yanında kendi tabiri ile “feleğin üzerine alamadığı” geçim masrafları da bu şahıs tarafından karşılanmıştır.¹⁴¹ Böylece Senâî, *Dîvân*'ını bir araya getirmekle meşgul olmuş özellikle de *Hadîka* eserini derlemeye başlamıştır.¹⁴²

Ahmed b. Mes'ûd-i Tîşe'nin desteğiyle şiirlerini tasnif etme fırsatı elde eden Senâî, *Dîvân*'ının ağır ve zor anlaşılır mukaddimesinde ve *Hadîka*'sında onun yardımından ve ilgisinden bahsederek ona olan minnettarlığını ifade etmiştir.¹⁴³

Yine *Dîvân*'ının mukaddimesinin sonunda kendisine pek çok lütufta bulunan bu zat için “...Beni kendi sözleriyle ikna etti ve ben de ruhumu onun cömertliği ile mutlu ettim. Kitapla ilgili düşüncelerden bağımsız bir şekilde kendi hasbihâlimle bu kitabı yazdım ve

¹³⁶ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 137.

¹³⁷ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 139, 140.

¹³⁸ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 142.

¹³⁹ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 143.

¹⁴⁰ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 142.

¹⁴¹ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 144.

¹⁴² Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 142.

¹⁴³ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 9; Senâî, *Dîvân*, 27; Safâ, II, 557.

onun adını kıtanın sonunda zikrettim”¹⁴⁴ der ve Ahmed b. Mes’ûd-i Tîşe’nin adını zikrettiği kıta şu şekildedir:

هرگز نبوده ام نه طمع را نه پیشه را	گرچه چو تیشه از قبل توشه و تراش
هرگز نبود رنج درختان پیشه را	ورچه ز زخم تیشه من بهر یک خلال
آن کو همی ز شوشه زر ساخت تیشه را	ورچند بیش از این سر من زیر تیشه بود
خواجه رئیس احمد مسعود تیشه را	لیکن کنون ز بس کرمش زیر تیشه ام

*Gerçi Tîşe gibi hiçbir zaman tamahtan ve meslekten dolayı
Asla azığın ve kendi isteklerimin peşinde olmadım,
Ve baltamın yarasından dolayı bir kürdan için de olsa,
Asla orman ağaçları incinmemiştir,
Ve her ne kadar bundan önce benim başım baltanın altında olsa da,
O kimse sürekli o baltayı altın külçesinden yapıyordu.
Fakat şimdi cömertliğinin çokluğundan dolayı (cömertlik) baltasının altındayım,
Hâce reis Ahmed Mesud Tîşe’nin.¹⁴⁵*

Hadîkatü’l-hakîka’da ise kendisine sağladığı imkânları şöyle anlatır:

دوستی مخلص اندرین شهرم	کرد از صدق دوستی بهرم
خانه بهر من به رحمت دل	کرد و یک دست جامه خانه ز ظل

*Bu şehirde bana samimi bir dostluk (yaptı),
Dostluğun doğruluğundan beni faydalandırdı.
Benim için cömert gönlüyle bir ev
Ve inayetiyle bir elbise dolabı yaptı.¹⁴⁶*

Senâî’nin Gazne’ye döndüğünde yalnız yaşadığı söylenebilir; zira Belh’e gitmeden önce Mekke’ye yaptığı yolculuğunda işaret ettiği eşinin, oğlunun, anne ve babasının kendisiyle birlikte olup olmadığına dair bir bilgi yoktur.¹⁴⁷

Gazne’ye dönüşünden sonra şiirlerini ve bilgeliğini ortaya koymasına imkân verilen, rahatlığı ve emniyeti sağlanan Senâî, bu şehirde ömrünün sonuna kadar hikmet, mârifet, tasavvuf ve başka ilimlerle meşgul olmuştur. Bu ilimlerle meşgul olması ve bir yere

¹⁴⁴ Senâî, *Dîvân*, 36.

¹⁴⁵ Senâî, *Dîvân*, 36.

¹⁴⁶ Senâî, *Hadîkatü’l-hakîka ve Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 726.

¹⁴⁷ Safâ, II, 557.

bağlı olmayıp o günün şartlarındaki hayat tarzının ötesinde bir yaşam sürmesi, şairlik mesleği için gerekli olan övgü, methiye ve hiciv şiirleri yazmasına da engel olmamıştır. Bu yıllarda sultan ve vezir tarafından Gazne sarayında onun için her türlü imkân sağlanıp kendisine rahat bir ortam tahsis edilse de şair, çoğunlukla orada bulunmamıştır.¹⁴⁸

Senâî bir methiye şairi olarak, *Hâdika* eserinde Behrâm Şah'ın methiyesine uzun bir bölüm ayırmış ve *Dîvân*'ında 21 tanesi tamamlanmamış olsa da onun adına pek çok kaside kaleme almıştır.¹⁴⁹ En meşhur eseri *Hadikatü'l-hakika*'yı da onun adına kaleme almıştır.¹⁵⁰

Bazı tezkirelerde yer alan; ancak doğruluğu kesin olmayan bir bilgiye göre de Behrâm Şah onu kendi kız kardeşi ile evlendirmek istemiş; fakat Senâî kabul etmemiştir.¹⁵¹ *Hadikatü'l-hakika*'da yer alanaşağıdaki beyitler, Sultan Behrâm Şah'a bu konuyla alakalı mazeretini ifade etmesine nisbet edilmiştir.¹⁵²

من نه مرد زن و زر و جاهم بخدا ار كنم و گر خواهم
گر تو تاجی دهی ز احسانم بسر تو كه تاج نستانم

*Ben ne kadın ne altın ne de makam adamı değilim,
Eğer yaparsam ve istersem Allah için (yapar ve isterim).
Eğer sen bana iyiliğimden dolayı bir taç verirsen,
Senin başındaki tacı almam.*¹⁵³

Sultan ile olan muammalı münasebetinin haricinde Senâî'nin Gazne'deki çevresinin yine kadırlardan oluştuğu görülmektedir. Bu devrede methiye yazdığı kişilerden Ahmed b. Yusuf el-Şâlengî el-Haddâdî ve yine bu zatın babası kadı Yusuf b. El-Haddâdî zikredilebilir.¹⁵⁴

Senâî, iyi eğitim almış bir memur olarak yetişmesine rağmen şairlik mesleğini seçmiştir; fakat bir sultanın veya vezirin hizmetine girip saray şairi olmadığından tam bir methiye şairi olamamıştır. Bu durum eserlerinde çelişkiler meydana getirirse de o, hayatı-

¹⁴⁸ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Irân*, 245.

¹⁴⁹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 140.

¹⁵⁰ Refî'i, 8.

¹⁵¹ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 142; Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 139, 143.

¹⁵² Devletşâh-i Semerkandî, 95.

¹⁵³ Senâî, *Hadikatu'l-hakika ve Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 736.

¹⁵⁴ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 143.

nın her döneminde methiye şiirleri kaleme almıştır¹⁵⁵ ve bir methiye şairi olarak methiye yazmada karşı taraftan bir beklenti içinde olmadığını *Hadikatü'l-hakika*'sında şu şekilde ifade etmiştir:

ز انکه چون طوق منتت بکشم	لقمه خوان نعمتت نجشم
نبوم بهر طمع مدحت گوی	این نیابی ز من جز از من جوی
نه کهن خواهم از کسی و نه نو	نیک داند ز خوی من خسرو
نکنم جز ترا ثنا چکنم	کار خود کردهام بها چکنم
...	...

دل من جست ازین سرای مجاز	از نیاز خرد نه از سر ناز
...	...

مرد خرسند کم پذیرد چیز	شیر چون سیر شد نگیرد چیز

*Minnetini tasma gibi (boynuma) çektiğimden,
Nimet sofrandan bir lokma bile tatmam.
Bir şey umduğum için methiye söylemem,
Bunu bende bulamazsın, benden başkasında ara!
Kimseden ne eski isterim ne de yeni,
Hükümdar benim huyumu iyi bilir.
Senden başkasını övmem, ne yapayım,
Kendi işimin değerini biliyorum ne yapayım.
Benim gönlüm bu mecaz sarayından çıkıp gitti,
Aklın isteğinden dolayı, nazdan dolayı değil...
Kanaatkâr adam kolaylıkla bir şey kabul etmez,
Aslan doyunca başka bir şey almaz.¹⁵⁶*

Senâî, Gazne'de akaraba ve dostları tarafından üzüntüyle karşılanırsa da çoğu zaman çıplak ayaklarıyla dolaşmıştır.¹⁵⁷ Tıpkı Bağdat'ın ünlü sûfisi Bîşr-i Hâfî [150-152 (767-769)-227 (841)] gibi yeri, Allah'ın sofrası sayarak o sofraya ayakkabılarıyla basmaktan

¹⁵⁵ Ateş, "Senâî", 484.

¹⁵⁶ Senâî, *Hadikatü'l-hakika ve Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 736.

¹⁵⁷ Ateş, "Senâî", 479.

kaçınmıştır. Sadece ayakkabı giymekten değil, başına şapka takmaktan da hicap duymuştur.¹⁵⁸

Onun günlük yaşamında sıradan bir olay haline gelen çıplak ayaklarıyla dolaşması hakkında rivayet edilen olaylardan biri şu şekildedir.¹⁵⁹

Bir gün dostlarından biri ona bir çift ayakkabıyı rica minnet giydirir. Başka bir gün bu kişi ile yolda karşılaşır ve karşılıklı selamlaşmalarının ardından ayakkabıları çıkarıp ona geri verir. Bu hadiseye tanık olan birisinin sualine cevaben de:

- “Bana verdiği selam, daha önceki günlerde verdiği selamlar gibi değildi, bunun sebebi de ayakkabıdan başka bir şey değildi.” der.

Senâî’nin çıplak ve tozlu ayaklarına rağmen Gazne’nin ileri gelenleri onu ısrarla evlerine davet etmişlerdir. Bu ziyaretlerinde Senâî, ev sahibinin evi kirlenmesin diye bazen samimi bir şekilde ayaklarını uzatarak oturmuş¹⁶⁰ bazen de kendisini evine davet eden kişi ona duyduğu saygıdan dolayı ayakta durarak kendi yerine onu oturtmuştur.¹⁶¹ Senâî’nin bu denli saygı görmesi, çağdaşı şairlerle arasındaki en büyük farktır; belki de onu samimi şekilde dervişâne bir yaşama iten de bu fark olmuştur.¹⁶²

Ancak Gazne’de hem kendisine sağlanan imkânlar hem de halktan ve şehrin ileri gelenlerinden gördüğü saygı ve değer sayesinde yaşadığı bu huzur devri çok uzun sürmemiştir. Çünkü *Hadikatü’l-Hadika*’nın 2000 veya 10.000 beyitlik bir kısmını ele geçiren bazı kişiler tarafından eserin sünnet ehline aykırı olduğu iddia edilmiştir. Senâî, Gazneli şair Muhammed b. Tâhir el-Hasanî’nin yardımıyla şiirlerini bu kimselerin elinden geri almayı başarsa da hakkında çıkarılan dedikodu ve suçlamaların önüne geçememiş;¹⁶³ fakihler tarafından *Hadikatü’l-hakika*’da yer alan sözlerinden bazıları sebep gösterilerek küfür ehli sayılmıştır. Bir rivayete görede fakihler durumu Behrâm Şah’a taşımışlardır. Sultan da âlimlerin karışıklık çıkarmalarından ve olayın, halk arasında fitneye sebep olmasından çekinerek Senâî’nin aleyhinde karar vermiş ve onu hapse attırmıştır.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 142.

¹⁵⁹ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 245; Devletşâh-i Semerkandî, 96, 97.

¹⁶⁰ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 245.

¹⁶¹ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 145.

¹⁶² Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 245.

¹⁶³ Ateş, “Senâî’nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 144.

¹⁶⁴ Senâî, *Hadikatu’l-hakika ve Şerî’atu’t-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, ٧-٨; Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 143.

Bu durum üzerine Senâî kendisini korumak ve ona inananların inancını boşa çıkarmamak için eserin bir nüshasını, bir mektupla beraber Bağdat'a, Büryânger adıyla bilinen Gazneli âlim Burhâneddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır Gaznevî'ye (ö. 551/1156) göndermiştir. Bu âlim, halifenin huzurunda bu eserin fakihler tarafından incelenmesini sağlamıştır. Büryânger, incelemenin ardından da Gazne'ye iki mektup göndermiştir. İlki, bu kitabın İslam inancına uygun olduğunu, Senâî'nin itikadının bozuk olmadığını belirten bir fetvadır. İkincisi, *Hadîka*'nın bazı nüshalarında yer aldığı şekliyle Burhaneddîn'in Behrâm Şah'a hitaben kaleme aldığı, Resul-i Ekrem (a.s.) efendimizi sevenlerin düşmanlarının yine kendi zamanının âlimlerinden olduğunu belirterek bu konudaki şikâyetini dile getirdiği mektuptur.¹⁶⁵ Bu iki mektuptan sonra Senâî düşmanlarından, hakkındaki suçlamalardan ve zindandan kurtulmuştur.¹⁶⁶

Ömrünün sonuna kadar kendisi hakkında kötü konuşanlarla mücadele eden Senâî, yaşadığı zorluklar karşısında söz söylemekten geri durmamıştır. Özgür bir şekilde dünyadan ve dünyaya ait herşeyden uzakta yaşadığı dönemde dahi kendi hicvine özgü sert dilini, tıpkı bir kılıç gibi kullanmıştır. Bu kimseler de onun bu özelliğinden fırsat bulup kendisine daha ağır sözlerle yüklenerek yaşlılık devresinde Senâî'yi huzursuz etme gayretinde olmuşlar hatta onu isyana ve mutsuzluğa sürükleyerek öfke ve itirazlarla dolu şikâyet feryatları atacak derecede aciz bırakmışlardır.¹⁶⁷

ای مسلمانان خلیق حال دیگر کرده اند	از سر بیحرمتی معروف منکر کرده اند
در سماع و پند اندر دیدن آیات حق	چشم عبرت کور و گوش زیرکی کر کرده اند
...	...
پادشاهان قوی بر دادخواهان ضعیف	مرکز درگاه را سدّ سکندر کرده اند
...	...
عالمان بی عمل از غایت حرص و امل	خویشتن راسخ رء اصحاب لشکر کرده اند
...	...
مالداران توانگر کیسهء درویش دل	در جفا درویش را از غم توانگر کرده اند
...	...

¹⁶⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, ۱.

¹⁶⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, ۱; Devletşâh-i Semerkandî, 97.

¹⁶⁷ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 144.

خون چشم بیوگانست آنکه در وقت صبح
مہتران دولت اندر جام و ساغر کرده اند
تا کہ دہقانان چو عوانان قباپوشان شدند
تخم کشت مردمان بی بار و بی بر کرده اند
...
غازیان نابودہ در غز و غزای روم و ہند
...
ای سنایی پند کم دہ کاندترین آخر زمان
در زمین مشتی خر و گاو سر و بر کرده اند

*Ey Müslümanlar! İnsanlar hallerini değiştirmişler,
Saygı göstermedikleri için mağrûfu münker yapmışlar (bilineni inkâr etmişler).
Öğüt dinlemede ve hakkın ayetlerini görmede,
İbret gözünü kör ve zekâ kulağını sağır yapmışlar!...
Güçlü padişahlar, zayıf adalet isteyenlere,
Dergâhın merkezini İskender'in seddi yapmışlar...
Hırs ve emeldeki aşırı hislerinden dolayı amelsiz âlimler,
Kendilerini ordu büyüklerine köle yapmışlar...
Gönülleri fakir keseleri dolu olan mal sahipleri,
Dervişin gönlünü gamdan zenginleştirmişler...
O Sabuh (sabah vakti içilen şarap) dulların gözünün kanıdır,
Devlet büyüklerinin kadeh ve bardak içinde içtikleri.
Köylüler kaftan giyenler olarak unvan alınca,
İnsanların ektiği tohumları meyvesiz ve verimsiz yapmışlar...
Rum ve Hint savaşlarında bulunmamışlar,
Fakat Zâl'in oğlundan ve Novzer'den daha fazla iddialı olmuşlar...
Ey Senâî az öğüt ver; çünkü bu zamanda
Yeryüzünde bir avuç eşek ve ineği baş yapmışlar.¹⁶⁸*

Senâî'nin Gazne'deki inziva hayatı gurur ve benlik duygusundan da yoksun olmuştur.¹⁶⁹ Özgürlüğündeki ve dervişliğindeki aşırı gururundan dolayı, halktan çok az kimseyi sohbete layık görmüştür. Asrın büyükleri hakkında sarf ettiği iğneleyici sözlerinde,

¹⁶⁸ Senâî, *Dîvân*, 109, 110.

¹⁶⁹ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 144.

Behramşâh'a yazdığı bir mektubunda ve vezir Derguzînî'ye yazdığı mektuplarda bu kibir ve gururun sözlere yansımış hali bulunmaktadır.¹⁷⁰

Senâî, halkın çeşitli tabakalarından acı şikâyetler de dile getirmiştir. Onları azgın ve günahkâr sayarak bazısını tamamen bazısını da kısmen suçlamıştır. Her yerde gördüğü dinsiz, azgın ve akılsız insanlardan dert yanmıştır. Kendisi bir köşeye çekilerek halkın korku ve ümidinden, gam ve mutluluğundan uzak durmayı tercih etmiş, kısacası tüm âlemin mülkünden ziyade, gönül mülküne razı olmuştur.¹⁷¹

بِسْ كِه شَنِيدِي صِفَت روم و چین	خیز و بیا ملک سنائی به بین
تا همه دل بینی بی حرص و بخل	تا همه جان بینی بی کبر و کین
...	...
پای نه و چرخ به زیر قدم	دست نه و ملک به زیر نگین
...	...
عافیتی دارد و خرسندی	اینست حقیقت ملک راستین

*Rum ve Çin'in sıfatlarını çok işittin,
Kalk ve gel Senâî'nin mülkünü gör.
Hırs ve cimriliğin olmadığı tüm gönlü görmek için,
Kibir ve kinin olmadığı tüm bedeni görmek için...
Ayak yok ama gökyüzü ayaklarının altında,
El yok ama mülk yüzük taşının altında...
Bir afiyete ve kanaate sahiptir,
İşte gerçekten doğru şah budur.¹⁷²*

Senâî'nin ölüm tarihi hakkında *Hadîka* nüshalarında 525 (1131)'ten 529 (1134-1135)'a kadar çeşitli tarihler yer almakta,¹⁷³ onun hayatını konu alan kaynaklarda ise 525'ten (1131), 528 (1133-1134), 532 (1137-1138), 535 (1140-1141), 542 (1147-1148), 545 (1150-1151), 576 (1180-1181) ve 590'a (1193-1194) kadar çok farklı tarihler zikredilmektedir; fakat bunlar içinde en yaygın görüş 525 (1131) veya 535 (1140-1141) tarihi-dir.

¹⁷⁰ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 145.

¹⁷¹ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 145.

¹⁷² Senâî, *Dîvân*, 280.

¹⁷³ Savi, "Senâî", 502; Durri, 16.

Abdurrahman-i Câmî *Nefehâtü'l-üns* eserinde Senâî'nin, *Hadîka*'nın tamamlandığı 525 (1131) yılında vefat ettiğini yazmıştır.¹⁷⁴

Sa'îd-i Nefîsî, 525 (1131) yılında Gazne'de vefat ettiğini yazmıştır.¹⁷⁵ Buna delil olarak da Senâî'nin çağdaşlarından Ali er-Raffâ'nın onun vefatı hakkında *Hadîka*'ya yazdığı mukaddimede “525 yılının Şaban ayının on biri (9 Temmuz 1131), akşam namazından sonra” şeklindeki açık tarih bildiren ifadesi temel alınmıştır.¹⁷⁶

Senâî'ye ait olduğu söylenen *Tarîku't-tahkîk*'te olan; ancak hangi nüshasında yer aldığı belli olmayan aşağıdaki beyitte 528 (1133-1134) tarihi geçmektedir:¹⁷⁷

پانصد و بیست و هشت آخر سال بود کین نظم نغز یافت کمال

*Artık beş yüz yirmi sekiz yıl oldu ki,
Bu mükemmel şiirin yazımı kemale erdi.*

Ahmet Ateş, Senâî'ye isnat edilen *Tarîku't-tahkîk* ile *Hadîka* arasında üslup ve içerik farkı olduğundan bu eserin ona ait olmayacağını dolayısıyla bu beyitte geçen 528 (1133-1134) tarihinin Senâî ile veya onun vefatı ile bir ilgisi olmadığını söylemiştir.¹⁷⁸

Bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapanlardan olan ve Senâî'nin vefat tarihinin 535 (1140-1141) olduğunu söyleyen Razavî, 525 (1131) yılının Senâî'nin *Hadîka*'nın mukaddimesinde yer alan “Benim azığıma ve sanatımın fakirliğine kanaat edene kadar geçen süre kırk yıldır.” sözüyle uyumlu olmadığını¹⁷⁹ ve Raffâ'nın verdiği 11 Şaban 525 (9 Temmuz 1131) yılının Pazar'a denk gelmediğini aksine 535 (1140-1141) yılının Şaban ayının on birinin Pazar olduğunu söylemiştir. Bu hususta öne sürdüğü delil ise Senâî'nin *Hadîka*'da zikrettiği aşağıdaki ifadeleridir ve bu beyitlere göre Senâî'nin 534 (1139-1140) yılına kadar hayatta olması gerekmektedir.¹⁸⁰

شد تمام این کتاب در مه دی که در آذر فکندم این را پی
پانصد و بیست و پنج رفته ز عام پانصد و سی و چار گشت تمام

¹⁷⁴ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 150.

¹⁷⁵ Sa'îd-i Nefîsî, 76.

¹⁷⁶ Hakîm Senâî-yî Gaznevî, *Seyru'l-'ibâd ile'l-me'âd* (Tsh. Sa'îd-i Nefîsî), İntişârât-i Mecelle-i Edebî-yi Nesîm-i Sebâ, Tahran 1316 hş., ج.

¹⁷⁷ Senâî, *Seyru'l-'ibâd ile'l-me'âd*, ج.

¹⁷⁸ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 148.

¹⁷⁹ Senâî, *Mekâtib-i Senâî*, 13.

¹⁸⁰ Refî'i, 7.

Bu kitap, Dey ayında tamamlandı,
 Temelini âzer ayında atmıştım.
 Beş yüz yirmi beş geçti yıldan,
 Beş yüz otuz dört oldu tamam.¹⁸¹

Yukarıda verilen şiirin ikinci beyti *Hadika* nüshalarında değişiklik göstermektedir:¹⁸²

پانصد و بیست و چار رفته ز عام پانصد و بیست و پنج گشته تمام
 Beş yüz yirmi dört gitti yıldan,
 Beş yüz yirmi beş oldu tamam.

Hermann Ethé ve Prof. Ed. Sachaude *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library* eserinde takvimsel olarak 525 (1131) yılının Şaban ayının on birinin Pazar değil Perşembe olduğunu söylemiş,¹⁸³ Afgan araştırmacı Habîb Abdulhayyise 11 Şaban Pazar'ı 545 (1150-1151) yılında elde ettiğini yazmıştır.¹⁸⁴

Kazvînî (ö. 666-739/1268-1338) Senâî'nin vefat tarihi olarak önceleri 545 (1150-1151) tarihini zikretmiş olsa da daha sonradan 535 (1140) yılının Senâî'nin yaşam süresine daha uygun olduğunu söylemiştir.¹⁸⁵

Abdülhüseyin Zerrînkub (1923-1999) *Custucû der Tasavvuf-i Îrân* eserinde 535 (1140) yılında,¹⁸⁶ *Bâ Kârvân- Hulle*'de 62 yaşında 532 (1137-1138) yılına doğru vefat ettiğini yazmıştır.¹⁸⁷

Gence'nin meşhur şairlerinden Gencevî, Senâî ve İmâdî vefat ettiğinde elli beş yaşında olduğunu bizzat kendisi şu şekilde ifade etmiştir:

چو رفت جان عمادی به من گذاشت عماد چو شد روان سنائی به من گذاشت سنا
 تبارک الله پنجاه و پنج بشمردم به شست باشد پشتم چو شست گشته دو تا
 İmâdî'nin canı gidincesütunu bana (bu işin temellerini) bıraktı,

¹⁸¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 747.

¹⁸² Senâî, *Mekâtib-i Senâî*, 14; Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 150; Rieu, 549.

¹⁸³ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 145.

¹⁸⁴ Refîi, 8.

¹⁸⁵ Seccâdî-Şiârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 23.

¹⁸⁶ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 246.

¹⁸⁷ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 146.

Senâî göçüp gidince aydınlığı bana bıraktı.

Allah bereket versin elli beş (yıl) saydım,

Altmış geride bırakıyorum sırtım olta gibi eğildi (iki büklüm oldu).¹⁸⁸

Hülâsatü'l-eş'âr'ın müellifi Takî-yi Kâşî 545 (1150-1151) yılını¹⁸⁹, Devletşâh-ı Semerkandî *Tezkîretü's-şu'arâ*'da 576 (1180-1181) yılını Senâî'nin vefat tarihi olarak yazmışlardır.¹⁹⁰ İranlı şair, edebiyat tarihçisi ve devlet adamı Rızâ Kulî Hân Hidâyet ise 590 (1193-1194) yılını zikretmekle birlikte Razavî'nin bu konudaki görüş ve delilleri göz önüne alındığında 535 (1140-1141) yılının daha doğru görüldüğünü söylemiştir.¹⁹¹

Ahmet Ateş ve Saime İnal Savi de Raffâ'nın verdiği 525 (1131) tarihinin doğru olmadığını ispat edecek müsbet bir delil olmamasından dolayı 11 Şaban 525 (9 Temmuz 1131) tarihini onun vefat tarihi olarak kabul etmişlerdir.¹⁹²

Ömrünün sonlarına işaret olarak Senâî, on yedinci mektubunda bedeninde yaşlılık alametleri görüldüğünden, artık hayallerinin değil yalnızca onu hayal kurmaya sevk eden bir kuvvetinin kaldığından ve düşünmek için olsa dahi beklemeye tahammülü olmadığından söz etmiştir.¹⁹³

Hatta oldukça ihtiyarlayan Senâî, artık yazı yazamayacak bir duruma geldiği için *Hadîka*'nın ve *Dîvân*'ının mukaddimesini Seyyid Fazl b. Tâhir el-Hüseynî'ye yazdırmıştır.¹⁹⁴ En önemli meşguliyeti olan *Hadîka*'nın yazım ve derlemesini tamamlayamadan da oldukça uzun bir süreden sonra döndüğü Gazne şehrinde vefat etmiştir.¹⁹⁵

Bir rivayete göre Senâî'nin son sözü “Senin keremin benim hükmüme kâfidir!” olmuştur. Başka bir rivayete göre de son anında diliyle mırıldandığı sözler şu şekilde nakledilmiştir:

باز گشتم از سخن زیرا که نیست در سخن معنی و در معنی سخن

Söylediğim sözden vazgeçtim; çünkü yoktur,

¹⁸⁸ Senâî, *Mekâtib-i Senâî*, 16.

¹⁸⁹ Rieu, 549; Safâ, II, 559.

¹⁹⁰ Devletşâh-ı Semerkandî, 98.

¹⁹¹ Safâ, II, 559.

¹⁹² Savi, 502; Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 150.

¹⁹³ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 246.

¹⁹⁴ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 145.

¹⁹⁵ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 146.

*Sözde mana, manada da söz.*¹⁹⁶

Senâî'nin ölümü hakkında kaleme aldığı en iyi sözleri ise şu şiirinde yer almaktadır:

چند روزی درین جهان بودم	بر سر خاک باد پیمودم
بدویدم بسی و دیدم رنج	یک شب از آز خویش نغمودم
نه یکی را به خشم کردم هجو	نه یکی را به طمع بستودم
به هوا و به شهوت نفسی	جان پاکیزه را نیالودم
هر زمانی به طمع آسایش	رنج بر خویشتن نیفزودم
و آخرم چون اجل فراز آمد	رفتم و تخم کشته بدرودم
یار شد گوهرم به گوهر خویش	باز رستم ز رنج و آسودم
من ندانم که من کجا رفتم	کس نداند که من کجا بودم

Bu dünyada birkaç gün kaldım,

Toprağa teslim oldum.

Çok koştum ve (hep) sıkıntı gördüm,

Kendi sıkıntımından dolayı bir gece uyumadım.

Ne öfke ile birini hicv ettim,

Ne de beklenti ile birini övdüm.

Heva ile nefsimin şehveti ile

Temiz ruhumu, canımı kirletmedim.

Her zaman huzur isteğiyle

Kendi üzerimdeki sıkıntıyı artırmadım.

Ve artık ecel vaktim yaklaştınca,

Gittim ve ektiğim tohumu derdim.

Kendi cevherim yine bana geri döndü,

Artık sıkıntıdan kurtuldum ve huzurluyum.

Ben nereye gittiğimi bilmem,

¹⁹⁶ Câmi, *Nefahât'l-üns* (Çev. Lâmiî Çelebi), 372; Nureddîn Abdurrahman-i Câmi, *Mesnevî-yi Heft Evrenç*, Neşriyât-i Mektûb, Tahran 1378 hş., 693; Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 246.

*Kimse benim nerede olduğumu bilmez.*¹⁹⁷

2.2. MEZHEBİ

Senâî, ehl-i sünnet itikatında olup Ebû Hanîfe'ye tabi olarak yaşamıştır. *Hadîka* eserinde, inanç usullerinin anlatımını Ehl-i Sünnet temellerine dayandırması;¹⁹⁸ yine aynı eserinde özel ve samimi ifadelerle Hz. Ali ve oğullarını yüceltmekle birlikte Hz. Ebubekir, Hz. Osman ve Hz. Ömer'i methetmesi, İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfi'den saygı ve muhabbetle bahsetmesi,¹⁹⁹ hatta Muâviye ve Ebu Sufyan hakkında kötü söz söylemekten bir dereceye kadar sakınması, Muâviye'ye iftira atıldığına dair birtakım sözler söylemesi²⁰⁰ onun Sünnî olduğunu kanıtlamaktadır.

Hadîka'da, Hz. Ali hakkında yazdığı şiirlerden ve hatta Sultan Sencer'in mezhep sualine cevap olarak söylediği şiirden yola çıkarak onun Şîî olduğu iddia edilmiştir;²⁰¹ ancak yukarıda da ifade edildiği gibi onun bu ifadelerinden Şîî olduğunu söylemek mümkün değildir:

چون درخت دین به باغ شرع هم حیدر نشاند باغبانی زشت باشد جز که حیدر داشتن
جز کتاب الله و عترت ز احمد مرسل نماند یادگاری کان توان تا روز محشر داشتن

*Din ağacını Şeriat bahçesine Haydar (Hz. Ali) ektiği için,
Bahçıvan olarak Haydar'dan başkasını düşünmemiz çirkin olur.
Allah'ın kitabından ve Ahmed-i Mürsel'in soyundan başka,
Kıyamet gününe kadar sahip olunabilecek bir miras kalmadı.*²⁰²

Bütün bu bilgilere rağmen bazı kimseler, Senâî aleyhinde bir kanaat oluşturmak maksadıyla kendisini Şîî olmakla da itham etmişlerdir.²⁰³

¹⁹⁷ Senâî, *Dîvân*, 632.

¹⁹⁸ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 251; Savi, "Senâî", 502.

¹⁹⁹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 250; Ateş, "Senâî", 484.

²⁰⁰ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 251.

²⁰¹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 250; Ateş, "Senâî", 483.

²⁰² Senâî, *Dîvân*, 245.

²⁰³ Savi, "Senâî", 502.

2.3. ÇAĞDAŞLARI VE MEMDUHLARI

Senâî'nin çağdaşı şairlerin başında, hapiste bulunduğu sırada *Dîvân*'ını düzenleyip tertip ettiği Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân gelmektedir.²⁰⁴ Ebû Hanîfe-i İskânî, Seyyid Hasan-i Gaznevî, Muizzî, Osman Muhtârî, İmâdî, Hakîm Sûzenî, Enbârî-yi Tirmîzî ve Necîbüddîn Virkânî de çağdaşı olan diğer şairlerdir.²⁰⁵ Ayrıca mersiye söyleyip iyilik ve güzellikle adlarını zikrettiği meşhur olmamış birkaç şair de eserlerinde görülmektedir.²⁰⁶

Senâî hem Gazneli hem de Selçuklu sultanlarıyla çağdaştır.²⁰⁷

Sultan (III. Mesud) Mesud b. İbrahim (ö. 508/ 1115), babası Sultan İbrahim'in 492'de (1099) vefatının ardından tahta çıkan ve saltanatı süresince daha çok Hindistan seferleriyle meşgul olan Gazneli sultandır.²⁰⁸ Hatta Senâî'nin şiirlerinde bu sultana ait bir methiye bulunmaması, Gazne'de hamam ocağında içki içen bir sarhoşun sözüyle bu sultana yazdığı tüm şiirleri imha etmesiyle açıklanmıştır.

Babası III. Mesud'un vefatından sonra ortaya çıkan taht mücadelesinin ardından o zaman Selçukluların Horasan meliki olan Sencer'in (Sultan Sencer) desteğiyle tahta oturan Behrâm Şah 511 (1117) yılından vefat ettiği 552 (1157) yılına kadar hüküm süren, gazneli sultandır.²⁰⁹ Senâî'nin *Dîvân*'ında ve *Hadîka*'sında bu sultan adına yazılmış pek çok methiye şiiri yer almaktadır.

Senâî, Büyük Selçuklu Devleti'nde 20 yıl meliklik yaptıktan sonra 513 (1119) yılında tahta oturan ve kendi kavmi Oğuzlar'ın elinde üç yıl süreyle yaşadığı esaret hayatının ardından 551 (1156) yılında vefat eden Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Sultan Sencer'in²¹⁰ de adına şiirler söylemiştir.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Ebû'l-Ferec Rûnî gibi şairlerin de memduhu olan vezir Sîkat el-Mülk Tâhir b. Ali ile iki tane mektup yazdığı vezir Kıvâmuddîn Ebulkâsım Nâsır Derguzînî şiirlerinde övdüğü çağdaşı şahsiyetlerdendir. Ayrıca Senâî'nin methiye söyle-

²⁰⁴ Safâ, II, 564.

²⁰⁵ Devletşâh-i Semerkandî, 78.

²⁰⁶ Safâ, II, 564.

²⁰⁷ Seccâdi-Şiârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 13.

²⁰⁸ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 482.

²⁰⁹ Merçil, 482.

²¹⁰ Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 371.

diği çağdaşı âlimlerin, kadıların ve devlet büyüklerinin halleri ve isimleri, Razavî'nin tashihini yaptığı *Dîvân*'ın mukaddimesinde yer almaktadır.²¹¹

2.4. ESERLERİ

Senâî'nin eserleri, ona ait olanlar ve ona isnat edilenler şeklinde iki grupta incelenebilir.²¹²

2.4.1. Kesin Olarak Senâî'ye Ait Olanlar

2.4.1.1. *Dîvân*

Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecma' u 'l-fusahâ*'da divanın beyit sayısının otuz bin²¹³ olduğunu, Devletşâh-ı Semerkandî ise *Tezkîretü 'ş-şu 'arâ*'da otuz bin beyitten fazla olduğunu yazmıştır.²¹⁴ Ancak kaside, gazel, terkiibend, terciibend, kıta ve rubai nazım şekillerinde kaleme alınan divanın elimizde bulunan nüshalarının beyit sayısı 13346'dır.²¹⁵ Razavî'ye göre beyitlerin sayısı 13780'in üzerindedir.²¹⁶ *Divan*'da, 311 kaside, 6 terkiibend, 2 musammat, 400 gazel, 179 kıta ve 537 rubai yer almaktadır.²¹⁷ *Divan*, zühd ve kalenderlik ile ilgili şiirler, methiyeler, gazeller, hicivler, mersiyeler, kıtalar ve rubâiler bölümlerinden oluşmaktadır.²¹⁸

Divan'da yer alan şiirlerin başlıca konularını; hakikatler, maârif, dünyayı terk etme, Senâî'nin tarikat ve sülûk ehli kimselere sesleniş ve dünya ehlini kınaması oluşturmaktadır.²¹⁹ Kasidelerin bir bölümü methiye şiirleri iken diğer bölümü, vaaz niteliğinde bir çeşit öğreti şiirleridir.²²⁰

²¹¹ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 13.

²¹² Refî'î, 11.

²¹³ Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecma' u 'l-fusahâ*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1382 hş., 713.

²¹⁴ Devletşâh-ı Semerkandî, 78; Rieu, 551.

²¹⁵ Savi, "Senâî", 503.

²¹⁶ Durrî, 16.

²¹⁷ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 21.

²¹⁸ Beşîr, 77.

²¹⁹ Devletşâh-ı Semerkandî, 78.

²²⁰ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i 'Irân*, 246.

Senâî, *Divan*'ının mukaddemesinde sırf eserlerini bir araya getirebilsin diye kendine maddî olanaklar sağlayan Ahmed b. Mesud-i Tîşe'yi son derece övmüş ve yardımlarından dolayı teşekkür etmiştir.²²¹

2.4.1.2. *Hadîkatü 'l-hakîka*

Senâî'nin irfânî öğretilerini içeren ve tasavvufi şiir alanında kaleme alınmış eşsiz bir eseridir. Eser, hafif bahrinde (فاعلاتن مفاعلن فعطن) ve mesnevi nazım şeklinde kaleme alınmıştır.²²² Gazneli hükümdarı Sultan Behrâm Şah adına yazılan eser, on babdan oluşmaktadır.²²³ Senâî'nin *Hadîkatü 'l-hakîka* ismini verdiği bu eser, *Fahrnâme* adıyla da bilinmektedir. Mevlânâ ise *Mesnevî*'sinde bu eseri *Îlâhinâme* olarak adlandırmıştır:

آنچنان گوید حکیم غزنوی در الهی نامه گر خوش بشنوی
کم فضولی کن تو در حکم قدر در خور آمد شخص خر با گوش خر
Öyle söyler Hakîm Gaznevî,
Eğer iyi dinlersen Îlâhînâme'de.
Sen kader hakkında gereksiz hükmetme,
Eşeğin kulağı eşeğin kendi şahsına yakışır.²²⁴

Senâî beyit sayısı hakkında eserin iki yerinde açık bir şekilde 10.000 beyit ifadesini zikretmiştir ve yaygın görüş de budur; fakat Abdullatîf Abbâs, *Hadîka*'ya yazdığı şerhde 12.000 beyitten söz etmektedir. Buradan eserin Bağdat'a gönderildiğinde on bin beyit olduğu; ancak sonradan beyit sayısına ilaveler yapıldığı sonucu çıkmaktadır.²²⁵

Senâî, eseri *Hadîka* ile kendisi hakkında ileri sürülen iddaları ortadan kaldırmak maksadıyla eserden bir bölümü Bağdat'ta bulunan Buryânger adıyla bilinen Gazneli âlim Burhâneddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır Gaznevî'ye göndermesini *Hadîka*'da şu şekilde ifade etmiştir.²²⁶

تو بیغداد شاد و من ناشاد خود نگویی و را رسم فریاد
سال و مه ترسناک و اندهگین مانده محبوس تربت غزنین

²²¹ Ali Asgar Beşîr, *Seyrî der Mulk-i Senâî*, İntişârât-i Beyhakî, Tahran 1356 hş., 77.

²²² Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 247.

²²³ Rieu, 550; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2012, 474.

²²⁴ Senâî, *Hadîkatü 'l-hakîka ve Şerî'atu 't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, ۷.

²²⁵ Senâî, *Hadîkatü 'l-hakîka ve Şerî'atu 't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, ل-ج, Durî, 17.

²²⁶ Rieu, 550; Safâ, II, 562.

...

این کتابی که گفته ام در پند
گر چه بسیار دیده ای تألیف
هر چه دانسته ام ز نوع علوم
آنچه نص است و آنچه اخبارست
اندرین نامه جملگی جمعست

...

یک سخن زین و عالمی دانش

...

این سخن را مطالعت فرمای
جاهلان جمله ناپسند کنند
و آنکه باشد سخن شناس و حکیم

...

چون رخ حور دلبر و دلبند
هیچ دیدی بدین صفت تصنیف
کرده ام جمله خلق را معلوم
وز مشایخ هر آنچه آثارست
مجلس روح را یکی شمعست

...

همچو قرآن پارسی خوانش

...

نیک و بد در جواب باز نمای
وز سر جهل ریشخند کنند
همچو قرآن نهد ورا تعظیم

Sen Bağdat'ta mutlusun; fakat ben mutsuz,

Hiç demiyorsun bir yardım edeyim buna.

Yıllar, aylarca korkarak ve üzümlere,

Gazne toprağında hapis kalmışım...

Öğüt üzerine söylediğim bu kitap,

Huri yanaklı dilber ve sevgili gibidir.

Her ne kadar yazılı çok kitap görsen de,

Bu sıfatta bir tasnifi hiç görmemişsindir.

İlimden bildiğim her ne varsa,

Hepsini halka bildirmişim.

Kur'an ve hadisten her ne varsa,

Şeyhlerden bize ne miras kaldıysa.

Bu kitapta hepsini bir araya getirmişim,

Bunlar ruhun meclisi için bir mumdur...

Bunun bir sözü bir âlem bilgiye eş değerdir,

Bunun Farsça Kur'an olduğunu düşün...

Bu sözleri iyice değerlendir,

İyi veya kötü olanları bana anlat.

*Cahiller tümünü beğenmemelik ediyorlar,
Cehaletten dolayı alay ediyorlar.
Ama sözden anlayan ve hakîm olan,
Ona Kur'an gibi saygı gösterir.*²²⁷

Ali er-Raffâ'nın yazdığı mukaddimeye göre Senâî, eserine 524 (1130) yılının Azer ayında (21 Kasım-22 Aralık) başlamış ve 528 (1133) yılının Dey ayında (21 Aralık-21 Ocak) tamamlamıştır.²²⁸ Ancak eserin bazı yazmalarında birbirinden farklı beyit sayılarının bulunması, konuların tertibinde birlik ve bütünlüğün olmaması eserin son tanziminin şairin ölümünün ardından yapıldığını göstermektedir.²²⁹

İran tasavvuf edebiyatında ilk önemli tasavvufî mesnevi olan *Hadîka*, dönemin hikmet ve tasavvuf konularına da yer veren bir tasavvuf ansiklopedisi özelliği taşımaktadır.²³⁰ Eserde Allah, peygamber, sahabenin övülmesini içeren bölümlere ilave olarak tevhid, ilim, hikmet, ahlak ve aşk konularının birtakım hikâyelerle şiir dizelerine aktarıldığı bölümler vardır.²³¹ On babdan oluşan eserin birinci babı tevhid ile başlayıp tenziye ve takdisle ilerlemektedir. Allah'a yönelmenin ve gayrisına yüz çevirmenin gerekliliğinden, soyutlanmadan ve sülûktan bahsetmektedir.²³² Tevekkül meselesinde de âlemin sırlarla dolu bir yer olduğunu ve ârifin bu rumuz ve işaretleri anlaması gerektiğini vurgulamaktadır. İkinci bab, kelâm ilmi hakkındadır. Üçüncü babda nübüvvetten bahsetmektedir. Tüm peygamberleri, Hz Muhammed'in öğrencisi olarak isimlendirmektedir. Hakikat binasının mühendisi saydığı Hz. Muhammed'in getirdiği dinin, tüm dinleri içine aldığını belirttiği bölümün sonunda halifeleri de övgüyle yâd etmektedir.²³³ Dördüncü bab akıl meselesi üzerinedir ve o akıllı, Kur'an'a ve Peygamber'in sözüne feda etmekte, hiçbir şeyi onlardan daha üstün tutmamaktadır. Bu babda, gökyüzünün altında bulunan şeylerin tamamının aklın hizmetçisi olduğu sözünün tasdiki yer alsa da Senâî'nin bu konudaki görüşü aklın; gözün ve peygamberliğin nuru olduğudur.²³⁴ Bir sonraki bab ilmin fazileti hakkındadır. Senâî ilmi, dine ve akla dayandırmaktadır. Ona göre ilim, insanı Allah'a götürmeli, mala, nefse ve makama değil. Bunun şartı da ameldir. Yedinci bab aşk üzerinedir ve kalpten,

²²⁷ Safâ, II, 562; Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 744, 745.

²²⁸ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeğ-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 21.

²²⁹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 247; Durri, 17.

²³⁰ Rieu, 550; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 474.

²³¹ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 474.

²³² Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 249; Durri, 18.

²³³ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 250.

²³⁴ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 251.

âlemlerden ve onlarla ilgili mevzulardan bahsetmektedir. Sonrasında Behrâm Şah’a, vezirlerine ve devletin ileri gelenlerine methiyeler söylediği ve sanki eserin nazmı tamamlandıktan sonra içine yerleştirilmiş gibi eserden bağımsız bir şekilde duran ve nefisten bahsedilen bir bölüm yer almaktadır. Son iki bölümde ise Senâî’nin kendi halleri üzerine söylediği sözler yer almaktadır.²³⁵ Bölümler hakkında daha ayrıntılı verilecektir.

Senâî vefat ettiğinde henüz tasnif ve tertibi yapılmamış olan *Hadîka*’yı, Behrâm Şah’ın talimatıyla Ali er-Raffâ bir araya getirmiş ve esere bir mukaddime eklemiştir.²³⁶

Hadîka, üstü kapalı ifadeler ve veciz sözler içermesi, mükerrer konulara yer vermesi ve bazı konularının şerhe ihtiyaç duyması sebebiyle zaman zaman eleştirilmiştir.²³⁷ Araştırmacılara göre mana ve lafızda eşsiz olan *Hadîka*’nın şerhe muhtaç olmasının sebebi, Senâî’nin eserde görüşlerini yenilemeyi başaramamasıdır. Bu nedenle de bazı konuları, daha anlaşılır sözlerle, misal ve kanıtlar içeren beyitlerle ifade edememiştir. Ayrıca *Hadîka*’da bir manzume planının olmaması belirgin şekilde göze çarpmaktadır. Parçalar arasında tür benzerliğinin yokluğu, sözü uzatarak kitabı sıkıcı hale getirecek derecede yer yer tekrarların yapılmış olması, yine şairin nihai görüşünü eserde geliştirip yenileyemesinden kaynaklanmıştır.²³⁸

Mevlânâ *Mesnevî*’sinde, Senâî’nin sözlerinden bir bölümün şerh ve yorumuna yer vermiştir. Aynükdât el-Hemedânî, *Temhîdât* eserinde isim vermeden Senâî’nin şiirlerinde imalı bir şekilde hicvettiği kişileri yine isim vermeden zikredip üstü kapalı olarak onlar hakkında bir nevi şerh beyanında bulunmuştur.²³⁹

Hadîka’nın beyitlerinin şerhi, Aynükdât’tan sonra da defalarca âlimler ve mutasavvıflar tarafından yapılmıştır ve o sözlerin tefsiriyle alakalı pek çok söz söylenmiştir. Râmtî’nin sözlerinden oluşan *der Reşehât-i ‘Aynü’l-hayât*, *Hadîka* hakkında kaleme alınmış bir çeşit şerh olarak anılmaktadır. *Gülşen-i Râz*’ın ünlü şârihi Şeyh Muhammed Lâhicî, Nîmetullah’ın şeyhlerinden Hâce Molla Rızâ Kevser-i Hemedânî ve Kutbuddîn Eşkûrî *Hadîka*’nın beyitleri hususunda birtakım şerhler yapmışlardır.²⁴⁰ Abdullatîf Abbâs’ın da *Hadîka* üzerine hicrî on birinci asırda *Letâîfü’l-hakîka* isminde kaleme aldığı

²³⁵ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 252.

²³⁶ Safâ, II, 562.

²³⁷ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 247.

²³⁸ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 249.

²³⁹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 247.

²⁴⁰ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 247.

bir şerhi vardır ve Razavî bu şerhin üzerine kendi görüş ve değerlendirmelerini ekleyerek basılmasını sağlamıştır.²⁴¹ Ayrıca *Mesnevî-yi Mevlevî* üzerine de bir şerh yazan Abdullatîf Abbâs, *Mesnevî-yi Mevlevî*'nin *Hadîka* üzerine yazılmış bir şerh olduğunu ifade etmiştir.²⁴²

Hadîka; tevhid, irfân, ahlak konularında irfânî öğreti şiirlerinden oluşmaktadır. Eserde ayetler, hikmetli ve irfânî sözler iç içe girmiştir.²⁴³ Yazım tarzı okuyucuya tıpkı bir öğretmen gibi dokunmakta ona yol göstermektedir. Okuyucu da kendini onunla konuşan ve onunla işiten bir öğrenci olarak görmektedir. Eserde pek çok tasavvufi eserde olmadığı şekilde zevkten ve hayallerden yana birtakım üstünlükler bulunmaktadır. Şöyle ki; misallerin veya hikâyelerin nazmı ya da teşbihlerin getirilmesi okuyucuyu doğruca şiirden çıkarıp hayallere sürüklemektedir.²⁴⁴ Yine *Hadîka*'da edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, hikmet, irfan, mantık, kelam, tarih, burçlar ve tıp ilimlerinin her birine iyice vakıf olunmuş bir incelik bulunmaktadır ve bu inceliğe ilave olarak eser, edebî sanat unsurlarından da yoksun değildir.²⁴⁵

Ayrıca *Hadîka* baştanbaşa hikmet, bilgelik, şeriat, din, Kur'an, seyr u sülûk, zühhd ve takvâdır. Toplum, adalet, rintlerin hâkimiyeti ve hayat düsturu gibi çeşitli meseleler, bu mesnevide latif ve sade cümlelerle şiir haline gelmiştir.²⁴⁶ Hikmet, hakikat ve tarikat bahçesinin adeta çimenleri olan bu şiirlerin çoğunluğu, Senâî'nin diğer eserlerinde ve mektuplarında yer alan tevhid ve tasavvufla ilgili görüşlerine şahitlik etmektedir.²⁴⁷

Varlığın tanınması ve hakiki varlık olan Allah'a ulaşılması ile ilgili *Hadîka*'da yer alan varlık, akıl, akıl sahibi olma, aşk, muhabbet gibi konular eserin felsefî yönünü göstermektedir.²⁴⁸

Hadîka'da varlık, ilahi zat ve sıfatların tecellisidir. Buna göre Allah'tan gayri her şey batıldır, yoktur. *Hadîka*'da varlık ve varlığın meydana gelmesi konularının ele alını-

²⁴¹ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 22.

²⁴² Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-u Irân*, 255; Durrî, 11.

²⁴³ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 137; Tuğyânî, 1.

²⁴⁴ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 137.

²⁴⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, ٤.

²⁴⁶ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 22.

²⁴⁷ Devletşâh-i Semerkandî, 97.

²⁴⁸ Metin Yasa, "Felsefe Yapmanın Üç Temel Dinamiği: Akıl, Nefret, Aşk", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, Samsun 2003, 201.

şına bakıldığında tasavvufî ziyade felsefî ifadeler görülmektedir.²⁴⁹ Ayrıca *Hadîka*, Senâî'nin ömrünün sonlarında kaleme alınmış bir eser olduğundan Senâî'nin felsefî görüşlerine daha fazla yer verdiği eserdir.²⁵⁰ Bu eserde Senâî'nin felsefede Yeni Eflâtuncuların ve İhvân-ı Safâ'nın görüşlerinin etkisinde kaldığı görülmektedir.²⁵¹

Senâî, *Hadîka*'da vahdet-i vücûd terimini doğrudan kullanmamaktadır. Bunun yerinde 18 beyitte vahdet-i vücûd düşüncesini ortaya koyan dolaylı kelimelere ve *Hallâc*'ın “enel-Hak” ifadesine yer vermiştir. Senâî'ye göre vahdet makamı kul için tek amaçtır ve bu makama ulaşabilen insan-ı kâmilidir.²⁵² İlahî emir üzerine dünyaya gönderilen insan bu toprak zeminde var olmak için değil, yokluğu tecrübe edip bekâ makamına ulaşmak için bulunmaktadır.²⁵³

Hadîka'da varlık ve vücud mertebeleri için nûr,²⁵⁴ nakş ve nakkaş tabirleri kullanılmaktadır. Buna göre tüm varlık Allah'ın sanatının eseridir. Başka bir tabirle varlık bir aynadır ve aynada tasvir edilen şey aslında Allah'ın zatının kendisidir.²⁵⁵ Allah varlığı yoktan yaratmıştır ve her şey Allah'ın ol demesiyle meydana gelmektedir.²⁵⁶ Varlık aynasında görülen Allah'ın tecellilerinden başka bir şey değildir. İnsan-ı kâmil olmak, varlık aynasında sadece Allah'ı temaşa etmektir. Sûret, maşuktur ve âşığın maşuğu gördüğü suret, insan-ı kâmilin vücud aynasıdır.²⁵⁷ Hakiki varlık Allah'tır ve O, her varlığın tek kaynağıdır. Allah'ın varlığı mukaddestir ve sayıdan, şekilden ve mekândan uzaktır.²⁵⁸

همه از صنع تو مکان و مکین همه در امر تو زمان و زمین

Mekân ve ikamet edenlerin hepsi senin sanatının eseridir,

*Zaman ve zeminin tamamı senin emrindedir.*²⁵⁹

مادت او زکهنه و نو نیست اوست کز هستها به جز او نیست

²⁴⁹ Ali Rıza Muzafferî, Ali Dilâi Milân, “Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka”, *Zebân ve Edeb-i Farsî-yi Dânişgâh-i Tebrîz*, S. 228, Tebriz 1392 hş., 181.

²⁵⁰ Muzafferî-Milân, “Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka”, 180.

²⁵¹ Muzafferî-Milân, “Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka”, 179.

²⁵² Vâhiddust-Rahmetî, “Berhî ez Vücûh-i Temâyiz-i Mutûn-i İrfânî Nisbet be Âsâr-ı Gayr-ı İrfânî”, 222.

²⁵³ Felûr Velîpûr Çehârdehçerik, Rızâ İlâhîmeneş, “Vahdet-i Vucûd ez Didgâh-i Hakîm Senâî-yi Gaznevî”, *Faslnâme-i Tahsisî-yi İrfânî-yi İslâmî*, 10 (40), 1393 hş., 223.

²⁵⁴ Muzafferî-Milân, “Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka”, 171.

²⁵⁵ Muzafferî-Milân, “Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka”, 172.

²⁵⁶ Muzafferî-Milân, “Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka”, 173.

²⁵⁷ Vâhiddust-Rahmetî, “Berhî ez Vücûh-i Temâyiz-i Mutûn-i İrfânî Nisbet be Âsâr-ı Gayr-ı İrfânî”, 222.

²⁵⁸ Sâre Yezdânfer, “Berresî-yi Istilâhât-i İrfânî-yi Müşterek der Hadîkatu'l-hakîka ve Menâkibu'l-ârifin”, *İrfânîyyât der Edeb-i Fârsî*, 3/11, Hemedan 1391 hş., 181.

²⁵⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 60.

*O'nun varlığının kaynağı eskiden ve yeniden değildir,
Varlıklar O'ndandır, O'ndan başkası yoktur.*²⁶⁰

دادۀ خود سـ پـهر بسـ تـاند نقـش الله جـ لـودان مانـد
*Kendi verdiği gökyüzünü almaz,
Allah'ın nakışı ebedi kalır.*²⁶¹

Hem tasavvufun hem de felsefenin temel konularından olan akıl, *Hadika*'nın ilk beytinde şu şekilde yer almaktadır:²⁶²

ای درون پـرور بـرون آرای وی خـردبخش بیـخـرد بخشای
*Ey içi besleyip dışı süsleyen,
Akılsız akıl bahşeden.*²⁶³

Hadika'da akıldan ezel âleminde ilk yaratılan varlık olarak bahsedilmektedir.²⁶⁴

عقل در منـزل ازل ز اول آخرش اولست همچـو ازل
*Akıl ezel menziline ilktir,
Sonu da ezel gibi evveldir.*²⁶⁵

Hadika'da varlığın ilk maddesi olan heyûlâ yani öz, kuvvetin kaynağı olarak ifade edilmektedir. Bu öz, varlığın dışında yer alan surete büründüğünde hareketin kaynağına dönüşmektedir.²⁶⁶

کان وجودی که بیـ زبان باشد از هیـولی عقل و جان باشد
*Varlık hazinesi dilsiz olur,
Heyûlâ'dan akıl ve ruh olur.*²⁶⁷

Hadika'nın ilk bölümlerinde özellikle dördüncü babda akıl ve akıl sahibi övülürken sonraki bablarda adeta akılla bir mücadele içine girilmektedir.²⁶⁸ *Hâdika*'nın altıncı ba-

²⁶⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 66.

²⁶¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 67.

²⁶² Meryem Huseynî, *Şerh-i Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî*, Dânişgâh-i Zehrâ, Tahran 1387 hş., 28.

²⁶³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 60.

²⁶⁴ Muzafferî-Mîlân, "Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka", 177.

²⁶⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 296.

²⁶⁶ Muzafferî-Mîlân, "Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka", 180.

²⁶⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 347.

bında aklın görevi, külli akıl da denilen nefis-i külliye atfedilmektedir.²⁶⁹ Buna göre akıl yoluyla nefis-i külliye yani tüm varlığın özüne ulaşılmış olmaktadır.²⁷⁰

دل زیرک میان لوز بود دل نادان چو پوست گوز بود

Akıllı gönül, badem içi olur,

*Cahil gönül ise cevizin kabuğu gibi olur.*²⁷¹

Akıl, Allah'ın zatının kavranmasında yeterli değildir. Akıl yoluyla vuslat uzun, aşkla kısa ve hızlıdır. Bu nedenle aklın devamı aşk olmalı ve aşk ile benlik öldürülüp ebedi hayat elde edilmelidir.²⁷² Akıl, mârifette ve Hz. Peygamber'i övmeye de yetersizdir.²⁷³ İlâhi aşk, akıldan üstün olduğundan Allah'ın dergâhında akıl bir kenara bırakılmıdır. Akıl, tehlikelerden kaçmayı ve rahatlığı isteyen, aşk ise sıkıntı ve gamlarla yol almayı hedefleyendir.²⁷⁴ Ayrıca, varlığı ve varlığın kaynağını bilmek olan mârifetin ve vahdet-i vücûd kavramının kaynağı da aşktır.²⁷⁵ Aşk, Allah'ın varlığı yaratmasının esasıdır.²⁷⁶

Hadîka'nın beşinci babı aşk ve mecâzi aşk hakkındadır. Bu babda, insan ile masiva arasında tanımlanan ve temel unsuru güzellik olan mecâzi aşk, nefisten kaynaklandığı için değersiz görülmektedir.²⁷⁷

تابه زیر زمانه کهنست نفیس در آرزو مراغه زنست

Köhne dünyanın altında olduğu sürece,

*Nefis arzulara yuvarlanır.*²⁷⁸

نفس در پیش عشق سگداریست نفس در راه عشق بیکاریست

²⁶⁸ Ali Sinâ Rahşendemend, Asgar Dâdbih, Sa'îd-i Hamîyân, "Nigâhî-yi İcmâlî be Kârkerd-i 'İşk ve 'Akl der Endîşe-yi İbn Arabî, Mevlevî ve Senâî", *Mecelle-i Zebân ve Edebiyyât-i Farsî*, S. 15, Tahrân 1398 hş., 34.

²⁶⁹ Muzafferî-Mîlân, "Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka", 178.

²⁷⁰ Muzafferî-Mîlân, "Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka", 179.

²⁷¹ Senâî, *Hadîkatu 'l-hakîka ve Şerî'atu 't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 347.

²⁷² Rehşendemend, Dâdbe, Hamîyân, "Nigâhî-yi Ecmâlî be Kârkerd-i İşk ve Akl der Endîşe-yi İbn Arabî, Mevlevî ve Senâî", 36.

²⁷³ Huseynî, 28.

²⁷⁴ Huseynî, 29.

²⁷⁵ Rehşendemend, Dâdbe, Hamîyân, "Nigâhî-yi Ecmâlî be Kârkerd-i İşk ve Akl der Endîşe-yi İbn Arabî, Mevlevî ve Senâî", 38.

²⁷⁶ Rehşendemend, Dâdbe, Hamîyân, "Nigâhî-yi Ecmâlî be Kârkerd-i İşk ve Akl der Endîşe-yi İbn Arabî, Mevlevî ve Senâî", 39.

²⁷⁷ Rehşendemend, Dâdbe, Hamîyân, "Nigâhî-yi Ecmâlî be Kârkerd-i İşk ve Akl der Endîşe-yi İbn Arabî, Mevlevî ve Senâî", 40.

²⁷⁸ Senâî, *Hadîkatu 'l-hakîka ve Şerî'atu 't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 336.

*Aşkın yanında nefis, köpek sahibidir,
Aşk yolunda nefis işsizdir, avaredir.*²⁷⁹

Hadîka, başta Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221) ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî (ö. 672/1273) olmak üzere bu sahada pek çok mutasavvıf şairi etkilemiştir. Aynı şekilde Hâkânî'in *Tuhfetü'l-İrâkeyn*, Nîzâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr* isimli mesnevilerinin yanında, tasavvuf alanında pek çok eserin yazılmasında da tesiri olmuştur.²⁸⁰

Hadîka, konularının taşıdığı değer, nazım şekli ve üslubu ile Senâî daha hayatta iken şöhet bulmuştur. Asrın âlimleri, edipleri, belâgatçıları, şairleri ve tasavvuf şeyhleri tarafından ilgi duyulup her birinin kendi meclislerinde ondan şiirler söyleyip sohbet mevzularına dâhil ettikleri bir eser olmuştur. Bu vesile ile de uzak diyarlara yayılması sağlanmıştır. Gerek halkın ve gerekse üst tabakadan kimselerin nezdinde özel bir değer kazanmıştır.²⁸¹

2.4.1.3. *Seyrû'l-'ibâd ile'l-me'âd*

Senâî'nin Serahs'ta bulunduğu sırada kendisine intisap ettiği Horasan kadısı Muhammed b. Mensûr es-Serahsî adına kaleme aldığı eser, diğer mesnevileri gibi *Hadîka* ile aynı vezinde, hafîf bahrinde ve mesnevi nazım şeklindedir. Bu manzumenin beyit sayısı yedi yüz beytin üzerindedir. Sa'îd Nefisî tarafından tashihi yapıp mukaddime eklenerek 1316/1898 yılında Tahran'da basılmıştır. Eser, temsiller yoluyla insanın yaratılışından, nefis ve aklın mertebelerinden ve ahlaki meselelerden bahsetmektedir.²⁸² Bu mesneviye Hermann Ethé *Kenzu'r-rumûz*, Şemseddin Sâmî *Rumûzü'l-enbiyâ* ve *Künûzü'l-evliyâ* ismini vermişlerdir.²⁸³ İnsanın diğer âlemdeki yolculuğu, orada iyilerin ve kötülerin müşahedesi tıpkı İtalyan şair Dante'nin (1265-1321) *Komedi İlâhi*'sindeki gibi nazımla bir araya getirilmiştir.²⁸⁴ Ruhani olarak gerçekleşen cennet ve cehenneme yolculuk mevzuunda bu eserle Senâî, bir dereceye kadar Muizzî ve Dante'nin öncüsüdür.²⁸⁵

²⁷⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şeri'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 336.

²⁸⁰ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 474.

²⁸¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şeri'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 1b.

²⁸² Safâ, II, 563.

²⁸³ Savi, "Senâî", 503.

²⁸⁴ Seccâdî-Şiârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 22.

²⁸⁵ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 138.

Eser, yirmi sekiz bölüme ayrılmıştır ve her bölümün başlığı bölüm içeriğini tamamen özetler niteliktedir. Tasavvufi mesnevilerin ilk örneklerinden olan eserin büyük bir kısmı sûfilîğin alegorik bir biçimde anlatılmasından oluşmaktadır. Üslubu açık ve akıcıdır. Lafzî ve manevî sanatlara da yer verilmiştir. *Menâzilü's-sâirîn*'de Hâce Abdullah Ensârî'nin tasvirlerle belirttiği son hedefe götüren duraklar bu eserde tablo halinde verilmiştir. Bu tarz hikâyeler ve anlatım tarzı Senâî'den sonra tasavvuf öğretisinin karakteristik özelliği olmuştur ve ondan sonra bu eserdeki yapıyı mükemmelleştirip *Mantıku't-tayr*'da didaktik manzumelere dönüştüren Ferîdüddin Attâr olmuştur.²⁸⁶

Nefsin seyrinden ve ruhanî bir yolculuktan bahseden eser, birtakım işaretler ve rumuzların kullanılmasıyla, alanında eşsiz bir yapıt olarak düşünölmeye layıktır; ancak Senâî'nin ruhî değişiminde çok büyük rolü olan Muhammed b. Mensûr es-Serahsî'yi eserde methederken, bazı beyitlerde Allah'ın sıfatlarını ona nispet edecek derecede fazlasıyla abartmıştır.²⁸⁷

Bu manzumenin bazı konuları ile *Hadîka*'nın sekizinci ve dokuzuncu babları arasında benzerlikler bulunmaktadır.²⁸⁸

2.4.1.4. *Kârnâme-i Belh*

Senâî'nin ilk mesnevisidir. Belh'te yaşadığı zaman söylemiştir. Diğer bir adı *Mutâyibenâme*'dir. Bu ismi almasının sebebi, şairin bu eserde mizah yoluyla bazı dostlarıyla şakalaşmasıdır. Hadîka ile aynı vezin ve bahirde kaleme alınmıştır. Eserin ilk bölümünde bir saray şairi gibi Senâî, Sultan Mesud b. İbrahim'in hayatını ve devrini anlatmaktadır.²⁸⁹

Eser, başta Sultan Mesud b. İbrahim, saray ileri gelenleri, askerler ve bazı Gazneli şairler hakkında kaleme alınan methiyelerden, toplumsal konuları ele alan ve toplumun bazı kesimlerini mizah yoluyla eleştirmek için söylenen şiirlerden oluşmaktadır. Bu esere

²⁸⁶ Savi, "Senâî", 503.

²⁸⁷ Refî'i, 12.

²⁸⁸ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 138.

²⁸⁹ Senâî, *Seyrû'l- 'ibâd ile 'l-me 'âd*, 5.

ait bir tane nüsha bulunmaktadır.²⁹⁰ Sultan Mesud b. İbrahim 508/1114'de vefat etmiştir. Bu nedenle eserin bu tarihten önce tamamlanmış olması gerekmektedir.²⁹¹

Şairin biyografisi açısından önemli olan bu mesnevi dört yüz doksan yedi beyitten oluşmaktadır. Mizahî hicvin öne çıktığı eser, önce 1332 (1913) yılında Gazne'de Gulâm-i Cilânî Celâlî tarafından, sonra da Tahran'da 1334'te (1915) Müderris-i Razavî tarafından yayımlanmıştır.²⁹² 1318 (1900) yılında Cihân Numâyî Kütüphanesi de bu kısa manzume-den *Kârnâme-i Belh Ârif Rabbânî Hakîm Senâî-yi Gaznevî* adıyla bir eser yayınlamıştır; ancak bu *Kârnâme-i Belh* değildir ve Senâî ile de alakası yoktur, belki de Şefânî-yi İsfahânî'nin *Nemektân-i Hakikat*'inin bir nüshasıdır.²⁹³

2.4.1.5. *Senâîâbâd*

Hermann Ethé bu eserin '*Aklânâme* ile aynı eser olduğunu söylese de *Külliyât*'ın ön sözünde ayrı bir eser olarak geçmektedir. Razavî de bu eserin 596 beyitlik ayrı bir eser olduğunu söylemiştir.²⁹⁴

Bu mesnevi aklın mertebelerinden bahsetmektedir. Neyin, vecdin, semânın vasıflarını anlatmakta, sûfilerin makamlarından ve hallerinden olan mürebbîlik, müridlik, hangah, sabır, şükür, tevekkül, tövbe ve şevkten bahsetmektedir. *Hadîka* ile aynı vezindedir.²⁹⁵

2.4.1.6. *Tahrîmetü'l-kalem veya Tecrübetü'l-ilm*

Kalemin vasfı ve önemine işaretle tasavvufî konulara yer verilen eser 202 beyitlik küçük bir mesnevidir.²⁹⁶ Şairin fikirlerini doğru bir şekilde tanımak için önemli kaynaklardan biridir. Bu eser onun ruhî değişiminden sonra kaleme aldığı ilk eseridir. İki defa İran'da, bir defa da Gazne'de basılmıştır.²⁹⁷

²⁹⁰ Safâ, II, 563.

²⁹¹ Senâî, *Seyrû'l-'ibâd ile'l-me'âd*, 5.

²⁹² Savi, "Senâî", 503.

²⁹³ Safâ, II, 563.

²⁹⁴ Savi, "Senâî", 503.

²⁹⁵ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeğeri-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 22.

²⁹⁶ Savi, "Senâî", 503.

²⁹⁷ Beşîr, 76.

2.4.1.7. 'Aklnâme

Ahlaki konuları işleyen bu mesnevi, 195 beyittir.²⁹⁸ Hafif bahrindedir. Aynı isimle bir defa Gazne'de ve *Senâîâbâd* ismiyle Tahran'da basımı yapılmıştır.²⁹⁹ Senâî'ye ait olduğu bilinen bu eserin ona ait olmadığını ifade edenler de vardır;³⁰⁰ ancak Razavî, eseri incelediğinde bu küçük mesnevinin Senâî'ye ait olduğuna dair hiçbir şüphe ve tereddütün olmadığını belirtmiştir.³⁰¹

2.4.1.8. *Mekâtîb-i Senâî*

Senâî'nin çeşitli zamanlarda dostlarına, vezirlere, Gazne'nin ileri gelenlerine ve Sultan Behrâm Şah'a hitaben kaleme aldığı on yedi mektuptan oluşmaktadır.³⁰² Senâî'nin ruhî değişiminden önceki ve sonraki düşüncelerini anlamak için faydalı bir eserdir. Hintli Dr. Ahmed Nezâr'in çalışmasıyla Hindistan'da basılmıştır.³⁰³

2.4.2. Senâî'ye Aidiyeti Şüpheli Olanlar

2.4.2.1. *Tarîku't-tahkîk*

Eserin üslubu, Senâî'nin üslubundan uzaktır. Bazı beyitlerde Senâî'nin adı geçmesi sebebiyle Razavî eserin ona ait olduğunu söylemektedir. Beyit sayısı 873'tür ve *Hadîka* ile aynı vezindedir.³⁰⁴

Razavî'nin işaret ettiği beyitlerden biri şu şekildedir:

ای سنایی ز جسم و جان بگسل هر چه آن غیر اوست زان بگسل

Ey Senâî beden ve candan ayrıl,

*O dosttan gayrı her ne varsa ondan ayrıl.*³⁰⁵

²⁹⁸ Savi, 503.

²⁹⁹ Beşîr, 78.

³⁰⁰ Seccâdî-Şîârî, *Nâmeğ-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 23.

³⁰¹ Refî'i, 12.

³⁰² Refî'i, 12.

³⁰³ Beşîr, 79.

³⁰⁴ Seccâdî-Şîârî, *Nâmeğ-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 23.

³⁰⁵ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Mesnevî-yi Tarîku't-tahkîk* (Tsh. Bihruz-i Nikbaht), *İntişârât-i Tâğçe*, Tahran 1373 hş., 51; Refî'i, 13.

Ali Asgar Beşîr, *Seyrî der Mulk-i Senâî* eserinde, *Tarîku't-tahkîk*'in Senâî'ye ait olduğunu söylemektedir. *Tarîku't-tahkîk*'in *Külliyât*'ta yer almamasının, tüm *Külliyât* nüshalarının günümüze kadar ulaşmamasından ve başkalarına ait bazı nüshaların Senâî'ye nisbet edilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir.³⁰⁶ Eserin hiçkimsenin adına yazılmaması ile ilgili Ali Asgar Beşîr, Senâî'nin ruhî değişimini tamamlayarak irşad ve tasavvuf öğretisini hedeflediği *Hadîka*'yı kaleme almasının ardından *Tarîku't-tahkîk*'in onun gönül dili olduğunu ve bu eseri kendisi için söylediğini belirtmiştir.³⁰⁷

Ayrıca *Tarîku't-tahkîk*'te geçen “ahlak-riyakârlık”, “yakınlık (ünsiyet)-kutsallık”ve “aşk-sadakat” şeklindeki kafiye yapısı *Hadîka*'da da görülmektedir.

عندلیبان روضه انس اند ساکنان حظیره قدس اند

(Onlar) üns bahçesinin bülbülleridirler

Onlar kutsal alanda ikamet edenlerdir.³⁰⁸

Doktor Şefî ise birkaç yıl öncesine kadar bu mesnevinin ona ait olduğu hususunda en küçük bir tereddüt olmadığını; ancak bugün İsveç Uppsala Üniversitesi'nde Bvavtas'ın daha bilimsel bir şekilde yaptığı araştırma ile eserin Senâî'ye ait olmadığını ortaya çıktığını belirtmiştir.³⁰⁹

Ahmet Ateş'e (1913-1966) göre de *Tarîku't-tahkîk* hem içerik hem de üslup olarak Senâî'ye ait değildir.³¹⁰

روزگاری برای قوت عیال باز می دارم ز کسب کمال

هستم از اسـتـحـالت دوران چون شتر مرغ عاجز و حیران

Zaman, ailemi geçindirmek için,

Beni kemale ulaşmaktan alıkoyuyor.

Devrin değişmesinden dolayı,

(Deve mi kuş mu olduğunu bilmeyen) deve kuşu gibi aciz ve şaşkınım.³¹¹

³⁰⁶ Beşîr, 62, 63.

³⁰⁷ Beşîr, 74.

³⁰⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şeri'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 348; Beşîr, 74.

³⁰⁹ Refî'i, 13.

³¹⁰ Ateş, “Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri”, 147.

³¹¹ Senâî, *Mesnevî-yi Tarîku't-tahkîk*, 18.

Yukarıdaki beyitlerden yola çıkarak Ahmet Ateş, *Tarîku't-tahkîk*'in şairinin ailesini geçindirme telaşından dolayı kemale ermekle meşgul olamamış, tamamen kendisini ailesine adanmış bir şahsiyet olduğunu, Senâî'nin ise şiirlerinde daha ziyade kendisinden ve ferdî sıkıntılarından bahseden, aile fertleri, eşi, çocukları ve kardeşleri hakkında şikâyet-vari sözler sarf eden bir şahsiyet olduğunu söylemiştir.³¹²

دوست جو از برادران بگسل که برادر کند پر آذر دل
که بود غمز بر پدر خواند مه بود بر تو خواجگی راند

*Dost ara, erkek kardeşlerini bırak,
Çünkü kardeş gönlüne ateş doldurur.
Gammaz olduğu için babana söyler,
Senden daha üstün olur, sana efendilik taslar.*³¹³

ور ترا خواهر آورد مادر شود از وی سیاه روی پدر
توز میراث ربعی او ده فحلی آور ورا سبک مسته

*Ve eğer annen kız çocuk (dünyaya) getirirse,
Ondan dolayı babanın yüzü kararır.
Sen mirasın dörtte birini onun için ver,
Onun için güçlü bir erkek getir kavga etme.*³¹⁴

بود فرزند بد بود بدو باب زنده مالت برند و مرده ثواب
جهل باشد عدوت پروردن از پی رنج دل جگر خوردن

*Kötü oğulun varlığı seni iki yola götürür,
Ya yaşarken malını ya da ölünce sevabını götürür.
Düşmanını beslemen cahillik olur (ki bu durum),
Gönül sıntısından dolayı kendi ciğerini yemen gibidir.*³¹⁵

ور بود خود نعوذ بالله دخت کار خام آمد و تمام نپخت

³¹² Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 148.

³¹³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 656.

³¹⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 656.

³¹⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 657.

طالعت گشت بی شکی منحوس بخت میمون تو شود منکوس

Ve eğer Allah vermesin kız olursa,

İşin ham olup tamamen pişmez.

Talihin şüphesiz uğursuz olur,

*Senin kutlu bahtın baş aşağı döner.*³¹⁶

Aynı zamanda *Tarîku't-tahkîk*'in şairi aşağıdaki beyitlerde görüldüğü gibi kendi devrini bir duraklama devri olarak görmüş ve o devrin himmet sahiplerini de alçak himmetli kimseler olarak nitelendirmiştir.³¹⁷

روز عمرم بشب رسید و نبود جز تعب حاصل ز چرخ کبود

...

...

در چنین روزگار با نفرت با چنین منعمان دون همت

چون کشم این همه پریشانی در ثنا و مدیح حسانی

Ömrümün günü geceye erdi,

Mavi gökyüzünden bana meşakkatten başka bir sonuç çıkmadı...

Nefret ile böyle bir zamanda,

Böyle alçak himmetli veli nimetlerle.

Bu kadar perişanlığı nasıl çekeyim,

*Hassan gibi yazdığım bu övgü ve methiyelerde!*³¹⁸

Ahmet Ateş ise Senâî'nin Selçuklularda Sultan Sencer'in, Gaznelilerde Behrâm Şah'ın yönetiminde en parlak devirlerin yaşandığı zamanda, bu beyitleri söylemeyeceğini ifade etmiştir.³¹⁹

2.4.2.2. 'İşknâme

Eser; aşk, ruh, var oluş, ezeli olma, öğüt, vaaz konularını açıklamaktadır. 576 beyittir ve *Hadîka*'nın veznindedir.³²⁰ İlk bölümde, İbn-i Sînâ'nın *Risâle fi'l-ışk* eserinden

³¹⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 657.

³¹⁷ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 148.

³¹⁸ Senâî, *Mesnevî-yi Tarîku't-tahkîk*, 20; Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 148.

³¹⁹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 148.

³²⁰ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 22-23.

esinlenerek aşkın niteliği yer alırken son bölümde aşk mevzusu tasavvuf ve psikoloji bilimi açısından ele alınmıştır.³²¹ Eserin, Gazne ve Tahran’da birer kez basımı yapılmıştır.³²²

2.4.2.3. *Bâğ-ı İrem*

Gulâm-i Cilânî Celâlî tarafından *Behrâm u Bihrûz* adıyla Gazne’de 1332 (1913) yılında basılmıştır fakat Senâî’ye ait olup olmadığı şüphelidir.³²³

2.4.2.4. *Garîbnâme*

Bir diğer adı *Kıssa-i Behram u Bihrûz*’dur. *Külliyât*’ta geçmeyen bu mesnevinin de Senâî’ye ait olduğu şüphelidir.³²⁴

2.4.2.5. *Behrâm u Bihrûz*

Gazne’de Hekîm Senâî’nin adına basılmıştır. Mahlası Senâî’nin mahlasına benzediği için ona isnat edilmiştir ancak bu bilgi kesinlik kazanmamıştır. *Hûlâsînâme* olarak da isimlendirilen remel bahrinde bir manzumedir.³²⁵

Senâî’ye ait olduğu kesin olarak bilinen kısa mesneviler, pek çok hususta *Hadîka* ile örtüşmektedir. Tüm bu mesnevilerin aynı vezin ve bahirde yazılması da dikkate değer bir durumdur. Adeta bu kısa mesneviler, *Hadîka*’yı kaleme alana kadar Senâî için bir karalama tahtası olmuştur.³²⁶

Aynı zamanda *Kârnâme-i Belh*, *Seyrû’l-‘ibâd ile’l-me‘âd*, *Tahrîmetü’l-kalem* veya *Tecrûbetü’l-‘ilm*, *Aklnâme* ve ona ait olmasına şüphe ile bakılan *‘İşknâme* ile *Tarîku’t-tahkîk* eserleri *Sitte-i Senâî* olarak isimlendirilmektedir.³²⁷

2.5. HADİKATÜ’L-HAKİKA’NIN BABLARI

İlk olarak Hindistan’da basımı yapılan *Hadîkat’ül-hakîka* ve *Şerî‘atü’t-tarîka*, en kapsamlı şekilde Müderris-i Razavî (1896-1986) tarafından 1329/1900 yılında basılmış-

³²¹ Savi, “Senâî”, 503.

³²² Beşîr, 78.

³²³ Savi, “Senâî”, 503.

³²⁴ Savi, “Senâî”, 503.

³²⁵ Beşîr, 78.

³²⁶ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 138.

³²⁷ Safâ, II, 563.

tır. Senâî-yi Gaznevî hakkında da önemli bir bilgi kaynağı olan bu eser yaklaşık 11.000 beyit ve on bab şeklindedir. Bu eserin basımında *Hadîka*'nın pek çok nüshasından yararlanılmakla birlikte Senâî'nin Bağdat'a gönderdiği nüsha esas olarak alınmıştır.³²⁸

Hadîka, Fars edebiyatında tasavvufî görüşlerini ilk defa şiir şeklinde ifade eden Senâî'nin tasavvufî ile ilgili en önemli eseridir ve Senâî, bu eserde dinî ve kişisel görüşlerini açıklarken hikâyelerden oldukça istifade etmiştir. Hikâyelerin yanında, temsiller, efsaneler ve örnekler *Hadîka*'da önemli bir yer tutmaktadır.³²⁹

2.5.1. Birinci Bab

1887 beytin yer aldığı birinci bölüm Senâî'nin tevhidle ilgili görüşlerini ifade eden 49 beyitle başlamaktadır. Ardından Senâî'nin mârifet, vahdet ve azamet, kıdem, safa ve ihlâs, istivâ, derecât, hıfz ve murakebe, hikmet, hidayet, mücâhede, takdis, yaratma ve kudret, fakr, hakikat sırrı, tazarru ve acz, zikir, vücud ve beka, şükür ve şikâyet, rezzâk, hub ve muhabbet, tecrid, sülûk, tevekkül, rüya, tenaküzü'd-dâreyn, isar, ittihad, ittisal, zühd ve zâhid, dünya sevgisi, namaz, huşu, hamd ve sena, iftihar, münacat, kerem, inabe, ihlâs, kaza, şevk, rıza ve teslimiyet, Allah'ın kudretinden korkma, keramet, ubudiyyet ve imtihan hakkındaki görüşleri gelmektedir.

Eserin ilk bölümü tasavvuf terimlerine en fazla yer verilen bölümdür. Allah'ın sıfatları, hiçbir şeye muhtaç olmaması, O'nun rızasını kazanma yolunda kulun hangi aşamalardan geçmesi gerektiği bu terimler vasıtasıyla verilmektedir.

Birinci babda 15 temsil, 1 destan, 5 hikâye, 1 kıssa yer almaktadır.

Bu bölümde yer alan ilk hikâye, ömürlerinde hiç fille karşılaşmamış tamamı kör olan şehir halkından bazılarının padişaha ait olan file dokunup ne olduğunu anlamaya çalışmalarını konu almaktadır. Bir diğer hikâyede bilgili bir kişi ile cahil bir kişinin konuşması karşılaştırılmakta, insanın bilmediği konuda gülünç duruma düşmemesi için susması tavsiye edilmektedir. Allah rızası için verilen zekât ve tevekkül sayesinde daha çok nimet elde edilmesi ile ilgili bir hikâyenin ardından devenin bedeninin şeklini eleştiren ve çirkin olarak nitelendiren bir adam üzerinden akıllı kişi için güzellik ve çirkinliğin olmadığı, herşeyin Allah'ın sanatı olduğu ve gözle değil akılla varlıklara bakıp özü gör-

³²⁸ Durrî, 18.

³²⁹ Hamid Rızâ-yi Kânûnî, "Nigeriş-i Senâî be Dâstân der Hadîka ve Dîvân", *Faslnâme-i Tahsîsi-yi Mutâla'ât-i Dâstânî*, S. 4, Tahran 1992, 100.

mek gerektiği anlatılmaktadır. Başka bir hikâyede, az bir miktarla bile olsa gönülden yapılan cömertliğin Allah katında değerli olduğu belirtilmektedir. Hz. Ömer oyun oynayan bir grup çocuğun yanından geçerken Abdullah b. Zübeyr hariç diğer çocukların ondan kaçmasını ve Hz. Ömer'in ona neden kaçmadığını sorması üzerine kaçacak bir suç işlemediğinden korkmak için bir nedenin olmadığını ifade etmesinin anlatıldığı hikâyeden sonra Süfyân es-Servî'nin (ö.161/778) Bâyezîd-i Bistâmî'ye (ö. 234/848 [?]) ibadet hakkında sorduğu soru ve Bâyezîd'in Allah'ı anmaktan bir an bile gafil olmamak gerektiğini açıkladığı bir hikâye ve müşahede ile ilgili namazda Allah'ı görür gibi ibadet edilmesi ile ilgili hadisin açıklandığı bir temsil gelmektedir.

Yine bu bölümde Allah'ın sebepsiz bir şekilde tüm rızıkların kaynağı ve tek yaratıcısının olduğunu anlatan bir temsilin ardından bir kuş ile Zerdüş'tün Allah'ın rızık kaynağı olması hakkında karşılıklı konuşmasını anlatan bir hikâye bulunmaktadır. Ayrıca uyanıklılık hakkında Hz. Ali'ye tembel ve uyuşuk bir kişinin gecenin karanlığının mı yoksa gündüzün aydınlığının mı daha iyi olduğunu sorması üzerine Hz. Ali'nin, gönlünde aşk ateşinin kıvılcımları olan Allah âşıkları için her anın aydınlık olduğunu, âşıkların bu yolda yaya kalmayacağını söylemesini ve bu aşkın sırrının fani olan herşeyi yok etmesini konu alan bir temsil, Şeyh Gürgânî'nin oğluna tecrid hakkındaki nasihatlerini “ancak Allah vardır” ile dünyaya ait herşeyden vazgeçmesini, “mülkün sahibi kimdir?” sorusunun cevabını bularak tamamen yok olmasını tembihleyen bir temsilin sonrasında Şibli'nin “mülkün sahibi kimdir?” sorusuna cevap veren münacatını anlatan bir hikâye gelmektedir.

Rüya bahsinde ise Senâî, maddi dünyada bir geminin içinde uyuyarak yolculuk yapanlar şeklinde tanımladığı dünya halkının rüyalarında gördüğü su, ateş, rüzgâr ve toprak gibi maddi unsurların birtakım temsillerle rüya tabirliğini yapmaktadır.

Kays b. Âsım'ın (ö. 47/667) Hz. Muhammed (a.s.) tarafından zekât toplamak üzere görevlendirilmesini anlatan bir hikâyede “Sadakalar konusunda müminlerden hem gönüllü olarak fazla fazla verenlere hem de daha fazla verecek bir şey bulamayanlara dil uzatıp onlarla alay edenleri Allah maskaraya çevirecektir. Onlar için elem verici bir azap da vardır (Tövbe: 9/79).” âyetinin telmihi bulunmaktadır.

“Onları doğru yoldan saptıracağım, olmaz isteklere sürükleyeceğim, putlara hayvanlar adatacağım da onların kulaklarını yarmalarını, Allah'ın yarattığını bozmalarını emredeceğim. Allah'ı bırakıp şeytanı dost edinen apaçık bir zarara düşmüş, ziyana uğra-

mıştır (Nisâ: 4/119).” âyetinin açıklanmasının ardından dünya hayatına gönül bağlamayanın, uzak duranın mülkün asıl sahibine kavuşacağını ifade eden beyitler yer almaktadır.

Hiz. Peygamber’in (a.s.) “Âdemoğlu için dört şey önceden belirlenmiştir: Fiziksel görünümü, karakteri, ölümü ve rızkı.³³⁰” hadis-i şerifi açıklanmaktadır. Namazla ilgili kaleme alınan beyitlerde Hiz. Ali ile ilgili bir kıssaya yer verilmekte ve namazın kusurlarını konu alan bir temsille namaz bahsi sona ermektedir.

Allah’ın yaratma sanatı ve kullarına takdir ettiği kaza ile ilgili olarak kör bir kişiye bir mücevher verilip değer biçmesi istenmesi üzerine kaleme alınan bir hikâyeye vardır. Burada mücevherin değerini onu bilen anlayacağı, kazânın ezelde tayin edildiği, yaratma sanatının Allah’ın elinde olduğu belirtilmekte ve insanın suretin kaynağını anlamada nefsin defter, aklın ise kalem olduğu anlatılmaktadır.

“Beni yedirip içiren O’dur (Şu’arâ: 26/79).” âyeti açıklanıp insanı yaratan, doyuran ve onun susuzluğunu giderenin Allah olduğu, ardında da “Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmış olduk. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkıncırlar. İşte asıl gafiller onlardır (A’râf: 7/179).” âyetinin temsil yoluyla açıklandığı beyitlerde “Ey inananlar, Allah’a, Peygambere ve içinizden emredecek kudret ve liyakata sahip olanlara itaat edin. Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız bir şeyde ihtilafa düştünüz mü o hususta Allah’a ve Peygambere müracaat edin; bu hareket hem hayırlıdır hem de sonu pek güzeldir. (Nisâ: 4/59).” âyetine telmih yapılmakta, her işte Allah ile olmanın değerine ve her şeyin Allah’tan olduğuna işaret edilmektedir.

Hiz. İbrahim’in Nemrut tarafından ateşe atılmasını anlatan temsilde ise “Rabbim! Kolaylaştır zorlaştırmayı, Rabbim hayırla sonuçlandır.” duasına işaret edilmekte, ateşin Hiz. İbrahim için gül bahçesine dönüşmesinden bahsedilmektedir.

Bu bölümde Senâî görüşlerinin sağlam temellere dayandığını göstermek için yaklaşık 48 âyet ve 36 hadis-i şerife ya doğrudan ya da dolaylı olarak işaret ederek deliller getirmektedir. Burada yer verilen tasavvufi terimler günümüzde de kullanılmaktadır.³³¹

³³⁰ Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, *Sahîhu’l-Câmi’i’s-Sagîr ve Ziyâdâtüh I-II*, el-Mektebü’l-İslâmî, Kahire 2006, II, 774.

³³¹ Ebu’l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatu’l-hakîka ve Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa’îdî), Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-i Millî, Tahran 1389 hş., 23.

2.5.2. İkinci Bab

Bu bab, 301 beyit olup Kur'an-ı Kerim'in yüceliği, sırrı, mucizesi, hidayet vesilesi olması, izzeti, delili, Kur'an tilaveti, Kur'an dinlemenin fazileti, vecd hali, Hz. Âdem'in yaratılışı ve Hz. İsa'nın, Hz. Meryem'den babasız olarak dünyaya gelmesi, peygambersiz geçen dönemlerdeki cahillik hakkındaki ifadelerden ve peygamberlerden bahsetmenin cahilce konuşmaktan hayırlı olması konularından oluşmaktadır.

Kur'an'ın yüceliği hakkındaki beyitlerde "Kur'an, yedi harf üzere inmiştir."³³² ve "Kur'an-ı Kerim, Cenâb-ı Hakk'ın insanlar için kurduğu bir ziyafet sofrasıdır."³³³ hadis-i şeriflerine işaret edilmektedir. Sırr-ı Kur'an hakkında kaleme alınan beyitlerde "Ayrıca yeryüzünde sabit yüce dağlar yarattık. Sizlere tatlı sular içirdik (Mürselât: 77/27).", "Dağlar da atılmış renkli yüne dönüşür (Kâria: 101/5)." ve "Şayet biz bu Kur'an'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. İşte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz (Haşr: 59/21)." âyetlerine, Kur'an'ın hidayeti konusunda ise "Derken bir kervan geldi, sucularını gönderdiler, adam kovasını kuyuya saldı; "Müjde! İşte bir oğlan çocuğu!" diye bağırdı. Onu alıp bir ticaret malı olarak sakladılar. Allah onların yaptıklarını çok iyi biliyordu (Yusuf: 12/19)." âyeti-ne işaret edilmektedir.

Kur'an'ın izzeti konusunda "Kitabı sana indiren O'dur. O'nun bazı ayetleri muhkem yani manası apaçık ayetlerdir ki, bunlar kitabın esas ve anasıdır. Diğerleri benzeşen yani müteşabihler. Kalpleri gerçeklerden sapmaya meyilli olanlar, sırf kafaları karıştıracak şeyler bulmak için ve ona keyfi anlamlar yüklemek amacıyla kitabın müteşabih denilen kısmına uyarlar. Oysa Allah'tan başka kimse onun kesin yorumunu bilemez. Bu yüzden, bilgide derinleşenler şöyle derler: "Biz ona inanırız, onun tamamı Rabbimizdendir. Derin kavrayış sahipleri dışında kimse bundan ders almasa da (Âl-i imrân: 3/7)." âyetine ve Kur'ân-ı Kerim'in te'vili hakkında Hz. Peygamber'in (a.s.) "Kur'an'ı kim kendi re'yi ile tefsir ederse cehennemdeki yerine hazırlansın."³³⁴ hadisine işaret edilmektedir.

³³² İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi I-XVIII* (6. Baskı), Akçağ yayınları, Ankara 2014, IV, 458.

³³³ İmam Hafız el-Münzirî, *Hadislerle İslam Tergîb ve Terhîb I-VI* (2. Baskı), (Çev. Ahmet Muhtar Büyükcınar, Durak Pasmaz, Ahmet Arpa, Abdullah Yücel), Huzur Yayınevi, İstanbul 2019, III, 276.

³³⁴ Canan, III, 218.

Kur'an'ın delili hakkında Hz. Peygamber'in (a.s.) "Kur'an'ı güzel ses ve makamlarla okuyun."³³⁵ hadis-i şerifine işaret edilerek hoş olmayan üsluplardaki Kur'an tilavetinin mekruh olduğu ifade edilmektedir. Kur'an tilavetinde elif (ا) harfi ile vahdet mertebesi, ba (ب) harfi ile ilk yaratılan varlık olan akıl ve te (ت) harfi ile de nefis-i külli nitelendirilmiştir ve birlik, tüm varlıkta olduğu için elif (ا) harfinin tüm harflerde dolayısıyla da tüm varlıklarda olduğu belirtilmektedir.

Hz. Âdem'in ve Hz. İsa'nın yaratılması hakkında kaleme alınan beyitlerde insanın kendisini bir saymaması, gerçek anlamda bir olanın Allah olduğu vurgulanmaktadır. İnsanın önce dünyadan ardından kendinden uzaklaşıp son olarak Allah'a vuslatı üç zafer olarak nitelendirilmektedir. İlk iki adımda yenilgi yaşanılırsa üçüncü ve nihai zaferin elde edilemeyeceği ifade edilmektedir. İlk iki zaferin ise insanın nefsinden ve dünyadan kaçınması olduğu, bu dünyanın ikamet etmek için tehlikeli bir yer olduğu belirtilmektedir.

Bu babın son beyitleri insanları doğru yola ulaştıran, Allah'ın dininin sadıkları olan peygamberler hakkındadır. Bu beyitlerde Allah'a şirk koşturmak ve cehalet kınanmaktadır. Peygamberlerden bahsetmenin cahilce sohbet etmekten hayırlı olduğu açıklanmaktadır. Allah'ı övdükten sonra peygamberlerin en şerefli olan Hz. Peygamber'e (a.s.) naat etmek gerektiği ifade edilmektedir.³³⁶

2.5.3. Üçüncü Bab

1854 beyitten oluşan üçüncü bab, چراغ-ı dünya (dünyanın lambası) olarak nitelendirilen Hz. Muhammed'e (a.s.) naat, nübüvvetin kemale ermesi ve kerametleri, Hz. Peygamber'in âlemlere rahmet olarak gönderilmesi, miraç, Hz. Muhammed'in (a.s.) diğer peygamberlere üstünlükleri, Hz. Peygamber'e salavat getirilmesi, Hz. Peygamber'in gönülünün fethi, "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik (Enbiya: 21/107)." âyetinin tefsiri, Hz. Peygamber'e selam vermek, onu diğer peygamberlerden üstün tutmak, Hz. Peygamber'in sıfatları, yedi yıldızın (Satürn, Jüpiter, Mars, Güneş, Ay, Venüs, Merkür) sıfatları, Hz. Muhammed'in yaratılışı, mertebesi ve onun yaratılışının güzelliği, Cebrael'in faziletleri, Hz. Ebû Bekir Sıddîk'ın halifeliği ve övülmesi, Allah'ın resulüne yakınlığı, mü'minlerin emiri Hz. Ömer'in övülmesi ve adaleti, Hz. Osman'ın övülmesi, Hz.

³³⁵ Canan, IV, 431.

³³⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberi-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa'îdi), 86.

Ali'nin övülmesi, Cemel vakası, Sıffîn savaşı ve Ammâr b. Yâsir'in şehit edilmesi, Hz. Ali'nin katledilmesi, onun düşmanlarının ve onu kıskananların kınanması, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in övülmesi, Hz. Hasan'ın fazileti ve onu üzen durumlar, onun şehit edilme sebepleri, Hz. Hüseyin'in faziletleri, onun katledilmesi ve bu konuda Yezid'e dair işaretler, Kerbelâ olayı, Kerbelâ'da yaşanan zulüm hakkında, bu zulmü yapan Ömer b. Sa'd'ın ve Yezid'in kınanması ve bu duruma rıza gösterenlerin üzerine lanet okunması, yaşlı ve zayıf bir kadının her gün sabah vakti çocuklarını Kerbelâ olayının yaşandığı yere götürüp o günleri anımsatan rüzgârı içine çekmelerini istediği bir temsil, Ebû Hanîfe'nin, İmam Şâfi'nin övülmesi, bağnazlık ehlinin kınanması hakkında kaleme alınan beyitlerin ardından zühd, hikmet, vaaz ve nasihat, müslümanın din kardeşi hakkında gıybet yapmasının kötülüğü, mücâhede hakkında müridin pirinden mücâhede yolunda alabileceği bir tedbiri önermesini istemesi ve pirin ona Allah yolunda mücadeleden vazgeçmemesini söylemesi üzerine kalem alınan bir temsil, ictihad ve takvâ ehli olmayı isteme, Hz. Musa'nın Allah'a en üstün ibadet nedir diye sorması ve takvâ cevabını alması hakkında bir temsil, "Cehalet bir hastalıktır." sözünün açıklanması, yolda bulduğu bir aynada yüzüne bakıp bir takım yanlış çıkarımlarda bulunan bir kadının gaflet ve cehaletini anlatan bir temsil, bir geminin içinde sahile ulaşmayı bekleyen insanların halini konu alan kötü zan ve dünya halleri isimli bir temsil; âlimlerin kınanması, ilim, âlim ve ilim arayanların övülmesi ile ilgili beyitlerle bu bab son bulmaktadır.³³⁷

2.5.4. Dördüncü Bab

Dördüncü babda 354 beyit yer almaktadır. Aklın sıfatları, halleri ve fiilleri, akıl ve akıllı kişinin övülmesi, aklın yaratılışı ve hakikatleri anlamadaki önemi, akla inanmayan kişinin Mürselât suresini okumaya yönlendirilmesi, nefis ve aklın şerefi, nefis ve akıl kelimelerinin dünyadaki anne ve baba kelimeleriyle tabir edilmesi, ticaret sırasında akıllıca karar verip fayda elde eden kişinin anlatıldığı hikâyede insanın bu dünyada gerçekleştirdiği iyi veya kötü fiillerin ticaret hayatına benzetilmesi, nefis-i külli ve nefis-i küllinin akıl ve mârifet ile bağlantısı, hayvani ruh, aklın mükemmelliği, yüceliği, güzelliği ve

³³⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa'îdi), 96.

mertebeleri, dünyanın yaratılışı, görme ve hafızanın gücü, akıl ve şeriatın birbirine bağlantısı bu babda ele alınan konulardır.³³⁸

2.5.5. Beşinci Bab

Bu bölümde bilimin faziletlerinin ve değerinin işlendiği 520 beyit bulunmaktadır. İlim elde etmek, bilginin derecesi, sorgulayabilme ve bilgi sahibi olmada sorumluluk sahibi olma konuları ele alınmıştır. Bu bölümde ele alınan ilim, nefsin arzularına ve dünyevi makamlara değil peygamberlerin yoluna yönlendirmektedir. Ayrıca sevginin tarifi, sevginin aydınlatıcı yönü, kalbin ve ruhun dereceleri ile kalbin Allah’a yöneltilmesi konuları bu babda bulunmaktadır. “Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda “Yer açın” dendiğinde yer açın ki Allah da size genişlik versin. “Davranıp kalkın” dendiğinde de kalkın ki Allah içinizden (gerçekten) iman etmiş olanları ve ilme kavuşmuş olanları yüksek derecelere çıkarsın. Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır (Mücâdele: 58/11).”, “Yoksa o, gece saatlerinde secde ederek ve ayakta durarak ibadet eden, ahiretten sakınan ve Rabbinin rahmetini uman gibi midir? De ki: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri öğüt alırlar (Zümer: 39/9).” âyetlerine ve “Âlimler peygamberlerin varisleridir.³³⁹”, “İlim Çin’de de olsa gidip alınız; çünkü ilim talep etmek her mü’minin üzerine farzdır.³⁴⁰” ve “Âlimin uykusu cahilin ibadetinden hayırlıdır.³⁴¹” hadis-i şeriflerine bu babda işaret edilmiştir.

Bu babda yer alan dört temsil ve üç hikâyeden ikisi Şiblî (ö. 334/946) hakkındadır. Bu hikâyelerden ilki ilme sarılarak ihlâslı olmak ve riyadan uzak durarak sadık kul olmak hakkındadır. İkincisi ise insanın ilim sayesinde önce kendisini sonra da Allah’ı tanıması ile ilgilidir. Hz. Âdem’in ve aşkın yer aldığı başka bir hikâyede Hz. Âdem’in ilimle sultan olmasının ardından kalbini dinleyip aşkın peşinden gitmesi ve sonunda çıplak kalması anlatılmaktadır. Bir diğer hikâye aşk ve âşıklığın olgunluğu hakkındadır.

Bu babda Senâî, akıllı insanın çok fazla, ancak aşkta olgunluğa erenlerin çok az sayıda olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca aşk, gönül, ruh ve bunların mertebeleri hak-

³³⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka ve Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa’îdî), 154.

³³⁹ Canan, XI, 488.

³⁴⁰ Elbânî, II, 727, Hadis No: 3913.

³⁴¹ Bediüzzaman Furûzanfer, *Ehâdis ve Kısas-i Mesnevî I-VI* (Tsh. Huseyin Dâvudî), Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1381 hş., II, 156. Beyit No:254.

kında görüşlerini açıklamaktadır. Hakiki aşk ve muhabbeti yüceltirken aşktan dolayı ızdırıp içinde olan ruhu, mantıklı hareket ederek huzurlu olan ruha tercih etmektedir.

Manevi duyguları uyandırıp sevgiliyi mükemmel kılan mecâzi aşk ise hakiki aşka ulaşmanın bir yoludur. Hakiki aşka ulaşma amacı taşımayan mecâzi aşk, tasavvufi açıdan makbul değildir. Mecazi aşk, hakiki ve ilahi sevginin bir ışığıdır; çünkü dünyadaki iyilik ve güzelliklerin tamamı ebedi sevgili olan Allah'ın bir göstergesidir. İnsana bahşedilen sevmeye duygusunun sağladığı temel avantaj, insanın kendisini geliştirmesine ve bencillikten kaçınmasına sebep olmasıdır. Bu nedenle öncelik her zaman maşuktur ve O'nun yolunda her türlü fedakârlığa katlanılır. Allah yolunda insanın başarı kazanmasının koşulu O'na doğru yönelmesidir ve aşk olmadan bu eylem mümkün değildir.

Son beyitlerde ise gecenin sıfatları dile getirilmiştir. Senâî bu beyitlerde geceyi siyah bir denize benzetirken kendisini o denizin incisi olarak nitelendirmektedir. Satürn, Jüpiter, Mars, Güneş, Venüs ve Merkür gezegenlerinin çeşitli şekillerde tasvirlerini yaptığı beyitlerin ardından gökyüzünü göğsüne, yıldızları da gözyaşlarına benzetmektedir. Güneşin doğması ile yeryüzünün aydınlandığı sabah vaktini kendisi gibi sarı yüzlü olarak nitelendirmekte, sabah olduğunda dünyanın aydınlanmasını bilgin gönüle benzetmekte, gecenin ve yıldızların gökyüzünden adeta dökülürcesine yok olmasını gecenin ve yıldızların sabahtan korkmalarına bağlamaktadır. Senâî'ye göre sabah vakti, gönlü ve ruhu saçtığı misk kokusuyla alıp götüren bir dilber gibi gelmektedir.³⁴²

2.5.6. Altıncı Bab

Bu bab nefs-i külliden bahseden beyitlerle başlamaktadır. Bu babda 1160 beyit yer almaktadır. Kötü duyguların bastırılmasının gerektiğini söyleyen Senâî, nefsin çirkin özelliklerini anlatarak nefs-i külli ile bir konuşma gerçekleştirmektedir. Allah'ı talep eden kulun yani müridin sıfatları, kul için rahatlık ve neşe hali olan bast terimi bu babda açıklanmaktadır. Ölüm hatırlatılmakta ve ölümü ihmal etmeyin vurgusu yapılmaktadır. Görme ile akıl ve aşk arasındaki ilişki çok kısa bir şekilde açıklanmaktadır. Ardından Hz. İsa ile bir gözü kör adamın hikâyesi yer almaktadır. Adam, Allah'tan ihlâslı bir şekilde yağmur yağdırmasını istemekte ve yağmur yağmaya başlamaktadır.

³⁴² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa'îdi), 166.

Güzel yüzlülerin ve kötü huyluların sıfatları, iyi ve çirkinin açıklanması, sevgililerin sıfatları, şehvetin kınanması, güzel yüzlülerin ve sevgililerin sıfatları anlatılmaktadır.

Dünyanın kınanması hakkında bu dünyaya gönül bağlanmaması gerektiği belirtilmekte, dünya anne, insan da dünyanın çocuğu olarak tasvir edilmektedir. حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ ifadesi ile “Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla birleşmiş değilseniz (evliliğiniz son bulduğunda) kızlarınızı almanızda size bir sakınca yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir, Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir (Nisâ: 4/23).” âyetine işaret edilerek dünya ile yakınlaşmanın haram olduğu ifade edilmektedir.

Riba ve faizi konu alan beyitlerde يَحْقُ الله ifadesi ile “Allah faizi tüketir, sadakaları ise arttırır ve Allah hiçbir inkârcı günahkârı sevmez (Bakara: 2/276).” âyetine işaret edilmektedir. Ayrıca faiz alan kişilerin “O gün cehennem o altını, gümüşü alevleyecek ve onlar cehennem ateşinde kızdırılıp alınlarına, yanlarına, sırtlarına bastırılacak, onlarla dağlanacaklar ve işte bunlardır kendiniz için biriktirdiğiniz şeyler denecek, tadın biriktirdiklerinizin azabını (Tövbe: 9/35).” âyetini okumaları istenmektedir.

Bu babda dünyanın değersizliğinden, dünyaya yüz çevirmekten ve nefis terbiyesinden bahsedilmektedir. Hz. Peygamberin “Kim nefsini bilirse Rabbini bilir.³⁴³” hadisi birkaç beyitle açıklanmaktadır. Hırs, şehvet ve öfke yerilmekte; aklını kullanan hiçbir insanın gamsız bir hayat süremeyeceği, nefse ve hevaya uymanın zararları, nefis ve hevasına yenik düşen bedendeki ruhun, din ve bilgi gıdasından mahrum kalması konularına yer verilmekte ve “İnsanlar yaşadıkları gibi ölürler ve öldükleri gibi haşrolurlar.³⁴⁴” hadisi şerifine işaret edilmektedir.

İnsanlık ve hayvanlık konusu işlendikten sonra balıkla kuşun dostluğunu anlatan bir hikâyeye yer verilmekte, ardından “Doğrusu biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk da onlar onu yüklenmekten kaçındılar ve ondan korktular. Onu insan yükledi.

³⁴³ Mustafa Dirâyetî, *Terceme-i Tasnîf-i Gururu'l-Hikem ve Dureru'l-Kelim*, Merkezü'n-neşru't-Tâbi' li Mektebi'l-İlâmi'l-İslâmî, Kum 1366 hş., 294, Hadis No: 5/194.

³⁴⁴ Nureddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Mirkatu'l-mefâtîh I-XI*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2015, I, 332, VII, 375, VIII, 431.

Çünkü o çok zalim, çok bilgisizdir (Ahzab: 33/72).” âyeti açıklanmakta, aklın ve edebin insanın zineti olması gerektiği ifade edilmektedir.

Bu bölümde kötü kalpli kimseler kınanırken cesaret ve gayret övülmekte, çok yemek yeme kınanmaktadır.

Dünyadan el çekmek olarak ele alınan tecrid hakkında, Hz. İsa’nın göğe yükselmesi sırasında elbisesine zarurettten dolayı iliştirdiği bir iğnenin, göğün dördüncü katında kalmasına ve daha fazla ilerleyememesine sebep olması anlatılmaktadır. Hz. İsa ile şeytan arasında geçen bir konuşma da hikâye şeklinde aktarılmaktadır. Buna göre Hz. İsa bir taş parçasını başının altına koyup uyur. Uyandığında şeytanı karşısında görür. Şeytan, dünyada bulunan herşeyin kendi malı olduğunu söyler ve o taşı kullanmakla Hz. İsa’nın kendisinin ortağı olduğunu iddia eder. Bu sözleri işitir işitmez Hz. İsa hemen o taşı başının altından alıp fırlatır. Hikâyede insanın dünya malına değer vermemesinin Allah’ın yoluna yönelmesine yardımcı olacağı anlatılmaktadır.

Dünya sevgisinin kınandığı ve şarap içmenin men edilmesinin konu edildiği beyitlerden sonra yer verilen başka bir hikâyede Kâbe’de tavaf yaptığı sırada bir kadına kötü niyetle yaklaşan bir adam konu edilmektedir. Adam kadınla konuşmaya başlar; fakat kadın adama yaptığıının yanlış olduğunu, bu şekilde şehvetine yenik düşerek ibadetinin kabul olmayacağını söyler. Senâî bu beyitlerde ibadet ve edebin ırk ve milliyetinin olmadığını vurgulamaktadır. Ebû Leheb Arap olduğu halde Allah’a ibadet etmeye ve kulluk yapmaya kulaklarını kapatırken Fars kökenli Selmân-ı Fârisî ehl-i beytten sayılmıştır.

Nakıs dünyanın sıfatlarının anlatılmasının ardından kaplıcaya giden bir körün temsili yer almaktadır. Sonra, sarhoş deve ile adamın hikâyesi anlatılmaktadır. Peşinden gelen deveden kurtulmak için adam bir kuyuya girerek kuyunun başındaki dikenli çalılara tutunur. Çalıların dibinde siyah ve beyaz iki tane fare görür. Daha sonra kuyunun duvarında dört yılanın ve kuyunun dibinde de bir ejderhanın olduğunu görür. Bunlara rağmen adam, etrafındaki tehlikeleri unutup çalıların üstündeki balı fark eder ve yemeğe başlar. Bu hikâyede kuyu, felaketler ve felaketlerle dolu olan dünya, dikenli çalı ise insanın hayatını simgelemektedir. Siyah ve beyaz fareler, insanın ömrünü tüketen gece ve gündüz, dört yılan ise insan bedenindeki tüm ölümcül hastalıkların kaynağı olan sevda (kara safra), sarı safra, kan ve balgamı ⁽³⁴⁵⁾ nitelemektedir. Kuyunun dibindeki ejderha ise insanı

³⁴⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 24.

bekleyen ölümdür. Bal ise insanı baştan çıkaran, etrafındaki tehlikeleri görmesine engel olan dünya nimetleri, arzular ve zevklerdir.

Bir diğer hikâye bülbül ile karga arasında gerçekleşen bir konuşmayı aktarmaktadır. Bülbül, kargaya sesinden dolayı kızar ama her ikisi de bir çocuk tarafından avlanır. Karga, bülbüle bu dünyanın fani olduğunu ve dünyadaki hiçbir şeyin değerinin olmadığını söyler.

Bir diğer hikâye, bir bakkalı ve oraya şeker satın almak için giden adamı konu almaktadır. Bakkal, şeker kırmak için uzaklaştığında adam, terazide ölçü için bulunan taşları şeker miktarının artacağı düşüncesiyle yer. Bakkal durumu fark eder ve koyduğu taşları yemesinin şeker miktarını da azalttığını söyler. Bu hikâyede dünya ve dünya nimetleri çamura, balçığa benzetilmektedir. Bu dünyanın nimetlerine aldanıp ahiret hayatının yok edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Senâî'ye göre dünyadan yararlanmada zeki-ce hareket ettiğini düşünenler aslında daha fazla zarar görmektedirler.

Bu babın sonlarında yer alan hikâyelerde zamanın sultanı ve peygamberi olan, dünyada büyük bir kudrete sahip Hz. Süleyman'ın bile saltanatının yok olduğu ifade edilmekte, dünyaya hükmeden İskender'in de öldüğünden bahsedilmektedir. Bu hikâyelerle dünyanın faniliği vurgulanmaktadır.³⁴⁶

2.5.7. Yedinci Bab

Bu bab gurur, gaflet ve isyan konuları üzerine yazılan beyitlerle başlamaktadır. Ardından boşuna atılan kahkahalar kınanmakta, ömrün boşa geçirilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Hz. Nuh'a verilen uzun ömrün ahiret hayatı için hasret sebebi olması, sürekli dünyadan kaçan Lokman Hekim'in ise küçük ve dar bir eve sahip olması ve bu dünya hayatını öteki dünyaya giden bir köprü olarak görmesi anlatılmaktadır.

Ölüm hakkında kaleme alınan beyitlerde “Nerede olursanız olun, ölüm sizi bulur; hatta isterseniz sağlamlaştırılmış yüksek kalelerde olun. Onlara bir iyilik geldi mi bu Allah'tan derler. Bir kötülük geldi mi bu senden derler. De ki: Hepsi Allah'tan. Ne oldu bu kavme ki hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyor (Nisâ: 4/78).” âyetine işaret edilmekte ve fani dünyadaki sıkıntılara katlananların baki dünyaya yolculuğunun daha kolay olacağı

³⁴⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa'îdi), 183.

ifade edilmektedir. Ayrıca temmuz ayında buz satan bir adamın hikâyesinde insan ömrünün buzun erimesi gibi yok olup gitmesi ve dünyanın vefasızlığı anlatılmaktadır. Bu babda imanını ve aklını kullanan insanların öldükten sonra ruhu ile yeniden doğduğu ifade edilmektedir.

Peygamberlerin, Fars şahlarının ve onların büyüklerinin ve insanoğlunun ölümünün sıfatları, beden ve ruhun bekası ve fenası, bu dünyanın kınanması, riyakârlıkla cenneti isteme konularının ardından riyakâr zühd hakkında kaleme alınan beyitlerde Senâî ikiyüzlü sufilerin halkın arasında sahip oldukları konumu kullanarak kötü işler yapmasını ve sağlam bir inanca sahip olmamalarını eleştirmektedir. Senâî, ikiyüzlülükle cennete girmenin mümkün olmadığını söyleyerek bu konuda insanları uyarmaktadır.

Fani dünya ve şehvet konularından sonra göklerin, yıldızların sıfatları ve on iki burç hakkındaki beyitler gelmektedir ve burada dünya bir kemere benzetilmekte insana o kemerden ister geç ister geçme denilmektedir.

Gaflete kapılıp dünyaya meyleden bir zümrenin bir hikâye ile dünya hayatını kendine dost edinenlerin kınanması ise bir temsil ile ifade edilmektedir.

Kız kardeşlerin kalbinin tesellisi hakkında “Kral, onu bana getirin! dedi. Elçi Yûsuf’a geldiğinde Yûsuf “Efendine dön de sor ona, “Ellerini kesen o kadınların zoru neydi?” Şüphesiz rabbim onların hilesini çok iyi bilir” dedi (Yusuf: 12/50).” âyetine işaret edilmektedir. Hz. İsa’nın ve Karun’un sahip oldukları dünya malı ve bu mallar sebebiyle Allah katında daha yüce makamlarda olamamaları anlatılmaktadır.

Dostluk ve düşmanlığın hikmeti, halis muhabbet ve dostluk hakkında bir hikâye, muhabbetle riya, kötü arkadaşlar, kötü kimselerle ilişkileri kesmek, vefasızlığı konu alan bir hikâyenin ardından dostluk ve düşmanlıkla ilgili gerçek, iyi ve kötü dostluklardan bahsedilmektedir. Bu beyitlerde dünyayı kendisine dost edinenlerin öteki dünyalarını yaktıkları, cahillerle dost olanların akıllarını kaybedip ruhlarını bozdukları ve bu şekilde Allah’ın yolundan uzaklaştıkları söylenmektedir. Ayrıca Senâî, cahille kurulan dostluğun zararını fark ettikten sora güzel dostlar edinilmesini tavsiye etmektedir. Senâî’ye göre arkadaş, neyin helal neyin haram olduğunu bilmeli, dürüst, sevgi dolu ve sadık olmalıdır. Yine arkadaşlık hakkında kaleme alınan bir hikâyede yaşlı bir kadın ve çok sevdiğini iddia ettiği kızı anlatılmaktadır. Yaşlı kadın dualarında kızının yerine ölebileceğini ifade ederken ahırdaki inek, başına yem kazanını geçirmiş bir halde kadının karşısına gelince

yaşlı kadın onun Azrail olduğunu sanıp can havli ile eliyle hasta olan kızını göstermekte ve kendisinin değil kızının canını almasını söylemektedir.

Aptal insanların sıfatlarının anlatılmasından sonra aşk detaylı olarak ele alınmaktadır. Hakiki aşka ulaşmanın anlatıldığı beyitlerde Mecnun'un kurduğu tuzağa bir geyiğin yakalanması ve bu geyiğin gözlerini Leyla'ya benzeten Mecnun'un bu geyiği avlamasının kendisine yasak olduğunu ve onu serbest bırakması gerektiğini söylemesi hatırlatıldıktan sonra aşk yoluna adım atan kişinin sevgili uğruna her şeyi feda etmesi ve geçici arzulara kapılmaması gerektiği vurgulanmaktadır.

Ardından sırasıyla insan ve onun işlerini anlatan bir temsil gelmekte, insanın sıfatları açıklanmakta, İslamın hidayet sebebi olmasıyla ilgili Hz. Ömer ve cahiliye dönemini yaşamış bir grup insanın o dönemleri hatırlayıp cehaletle geçirdikleri vakitten pişmanlık duymaları ve o dönemleri bilmeyen Abdullah b. Ömer'e, Hz. Ömer'in İslam döneminde doğduğu için küfrün acısını tatmadığını ve bu nedenle imanın neşesinden ve değerinden habersiz olduğunu söylemesi anlatılmaktadır.

Ayrıca insanın sertliği, kötü itikat ve havf, geçim sıkıntısı, zalim ve mazlum hakkında bir hikâye, soyun kesilmesi, dünyada mağrur olanların sıfatları, dünya sevgisi ve gururlanma ile ilgili bir temsil, nefsin sıfatları ve halleri ve "İnsanın kan damarlarında dolaşan şeytan ve şeytanlar vardır.³⁴⁷" hadis-i şerifi yedinci babda yer alan diğer başlıklardır.

Tembellik ve gevşeklik hakkında ise Hz. Peygamber'in (a.s) "İki günü eşit olan zarardadır.³⁴⁸" hadis-i şerifine işaret edilmektedir.

Ahireti tercih etme uğruna yurtları terk etme ile ilgili "İlim Çin'de de olsa alınız.³⁴⁹" hadisi hatırlatılmaktadır. Seyahat edilse bile insanın vataniyle gurur duyması gerektiği vurgulanmaktadır. Buradaki beyitlerde bu terk edişteki hareket ve seyir sırasında sıkıntı çekilmesi övülmektedir.

³⁴⁷ Mevlevî Muhammed Sâlih el- Mâzenderânî, *Şerh-i Usûl-i Kâfi I-XII*, El-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kahire 1660, X, 178.

³⁴⁸ Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmiddîn I-IV* (6. Baskı), (Tsh. Müeyyiddin Muhammed Hârezmî), İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1386 hş., IV, 581.

³⁴⁹ Suyûtî, II, 727, Hadis No: 3913.

Nefsin edebi ve şerefi konulu şiirin ardından ayın devrini anlatan beyitlerde Leyl ve Duhâ surelerinin okunması tavsiye edilmektedir. Yol arkadaşlığını konu alan bir hikâyeden sonra sırla ilgili kaleme alınan beyitlere yer verilmekte ve gerçek arkadaşlığın sürmesinin en önemli koşullarından birinin sırdaşlık olduğu bir hikâye vasıtasıyla dile getirilmektedir.

Ayrıca meliklerin sırları saklaması hakkında bir temsil, sohbet meclisinde sema etme ile ilgili bir hikâye, vaaz ve nasihat, çöller, tasavvuf ve zühd, tasavvuf ehli olan gönülleri talep etme, açgözlülük ve hırs, sûfilerin halleri ve onların övülmesi konuları ile tasavvufun hakikatleri hakkında bir hikâye, gafil bir babanın eğitimindeki cahil bir çocuğu konu alan bir temsil, tasavvufi hallerde tefekkür ve murakabe, dünyada yok olmak, ondan sonra bir kimse veya bir şey olmak ve dünyanın suretinin sıfatları konuları ile yedinci bab sona ermektedir.

Yedinci babda Senâî adeta bir vaaz meclisinde gibi okuyucularına nasihat ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Allah'tan uzaklaştıran şeyler hakkında insanları uyarmakta, insanlara dikkatli olmalarını öğütlemektedir.³⁵⁰

2.5.8. Sekizinci Bab

2284 beytin bulunduğu sekizinci bab Sultan Behrâm Şah'ın övülmesi, hasletlerinin ve faziletlerinin anlatılması ile ilgili beyitlerle başlamaktadır. Padişah korkusunun sıfatları konusunda “İşte siz o kişilersiniz ki onları seversiniz, fakat onlar sizi sevmez. Siz, kitabın hepsine inanırsınız, onlarsa sizinle buluştular mı inandık derler, yalnız kaldılar mı size karşı besledikleri kin yüzünden parmaklarını ısırırlar. De ki: Geberin kininizle. Şüphe yok Allah, gönüllerde ne varsa hepsini bilir (Âl-i İmrân: 3/119).” âyetine işaret edilmektedir. Ardından gelen beyitlerde Senâî, padişahı gaflet uykusundan uyandırmaya çalışmakta, ona akli ile hareket etmesini ve mülkünü adaletle korumasını tavsiye etmektedir.

Senâî'ye göre kralı uyarırken yalakalık yapmadan hakkı ve adaleti tavsiye etmek gerekmektedir. Bu konu ile ilgili olarak Hz. Ömer'in babası ile rüyasında konuşması, babasının ona adaletli ve merhametli olmasını söylemesi konu edilmektedir.

³⁵⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa'îdî), 222.

Sultan Mahmud ile adalet isteyen bir kadının konu edildiği hikâyede yönetenlerle yönetilenlerden, güç sahibi olanlarla onların hükmü altında bulunanlardan bahsedilmektedir. Zayıf ve güçsüzleri düşünen, insanlara yardım ederek nazik ve kibar davranan yöneticiler övülmektedir. Bir diğer hikâye padişahın bağışlayıcı olması ve adaleti hakkında kaleme alınmıştır.

Kötü kimselerin vasıfları ve sultanın adaleti hakkında kaleme alınan beyitler vardır. Abbasi halifesi Me'mûn'un haksız yere kan dökmesi ile ilgili olarak, Me'mûn'un Yahyâ b. Muâz'ı (ö. 218/833) öldürmesinin ardından insanların, oğlunun kanını haksız yere döktüğü için Me'mûn'a sürekli lanet okuyup hükümlerinin yıkılmasını isteyen annesinden bahsetmelerini anlatan beyitlerde bir gece Me'mûn'un gizlice o kadının yanına gitmesi ve ona Yahyâ'nın bir daha geri dönmeyeceğini ve kendisini oğlu olarak kabul etmesini söylemesi; ancak Yahyâ'nın annesinin Me'mûn'un ihtişamlı makamında kendisine yer olmadığını belirtmesinin üzerine Me'mûn'un utanıp bir daha haksız yere kan dökmemeye karar vermesi anlatılmaktadır. Bir diğer hikâye ise Sultan Mesud tarafından haksız yere öldürülen Vezir Meymendî (ö. 424/1032) ve onun annesi hakkındadır. Sultan Mesud pişmanlık içinde Meymendî'nin annesine gider ve onun düşündürücü ve akıllıca cevapları karşısında Sultan Mesud'un mahcubiyeti artar.

Enûşirvân'ın (ö.579) sabrı ve hoşgörüsü ile ilgili kaleme alınan bir hikâyede Enûşirvân'ın kadehinin çalınmasıyla pek çok masum insanın işkence görmesi ve Enûşirvân'ın kadehinden vazgeçerek sabır ve hoşgörü göstermesi, affetmeyi seçmesi konu edilmektedir. Buna göre affedici hükümdar güneş gibi ışık saçmakta, gece gibi de hataları örtmektedir. Sonra yetimlerin, mazlumların ve yaşlıların hanedanlıkların yıkılma sebebi olduğunu belirten ve bu konuda padişaha adaletli olması hakkında uyarılarda bulunulan beyitler gelmektedir. Bu beyitlere göre mazlumların ahı, her türlü silahtan daha etkili ve daha yıkıcı olabilmektedir.

Sultan Mahmud'un adalet ve siyasetini konu alan bir hikâyede Sultan ava giderken arazisi olmayan yaşlı bir adama rastlamakta ve adam yaşadığı sıkıntıları ona anlatmaktadır. Bunun üzerine Sultan ona bir arazi bağışlar. Bu hikâyeye göre insanın ebedi hayat elde etmesi bu dünyada yapılan iyiliklere ve adaletli davranmaya bağlıdır.

Başka bir hikâye, padişah doğru olsa bile yanındakilerin adaletsiz olabileceğini anlatmaktadır. Hikâyede padişah vezirlerinin ve yardımcılarının yaptıklarını desteklemekte ve yapılan kötülükleri telafi etmeye çalışmaktadır. Örneğin Enûşirvân'ın yardım-

cıları bir din adamına baskı yaparak tavuğunu alırlar. Enûşîrvân da yerine bir kuzu verir. Senâî'ye göre vezirlerin ve yardımcılarının iyi davranmaları yine krala bağlıdır.

Cahil ve zalim bir kadının anlatıldığı beyitlerde bekçi tarafından suçsuz yere vurulan adamın kadıya gidip onu cezalandırmasını istemesi üzerine kadının, adama kendisini vuran görevliye bir sığır hediye etmesini aksi takdirde bir dahaki sefer kendisini öldürebileceğini söylemesini konu etmektedir ve kadının cahilce davranışı kınanmaktadır.

Padişahın yeterliliği ve kifayetli olması hakkında Senâî, Sultan Mahmud'un güçlü ve yetenekli sıfatlarını sıralayarak Sultan'ı Roma kralına tanıtmaktadır.

Padişahın yumuşak siyaseti hakkında kaleme alınan hikâyede padişaha halka karşı sabır ve tahammülle muamelede bulunması tavsiye edilmekte, siyaset ve politikada edepli bir şekilde zulmü ortadan kaldırmak için Hişâm b. Urve'nin (ö. 146/763) dilinden sözlere yer verilmektedir. Padişahın bağışlayıcılığını anlatan bir hikâyenin ardından meliklerin ve sultanların uyanık, koruyucu ve bağışlayıcı olması hakkında bir bahar günü ava giden Sultan Mahmud'un bir ceylanın peşinden giderek askerlerinden ayrı kalması ve ceylanı bağışlaması anlatılmaktadır.

Meliklerin sırlarının korunması gerektiğini belirten beyitlerin sonrasında padişaha, “İyilik yaparsanız hep iyilik bulursunuz, kötülük yaptığınızda ise sürekli kötü şeyler bulursunuz.” şeklinde tavsiyelerde bulunmaktadır. Buna göre alışkanlıklar insanları iyi ve kötü davranışlara yönlendirmektedir. Ardından yer verilen beyitlerde İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) kendisine hakaret eden adama tepki göstermeden kendi kendisine “Eğer bu adamın dediği gibiysen o zaman kendimi kötü ahlaktan arındırmalıyım, yok eğer öyle değilsem ona cevap vermeme gerek yok. Kötü bir şekilde ona cevap verirsem onunla aramda ne fark kalır?” demesi anlatılmaktadır.

Adaletli olmak ve sitemde bulunmamak hakkında “Yeryüzünde bulunan her şey fânidir (Rahman: 55/26).” âyetine işaret edilmekte ve hükümdarlığın yok olmasının sebepleri arasında halka uygulanan ekonomik baskılardan ve yüksek vergilerden bahsedilmektedir.

İş bilmez ve politikadan anlamaz bir sultanın anlatıldığı hikâyeden sonra öğretmenlerin yoksulluğundan bahsedilmektedir. Ardından Behrâm Şahın yiğitliğine, cesareti-ne ve siretinin güzelliğine değinilmektedir.

Dindar âlimlerinin taahhüdü hakkında Hz. Peygamber'in (a.s.) "(Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i işaret ederek) benden sonra o ikiye uyun.³⁵¹" hadis-i şerifine işaret edilmektedir.

Ardından gönlünü heva ve hevesine teslim etmiş padişaha bağlanılmaması gerektiği söylenmektedir. Ebedi mülk isteyen padişahın adaletle hükmetmesi zulmü kuyuya hapsedmesi, kuru olan şeriatın gözyaşıyla ıslatılması, susuz olan küfrün de kılıçla sulanması tavsiye edilmektedir. Tekrar Behrâm Şah övülmekte, onun hüküm vermesi hakkında gücünden ve kudretinden söz edilmektedir. Padişah methedilirken on iki burcun özellikleri kullanılmaktadır.

Daha sonra Kahire devletinin bilim adamlarının, emirlerinin ve onların hizmetkârlarının sıfatlarının ve Allah'ın onları çoğaltmasının anlatıldığı beyitler gelmektedir. Behrâm Şah'ın oğlu Emir Celâlüddevle'nin, vezirlerin, sadrazamların ve kadıların, Halife Mansur'un (ö. 158/775), Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) övülmesinin ardından kadılardan oluşan birtakım şahsiyetler hakkında methiyeler söylenmekte ve *انا خير* (Ben daha hayırlıyım.) ifadesi ile "Allah, sana emrettiğim zaman neden secde etmekten çekindin, seni meneden sebep neydi dedi. O, ben ondan daha hayırlıyım dedi, beni ateşten halkettin, onu balçıktan yarattın (A'râf: 7/12)." âyetine, *لو كشف* (Şayet açığa çıkmış olsaydı) ifadesi ile Hz. Ali'nin "Gaybın üstündeki maddi perdeler çekilse, imanımda bir artma olmaz." sözüne, *والراسخون* (Bilgide derinleşenler) ifadesi ile de "...Bu yüzden, bilgide derinleşenler şöyle derler: "Biz ona inanırız, onun tamamı Rabbimizdendir. Derin kavrayış sahipleri dışında kimse bundan ders almasa da (Âl-i İmrân: 3/7)." âyetine işaret edilmektedir.

Sekizinci bab, Senâî'nin adalet, siyaset ve yargı konularındaki görüşlerini açıkladığı babdır. Senâî, sultanlara, vezirlere ve kadılarına yazdığı beyitlerle nasihatlerde bulunmaktadır. Senâî, sultanların karakterini peygamberlerin karakterine yakın görmektedir. Sultanları affedici, adaletli ve alçakgönüllü olmaya, iyilikle davranıp hoşgörülü davranmaya davet etmektedir. Senâî'ye göre sultan, dinî ve memleket meselelerinde cesur olmalıdır. Ona göre sultanın yanında cahil bir vezirin olması sultanın aklını kullanamamasından kaynaklanmaktadır. Kıskanç ve kötü niyetli bir vezir talihsizlik sebebidir ve Senâî'ye göre iyi bir vezir ve danışman bilgisiyle doğru yola götüren insandır.³⁵²

³⁵¹ Canan, XII, 423.

³⁵² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa'îdî), 269.

2.5.9. Dokuzuncu Bab

Dokuzuncu bab, 1134 beyitten oluşmakta, mutluluğa giden yolun ve sırât-i müstakîmin tarifi ile başlamaktadır. Bu beyitlerde ولا یرضى (Razı olmaz) ifadesi ile “Kafir olursanız bilin ki Allah, sizden müstağnidir; fakat kullarının kafir oluşuna da razı olmaz ve şükrederseniz sizden razı olur ve hiçbir kimse, bir başkasının yükünü yüklenemez; sonra da dönüp varacağınız yer Rabbinizin kapısıdır da O, neler yaptığınızı haber verir size; şüphe yok ki O, gönüllerde ne varsa hepsini bilir (Zümer: 39/7).” âyetine işaret edilmektedir. Ardından zamanın ehli hakkında kaleme alınan şikâyet beyitleri gelmektedir.

Mazeret ve kusur hakkında Senâî, Allah’tan gafil olan insanların arasında olmadığı için Allah’a şükrünü dile getirmekte ve Senâî olarak dünyadan ayrılmayı bildiğini ifade etmektedir. Hakikat ve tarikat yolunu açıkladıktan sonra ahiretin dünya hayatına göre üstünlüğü konusunda bir zâhid ile Me’mûn (ö. 218/833) arasında geçen bir konuşmaya yer vermektedir. Buna göre Me’mûn, zahidin Bağdat’a gelişini “merhaba, merhaba!” diyerek kutlar, zâhid ise onun bu davranışını kınar ve mutluluğun bu dünyada yeri olmadığını, eğer bu dünyada mutlu olunursa cennetin unutulmuş olduğunu söyler. Bunun üzerine Me’mûn davranışlarından ve sözlerinden dolayı utanç duyar.

Ardından yer verilen bir hikâyede bir köyde salgın hastalık sebebiyle ineklerin ölmeye başlaması üzerine bir adam, kendi ineğini komşusuna satarak onun eşeğini alır. Ancak komşusuna sattığı inek yaşarken kendi eşeği ölür ve adam, eşek ile ineğin farkını anlamadığı için kendisini kınar.

Sahtekâr şairlerin kusurları konusunda Senâî, kendisini şair sanarak şiir söyleyen insanları kelimelerin anlamlarını bilmeden yazdıkları, padişahlara değer vererek onları övdükleri ve dindar insanları yok saydıkları için kınamaktadır.

Sıradan insanlar ve cahiller hakkında Senâî, iyi ve kaliteli olarak tabir ettiği insanlarla oturup sohbet etmeyi, mümkün olduğu kadar cahil ve sıradan insanlardan uzak olmayı tercih ettiğini ifade etmektedir.

Sonra, düşmanların kınandığı ve evliyaların nasihatleri hakkında bilgi veren beyitler gelmektedir.

Senâî, akrabalarla ilgili olarak insana en yakın olan akrabanın erkek kardeş olduğunu; ancak babaları öldükten sonra kardeşliğin sona erdiğini ve erkek kardeşin en yakın

düşman haline geldiğini söylemektedir. Kız kardeşle alakalı olarak ise doğduğunda babasının yüzünü kara etmesinden, babasının ölümünden sonra mirasın dörtte birini aldığından bahsetmektedir. Ona göre kız çocuğu utanç ve rezalet sebebidir, kız çocuğun dünyaya gelmesi talihsizliktir. المَكْرُمَاتِ دَفْنِ بَنَاتِ [Kızların defnedilmesi asil davranışlardandır. (?)] cümlesi ile mezarı kızlar için en iyi yer olarak gördüğünü belirtmekte yine mezarı kızlar için en uygun damat şeklinde tasvir etmektedir. Amca ve dayı ise Senâî'ye göre sırta hançer vuran kişilerdir. Amca عم ('amm) kelimesini, غم (gam) kelimesi ile hala خال (hâl) kelimesini de وِیَال (vebal) kelimesi ile eşleştirmektedir.

Şehvet ve arzu çeşitleri hakkındaki beyitlerin ardından bunların sebepleri açıklanmakta ve bazısının hastalık yüzünden ortaya çıktığı belirtilmektedir.

Evliliğin manası üzerine kaleme alınan beyitlerde din ile paranın bir arada bulunmayacağı gibi güzel yüz ile güzel huyun da bir arada olmayacağı ifade edilmektedir.

Mizah yoluyla ele alınan bir temsilde yeryüzünde kuraklığın ve kıtlığın olmasının sebebi göklerin cimri olmasıyla açıklanmaktadır. Sonrasında, kıtlık arttıkça insanlar arasında nezaket ve uysallığın azalması, insanların hayatta kalma arzusuyla birbirlerini yemeye başlaması anlatılmaktadır. Bu hikâyede زَنَک (zenci) ifadesi ile yamyam tanımlaması yapılmakta ve onun vasıfları anlatılmaktadır.

Senâî, kendi sûfilliğini kınanmasına dair kendisini gece gündüz evinde ibadetle meşgul olan bir sûfî olarak kabul etmemektedir. Ona göre ibadetleri taklit yoluyla yapmak sıradan insanların işidir, hakikat ehlinin işi değildir. Ardından sûfilikle ilgili bir temsilde kalacak yeri olmayan bir sûfinin kuraklık çeken bir belde de bir camiye boş görüp mesken yapmasını, fasık bir kimsenin kötü muamelesine rağmen sûfinin ettiği dua ile o beldeye yağmurun gelmesini anlatmaktadır. Hikâyede, insanların kıtlıkla imtihan edilmesinin sebebinin günah fiillere devam etmeleri olduğu, sûfilerin ise Allah'tan korkmaları sebebiyle kurtuluşa erdikleri belirtilmektedir.

Fakihlerin birbirine yakınlığı hakkında Senâî fakihleri bir kimsenin selamını getirmeden iş yapmayan kimselere benzetmektedir. Bu beyitlerde basiretsiz karaktere sahip olduklarından basiretsiz sözler sarf ettikleri, dış görünüşleri ile içlerindeki çirkinliği gizledikleri, zahirde âlim görünseler de bâtında cahil oldukları ve onların cahilliklerinin neticesi olan işlerin kıyamet günü ortaya çıkacağı anlatılmaktadır.

Ardından yer verilen hikâyede bir hırsız, dindar bir adamın kıyafetlerini çalarak sevinçle bostana giderken dindar adam mezarlığın yolunu tutmaktadır. Bu olaya şahit olan başka bir adamın hırsızın kıyafetleri çalıp bostana gitmesine rağmen kendisinin neden mezarlığa gittiğini sorması üzerine adam, ölümün elbet onu bu topraklara getireceğini ve mezarda onu çıplak bırakacağını, yaptıklarının cezasını Allah'ın vereceğini söyler. Buna göre işlenen suçtan kaçmak imkânsızdır ve zaman, mutlaka ölüm tuzağını hazırlar.

Rey şehrine gelen kıtlığı anlatan hikâye, kıtlık sonucu halkın çok zor durumlarda kalmasını, insanların adeta birbirlerini yiyen kurtlara dönüşmesini, birbirlerinin kanını süt gibi helal saymalarını, bu yüzden annelerin sürekli gözyaşı dökmesini konu almaktadır. Hikâyede kendi menfaatine düşkün insanlara asla güvenilmeyeceği anlatılmaktadır.

İkiyüzlü bir şekilde Kur'an okuyanların sıfatları anlatılırken görülecek çok şey olduğu halde insanların gözlerinin kör olduğu, Kur'an okumayı bırakanlara evlerindeki farelerin öğretmenlik yapacağı anlatılmaktadır. Burada fare insanın ömrünü kemiren zamandır.

Allah'a tapanlar hakkında Senâî, din yoluna yönelen kişilerin halka yüz çevirip Haricilerin ve Mürcielerin yolundan değil Sünnilerin yolundan gidenler olduğunu söylemektedir. Senâî'ye göre onların gönülleri hasret ateşinden yansa da dünyadaki halleri kötü görünse de Cebrail'in kanatları onların sofrasıdır ve onların yeryüzünden bedenleri gitse de isimleri kalmaktadır.

Makam ve mal peşinde olup derviş kılığında görünenlerle ilgili olarak بل هُم أَضَلّ ifadesi ile "Yoksa sen onların çoğunu, söz dinler ve akli erer mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta yol yordam bakımından hayvandan da sapıktır onlar (Furkân: 25/44)." âyetine işaret edilmektedir.

Gazne'nin büyüklerinden bahsedilen beyitlerde Gazne'nin ikiyüzlü, sahte âlimlerine, minberde oturup kendisini vaiz sanan kişilerine yer verilmektedir. Ardından kötü şairlerin de eleştirisi yapılmakta ve kendisini onlar gibi olmadığı için talihli saymaktadır.

Yaratılmışlara kul, köle olmanın kınanmasında ise Senâî, Allah'tan başkasının hizmetinde olmadığı için Allah'a şükretmektedir. Rızkı veren Allah'tır ve O'nun olduğu yerde ne kimseden korkulmalı ne de bir şey beklenmelidir.

Kanaat edip arzuları terk etmek hakkında Hipokrat'la İskender'in konuşmasına yer verilmektedir. Buna göre İskender, Hipokrat'a kendisinden ne dilerse dilemesini söy-

ler. Hipokrat da üç şey ister: Günahlarının bağışlanması, gençleşmesi ve rızkının artırılıp ölümsüz olması. İskender, bunların hepsinin yaratıcının elinde olduğunu O'nun ol demesiyle gerçekleşeceğini kendisinin bir şey yapamayacağını belirtir. Hipokrat da İskender'e doğru söylediğini, hakiki güç ve yüceliğin Allah'a ait olduğunu ve her ne kadar hükümdarlığa ve mülke sahip olsa da kendisi gibi aciz biri olduğunu söyler.

Bir diğer hikâyede Lokman Hekim ile Azrail arasında geçen bir konuşma yer almaktadır. Azrail, Lokman Hekim'e evine neden değer vermediğini ve süslemediğini sorar. Lokman Hekim, ölümden sonra sadece kefen giyeceğini, evinin Ehrimen'in ateşi gibi olduğunu söyler. Ona göre, yaratılış amacına uygun bir insan olmanın gerekliliğinin iyi bilinmesi için insanın evinin görkemi az olmalıdır.

Cahil hekimlerin kınandığı beyitlerde onların koyduğu yanlış teşhisler eleştirilmektedir. Hz. Muhammed'in (a.s.) "İlim ikidir: Beden ilmi ve din ilmi.³⁵³" hadis-i şerifi beyitlerle açıklanmaktadır. Ardından hastalıkların çıkış yerlerinden ve elli çeşit hastalıktan bahsedilmektedir. Senâî'ye göre Azrail'in arkadaşı olan bilgisiz doktorlar yüzünden her yıl yüz binlerce hasta ölmektedir. Senâî, Allah böyle doktorlardan herkesi korusun demektedir.

Yıldızlara bakarak müneccimlikte ve kehanette bulunmanın batıl olduğu söylenmekte ve hadis-i şeriflerle bu görüş desteklenmektedir. Felek, dokuz mertebe olarak açıklanmaktadır. Yedi yıldızdan gelen uğursuzluklar ve olumlu şeyler anlatılmaktadır. On iki burç ve sembolleri hakkında bilgiler verilmektedir. Yıldızların şerefi, vebali, yükselişi ve inişi hakkında söylenen beyitlerin ardından cahil bir müneccim ve akıllı bir padişahı konu alan bir temsile yer verilmektedir. Bu temsilde padişah müneccimi yanına çağırır ve ondan takvimden bir gün seçmesini ister. Padişah, seçtiği günün onun için çok mutlu bir gün olacağını söyler. Müneccim günü seçer; fakat padişahın bundaki amacını göremez. Sabah erkenden padişahın huzuruna gelen müneccimdeki neşeli hali gören padişah çok üzülür ve onun boynunun vurulmasını ister. Çünkü müneccim kralın söylediklerini ciddiye alarak aklıyla hareket etmeyi terk etmiştir.

³⁵³ Mevlana Muhammed Rebhânî, *Riyâd'ün Nâsîhîn* (Çev. A. Faruk Meyan), Berekat Yayınevi, İstanbul 1980, 584; Bu ifade İmam Şâfiî'ye ait bir sözdür (İmam Burhaneddin Ez-Zernuci, *Ta'lim'ül-Müteallim* (Çev. Ali Kara), Şifa Yayınevi, İstanbul 2008, 37).

Müneccimlerin gafil olarak nitelenmesinden, işlerini canı gönülden yapmadıklarının ifade edilmesinden sonra burçların ve takımyıldızlarının sıfatları zikredilmekte ve dokuzuncu bab Senâî'nin, insanın sadece yemek ve içmek için yaratılan bir varlık olmadığını, insanın yaratılış amacının daha üstün olduğunu ifade ettiği beyitlerle sona ermektedir.³⁵⁴

2.5.10. Onuncu Bab

Onuncu bab, Senâî'nin Şah'a olan sevgisini dile getirmesi ve ona karşı yazdıklarından dolayı özür dilemeye çalışmasıyla başlamaktadır. Yazı, kalem, kâğıt ve bunların tehlikelerini dile getirdikten sonra Senâî, insanlardan kendisini soyutlama ve eserini tasnif etme sebebi üzerine okuyucu ile hasbihâl etmektedir. *Hadîka*'yı boşuna kaleme almamıştır, şiirlerini can-ı gönülden söylediği için eseri diğer şairlerin eserlerinden farklıdır. Senâî, zamanın insanlarına karşı kendisiyle gurur duyduğunu ifade ettiği beyitlerde kurt ile Hz. Yusuf'a işaret etmektedir. Buna göre, bir kör için kurt ve Yusuf aynıdır ve böyle birbirinden çok farklı olan şeyleri aynı değerlendiren insanları dikkate almamak gerekir.

Ardından gelen beyitlerde Hz. Davud'un sesinin güzelliğinden bahsedilmektedir. Öyleki o namazda sesini yükselttiğinde kuşlar yanına gelmekte, vahşi hayvanlar başlarını kaldırmaktadır. Ancak sağır bir kişiye bu ses tesir etmemektedir.

Bu babda Senâî'nin başkalarını övmekten vazgeçtiği, toplumdan kendisini soyutlayarak kendi iç dünyasına yöneldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Senâî, yaşlılığın kendisini zayıf ve aciz yaptığından, çehresi sarı ve kırmızı olarak tasvir ettiği ölüme doğru gittiğinden ve kendi ruh halindeki değişimlerden bahsetmektedir. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen Senâî, kanaat sahibi olmaktan dolayı hissettiği memnuniyeti de dile getirmektedir.

İctihatla ilgili kaleme alınan beyitlerde iyi bir yaşam için cihadın, Allah'a itaatin, ihlâsın ve samimiyetin olması gerektiği vurgulanmakta, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında cihadla İslam devletini güçlendirmesi, devlet hazinesine yenilikler getirmesi anlatılmaktadır.

³⁵⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa'îdî), 340.

Ardından ruhun bedenden özgür kılınması hakkında Senâî'nin tavsiyeleri yer almaktadır ve bu konuda ölümün hakikat, yaşamın batıl olduğu, mutlak olan ahireti anlamak için batılı terk etmek gerektiği söylenmektedir.

Senâî, kendi sözünün üstünlüğü hakkında sıkıntı ve zorluk çekilmeden şairliğin ve şiirin ortaya çıkamayacağını, rahat hayat koşullarında yaşayan şairlerin şiirlerinin sadece şeytani düşüncelerin açığa vurulması olduğunu ifade etmektedir.

Senâî, kendisine bir ev düzenleyen, maddi olarak yardımcı olan Mes'ûd-i Tîşe hakkında övgülerini dile getirmektedir. Onu şehirdeki en yakın dostu olarak tanımlamaktadır. Yine de o evin içinde kendisini mezardaki ölü gibi görmekte ve kanaat sahibi olan kişinin şımarık olmayacağını belirtmektedir.

Senâî, kendi kanaatkârlığı ve inzivaya çekilmesi hakkında hiç kimseden bir şey istememeyi öğütlemekte, kimsenin bir diğerinin iç dünyasını bilemeyeceğini ve sabır göstermeden insanın kendi yararına olacak gönül vilayetine ulaşamayacağını söylemektedir. Ardından kanaatle ilgili olarak bu dünyadan ve içindekilerden soyutlanmayı, ıhtiyaçtan fazlasına gözleri kapatmayı, dünyanın aldatmacalarına kanmadan ahiret yurduna yürümeyi öğütlemektedir. Sonra bir hikâyede Allah'a bağlılığı olmayan kişinin bir gönlünün olamayacağını, insanın kendisine ait olmayan dünyadan uzak durup Hz. Peygamber'in (a.s.) sünnetine uyması gerektiğini ifade etmektedir.

Kediden korktuğu için farelerin evlerini yerin altında yapmalarını anlatan hikâyede ölüm, fareyi avlayan kedi gibi tasvir edilmektedir. Kedinin fareyi avlamak için diş ve pençelerini güçlendirmesi gibi ölüm de insanı avlamak için türlü sıkıntılarla ve zorlu imtihanlarla beklemektedir.

Başka bir hikâyede diş ağrısı çekmemiş birinin diş ağrısını sadece kavramsal olarak bilebileceği, tam olarak bilmenin ancak yaşayarak mümkün olacağı anlatılmakta, halvetin ne olduğunun tecrübe edilerek manasının kavranılacağı ifade edilmektedir. Ardından Senâî'nin kendi halveti, tok gözlülüğü ve iradesi, zaafı ve kötü kalpliliği hakkında kaleme aldığı beyitler bulunmaktadır.

Kuş ile tuzak arasında geçen bir konuşmanın hikâyede edildiği beyitlerde tuzak, etrafındaki yemlerle kuşu aldatmaya çalışmaktadır. Kuş, yemlere ulaşmak için hamle yapınca tuzağa tutulduktan sonra kötülerle dolu bu dünyada gafleti ve cahilliği seçtiğini, hiç kimseden vefa görmediğini söylemektedir.

Senâî, cahil insanları küçümsemekte ve onlara birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. Hz. Nuh’a Allah tarafından dokuz yüz elli yıl ömür verildiğini; ancak bu süre içinde ona sadece dokuz kişinin kulak vermesinden hareketle kendi davetini Hz. Nuh’un daveti gibi görmekte, nasihatlerini dinlemeyenlere üzülmeyeceğini ifade etmektedir.

Zamanın insanların cahilliği ile ilgili bir diğer hikâyede zamanın insanlarında hiç utanma kalmadığından, bekçinin zalim, kadının cahil olduğundan bahsedilmekte, Allah’tan başkasına bağlılığı olmayan ve emeği parayla altınla değil imanla ölçülen özgür adamın dünyadan usandığı anlatılmaktadır. Ne kadar çok para ve altına sahip olunursa o kadar çok şeytanın yolundan gidileceği, bu yalan dünyanın maddi unsurlarından vazgeçilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Şeriat ve şiir hakkında Senâî, şeriatı şiire tercih ettiğini belirtmektedir. Ona göre şairin sözü sadece bir göz kırpışken peygamberlerin sözleri tamamen işarettir. Şeriat sabah ışığı gibi aydınlığı artıran bir unsurdur. Senâî’ye göre hekimler sadece bedenin görünen unsurlarını bilebilirken peygamberler insan ruhunu anlamaktadırlar.

752 beyitten oluşan onuncu babın son beyitleri Senâî’nin eserin şeriata aykırı olduğu düşüncesini bertaraf etme maksadıyla Gazneli âlim Burhâneddîn Ebü’l-Hasan Ali b. Nâsır-ı Gaznevî’ye (ö.551/1156) yazdığı mektuptan oluşmaktadır. Burada kendisine atılan iftiralar ve hapis hayatından kurtulmak için yardım istemektedir. Senâî, eseri öğüt vermek amacıyla yazdığını, Burhâneddîn’in belki çok eser gördüğünü ama bunun gibisini göremeyeceğini, bu eserle birlikte bildiği tüm ilimlere ait mevzuları halka iletmeye çalıştığını, eserde yer alan sözlerin âlemin bilgisi olduğunu, eseri Farsça Kur’an olarak okumasını, eserde Hz. Muhammed’i (a.s.) ve ehl-i beyti övdüğünü, misalleri, öğütleri, metihleri ve sıfatları içeren eserin on bin beyitten oluştuğunu, kendisine iyi veya kötü mutlaka bir cevap vermesini, esere 525/1131 yılının Âzer (Aralık) ayında başlayıp 534/ 1139-1140 yılının Dey (Ocak) ayında tamamladığını ve bu iftiraların kendisine Mordâd’ın (Ağustos) ayının yarısından sonra atıldığını söylemektedir.³⁵⁵

³⁵⁵ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka ve Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Saberî-Rukiye Tîmûriyân-Behzâd Sa’îdî), 377.

2.6. SENÂÎ'NİN ETKİLENDİĞİ VE ETKİLEDİĞİ ŞAHSİYETLER

2.6.1. Senâî'nin Etkilendiği Şahsiyetler

Senâî, şairliğe başladığı devirlerde Horasan şairlerini taklit edip onların takipçisi olmuştur ve sebk-i Horasânî üslubunda eserler vermiştir. Ferrûhî, Minûçihri, Unsurî ve Mes'ûd-i Sa'd gibi şairleri taklit etmiş, kaside söylemede onların yolundan gitmiştir. Hatta kendi şiirlerinde onların şiirlerine de yer vermiştir.³⁵⁶

بر آمد پیلگون ابری ز روی نیلگون دریا چو رای عاشقان گردان چو طبع بی دلان شیدا

*Fil rengi bir bulut, mor renkli bir denizin üzerini kapladı,
Gönülsüz âşıkların tabiatı gibi, âşıkların değişken görüşü gibi.*³⁵⁷

Senâî, Ferrûhî'nin bir kasidesinin yukarıdaki matla beytinin ikinci mısrasına kendi kasidesinin matla beytinde şu şekilde yer vermiştir:

مگردانم در این عالم ز بیش آزی و کم عقلی چو رای عاشقان گردان چو طبع بی دلان شیدا

*Hırsın çokluğundan ve aklın azlığından dolayı beni bu âlemde,
Gönülsüz âşıkların tabiatı gibi, âşıkların değişken görüşü gibi yapma.*³⁵⁸

Senâî şiirlerinde Unsurî'ye de yer vermiş ve onun çok konuştuğuna, çok şiir söylediğine işarette bulunmuştur.³⁵⁹

هر کجا زلفِ ایازی دید خواهی در جهان عشق بر محمود بینی گپ زدن بر عنصری

*Dünyada nerede Ayaz'ın zülfünü göreceksin, Mahmud'un aşkını Unsurî'nin de çok konuştuğunu, çok söylediğini görürsün.*³⁶⁰

Şairlikte örnek aldığı Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın şiirlerini ömrünün son zamanlarında bir araya getirip toplamıştır.³⁶¹ Ayrıca 29 beyitlik bir kasidesinde de Gazne'nin direği olarak gördüğü şairin davranış ve varlığının Gazne'yi bir bahçeye dönüştürdüğünü

³⁵⁶ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 13; Tuğyânî, 2.

³⁵⁷ Hakîm Ferrûhî-yi Sîstânî, *Dîvân* (Tsh. Muhammed-i Debîrsiyâkî), Kitâbfurûşî-yi Zevvâr, Tahran 1371 hş., 1.

³⁵⁸ Senâî, *Dîvân*, 62.

³⁵⁹ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 14.

³⁶⁰ Senâî, *Dîvân*, 319.

³⁶¹ Ateş, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", 130; Sâvî, "Senâî", 502; Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 14.

ve yüzünün gül kırmızısı renginin göz çukurunu bir gül bahçesine dönüştürdüğünü söylemiştir. Ayrıca onun bilgi dolu sözlerinin adeta istridyeden çıkan inciler gibi etrafa saçıldığını ve onun gönül görüşünün aydınlığı karşısında kusurun dahi bir değer kazandığını belirtmiştir. Devamında Senâî, kendisinin satmak için şair Hassan gibi şiir söylediğini ardından söylediği bir şiirle Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân mührünü bastığını belirtmiştir.

ای عمیدی که باز غزنین را	سیرت و صورتت چو بستان کرد
باز عکس جمال گلفامت	حجره دیده را گلستان کرد
باز نطق زبان در بارت	صدف عقل را در افشان کرد
خاطر دوربین روشن تو	عیب را پیش عقل عنوان کرد
...	...
من چه دانم که از برای فروخت	آنک خود را نظیر حسان کرد
پس چو شعری بگفت و نیک آمد	داغ مسعود سعد سلمان کرد
...	...

*Ey sûtûn! Yine Gazne 'yi,
 Senin sîret ve suretin bahçe yaptı.
 Yine gül rengi cemâlinin yansıması,
 Göz çukurunu gül bahçesi yaptı.
 Yine senin inci dolu dilinin nutku,
 Akıl sedefini inci saçan yaptı.
 Senin uzağı gören aydın gönlün,
 Aklın huzurunda ayba unvan verdi.*

...

*Ben ne bileyim (şiirlerini) satmak için,
 Kendini (Senâî) Hassan gibi yaptı;
 Sonra da bir şiir söyledi ve iyi oldu;
 Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân mührünü bastı.³⁶²*

Şehâbeddîn Am'ak-ı Buhârî'nin (ö. 542-543/1147-48)³⁶³ kasidelerinden de esinlenmiş ve onun bir kasidesiyle aynı vezin, kafiye ve redifte; "ilk şiirim" olarak da isimlendirdiği kasidesini yazmıştır:³⁶⁴

³⁶² Senâî, *Dîvân*, 615, 616.

اگر موری سخن گوید، و گرمویی روان دارد من آن مور سخن گویم، من آن مویم که جان دارد

Eğer bir karınca konuşursa veya eğer bir kıl canlanırsa,

*Ben o konuşan karıncayım, ben o canı olan kılım.*³⁶⁵

نخستین شعر من این است دیگر تا چسان باشد چگونه باشد آن آتش که زینگونه دخان دارد!

Benim ilk şiirim budur, artık ne tür olur,

*Böyle bir ağızdan çıkan ateş nasıl olur!*³⁶⁶

Çağdaşı Muhtârî-yi Gaznevî de ilgi duyduğu şairler arasındadır.³⁶⁷ Onun hakkında birkaç tane methiye kasidesi söylemiştir ve bir kasidesinin matla beyti şu şekildedir:³⁶⁸

نشود پیش دو خورشید و دو مه تاری تیر گر برد ذره‌ای از خاطر مختاری تیر

İki güneşin ve iki ayın yanında zifiri karanlık olmaz,

*Muhtârî'nin hatırından bir zerrecik bir hisse götürse de.*³⁶⁹

Senâî'nin sözünde Nâsır Hüsrev'in söz üslubu vardır. Onun gibi halkın pervasızlığına ve yoldan çıkmasına öfkelenmiş ve zamanın ehlinin meşguliyetlerinden ve eğlence arayışlarından şikâyet etmiştir.³⁷⁰

Senâî, Arap edebiyatında da pek çok şairden etkilenmiştir. Örneğin *Mekâtib* adlı eserinde Ömer b. Ebî Rabîa'nın şu beytine işaret etmektedir:³⁷¹

كُتِبَ الْقَتْلُ وَالْقِتَالُ عَلَيْنَا وَ عَلَى الْمُحَصِّنَاتِ جَرُّ الدِّيُولِ

Öldürülmek ve savaşmak bize,

Naz ve göz kırpmak güzel yüzlülere yazılmıştır.

Yine Senâî, Abbasiler dönemi şairlerinden Mütenebbî'nin şiirlerindeki derin manalardan istifade etmenin yanı sıra onun adını da şiirlerinde kullanmıştır:³⁷²

³⁶³ Safâ, II, 538.

³⁶⁴ Seccâdi-Şiârî, *Nâmegar-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 14.

³⁶⁵ Şehâbeddîn Am'ak Buhârî, *Dîvân* (Tsh. Sa'îd-i Nefisi), Kitâbfurûşî-yi Furûğî, Tebriz 1308 hş., 12.

³⁶⁶ Senâî, *Dîvân*, 89.

³⁶⁷ Seccâdi-Şiârî, *Nâmegar-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 14.

³⁶⁸ Devletşâh-i Semerkandî, 93.

³⁶⁹ Senâî, *Dîvân*, 173.

³⁷⁰ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 136.

³⁷¹ Tayibe-yi Fedevî, Hamîd-i Celiliyân, Mesud-i Bâvânpûrî, "Te'sîr-peziî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyyât-i Arab", *Metn-şinâsî-yi Edeb-i Farsî*, S. 3, Tahran 1396 hş., 127.

کاری نه چنان رود که خواهد مردم بادی نه چنان وزد که خواهد کشتی

*İş insanların istediği gibi gitmez;
Rüzgâr, geminin istediği gibi esmez.*

ما كل ما يَتمنى المرء يُدرّكه تَجْرى الرِّيحُ بما لا تَشْتَهَى السُّفْنُ

*Kişi istediği her şeye erişemez;
Rüzgâr gemilerin istemediği gibi eser.*

Ebü Nüvâs, Senâî'nin Arap edebiyatında en çok etkilendiği şairlerden biridir. Onun "Allah'ım günahlarım çok olsa da kesin surette biliyorum ki senin bağışlaman daha büyüktür." manasındaki şiirine şu şekilde atıfta bulunmuştur.³⁷³

ما غرقه عصيانيم، بخشنده تویی یارب از عفونهی تاجی، بر تارِ ها
بسیار گنه کردیم، آن بود قضای تو شاید که به ما بخشی، از روی کرم آنها

*Biz isyana gark olmuşuz, sen bağışlayıcısın ya Rab!
İsyan(cı)ların başları üzerine aştan bir taç koyansın.
Çok günah işledik, senin takdirindi o;
Belki cömertliğinle onları bize bağışlarsın.*³⁷⁴

يَا رَبِّ إِن عَظُمَتْ ذُنُوبِي كَثِيرَةً فَلَقَدْ عَلِمْتُ بِأَنَّ عَفْوَكَ أَعْظَمُ

*Ya Rabbi, gerçi benim günahlarım çok oldu;
Ama kesin biliyorum ki senin affın daha büyüktür.*³⁷⁵

Ebü'l-Alâ el-Ma'arrî gibi Senâî de kendi döneminin siyasi ve itikadî meselelerine şiirlerinde çokça yer vermiştir:

مرد هشیار در این عهد کم است ور کسی هست به دین متهم است

*Bu devirde akıllı adam azdır,
Varsa bir kimse diniyle itham edilmiştir.*³⁷⁶

³⁷² Fedevî-Celiliyân-Bâvânpûrî, "Te'sîrpezîrî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyât-i Arab", 127; Senâî, *Dîvân*, 614.

³⁷³ Fedevî-Celiliyân-Bâvânpûrî, "Te'sîrpezîrî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyât-i Arab", 128.

³⁷⁴ Senâî, *Dîvân*, 40.

³⁷⁵ Fedevî-Celiliyân-Bâvânpûrî, "Te'sîrpezîrî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyât-i Arab", 128.

³⁷⁶ Senâî, *Dîvân*, 76.

إِثْنَانِ أَهْلُ الْأَرْضِ ذُو عَقْلٍ بَلَا دِينَ وَآخِرَ دَيْنٍ لَا عَقْلَ لَهُ

İnsanlar iki grupturlar;

*Dinsiz akıllılar ve akılsız dindarlar.*³⁷⁷

Senâî, Ebû Tayyîb Mus‘abî’nin atların ıslık çalmadan suya kanmadıklarını ifade ettiği bir şiirine de işaret etmektedir.³⁷⁸

آن کره‌ای به مادر خود گفت چون که ما آبی همی خوریم، صفیری همی زنند

O sığa annesine dedi ki niçin biz

*Su içerken hep ıslık çalarlar?*³⁷⁹

و لا تَكْأَدُ جِيَادٌ تَرَوِي بَغِيرَ صَفِيرٍ

Hızlı koşan atlar,

*Islık çalmadan suya kanmazlar.*³⁸⁰

Senâî, İbn Zeydûn’un hastalığa düştüğünde boyunlar vurmanın o hastalığın şifası olduğu manasında söylediği sözlerine şu şekilde işaret etmiştir:

چه جای سرکشی باشد ز حکم او که در رویش چو شمع آنگاه خوش باشم که در گردن زدن باشم

Onun hükmüne nasıl karşı çıkarım ki önünde,

*Boynum mum gibi vurulduğunda mutlu olurum.*³⁸¹

و إِذَا عَرَّتْهَا مَرَضَةٌ فَشَفَائُهَا ضَرْبُ الرِّقَابِ

*Hastalığa yakalandığı zaman şifası boyunların vurulmasıdır.*³⁸²

2.6.2. Senâî’den Etkilenen Şahsiyetler

Tezkireler, Senâî’nin şairlikte yüksek bir makamda olduğunu yazmaktadır. Hicrî VI. (XII.) asırdan sonra da şair ve yazarlar onu saygıyla yâd edip onun şiirlerinden kendi

³⁷⁷ Fedevî-Celiliyân-Bâvânpûrî, “Te’sîrpezîrî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyât-i Arab”, 128.

³⁷⁸ Fedevî-Celiliyân-Bâvânpûrî, “Te’sîrpezîrî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyât-i Arab”, 128, 129.

³⁷⁹ Senâî, *Divân*, 117.

³⁸⁰ Fedevî-Celiliyân-Bâvânpûrî, “Te’sîrpezîrî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyât-i Arab”, 128, 129.

³⁸¹ Senâî, *Divân*, 439.

³⁸² Fedevî-Celiliyân-Bâvânpûrî, “Te’sîrpezîrî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyât-i Arab”, 129.

eserlerinde istifade etmişlerdir.³⁸³ Ömrünün son yıllarında tevhîdden, mârifetten ve hakîkatten başka bir söz söylemeyen Senâî'nin tevhîd ve mârifet konusunda kaleme aldığı şiirlerine kendisinden sonra gelen büyük şairler yoğun ilgi göstermişlerdir.³⁸⁴ Hatta Hâkânî-yi Şîrvânî (ö. 595/1199), kendi şiirlerinde Senâî'nin gazel ve kasidelerine yer vermenin yanında bir şiirinde, kendisinin Senâî'nin yerine geldiğini ve asıl adı "İbrahim" olmasına rağmen babasının, onun Senâî'nin yerini tutacağını düşünerek kendisine "Bedîl" adını verdiğini ifade etmiştir.³⁸⁵

بدل من آمدم اندر جهان سنایی را بدین دلیل پدر نام من بدیل نهاد

Ben bu dünyaya Senâî'nin halefi olmak için geldim,

*Bu sebepten dolayı babam benim adımı "Bedîl" koydu.*³⁸⁶

Yine, öğüt ve vaazları Senâî gibi olan, onun gibi hikmetten ve tevhîdden söz söyleyen Hâkânî, kendini onun halefi olarak gördüğünü şu şekilde ifade etmiştir.³⁸⁷

چون زمان عهد سنایی در نوشت آسمان چون من سخن گستر بزاز

چون به غزنین ساحری شد زیر خاک خاک شروان ساحری دیگر بزاز

Zaman Senâî'nin devrini yazdığı gibi,

Gökyüzü benim gibi söz ustası doğurdu.

Gazne'de toprağın altı büyüleyici olduğu gibi,

*Şîrvân'ın toprağı da artık büyüleyici oldu.*³⁸⁸

Bununla birlikte Hâkânî, bazı şiirlerinde Senâî ile çatışmaya da girmiştir.³⁸⁹

عنصری کو یا معزّی یا سنایی کاین سخن معجز است از هر سه گرد امتحان انگخته

Bu sözü ister Unsurî ister Muizzî ya da Senâî söylesin,

*Her üçünün zorlu imtihanından bir acizliktir.*³⁹⁰

³⁸³ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 17.

³⁸⁴ Devletşâh-i Semerkandî, 97, 98.

³⁸⁵ Tahsin Yazıcı, "Hâkânî-yi Şîrvânî", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 168.

³⁸⁶ Hakânî-yi Şîrvânî, *Dîvân* (Tsh. Mîr Celâleddîn Kezâzî), Neşr-i Merkez, Tahran 1375 hş., II, 1139.

³⁸⁷ Safâ, II, 337.

³⁸⁸ Hakânî-yi Şîrvânî, II, 1136.

³⁸⁹ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 18.

³⁹⁰ Hâkânî-yi Şîrvânî, I, 536.

Ayrıca Hâkânî, Irak-ı Acem (İran), Irak-ı Arap (Irak), Mekke ve Şam gezisini anlattığı³⁹¹ Fars edebiyatının ilk manzum seyahatnamesi olan *Tuhfetü'l-İrâkeyn* mesnevisinin tasnifinde *Hadikatü'l-hakika*'dan istifade etmiştir.³⁹²

Hâkânî'nin çağdaşı olan Nizâmî-yi Gencevî (ö. 611/1214 [?]), *Hamse* isimli eserinde yer alan *Mahzenü'l-esrâr* mesnevisini Senâî'nin *Hadikatü'l-hakika*'sından esinlenerek kaleme almıştır.³⁹³

İran edebiyatının en büyük kaside şairi Evhâdüddin Enverî (ö. 585/1189[?])³⁹⁴ de Senâî'den etkilenen ve ona büyük bir hoca gözüyle bakan şairler arasındadır.³⁹⁵

Ferîdüddin Attâr da tıpkı Senâî'nin *Seyrû'l-ibâd ile'l-me'âd* ve *Hadika* eserlerinde olduğu gibi eserlerinde semboller içeren bir dil kullanmış ve Senâî gibi o da özellikle *Mantıku't-tayr* eserinde insanın varlık âleminden vahdet âlemine yaptığı yolculuğu dile getirmiştir. Halkın alt tabakalarından sayılan insanların şiirlere konu olması da Senâî ile başlamış ve ondan daha yoğun bir şekilde Attâr ile devam etmiştir.³⁹⁶

Attâr *Musibetnâme* eserinde Senâî'nin adını üç yerde zikretmiştir:

آفتاب ار چه سمائی گشته است در سنا جنس سنائی گشته است

Güneş her ne kadar gökyüzünde olsa da,

*Senada, yani yücelikte Senâî cinsinden olmuştur.*³⁹⁷

همچو فردوسی فقع خواهم گشاد چون سنائی بی طمع خواهم گشاد

Firdevsî gibi övüneceğim,

*Senâî gibi tamahsız olacağım.*³⁹⁸

در رهی می شد سنائی بیقرار دید کناسی شده مشغول کار

Senâî kararsız bir şekilde bir yolda gidiyordu;

*İşiyile meşgul olan tuvalet temizlikçisini gördü.*³⁹⁹

³⁹¹ Tahsin Yazıcı, "Hâkânî-yi Şîrvânî", 169.

³⁹² Seccâdi-Şîârî, *Nâmeg-i Hadika-i İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 18.

³⁹³ Savî, "Senâî", 503; Mehmet Kanar, "Nizâmî-yi Gencevî", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 184.

³⁹⁴ Abdulkadir Karahan, "Enverî, Evhadüddin", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 268.

³⁹⁵ Savî, "Senâî", 503

³⁹⁶ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 258.

³⁹⁷ Ferîdüddin Attâr, *Musibetnâme* (Tsh. Muhammed Rızâ Şefî'î-yi Kedkenî), İntişârât-i Suhen, Tahran 1386 hş., 150.

³⁹⁸ Attâr, 449.

³⁹⁹ Attâr, 332.

Yedinci asırda herkesten çok Senâî'ye inanan, onun eserlerine ve fikirlerine gönül-
den sıkı bir şekilde bağlılığı olan şüphesiz Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî'dir. Aralarındaki
bağlılık şairlikten kaynaklanan edebî bir bağ değildir. Senâî, tasavvufun temel konuların-
da ona kaynaklık etmiştir. O, Senâî'den saygı ile bahsetmenin, eserlerinde onun şiirlerine
yer vermenin yanısıra kendi sözlerini onun sözlerinin yanında ham olarak görmüş ve bu-
nu şu şekilde dile getirmiştir:⁴⁰⁰

ترک جوشش شرح کردم نیم خام از حکیم غزنوی بشنو تمام

در الهی نامه گوید شرح این آن حکیم غیب و فخر العارفین

Yarı ham coşkuyu şerh ettim,

Tamamını Hakîm Gaznevî'den dinle.

Îlâhînâme'de bunun şerhini söyler,

*O gayb âleminin hakîmi ve âriflerin övüncü:*⁴⁰¹

Mevlânâ, *Dîvân-ı Şems* eserinde Senâî'ye olan hayranlığını şu şekilde dile getirmiş-
tir:

چو شهر لوط ویرانم چو چشم لوط حیرانم سبب خواهم که واپرسم ندارم زهره و یارا

اگر عطار عاشق بد سنایی شاه و فایق بد نه اینم من نه آنم من که گم کردم سرو پا را

Lût'un şehri gibi viraneyim, Lût'un gözü gibi aşkınım,

Tekrar sormak için sebep isterim; ama cesaretim ve gücüm yok.

Gerçi Attâr âşık, Senâî de şah ve üstün ise de

*Ne buyum ben, ne de oyum ben; çünkü başımı ve ayağımı kaybettim.*⁴⁰²

Mevlânâ ve Senâî'nin şiirlerinde efsaneler, tarihi rivayetler, tasavvufi ve ahlaki
konular, temsiller, terimler, lafız, terkip ve teşbihler açısından ortak noktalar bulunmak-
tadır.⁴⁰³ Mevlânâ şiirlerinde Senâî'yi anmasının yanı sıra onun şiirlerinden tazminler de
yapmıştır. *Mesnevî-yi Mevlevî*'de adeta Senâî'nin beyitlerinin şerhi olan pek çok beyit yer
almaktadır. Aşağıda Senâî'nin *Hadîka*'sında yer alan beyitleri,⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Tuğyânî, 7; Seccâdi-Şiârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 18.

⁴⁰¹ Kerîm-i Zemânî, *Şerh-i Camî-i Mesnevî-yi Ma'nevî*, İntişârât-i İtlâ'ât, Tahran 1387 hş., II, 961; Tuğ-
yânî, 7.

⁴⁰² Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Kulliyât-i Dîvân-i Şems I-II* (Tsh. Bediüzzaman Fîrûzanfer), İntişârât-i
Sedây-i Mu'âsır, Tahran 1374 hş., I, 73.

⁴⁰³ Tuğyânî, 8.

⁴⁰⁴ Tuğyânî, 8; Seccâdi-Şiârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 19.

دَم تازَه را شَدی تو خَلَف دُرّ توحید را تویی چو صَدَف
شوی از مَفلسی ز مایه فرید گر کنی ضایع آن در توحید

...

....

در فضای ازل چو باز شوی در زمانه تو سرفراز شوی
هر دو پایت برآید از بُنِ گل دست شاهان ترا شود منزل

*Tevhid incisi için sedef gibisin sen,
Yeni nefes için halef oldun sen.
Eğer o tevhid kapısını zayi edersen,
Esastan iflas edenlerin teki olursun sen.*

...

*Sen zamanede izzetli olursun,
Ezel fezasında şahin olunca.
Şahların eli menzilin olur senin,
Her iki ayağın balçığın içinden çıkar.*⁴⁰⁵

Mevlânâ Mesnevî’inde şu şekilde açıklamıştır:⁴⁰⁶

باز آن باشد که باز آید به شاه باز کورست آنک شد گم کرده راه

...

...

این خراب آباد در چشم شماسست ورنه ما را ساعد شه بازجاست

*Şahin odur ki şaha gelir yine,
Yolunu kaybeden kör şahindir.*

...

*Bu harabe sizin gözünüze bayındır bir yer gibi görünüyor;
Aksine bizim yerimiz padişahın koludur.*⁴⁰⁷

Mevlânâ, kendi şiirlerinin pek çok yerinde muhataplarına şöyle seslenmektedir:⁴⁰⁸

آن چنان گوید حکیم غزنوی در الهی‌نامه گر خوش بشنوی

*Îlâhînâme’de Hakîm Gaznevî,
Eğer iyi dinlersen öyle diyor...*⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka*, 159.

⁴⁰⁶ Tuğyânî, 10.

⁴⁰⁷ Zemânî, II, 299-300.

⁴⁰⁸ Tuğyânî, 8; Seccâdî-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş‘âr-i Senâî*, 19;

زین کند نفرین حکیم خوش دهن بر سواری کو فرو ناید ز تن

*Bundan dolayı güzel soylu bilge (Senâî),
Beden atından inmeyen biniciye lanet eder.*⁴¹⁰

Mesnevî'de Hz. İsa'nın tek bir renkle dolu küpün içinden yeşil, sarı ve kırmızı renkli kıyafetler çıkarması olayına işarette bulunan aşağıdaki şiiir:

او ز یک رنگی عیسی بو نداشت وز مزاج خم عیسی خو نداشت
جامهٔ صد رنگ از آن خم صفا ساده و یک رنگ گشتی چون ضیا

*Onun İsa'nın bir renkliliğinden haberi yoktu,
Ve de İsa'nın küpünün mizacından haberi yoktu.
O sefa küpünden yüz renkli elbise,
Işık gibi sade ve tek renkli oldu.*⁴¹¹

Senâî'nin *Hadika*'sında, ondan önce hiç kimsede görülmeyen teşbihlerle şu şekilde yer almıştır.⁴¹²

عیسی جانت گرسنه ست چو زاغ خر او می کند ز کنجد کاغ
جانت لاغر ز گفت بی معنی تنّت فربه ز کرد بادعوی

*İsa senin ruhun karga gibi açtır,
Susamdan dolayı eşeğe gak yapan.
Senin ruhun manasız sözden dolayı zayıftır,
Bedenin (ise) iddialarda bulunmalarla şişmanladı.*⁴¹³

Aynı hususta Mevlânâ *Mesnevî*'de Hz. İsa'nın zalimlerden kurtulmanın yollarını Allah'tan sormasını konu ettiği şiiirinde şöyle demektedir:⁴¹⁴

ترک عیسی کرده خر پرورده‌ای لاجرم چون خر برون پرده‌ای
طالع عیسیست علم و معرفت طالع خر نیست ای تو خر صفت

⁴⁰⁹ Zemânî, II, 961.

⁴¹⁰ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî I-II* (Çev. Derya Örs-Hicabi Kırlangıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, I, 530; Zemânî, IV, 1556.

⁴¹¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî I-VI* (Haz. Derya Örs-Adnan Karaismailoğlu), Akçağ yayınları, Ankara 2007, I, 45

⁴¹² Tuğyânî, 9.

⁴¹³ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika*, 376.

⁴¹⁴ Tuğyânî, 9.

نالہ خر بشنوی رحم آیدت پس ندانی خر خری فرمایدت
رحم بر عیسی کن و بر خر مکن طبع را بر عقل خود سرور مکن

İsa'yı terk edip eşeği beslemiştir,

Kuşkusuz eşek gibi perdenin dışındadır.

İlim ve mârifet İsa'nın talihidir,

Ey sen eşek sıfatlı, eşeğin talihi yoktur.

Eşşegin inlemesini dinlersen acırsın,

Sonra eşeğin sana eşşeklik buyurduğunu bilmezsin.

İsa'ya merhamet et ve eşeğe etme,

*Tabiatı kendi akli üzerine başkan yapma, mutlu yapma.*⁴¹⁵

Yine *Hadîka*'da, kuyuya atılan Hz. Yusuf'un kuyudan kurtuluşu gibi dünyanın aldaticılığından kurtulmayı konu aldığı aşağıdaki ifadeler,⁴¹⁶

تو چو یوسف به چاهی از شیطان خردت بشری و رسن قرآن

گر همی یوسفیت باید و جاه چنگ در وی زن و برای ز چاه

...

...

رسن از درد ساز و دلو از آه یوسف خویش را بر آر از چاه

Sen şaytandan dolayı (kuyuya atılan) kuyudaki Yusuf gibisin,

Senin aklın beşeri(dir) ve Kur'an ip(tir).

Eğer sürekli Yusufîlik ve makam sana gerekliyse,

Ona pençe at ve kuyudan kurtul.

...

Dertten ve gönlün ah sesinden ip yap,

*Yusuf'un kendisini kuyudan çıkar.*⁴¹⁷

Mesnevî'de de şu şekilde yer almaktadır:

یوسف حسنی و این عالم چو چاه وین رسن صبرست بر امر اله

یوسفا آمد رسن در زن دو دست از رسن غافل مشو بیگه شدست

Yusuf güzeldir ve bu âlem kuyu (gibidir),

Ve bu, ilahi emir üzerine sabır urganıdır.

⁴¹⁵ Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevi* (Haz. Derya Örs-Adnan Karaismailoğlu), II, 304.

⁴¹⁶ Tuğyânî, 10.

⁴¹⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 178.

*Ey Yusuf geldi, iki eline urgan vur,
Zamansız olan gafilin urganından olma!*⁴¹⁸

Senâî'nin dünyanın değersiz varlıklarına gönül bağlayan insanoğlunu kokmuş kemiklere gönül bağlayan bir köpek üzerinden anlattığı aşağıdaki beyitler:⁴¹⁹

سگ دون همت استخوان جوید پنجه شیر مغز جان جوید
مرد عالی هم نخواهد بند سگ بود سگ به لقمه‌ای خرسند

Zelil köpek kemiklerden himmet arar,

Aslan yavrusu (ise) canın özünü arar.

Yüce adam himmetlere bağlanmayı istemez,

*Köpek rıza lokmasına köpek olur.*⁴²⁰

Mesnevî'de şöyle geçmektedir:⁴²¹

هین سگ نفس ترا زنده مخواه کو عدو جان تست از دیرگاه
خاک بر سر استخوانی را که آن مانع این سگ بود از صید جان

Akıllı ol, kendi köpek nefsinin yaşamasını isteme;

Çünkü o eski zamanlardan beri senin canının düşmanı olmuştur.

Kemiğin üzerindeki toprak,

*Bu köpeğin canı avlamasına engel olur.*⁴²²

Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Şems*'de Senâî'nin bir beytini matla beyti olarak tazmin ettiği şiirinden iki beyit:⁴²³

صوفیان در دمی دو عید کنند عنکبوتان مگس قدید کنند
شمع‌ها می زنند خورشیدند تا که ظلمات را شهید کنند

Sûfîler bir anda iki bayram yaparlar,

Örümcekler sineği iskelet yaparlar.

Güneş gibi mumlar yakarlar,

Karanlıkları şehit etmek için.

⁴¹⁸ Zemânî, II, 329.

⁴¹⁹ Tuğyânî, 10.

⁴²⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 111.

⁴²¹ Tuğyânî, 11.

⁴²² Zemânî, II, 149.

⁴²³ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 247; Mevlânâ, *Kulliyât-i Dîvân-i Şems*, I, 391.

Aynı beyit, Senâî'nin *Hadika*'sında nefis hakkında zikrettiği bir hikâyede de yer almaktadır:

صوفیان در دمی دو عید کنند عنکبوتان مگس قدید کنند
 ما که از دست روح قوت خوریم کی نمک سود عنکبوت خوریم
Sûfîler bir anda iki bayram yaparlar,
Örümcekler sineği iskelet yaparlar.
Ruhun elinden yemek yiyen biz,
*Örümceğin salamurasını nasıl yeriz!*⁴²⁴

Aynülkudât el-Hemedânî (ö. 525/1131) de *Temhîdât* eserinde aynı şekilde, bu beyitlere yer vermiştir.⁴²⁵

صوفیان در دمی دو عید کنند عنکبوتان مگس قدید کنند
 ما که از دست روح قوت خوریم کی نمک سود عنکبوت خوریم
Sûfîler bir anda iki bayram yaparlar,
Örümcekler sineği iskelet yaparlar.
Ruhun gıdasını elden yiyen biz,
*Örümceğin salamurasını nasıl yeriz!*⁴²⁶

Bu şiirde Aynülkudât'ın ve Senâî'nin dile getirdiği mesele; ârifin her an aldığı ve verdiği nefeste bir bayram havasının olmasıdır. Ârif, kendisini dünyayı istemekten, dünya nimetlerinden yararlanma isteğinden ve heyecanından da alıkoymayan bir bayram yaşar; ancak bu bayram için örümceğin, sineği yiyecek haline getirmesi sürecindeki gibi uzun bir süre beklemesi gerekmektedir. Lâhîcî'ye göre iki bayram, ârifin her anında ve her nefesinde kavuşma arzusunun canlandığı varlık ve yokluğa kinayedir. Sineği iskelet haline getiren örümcekler, seçkin bir sınıfa girme ve oraya bağlanmanın tuzağına tutulmuş bir topluluktur. Ârifler, daima değişim ve yenilenme halindeyken uzun süre cahillikte kalan insanlar gerçekte örümcek olarak kabul edilmişlerdir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) de “Sâdık bir günde kırk defa döner fakat riyakâr kırk yıl aynı halde kalır.” sözüyle bu hususa işaret etmiştir.⁴²⁷

⁴²⁴ Senâî, *Hadikatü'l-hakika ve Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 369.

⁴²⁵ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 247.

⁴²⁶ Aynülkudât el-Hemedânî, *Temhîdât* (Tsh. Afîfi-yi Asîrân), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1342 hş., 74.

⁴²⁷ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-u Îrân*, 247, 248.

Aynı zamanda sûfilerin aynı anda iki bayramı ifa etmelerinden maksat, ârifin önce halktan hakka sonra da haktan halka yaptığı bir yolculuktur ya da bu iki bayram, sûfi için varlık ile yokluk arasındaki halini yenilemesidir. Sa‘dî de *Gülistân*’ın mukaddimesinde, alınan her nefesin kişiye hayat vermesi ve verilen nefesin de kişiyi rahatlatması sebebiyle bu iki bayrama daha sade bir anlatımla işaret etmiştir.⁴²⁸

Mevlânâ’nın Senâî’yi tasavvufta nerede gördüğünü ifade ettiği en bilindik beyti ise şudur:

عطار روح بود و سنایی دو چشم او ما از پی سنایی و عطار آمدم

Attâr ruhtur, Senâî onun iki gözü,

*Biz Senâî’nin ve Attâr’ın peşinden geldik.*⁴²⁹

Ayrıca Ahmed Eflâkî’nin (ö. 761/1360) Mevlânâ ve çevresindekilerin biyografilerini kaleme aldığı eseri⁴³⁰ *Menâkıbü’l-‘Ârifîn*’de Mevlânâ’nın şu şekilde söylediği aktarılmıştır: “Kim Attâr’ın sözünü gerçekten dinlerse, Senâî’nin sırlarını anlar. Kim de Senâî’nin sözlerini inançla değerlendirirse bizim sözümüzü idrak eder ve o sözden nasibini alır.”⁴³¹

Menâkıbü’l-‘Ârifîn’de yer alan bir kıssaya göre de bir gün Mevlânâ medresede otururken Hâkânî-yi Şîrvânî ayarında bir şair olarak tanındığı için “Hâkânî-yi zaman” diye adlandırılan şair Kânî-yi Tûsî (ö. 672/1273’ten sonra) toplumun büyüklerinden bir toplulukla onu ziyarete gelir. Kânî, Senâî’nin hakkında bir süre muhalif bir şekilde konuştuğundan sonra:

- “Müslüman olmadığı için asla onu sevmiyorum” der.

Mevlânâ:

- “Nasıl Müslüman değildi!”.

Kânî:

- “Yüce Kur’an’ın ayetlerini şiirlerine tazmin edip kafiye yaptığından...” der.

Mevlânâ tüm hiddetiyle Kânî’ye kızarak:

⁴²⁸ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 249.

⁴²⁹ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş‘âr-i Senâî*, 18; Devletşâh-i Semerkandî, 95.

⁴³⁰ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 483.

⁴³¹ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş‘âr-i Senâî*, 19.

-“Sus, Müslümanlık ne demek? Eğer Müslümanlar onun büyüklüğünü görseydi külahları başlarından düşerdi. O değil de, sen ve senin gibi binlercesi mi Müslüman? Onun Müslümanlığı dünyada ve ahirette kabul olunmuştur. O, Kur’an’ın sırlarını açıklayan sözlerini, öyle süslemiş ve söylemiştir ki onun üslubu hakkında; ancak “Biz denizden aldık, yine denize döktük.” sözü söylenebilir. Sen bu hikmeti bilmezsin, okumamışsın da. Çünkü sen Kānî’ sin; ancak zahirin Kānî’ sisin. (Görünen ile yetinirsin, görünene kanaat edersin.) Velilerin sırlarından nasibinizin olmaması onların hallerini inkâr etmenizi ve kendinizi helaka sürüklemenizi gerektirmez; fakat onlar hakkında hüsn-ü zan besler ve doğruluk gösterirseniz bunun size kıyamet gününde bir günahı olmaz. Aksine o günde onlar size bir sığınak ve şefkatli birer şefaatçi olurlar” der.

Bu sözler üzerine Kānî ayağa kalkar, başını açıp Mevlânâ’dan af diler. Sarf ettiği edebsiz sözler içinde tövbe ettikten sonra da Mevlânâ’nın ihlâslı bir müridi olur.⁴³²

Mevlânâ’nın haricinde irfânî zevke sahip başka şairler de Senâî’yi çokça zikretmişler ve onun şiirlerine kendi eserlerinde yer vermişlerdir. Sa’dî-yi Şîrâzî (ö. 691/1292), Fahreddîn-i Irākî, Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352), Hâfız (ö. 792/1390[?]), Abdurrahman-i Câmî (ö. 898/1492) ve ondan sonra gelen şairler ile zamanımıza kadar gelen tüm tezki-reciler Senâî’yi gerektiği gibi övmekten, saygı göstermekten ve yüceltmekten geri durmamışlardır.⁴³³

گفتم بنالم از تو یاران و دوستان باشد که دست ظلم بداری ز بی گناه
بازم حفاظ دامن همّت گرفت و گفت زنهار تا از او بجز او ناوری پناه

Arkadaşlara ve dostlara seni şikâyet edeyim dedim,

Belki zulmün elini günahsızdan kaldırırsın diye.

Yine beni koruyucu himmet eteğine aldı ve dedi:

*Sakin ondan dolayı ondan başkasına sığınmayasın!*⁴³⁴

Sa’dî-yi Şîrâzî, Senâî’nin yukarıdaki beyitlerini, ikinci beytin son mısraını değiştirerek bir gazelinde tazmin etmiştir:

گفتم بنالم از تو یاران و دوستان شاید که دست ظلم بداری ز بیگناه

⁴³² Şemseddin Ahmed el-Eflâkî el-Ârifî, *Menâkıbu’l-‘ârifîn* (Tsh. Tahsin Yazıcı), İntişârât-i Dünyâ-yi Kitâb, Tahran 1362 hş., I, 221.

⁴³³ Seccâdî-Şîrî, *Nâmegar-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş‘âr-i Senâî*, 19, 20.

⁴³⁴ Senâî, *Dîvân*, 644.

بازم حفاظ دامن همت گرفت و گفت از دوست جز بدوست مبر سعدیا پناه

Arkadaşlara ve dostlara seni şikâyet edeyim dedim,

Belki zulmün elini günahsızdan kaldırırsın diye.

Yine beni koruyucu himmet eteğine aldı:

Ve “ey Sa’dî dosttan dolayı dosttan başkasına sığınma!” dedi.⁴³⁵

Yine Sa’dî, Senâî’nin dünyanın sahte nimetlerinden sakınma konusunda nasihatler kaleme aldığı kasidesindeki bir beytinin ikinci mısraını *Gülistân*’ın ikinci bölümünde tazmin etmiştir:

عالمت غافل است و تو غافل خفته را خفته کی کند بیدار

Âlimin gafil, sen gafil,

Uyumuş uyuyanı nasıl uyandırır?⁴³⁶

باطل است آن چه مدعی گوید خفته را خفته کی کند بیدار

İddacının söylediği o şey boştur,

Uyumuş uyuyanı nasıl uyandırır?⁴³⁷

ای کم شده وفای تو این نیز بگذرد و افزون شده جفای تو این نیز بگذرد

Ey vefası az olmuş sen, bu da geçer,

Ve cefası çok olmuş sen, bu da geçer.⁴³⁸

Fahreddîn-i Irâkî *Dîvân*’ında Senâî’nin yukarıda verilen “این نیز بگذرد” redifli gaze-linin matla beytini şu şekilde tazmin etmiştir:

تا کی کشم جفای تو، این نیز بگذرد بسیار شد بلای تو، این نیز بگذرد

Ne zamana kadar senin cefanı çekerim, bu da geçer;

Senin belan çok oldu, bu da geçer.⁴³⁹

Hâcû-yi Kirmânî’nin tasavvufî kasidelerinde Senâî’nin üslûbu görülmektedir ve o, *Kemâlnâme* eserinde Senâî’nin *Seyrû’l-İbâd ile’l-Me’âd* eserini taklit etmiştir.⁴⁴⁰

⁴³⁵ Muslihiddîn Sa’dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa’dî* (Tsh. Muhammed Ali Ferûgî), İntişârât-i Hermes, Tahran 1385 hş., 844; Seccâdî-Şîârî, *Nâme-ger-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş’âr-i Senâî*, 19.

⁴³⁶ Senâî, *Dîvân*, 140.

⁴³⁷ Sa’dî-yi Şîrâzî, *Gülistân-i Sa’dî* (Tsh. Muhammed Cevad Meşkûr), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1352 hş.; 83; Seccâdî-Şîârî, *Nâme-ger-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş’âr-i Senâî*, 19.

⁴³⁸ Senâî, *Dîvân*, 385.

⁴³⁹ Seccâdî-Şîârî, *Nâme-ger-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş’âr-i Senâî*, 20; Fahreddîn-i Irâkî, *Dîvân*, Sa’îd-i Nefîsî, İntişârât-i Bedreke-yi Câvidân, Tahran 1377 hş., 122.

Anadoluya gelerek Aksaray'da yaşayan ve burada vefat eden Seyf-i Fergânî (ö. 705/1305'ten sonra)⁴⁴¹ de şiirlerinde Senâî'ye yer veren şairler arasındadır.

سیف فرغانی سنایی شد بشعر و، نظم اوست نافه مشکى که از وی بوی عطار آمدست

*Seyf-i Fergânî şiirde Senâî (gibi) oldu; onun nazmı,
Kendisinden Attâr'ın kokusu gelen misk (ceylanının) göbeği (gibi)dir.*⁴⁴²

Senâî'ye eserlerinde yer veren ve onu öven bir diğer şair Ubeyd-i Zâkânî'dir (ö. 772/1370'ten önce).

دست در زن به دامن گل و مل می سرا هر دمی سنائی وار
*Gülün ve şarabın eteğine elini sür,
Her an Senâî gibi söyle.*

Senâî'den etkilenen bir başka şair Selmân-i Sâvecî'dir. Şair, Senâî'nin konusu uzlet olan ve sözü oldukça uzattığı aşağıdaki kasidesine de cevap niteliğinde beyitler söylemiştir.⁴⁴³

مکن در جسم و جان منزل که این دونست و آن والا قدم زین هر دو بیرون نه نه آنجا باش نی اینجا
Beden ve canda konaklama; çünkü bu aşağı(da)dır, öbürü ise yukarı (bu alçaktır öbürü ise yüce);

*Her ikisinden dışarı çık; ne orada ol ne burada.*⁴⁴⁴

Şarap, sarhoşluk, meyhane gibi ifadelerin zühdlüğe ve âşık ârifin takvâsına işaret edilmesi ilk olarak Senâî'nin gazellerinde görülmüştür. Senâî'den sonra yaşamış olan ünlü şair Hâfız-ı Şîrâzî de aynı vezin ve kafiyedeki bir gazelini şairin aşağıda matla beyti yer alan gazelinden esinlenerek söylemiştir.⁴⁴⁵

شور در شهر فکند آن بت زئار پرست چون خرامان ز خرابات برون آمد مست
O zünnara tapan güzel şehirde karışıklık çıkardı,

⁴⁴⁰ Fâtıme Kuhen, "Mukâyese-i Seyru'l-'ibâd-i Senâî ve Kemâlnâme-i Hâcû", *Haberguzerân-i Dânişcuyân-i Îrân* (Iranian Students News Agency), S. 51, Tahran 1397 hş., 15.

⁴⁴¹ Nimet Yıldırım, "Seyf-i Fergânî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 27.

⁴⁴² Seyf-i Fergânî, *Dîvân* (Tsh. Zebîhullah Safâ), *İntişârât-i Firdevs*, Tahran 1364 hş., 789.

⁴⁴³ Devletşâh-i Semerkandî, 78.

⁴⁴⁴ Senâî, *Dîvân*, 58.

⁴⁴⁵ Seccâdî-Şîârî, *Nâmeğeri-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 20.

*Meyhaneden çıkmış sarhoş gibi salınarak sarhoş geldiği için.*⁴⁴⁶

زلف آشفته و خوی کرده و خندان لب و مست پیرهن چاک و غزل خوان و صراحی در دست

Zülfü dağınık, terlemiş, dudağında tebessüm ve sarhoş,

*Gömleği yırtık, gazel okuyor ve elinde sürahi.*⁴⁴⁷

Şah Nîmetullah Velî de (ö. 834/1431) Senâî'ye bir gazelinde şu şekilde yer vermiştir:

گر سنائی سوی غزنی میرود بوعلی سینا به سینا مایل است

Eğer Senâî Gazne tarafına giderse,

*Ebû Ali Sînâ'nın Sînâ'ya meyli vardır.*⁴⁴⁸

Abdurrahman-i Câmî ise yedi mesnevisinden oluşan *Heft Evreng*'in içinde yer alan ve kendinden evvelki şairlerden bahsettiği üçüncü mesnevisi *Silsiletü 'z-zeheb*'te⁴⁴⁹ Senâî'den şu şekilde bahsetmektedir:

از سنایی و از نظـامی دان که ز دام افتادگان جهان

چون در این دامگاه یاد آرند زان دو بهرام شاه یاد آرند

Senâî'den ve Nizâmî'den bil,

Dünyanın tuzağına düşenleri.

Çünkü bu tuzakta hatırlatırlar,

*O ikisinden Behram Şah'ı hatırlatırlar. (İki Behram Şah ifadesinden kasıt, Gazneliler ve Selçuklular hanedanlığıdır.)*⁴⁵⁰

Yine Câmî, *Heft Evreng* eserinin içinde yer alan *Subhatü'l-ebrâr* mesnevisinde Senâî'yi söz ikliminin şahı ve söz öğretim tahtasının yazarı olarak anar ve şairi över:

چون سنایی شه اقلیم سخن راقم تختۀ تعلیم سخن

خواست گردون که فرو شوید پاک رقم هستیش از تختۀ خاک

Senâî söz ikliminin şahı olduğu için,

⁴⁴⁶ Senâî, *Dîvân*, 374.

⁴⁴⁷ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 20; Hâfiz-i Şîrâzî, *Dîvân* (Tsh. Muhammed Kazvîni), *İntişârât-i Esâtîr*, Tahran 1387 hş., 109.

⁴⁴⁸ Seyyid Nureddin Şah Nîmetullah Velî, *Dîvân* (Tsh. Sa'îd-i Nefîsî), *İntişârât-i Nigâh*, Tahran 1375 hş., 100.

⁴⁴⁹ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 97.

⁴⁵⁰ Seccâdi-Şîârî, *Nâmege-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 21; Câmî, *Mesnevî-yi Heft Evreng*, 372.

Söz öğretim tahtasının yazarıdır.

*Daldığınız dünya onun varlığının işareti olan toprak tahtasından temiz olsun istedi.*⁴⁵¹

Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679) bir gazelinde Senâî'den şu şekilde bahsetmiştir:

چو من کسی که ره مستقیم میداند صفای صوفی و قدر حکیم میداند

Benim gibi doğru yolu bilen bir kimse,

*Sûfînin saflığını ve hâkimin kudretini bilir.*⁴⁵²

چون سنائی تن زند از گفتگو رومی و عطار میگوید سخن

Senâî gibi konuşmaktan sakın,

*Rûmî ve Attâr söz söylüyor.*⁴⁵³

Muhammed Takî-yi Bahâr (ö. 1886/1951) bir gazelinin son beytinde Senâî'yi zikretmiş ve *Manzumeler* eserinde onu rüyasında gördüğü bir şiir söylemiştir:

یادم آمد که با سنائی من گفتم پیش از این به خواب سخن

Akluma geldi ki Senâî ile ben,

*Bundan önce uykuda konuşmuştum.*⁴⁵⁴

Pakistanın millî şairi Muhammed İkbâl Lâhorî (ö. 1877/1938), Gazne'ye gidişinde Senâî'nin kabrini ziyaret edip aşağıdaki beyitleri söylemiştir ve başka şiirlerinde de Senâî'nin adına yer vermiştir:

ای حکیم غیب، امام عارفان پخته از فیض تو خام عارفان

Ey gaybın hâkimi, âriflerin imamı!

*Ham olan ârifler senin feyzinden dolayı pişmiş!*⁴⁵⁵

⁴⁵¹ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeğeri-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 21; Câmî, *Mesnevî-yi Heft Evrenç*, 693, 694.

⁴⁵² Muhsîn Feyz-i Kâşânî, *Dîvân* (Tsh. A'zam Cuzdâni- Nilufer Gulâmî), *İntişârât-i Peymân*, Tahran 1392 hş., 99.

⁴⁵³ Kâşânî, 259.

⁴⁵⁴ Meliküşşuarâ Bahâr, *Dîvân*, *İntişârât-i Nigâh*, Tahran 1387 hş., 687.

⁴⁵⁵ İkbâl Lâhorî, *Kulliyât-i Eş'âr-i Farsî*, *Kitâbhâne-yî Senâî*, Tahran 1366 hş., 494.

2.7. EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Senâî'nin gençlik yıllarında yaşadığı Gazne'de huzurlu ve görkemli bir ortam vardı. Kalpler varlık rüyalarına dalmış, aşk ve şarap sarhoşluğu bedenleri esir almıştı. Mescidlerde namaz kılan insanlar vardı; ama kalplerinde ıstıraptan ve Hakk'a yakarıştan bir iz yoktu. Dergâhlarda, cennet arzusu ile dünya nimetlerinden uzaklaşıp bir köşede inzivayı seçen zâhidler bulunsalar da tasavvufi hayatta büyük bir adım atılamıyordu. Şairler ise soy-tarılar ve hizmetçiler gibi emirlerin saraylarını, kendileri için ümit kapısı olarak görmekteydiler.⁴⁵⁶

Senâî de çağdaşı şairler gibi yaşayıp onlar gibi şiir söyleyen, aşk yaşayan, bazen üzüntülü bazen de mutlu günler geçiren, dünyanın güzelliklerini vafeden, bedeninde şarabın ve altının sarhoşluğunu tadan, gönlünde altın, aşk ve makamdan başka bir şey olmayan bir şair olarak bu ortamda yaşarken bir gün ruhunda hissettiği korku ve ıstırapla gaflet uykusundan uyanmıştır. İçindeki dert ve öfkeler onu sürekli çoşturmuş ve kendisi bu coşkunun meydanına gelen feryat ve itirazlarıyla uyuyanları uyandırmaya çalışmıştır. O, kendi zamanının dünyasında, gönlünü dünyaya kaptırmış insanlara bakıp öfke ve nefretle şaşırmakta ve sürekli olarak, zenginliklerini kaybedip şimdi toprağın altında yatan, dünyaya tapan insanların akıbetinin tefekkürünü yapmaktadır.⁴⁵⁷

ای خداوندان مال الاعتبار الاعتبار!	ای خدا خوانان قال الاعتذار الاعتذار!
پیش از آن کاین جان عذر آور فرو میرد ز نطق	پیش از آن کاین چشم عبرت بین فرو ماند ز کار
پند گیرید ای سیاهیتان گرفته جای پند	عذر آرید ای سپیدیتان دمیده بر عذر
...	...
در فریب آباد گیتی چند باید داشت حرص	چشمتان چون چشم نرگس دست چون دست چنار
...	...
در جهان شاهان بسی بودند کز گردون ملک	تیرشان پروین گسل بود و سنان جوزا فگار
بنگرید اکنون بنات النعش و اراز دست مرگ	نیزه هاشان شاخ شاخ و تیر هاشان پار پار
...	...
سر بخاک آورد امروز آن که افسر بود دی	تن بدوزخ برد امسال آن که گردن بود پار

⁴⁵⁶ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 121.

⁴⁵⁷ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 123, 124.

...
چند ازین رمز و اشارت راه باید رفت راه
چند ازین رنگ و عبارت کار باید کرد کار
...
تا به جان این جهانی زنده چون دیو و ستور
گرچه پیری همچو دنیا خوشتن کودک شمار
حرص و شهوت در تو بیدارند خوش خوش تو مخسب
چون پلنگی بریمین داری و موشی بریسار

Ey varlık sahipleri, ibret alın ibret alın!

Ey sözde Allah'ı ananlar, özür dileyin, özür dileyin!

Bu can konuşamayacak duruma gelmeden önce,

Bu ibreti gören göz iş göremez hale gelmeden önce,

Öğüt alın, günahlardan gönülleri kararmışlar!

Özür dileyin ey yüzünde beyazlıklar çıkmış, sakalları çıkmışlar!...

Aldatıcı dünyada hırsla ne gerek var,

Gözleriniz nergis gibi, eliniz ise çınar gibi (sürekli açıklar ve bir şey istiyorlar)...

Dünyada pek çok şah vardır ki feleğin mülkünden,

Okları Süreyya yıldızlarını dağıtan ve mızrakları ikizler burcunu yaralayan.

Bakın şimdi Benâtü'n-na'ş (yıldızı) gibi ölümün elinden,

Süngüleri dal dal, okları parça parça olmuş cenazelere...

Dün subay olan başı bugün toprağa verdi,

Geçen yıl güçlü olan bedenibu yıl cehenneme götürdü...

Daha ne kadar bu remz ve işaretleri (anlatacaksın), yol gitmen gerekiyor yol gitmen,

Daha ne kadar bunlardan söz edeceksin iş yapman gerekiyor iş yapman...

Bu dünyada şeytan ve binek hayvanı gibi olan bedenle yaşayana kadar,

Dünya gibi yaşlı olsan da kendini çocuk say.

Sendeki hırs ve şehvet uyanıktırlar sen rahat rahat uyuma!

Çünkü sağ tarafında (şehvetli) bir kaplan, sol tarafında da (hırslı) bir fare vardır.⁴⁵⁸

Senâî'nin şairlik dönemi, ruhî ve fikrî değişimlerden önce ve sonra olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Özellikle şairliğinin ikinci döneminde, yani yaşadığı ruhî ve fikrî değişimden sonra şiirde bir yenilik ortaya koymuştur. Hâkânî'nin tabiriyle bu yenilik; zühd,

⁴⁵⁸ Senâî, *Dîvân*, 126, 127, 130.

tevhid ve irfan konularının, şairane bir şekilde ifade edildiği mana beyanıdır, yani hakîkattir.⁴⁵⁹ Senâî, tasavvufî ilgili konuları ve bu konularla ilgili ıstılahatları, remzleri de tam manasıyla ifade edip büyük bir ustalıkla tüm şiir türlerine yerleştirmiş, şekil ve manasını değiştirip tasavvufî boyuta taşıdığı bu yeni şiirde, mutasavvıf şairlere öncülük etmiştir. Özellikle *Hadikatü'l-hakika*'sı tasavvufî şiir alanında eşsizdir. Yaratıcısını kesin olarak bilen ve O'ndan başka bir şeye ihtiyaç duymayan Senâî'deki bu fikrî değişim onun sözünün üslup ve nazmında da etkili olmuş, hatta adeta bir buluşa dönüşerek şimdiye kadar hiç kimsenin ulaşamadığı ve belki de asla ulaşamayacağı şekilde ona mahsus bir üslup haline gelmiştir.⁴⁶⁰ Kısacası tasavvufî öğretî şiirinde Senâî'nin kudreti eşsizdir ve hiç kimse bu alanda, özellikle derinlik ve tesir bakımından onun gücüne erişemez.⁴⁶¹ Ayrıca Senâî'nin şiirinin önceki şairlerin şiirleriyle kıyaslanması zordur; çünkü o, tasavvufî fikir ve vaazlarını, zâhidliği felsefî mantıkla birleştirip özlü ve seçkin söz kalıpları haline dönüştürmüştür.⁴⁶²

Şairliğinin ikinci döneminde kaleme aldığı tasavvufî şiirlerinde, sultan, emîr ve vezirlerin yerine kadıları memduh edinmesi, Senâî'nin zühhd bir hayat sürmekle dünya hayatı sürmek arasındaki kararsızlığını göstermektedir.⁴⁶³

Senâî, ömrünün büyük bir bölümünü yoksullukla geçirmiştir.⁴⁶⁴ Bu nedenle söylediği şiirlerin konuları arasında, özellikle Horasan şehirlerinde yaşadığı sıkıntılı hayat koşulları ve yoksulluk başı çekmektedir. Bazı şiirlerinde bu yoksulluğunu o kadar net dile getirmektedir ki memduhu olan kişiden giysi dahi istemektedir.⁴⁶⁵

Senâî, tasavvufî kasidelerinde tevhid, naat, nefsin arınması, olgun bir maneviyata erişme, şeriata ve hükümlerine riayet etme konularını mana gücü yüksek bir şekilde ele alıp sözlere dökmüştür. Kasidelerinin çoğunda Kur'an-ı Kerim ayetlerinden iktibaslar yapmış, Allah aşkından, hakikati aramaktan bahsetmiş ve bu hususlardaki tasavvufî zevki latif bir şekilde söz ve manayla birleştirmiştir. Bazı şiirlerinde de mana lafzın önüne geçmektedir.⁴⁶⁶ Senâî, şiirlerinde zühhd ve hakikat konularının yanında her şeyini yakıp yok ederek bedenini ve ruhunu feda etmekten çekinmediği ağır ve yakıcı dervişâne aşk

⁴⁵⁹ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 135.

⁴⁶⁰ Seccâdi-Şîârî, *Nâmegar-i Hadika-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 15; Tuğyânî, 3.

⁴⁶¹ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 246.

⁴⁶² Safâ, II, 337.

⁴⁶³ Savi, "Senâî", 502.

⁴⁶⁴ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 124.

⁴⁶⁵ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 129; Tuğyânî, 2.

⁴⁶⁶ Seccâdi-Şîârî, *Nâmegar-i Hadika-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 15.

mevzusuna da yer vermiştir.⁴⁶⁷ Onun tasavvufi görüşü dervişlik yoluyla daha fazla örtüşmektedir.⁴⁶⁸

Âşıkane ve ârifane tasavvufi gazel de Senâî ile başlamıştır. Gazelleri için özel vezinler seçip yeni terkipler meydana getirmiştir.⁴⁶⁹ Tasavvufi gazelleri özellikle dervişane bir üslûba sahiptir.⁴⁷⁰

Senâî'nin şiirlerinde sûfilerin makam ve halleri hakkındaki tasavvufi remz ve ıstılahatlar daha yoğundur. Yine sabır, şükür, meyhane, şarap, şarapçı, âşık, dilber, sâki, kadeh ve buna benzer ifadeler ilk defa onun şiirlerinde yer almıştır. Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr'a ait rubai kalıbındaki şiirlerde ve Bâbâ Tâhir Hemedânî'nin dubeytilerinde tasavvufi ve dervişane bir renk yakalansa da tasavvufi konuların mükemmel, geniş bir şekilde ele alınması Senâî'nin şiirlerinde görülmektedir. Bedî' sanatların kullanılmasında da onun şiirlerinin ayrı bir yeri ve değeri vardır. Şiirlerindeki konuların genişliği ve çeşitliliği, onun geniş bir alanda bilgi sahibi olduğunun göstergesidir. Hikmet, matematik, astroloji, fıkıh, İslami ilimler, ahlaki ve dinî meseleler gibi konuların, şiirlerinde yer alması da bunu yansıtmaktadır.⁴⁷¹

Senâî'nin şairlikte meydana getirdiği yenilik, kendi zamanının şairlerinin ve yazarlarının ona ilgi duymalarına ve şiirlerinden kitaplar meydana getirmelerine sebep olmuştur. Hatta onun şiirlerinden öğüt şeklinde olanlar bir araya getirilerek başka dillere de çevrilmiştir. Dihhudâ'nın *Emsâl ü Hikem* kitabında Senâî'nin şiirlerinden elde edilmiş bin iki yüzden fazla hikmetli söz bulunmaktadır.⁴⁷² Gazneliler dönemi yazarlarından Nasrullah-i Şirâzî'nin, 536-539 (1141-1144) yılları arasında Behrâm Şah adına Farsçaya çevirip *Kelîle ve Dimne-yi Behrâm Şah* adını verdiği⁴⁷³ eserde birkaç konuda Senâî'nin şiirleri yer almaktadır. Râvendî'nin 599 (1202) yılında kaleme aldığı *Râhatü's-sudûr*'da Senâî'nin şiirlerinin üst seviyede olduğu anlatılmıştır.⁴⁷⁴

Senâî, şiirlerinde kadınlara rağbet göstermemiştir. Aşk, güzel erkek çocukları üzerine dile getirdiği sözlerinde ortaya koymuştur. Gerçekte bu çarpık aşk mevzusu onun

⁴⁶⁷ Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 136.

⁴⁶⁸ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 246.

⁴⁶⁹ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 16.

⁴⁷⁰ Zerrinkûb, *Custucû der Tasavvuf-i İrân*, 246.

⁴⁷¹ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 16.

⁴⁷² Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 16.

⁴⁷³ Tahsin Yazıcı, "Nasrullah-i Şirâzî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 425.

⁴⁷⁴ Seccâdi-Şiârî, *Nâmeg-i Hadîka-i 'İrfân, Guzîde-i Eş'âr-i Senâî*, 17.

şiiirlerinde çok bariz bir şekilde görölmektedir. *Dîvân*'ında "çalgıcı güzel" isimli şiiirinde bu durum açık bir şekilde görölmektedir; fakat bu çeşit şiiirler sadece ona has bir özellik değildir; çağdaşı şairlerin divanlarında bunun gibi şiiirler bolca bulunmaktadır.⁴⁷⁵ Mes'ûd-i Sa'd ve Muhtârî'nin de bu tarz şiiirleri vardır; ancak bu tarz şiiirlerinin olması onların bu yaşam şeklini benimsediklerinin göstergesi sayılamaz.⁴⁷⁶

Senâî, sadece çalgıcı erkek çocuklarından değil her meslek gurubuna mensup erkek çocuklarından da gazellerinde âşıkane bir şekilde bahsetmiştir. Şiiirlerinde bazen sarraf sınıfından bir çocuğu tuzağa atmakta, bazen bir şapkacı dilberle aşk tavlası oynamaktadır. Bu tür gazellerin sözleri, maşuğun mesleği ile ilgilidir ve dönemin yaygın tarzı ile yazıldıklarından ve şehir insanlarında merak uyandıran veya şehrin özelliklerini konu alan şiiirler olduklarından ilgiyle okunmuşlardır. Sonuç olarak bu tarz şiiirler sayesinde genellikle toplum tarafından dışlanan yoksul şairler şehir esnafının ilgisini üzerlerine çekmişlerdir. O dönem şiiirlerinin konuları arasına giren bu sapkın aşkın varlığı inkâr edilemez, şiiirlerde yer alan kötü ve çirkin ifadelerin çokluğu da görmezden gelinemez; zira bu dönemin şairlerinin çoğunun sözleri, utanç verici lafızlarla ortaya koydukları çirkin teşbihlerle doludur.⁴⁷⁷ Fakat o zamanın konularının bu utanmazlık ve saçmalıklarla uyumlu olduğu da ortadadır. Hatta *Hadîka*'da, *Kâbusnâme*'de ve de *Siyâsetnâme*'de bu tarz çirkin hikâye ve lafızlar bulunmaktadır. Kelâmını "Gökyüzünün merdiveni" olarak nitelendiren Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî de böyle sözler sarf etmekten sakınmamıştır. Bu nedenle âriflerin tarzından uzak gibi görünen bu türden sözlerin Senâî'nin ruhî değişiminden sonraki eserlerinde hatta *Hadîka*'sında olması tuhaf değildir. Tasavvufi eserlerde ilk defa bu tarz çirkin ve müstehcen ifadeleri kullanması da zaman içinde kendinden sonra gelen mutasavvıf şairlerin bu tarz ifadelerinin toplum tarafından daha az tepki ile kabul edilmesine olanak sağlamıştır.⁴⁷⁸

Senâî'nin eserlerindeki bir diğer husus mizahtır ve kendisi, mizahın isteklisinin çok olduğunu söylemiştir. Zahidane sözlerinde ve vaazlarındaki sert mizah, halk nezdinde beğenilmeden basılmamıştır. Bu yüzden onun hikmetli sözleri, ibretli öğütleri de zaman zaman mizahtan ve kabalıktan çok etkilenmiştir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 133.

⁴⁷⁶ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 134.

⁴⁷⁷ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 134.

⁴⁷⁸ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 135.

⁴⁷⁹ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 135.

Senâî'nin, derin bir zarafet ve güzelliğe sahip misal ve hikâyelerinin çokluğu da eserlerine özel bir tat vermektedir. Özellikle *Hadîka* eserinde bu misal ve hikâyeler özel bir latifliğe, şairane bir kelama sahiptir. Çok az miktarda zerafeti olmayan ya da yeteri kadar uygun olmayanlar da bulunmaktadır; ancak çoğunluğu ilginçtir. Felsefi ve ahlaki meselelerde birtakım nüktelerle kılı kırk yaran ayrıntılı hususlar yer almaktadır. Tüm bu hikâye ve temsiller aracılığıyla Senâî, insanlardan gönüllerini saflaştırmasını talep etmektedir. Örneğin; bu hikâyelerden birinde Gûr vilayetindeki körler, padişahın ordusuna filin eşlik ettiğini işitip filin nasıl bir şey olduğunu anlamak için ordunun bulunduğu yere gitmektedirler. Filin yanına gittiklerinde onu göremedikleri için her biri filin neresine dokunursa onu o şekilde tarif etmektedir ve tam manasıyla hiçbir filin ne olduğunu anlayamamaktadırlar. Bu hikâye, Gazzâlî'de ve Mevlânâ'nın mesnevisinde de yer almaktadır. Bu hikâye, sûfilerin şahitliğe dayanan mârifetin ortaya çıkmasında özel bir öneme sahiptir. Bir diğeri ise, Bağdat'ta bir kadına âşık olan adamın hikâyesidir. Adamın evi Dicle nehrinin bir yakasında, âşık olduğu kadının evi de diğer yakasındadır. Adam her gece yüzerek Dicle'nin karşısına geçmekte ve sevgilisiyle eğlenmektedir; ancak, zamanla adamdaki aşk azalır ve bir gece sevgilisinin yüzünde olan beni fark edip:

- “Bu ben, senin yüzünde ne zaman ortaya çıktı?” diye sorar.

Bu soru üzerine kadın adama:

- “Bu gece Dicle'den geçme! Helakına sebep olabilir. Doğuştan olan bu ben, hep yüzümdeydi ve sen bu gece bu beni fark ettin. Seni karşıya selametle geçiren aşk coşkusunun artık sende olmadığı çok açık. Bu da gösteriyor ki Dicle'den yüzerek geçmek artık senin için kolay olmayacaktır” der.

Adam kadını dinlemez ve yüzerek karşıya geçmeye çalışırken Dicle'de boğulur. Şair bu hikâye ile aşkın varlığıyla kendini görmeden tehlikeye atılan âşığın, aşkın vücudunu terk etmesinin ardından, kendini görmeye başlamasını ve tehlikelerde aciz kalmasını göstermektedir.⁴⁸⁰

Bir başka ilginç hikâye de develeriyle birlikte Şam'a giden bir adamın gaflet ve isyan tehlikeleri ile karşı karşıya kalmasını konu almaktadır. Bu yolculuk esnasında ansızın huysuz bir deve adamı öldürmeye kasteder ve adam devenin önünden kaçır, bir kuyunun yanına saklanır. Deve de o kuyunun yanına gelince, adam mecburen kendini ku-

⁴⁸⁰ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 253, 254.

yunun içine atar. Kuyunun içine düşmemek için de elleriyle tutunmaktadır. Bu durumda adamın etrafında bir sürü tehlike vardır. Kuyudan çıkamaz çünkü saldırgan deve kuyunun başındadır, kuyunun dibinde ejderha ağzını açıp beklemektedir, ayaklarının altında bir çift uyuyan yılan bulunmaktadır, kuyunun üzerinde de biri siyah diğeri beyaz iki fare parmaklarını kemirmektedirler ve adam kuyuya düşme tehlikesi yaşamaktadır. Bu halim nedir? diye Allah’a isyan halinde iken kuyunun kenarında bir ot görüp yemeye başlar. Akabinde de otun tesiriyle tüm korkularını unutup uyur. Bu hikâyede siyah ve beyaz farelerin ömrü kemiren gece ile gündüz, kuyunun dibindeki ejderhanın insanın en sonunda konulacağı dar mezar, kuyunun başındaki saldırgan devenin de ecel ve yediği otun da ömür olduğunu Senâî hikâyesinin son beyitlerinde belirtmektedir. Bu hikâyeye, *Kelîle ve Dimne*’den alınmıştır ve bu da o dönemde Gazne’de bu esere ilgi duyulduğunu göstermektedir.⁴⁸¹

Senâî, bir başka hikâyede yaşlı bir kadın ve Mehistî ismindeki kızı vasıtasıyla o günün koşullarında hayat süren nefislerin hayat tecrübelerini aktarmaktadır. Yaşlı kadının birkaç inekten başka geçim kaynağı yoktur ve Mehistî adında çok sevimli bir kızı vardır. Kadın, kızını çok sevdiği için kızından sonra ölmek istemediğini dile getirmektedir. Bir gün kızı hasta olur. İneklerden biri de yem dolu kazanın içine başını sokar ama başı sıkıştığı için başını kazandan çıkaramaz ve bu halde, hasta olan kızın odasına doğru sağa sola çarparak girer. Yaşlı kadın ineği bu şekilde görünce onun kızının canını almaya gelen Azrail olduğunu zanneder ve:

-“Ölüm vakti gelen benim, Mehistim değil. Ama eğer ille de onun için geldiysen diyecek bir şeyim yok onu götürebilirsin!” der.

Kızını çok sevdiğini söyleyen kadın, ölüm korkusu gerçek bir hale bürününce kızından kolayca vazgeçmektedir. Senâî de bu hikâyeden şu nasihati okuyucuya vermektedir: Zor günde, sıkıntı gününde hiç kimse senin için asla hiç olmasın...⁴⁸²

Hadîka’da yer alan temsiller ve hikâyeler çok ilginçtir; ancak tamamı dakik ve latif değildir. Bazıları çirkin ve müstehcendir; fakat bir bütün olarak değerlendirildiğinde

⁴⁸¹ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 253, 254.

⁴⁸² Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 253, 254.

bu hikâyelerin de tasavvufi öğreti meselelerinde şiire kattığı özel bir tat vardır. Onun eserlerindeki bu tarz, daha sonraları, Attâr ve Mevlânâ'da kemale erişmiştir.⁴⁸³

Fevkalade bir birikimin neticesi olan manzumelerin bazısında gereğinden fazla açıklama ya da tekrar yer almaktadır. Özellikle *Hadîka*'da açık bir nazım planı yoktur. Nihai düzeltmelerdeki başarısızlığın sebep olduğu birtakım eksikliklerden kaynaklı olarak bazı bölümlerde uzun ve anlamsız sözler bulunmaktadır. Bazı konuların da çeşitli bilimlere yönelik terimler ile şeyhlerin hal ve sözleriyle açıklanması anlatımı zorlaştırmaktadır. Tarihi olayları konu alan hikâyelerinde ise genellikle karışıklıklar görülmektedir. Bir hikâyesinde Abbâsîler zamanında Harûnürreşîd'in (ö. 193/809) halifeliği döneminde vezirlik yapan Yahya b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805) ve devlet idaresinde kendisine yardımcı olan iki oğlunun görevden alınıp Bermekî ailesinin yönetimden uzaklaştırmaları olayını⁴⁸⁴ Abbâsî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) veziri Fazl b. Sehl (ö. 202/818) ve ailesinin yaşadıklarıyla karıştırmaktadır ve Bermekî ailesinin yaşadıklarını bu vezire ve ailesine nisbet etmektedir. Bir başka hikâyede de Ebü'l-Fazl Beyhakî'nin (ö. 470/1077) kaleme aldığı *Târîh-i Beyhakî* veya bir diğer ifade ile *Târîh-i Mes'ûdî*'de yer alan Sultan Mesud'un veziri Hasenek ile Ebü'l-Hasan Meymendî adında katledilen bir başka veziri karıştırmaktadır. Ayrıca vezir Hasenek, Nişaburlu'dur; Meymendî ise Nişaburlu değildir. Bu iki hikâye de tarihî bilgi vermek için yazılmamıştır; ancak hikâyelerde bu tarz işaretlerin ve böyle tarihsel hataların yer alması, bilim adamlarını *Hadîka*'yı mutlak surette şerhetmeye ve hakkında inceleme yapmaya sevketmiş ve bu alanda çok eski tarihlerden beri eserler meydana getirilmiştir.⁴⁸⁵

Soğuk, donuk ve hüznölendirici ifadelerin eserlerin geneline nüfus etmesine rağmen şair, manaların ve mazmunların büyüklüğünü etkilemeden o donukluğu ve soğukluğu söz ustalıklarıyla azaltmaktadır. Özellikle bazı konuların anlaşılması kolay değildir; çünkü zaman zaman uzun söylemlerden kaçınmak maksadıyla, yazarın ısrarla telmihlere ve işaretlere fazla yer vermesi, okuyucuyu usandırıp hevessiz bırakmaktadır.⁴⁸⁶

Şair hayatının son dönemlerinde Gazne'ye geri döndüğünde tıpkı otuz yaşında olduğu gibi altmış yaşında da Gazne'nin ileri gelenlerini hem hicvetmiş hem de övmüştür; ancak bu defa bir ödül alma veya yoksulluğa düşme kaygısı gütmekten yapmıştır. Bunu da

⁴⁸³ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 255.

⁴⁸⁴ Saim Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 251, 252, 253.

⁴⁸⁵ Zerrînkûb, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, 255.

⁴⁸⁶ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 138.

kendisi şu şekilde ifade etmiştir: “...Kınama olmaz; ancak öğretmek olur. Onu övmek de dalkavukluk veya yalancı şairlik olmaz, hayra teşvik ve bir dereceye kadar vaaz, hidayet ve irşat dersi olur.” Ondaki bu değişim ömrünün yarısını almıştır.⁴⁸⁷ Eserlerindeki fikri değişim halinin ilk gözle görülmesi ise Hac vazifesini yapmak üzere çıktığı yolculuktan Belh’e tekrar geri dönmesinin ardından olmuştur.⁴⁸⁸

Senâî, irfânî mazmunları Fars edebiyatına sokan ilk şairdir. Bu mazmunların incelenmesinde bizi, onu tanımaya ve fikirlerini anlamaya sürükleyen onun eserlerindeki yorum konusudur. Tasavvufi yorumlar, İslamiyet sonrası hicrî ikinci asırda Arapça mensur eserlerde görülmektedir; fakat Fars şiirinde Kur’an’dan ayetlerin, hadislerin ve şeyhlerin sözlerinin yorumlarının yer alması Senâî ile başlamıştır. Senâî ayetlerin, hadislerin, şeyhlerin sözlerinin, kıssaların ve temsillerin yorumlarını daha ziyade tasavvufi olarak yapmıştır. Bunu yaparken de ya kendinden önceki âriflerin veya müfessirlerin yorumlarından istifade etmiştir ya da kendisi bu ifadelerden ipuçları alıp bu ifadelere derinlik vermek suretiyle ayetlerin, hadislerin ve şeyhlerin sözlerinin yorumlarını yapmıştır. Senâî’nin yorumlarından pek çoğu, kendisinden sonra da etkili olmuştur. Hatta Mevlânâ bunlardan bazısından olduğu gibi istifade ederken bazısından da ilham alarak yeni yorumlar meydana getirmiştir.⁴⁸⁹

Yeni bir kültürel dönüşümün yaşandığı Hicri beşinci ve altıncı asrın Fars şiirinin önderlerinden olan ve tasavvufu resmi bir şekilde Fars şiirine yerleştiren Senâî, Şehâbeddîn Ömer Sühreverdî, Aynülkudât el-Hemedânî ve meşhur felsefeci İbn Sînâ gibi eserlerinde remiz ve sembollerden de istifade etmiştir. O, bu remiz ve sembollerden oluşan dil vasıtasıyla irfanî ve felsefî manaların yanında kendi düşüncelerini de beyan etme fırsatı bulmuştur. Bu dili en yaygın biçimde kullandığı eseri de *Hadîkatü’l-hakîka* olmuştur.⁴⁹⁰

Mecâzî aşk konusunda ise Senâî’nin, çoğunluğu gençlik devresine ait olan çok fazla şiiri vardır. Şiirlerinde aşkın hallerini sade delillerle açıklamış, sevgilinin hal ve sıfatlarını betimlemiştir, âşığın hali ile maşüğün halini mukayese etmiş; yanmalar, ayrıl-

⁴⁸⁷ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 132.

⁴⁸⁸ Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, 130.

⁴⁸⁹ Pûyân Lârizâde, Seyyid Ali Asgar, Mîr Bâkrî Ferd, “Berresî-yi Te’vîl ve Sutûh-i Muhtelif-i Ân der Hadîka-i Senâî”, *Do Faslnâme-i İlmi, Pejûhişî-yi Edebiyyât-i İrfânî-yi Dânişgâh’üz-Zehrâ*, 7 (14), Tahran 1395 hş., 25-38.

⁴⁹⁰ Muhammedî, *Berresî-yi Remz ve Nemâd der Hadîka-i Senâî*, 3, 4.

lıklar, cilveler, saki ve şarap içen sevgili, bu şiirlerin genel temalarından olmuştur.⁴⁹¹ Şair, daha sonraki dönem şiirlerinde ise aşkın, akıl ile ya da ay ve yıl ile hesaplanamadan geldiğine, aşkın en yüce saltanat ve medrese olduğuna değinmiştir ve artık mecazî aşk onda hakiki aşka dönüşmüştür. Senâî mecazî aşkı, adeta tasavvufî konuları ortaya koyma vesilesi yapmıştır. Âşıklık onu, şartı gam olan aşkın hakiki dergâhına ulaştırmıştır. Ona göre akıl, nefis ve tabiat aşkın hizmetkârıdır. Şiirlerinde, “sayılı olan nefesi mutlu almalı, şehveti öldürmeli, âşığı, maşuğu ve aşkı bir görmeli” demektedir. Âşığın ölümüne ölüm olarak değil, âşığın zaman mefhumundan özgür kalması olarak bakmaktadır.⁴⁹² Yani sâlik fenâ makamına ulaşmadan ve beşerî sıfatlardan kurtulmadan hakiki aşka layık olamaz.⁴⁹³ Senâî için Allah’a kavuşmak isteyen için en önemli makamlardan biri fenâ makamıdır.⁴⁹⁴

Seyr ü sülûk yolunda Allah’ın inayeti ve sâlikin mücahededesi olmadan ilerlemenin mümkün olmadığını söylediği beyitlerde Senâî, kulluk etmede ve şeriatın gereklerini yerine getirmede çaba gösteren kula Allah’ın inayetinin ulaşacağını belirtmektedir.⁴⁹⁵

Senâî’nin inancına göre Allah’ın zatına nasıl ve niçin kelimeleri uygun düşmez. Onun zatı her türlü niteleme, şekil, örnek, başkalık ve ayrılıktan münezzehtir. Onun hakkında niçin ve nasıl söylenemez:⁴⁹⁶

فعل او خارج از درون و برون ذات او برتر از چگونہ و چون

*O’nun işi, içten ve dıştan hariçtir,
O’nun zatı, nasıl ve niçinden üstündür.*⁴⁹⁷

نه بزرگیش هست از افزونی ذات او بر ز چندی و چونی

*Üstünlükte O’ndan büyük bir kimse yoktur,
O’nun zatı nasıl ve niçinin üstündedir.*⁴⁹⁸

⁴⁹¹ Abdülgafûr-i Revân Ferhâdî, “Ma’nâ-yi ‘İşk Nezd-i Hakîm Senâî-yi Gaznevî”, *Mecelle-i Edeb*, S. 3, Kabil 1356 hş., 2.

⁴⁹² Ferhâdî, “Ma’nâ-yi ‘İşk Nezd-i Hakîm Senâî-yi Gaznevî”, 12-16.

⁴⁹³ Yezdânfer, “Berresi-yi Istilâhât-i İrfânî-yi Müşterek der Hadîkatu’l-hakîka ve Menâkıbu’l-ârifîn”, 171.

⁴⁹⁴ Yezdânfer, “Berresi-yi Istilâhât-i İrfânî-yi Müşterek der Hadîkatu’l-hakîka ve Menâkıbu’l-ârifîn”, 174.

⁴⁹⁵ Yezdânfer, “Berresi-yi Istilâhât-i İrfânî-yi Müşterek der Hadîkatu’l-hakîka ve Menâkıbu’l-ârifîn”, 175.

⁴⁹⁶ Menzur-i Sultânî, Şehriyâr-i Mişkîn, “Berresi-yi Ma’rifet der Hadîkatu’l-hakîka-i Senâî”, *Pejûhişnâme-i İrfân*, 2 (10), Tahran 1393 hş., 9.

⁴⁹⁷ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka ve Şeri’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 63.

⁴⁹⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka ve Şeri’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 64.

Senâî, Allah'ın sıfatları hakkında nasıl ve niçin denilemeyeceğini belirtmektedir.⁴⁹⁹

کس نگفته صفات مبدع هو چند و چون و چرا، چه و کی و کو

*Kimse, O'nun yoktan var eden sıfatları hakkında dememiştir,
Ne kadar, nasıl, niçin, ne, kim ve nereden diye.*⁵⁰⁰

صفتش را حدوث کی سنجد سخنش در حروف کی گنجد

*Hudûs⁽⁵⁰¹⁾ O'nun sıfatını nasıl ölçer?
O'nun sözü harflere nasıl sığar?*⁵⁰²

Ona göre iyi ve kötünün yaratılış seçimi Allah'a aittir, hayır ve şer hep ondandır ve ikisinin kaynağı da birdir. O, şerrin kaynağını şeytandan, hayrın kaynağını da Rahman'dan bilen insanlarla alay etmektedir.

اختیار آفرین نیک و بد او ست باعث نفس و مبدع خرد او ست

*İyi ve kötüyü yaratma onun tercihidir,
Nefsin sebebi ve aklın yaratıcısı O'dur.*⁵⁰³

این شمرده ز جهل، بی برهان بدی از دیو و نیکی از یزدان

*Bunu cehaletten dolayı saymış(lar) delil olmadan,
Kötülüğü şeytandan, iyiliği Tanrı'dan.*⁵⁰⁴

İlim ve bilgi konusunda ise Senâî, duygu ve tecrübelerle elde edilen ilimleri, Allah'ı tanımada ilk basamaklar olarak nitelendirmektedir. Ona göre ilim, kişiyi tasavvufun zir-

⁴⁹⁹ Sultânî-Mişkin, "Berresî-yi Ma'rifet der Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî", 10.

⁵⁰⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şeri'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 64.

⁵⁰¹ Hudûs: Sözlükte "sonradan meydana gelmek" anlamında masdar olan hudûs, kelâm literatüründe Allah'ın varlığını kanıtlamak üzere başvurulmuş kozmolojik delillerden biri için kullanılan terim olarak bir varlığın, olayın, hatta bütünüyle evrenin mevcudiyetine yokluğun tekaddüm etmesi, bunların bir zamanlar yokken sonradan var olması olgusunu ifade eder (Bekir Topaloğlu, "Hudûs", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 304).

⁵⁰² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şeri'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 171.

⁵⁰³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şeri'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 61.

⁵⁰⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şeri'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 186.

vesine taşır ve kişinin Allah'ı tanıma yolunda pek çok mükâşefelerle karşı karşıya kalmasına vesile olur. İlme yakışan tek şey de tasavvufun yüceliğidir.⁵⁰⁵

علم دین بام گلشن جانست نردبان عقل و حسن انسانست
از پی دوست را و دشمن را علم، جان را به و عمل، تن را
سوی عالم نه سوی صاحب ظن دانش جان به از توانش تن

*Din ilmi, can gülşeninin çatısıdır,
İnsanın akıl ve duygu merdivenidir.*

Dostun ve düşmanın ardından,

İlim ruh için iyidir, amel de beden için.

Zan sahibinin katında değil, âlimin katında,

*Ruh bilgisi bedenin gücünden daha iyidir.*⁵⁰⁶

Onun şiirlerinde işaret ettiği ilimlerin konusu çok çeşitlidir. O, ilmî faaliyetlerle meşgul olmayı, bilgin kişinin şahsiyetindeki ahlaki faziletler için bir gereklilik olarak görmüştür.⁵⁰⁷

Senâî'ye göre mârifetin en iyisi, mârifet-i şuhûdî'dir, yani Hak vasıtasıyla Allah'ı görür gibi müşahede etmektir. Bu da hem sâlikin çabasıyla hem de Allah'ın fazlı ile bağlantılı olarak hâsıl olmaktadır. Bu hal sâlikte hâsıl olduğu zaman birtakım makamlardan ve hallardan geçip sabır binitine biner ve bu dünyaya ait tüm maddesel varlığı kendi varlığının içine koyar.⁵⁰⁸

معرفت آفتاب و هستی ابر راه بر آسمان و مرکب صبر

Mârifet güneş, varlık ise buluttur,

*Yol gökyüzünedir, binitse sabır.*⁵⁰⁹

Senâî, özellikle mârifet hususunda *Hadîka*'da, kulun diğer mahlûkattan ayrı bir varlık olarak kendini bilmesinin, yüce yaratıcısını bilmede hayret makamına ulaşarak

⁵⁰⁵ Sultânî-Mişkin, "Berresî-yi Ma'rifet der Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî", 17.

⁵⁰⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 318.

⁵⁰⁷ Sultânî-Mişkin, "Berresî-yi Ma'rifet der Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî", 17.

⁵⁰⁸ Sultânî-Mişkin, "Berresî-yi Ma'rifet der Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî", 20; Yezdânfer, "Berresî-yi Istîlâhât-i İrfânî-yi Müşterek der Hadîkatu'l-hakîka ve Menâkıbu'l-ârifin", 179.

⁵⁰⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 479.

Allah'ı tanımasının Allah'ın bir lütfu olduğunu, sâlikin çabasının sonucu olmadığı vurgulamıştır.⁵¹⁰

Senâî, insan-ı kâmilî ise felsefi ve ahlaki olarak iki hususta ele almıştır. *Dîvân*'ında önce insan-ı kâmil olmak için birtakım ilkeler saymıştır sonra da bu ilkelerin hepsi elde edilemese de en azından ahlaki olarak şu üç ilkeye riayet edilmesine işaret etmiştir: Bayağılıktan sakınmak, faziletlerle donanmak ve amele meyilli olmak.⁵¹¹

Senâî, insan-ı kâmilin davranışlarının nasıl olacağına yoğunlaşmış ve *Dîvân*'ı boyunca şiirlerinde çeşitli şekillerde insan davranışlarını değerlendirmiştir. Pek çok şiirinde üstü kapalı bir şekilde bazı davranışları da kınamıştır.⁵¹²

همه گوینده فسق و فجوریم ز هزل و ژاژ گفتن با کمی کو؟

Hep fîsk u fücûrdan, doğru yoldan sapmaktan ve günaha girmekten bahsetmekteyiz,

*Şakadan ve saçmalamaktan dilsiz olmak nerede?*⁵¹³

Senâî, şiirde tasavvufî konuları ortaya koymada bir öncü olmuştur. Sözleriyle bizlere göstermeye çalıştığı basiret bahçesinde, günahlarını denizin derinliklerine bırakıp kalbî yakınlığa ulaşan insan yer almıştır. Beyan yöntemiyle insanlar üzerine adeta mücevher saçmıştır. Onun eserlerinde, araştırmacılar için kendi araştırma ve çalışmalarından bir pay, okuyanlar için anlayacakları dilde sözler ve bu hazineleri rivayet edenler için bir dayanak vardır. Şöhrete sahip pek çok şiiri, erdemli bir dil üzerine kurulu olması sebebiyle batılıktan kurtulacak kadar kusurdan uzaktır ve Hz. Muhammed'e (a.s.) naat olarak yazdığı aşağıdaki kaside onun şiirinin istikametini göstermektedir.⁵¹⁴

ای سنایی گر همی جویی ز لطف حق سنا عقل را قربان کن اندر بارگاه مصطفی
هیچ مندیش از چنین عیاری ابرا بس بود عاقله عقل ترا ایمان و سنت خون بها

*Ey Senâî! Eğer Allah'ın lütfundan hep yücelik istersen,
Aklını Mustafa'nın huzurunda kurban et.*

⁵¹⁰ Sultânî-Mişkin, "Berresî-yi Ma'rîfet der Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî", 21.

⁵¹¹ Muhammed Hüseyin Muhammedî, "Nazariyye-i İnsân-ı Kâmil der Dîvân-i Senâî", *Edeb-i Farsî-yi Dânişkede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tahran*, S. 1, Tahran 1388 hş., 168.

⁵¹² Muhammedî, "Nezeriyye-i İnsân-ı Kâmil der Dîvân-i Senâî", 154.

⁵¹³ Senâî, *Dîvân*, 293.

⁵¹⁴ Muhammed Avfî, *Lübâbu'l-elbâb* (Tsh. Sa'îd-i Nefîsî), İntişârât-i İbn Sînâ, 1335 hş., 428.

Böyle bir hilekârlıkla kâfi olacağını hiç düşünme!

Akıllının aklının senin iman ve sünnetinin diyeti olacağını.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİKATÜ'L-HAKİKA'DA YER ALAN TASAVVUFİ TERİMLER

3.1. TEVHİD

Tevhid, sözlükte bir şeyin tek ve bir olduğunu kabul etmektir.¹ İslam dininin esaslarına göre Allah'ın yaratma kudretini, her şeyin sebebinin O'nun yaratması olduğunu, yaratmasında bozukluk bulunmadığını bilmektir.²

O, doğmamış, doğurmamış, her şeyin önünü ve arkasını, başını ve sonunu bilen, ortağı ve benzeri olmayan tek varlıktır. Hiçbir şeye muhtaç değildir, tüm kâinat O'na muhtaçtır. Düşünülen veya tasavvur edilen hiçbir şeye benzemez.³

Allah'ı tanımanın tek yolu, O'nu tanımaktan âciz olunduğunun kabul edilmesidir.⁴ Tecrîd ve tefrîd kelimeleri tevhîd ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Tevhîd'in esasları yedi tanedir:⁵

- 1- Kadim yani ezeli olanı sonradan yaratılardan ayırmak,
- 2- Kadim olanı, sonradan yaratılanın idrakinin dışında olduğunu bilmek,
- 3- Kadim olanla sonradan yaratılanın vasıflarını eşit tutmamak,
- 4- Rububiyetten ve yaratılış kanunlarının gerektiği gibi zuhur etmesindeki illeti kaldırmak,
- 5- Mahlûkatın gücüyle meydana gelen fiillerin yüce Allah'ı etkilemeyeceğini ve değiştiremeyeceğini bilmek,
- 6- O'nu düşünmekten, temyizden tenzih etmek,
- 7- Kıyas yapmaktan beri tutmak yani düşünüp taşınarak bir sonuca varıp fiillerini ortaya koyan bir varlık olarak düşünmemek.

Sûfiler, tevhid anlayışını “tevhîd-i sûfiyye, tevhîd-i hâlî, hakikat-i tevhîd, tevhîd-i amelî” şeklinde adlandırmışlardır. Sûfilere göre duygu ve sevgi ağırlığı olan tevhid,

¹ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 18.

² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1104.

³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1104.

⁴ Süleyman Uludağ, “Tevhid”, *DİA*, İstanbul 2002, XLI, 21.

⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1106.

keşif ve ilhama dayanmakta ve sülûkü gerektirmektedir. Sûfilerin tevhid konusunda kullandıkları dil ise kendilerine özgü, anlaşılması güç bir dildir. Onlara göre bu dilin açıklanması ve yorumlanması anlamını daha kapalı bir duruma getirmektedir. Tasavvufi tevhidin ibadet, ahlak ve duygularla ilişkisi olduğu için amel yönü daha ağır basmaktadır.⁶ Tasavvufi tevhid, Ebû Bekir eş-Şiblî tarafından beşerî ve ilâhî olarak ikiye ayrılmıştır. Beşerî tevhidde cezadan korkmak, ilâhî tevhidde saygı duymak vardır.⁷

Tevhidin avâmın, havâsın ve ehâss-ı havâsın tevhîdi şeklinde üç yönü vardır. Tevhîd-i avâm, Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun ortağı bulunmadığına, doğmamış ve doğurmamış olduğuna, hiçbir şeye ihtiyaç duymayan Allah'a hiçbir şeyin denk tutulamayacağına inanmaktır. Tevhîd-i havâs, Allah'ın bir olduğu hususunda delile ihtiyaç duyulmayan, O'na tevekkül etmede sebep aranmayan ve kurtuluştaki da vesile görülmeyen tevhîddir. Havâsın tevhidinde sebeplere değil sebepleri yaratan Allah'a dayanılır yani elest bezminde olduğu gibi tamamen yaratıcıya teslim olunur. Üçüncü tevhîd ise, Allah'ın sadece kendisine has ve kadrine müstehak kılmış olduğu kimselerin, evliyalarının tevhididir.⁸

Genel olarak tasavvufi tevhidle ilgili üç türlü ifade kullanılmaktadır. Kusûdî tevhid, sâlikin bütün ibadetlerinde ve ahlaki davranışlarında kendi istek ve iradesini Allah'ın iradesine ve rızasına bırakmasıdır. Şühûdî tevhid, sâlikin Allah'a olan muhabbeti ve aşkı sebebiyle O'ndan başkasını görmemesi, her şeyde O'nu ve O'nun tecellilerini temaşa etmesidir. Vücûdî tevhid ise fenâ mertebesinde her şeyin Allah'ın ve O'nun çeşitli seviyedeki tecellilerinden ibaret bilinmesi ve görülmesidir. Bu durum hal ve zevk olarak da yaşanır.⁹

Senâî'ye göre dünyayı ve zamanı yaratan, tüm yarattıklarını rızıklandıran, her şeyin sorgusuz sualsiz emrinde olduğu Allah Teâlâ'dır. Her varlık O'nun sanatının parçasıdır, akıl ve ruh, O'nun ol deyince olmasının delilidir. O'nu andığı için dilin canı vardır ve O'ndan gafil olan bir varlık gerçek anlamda hayat bulamaz. O'nun cömertliği ve nimetleri, her biri, yaratılmışların bir ihtiyacına karşılık gelen, büyük bir yüceliğe sahip 1001 ve 99, hatta kâinatta bulunan tüm varlıkların sayısından fazla olan isimleri vasıta-

⁶ Uludağ, "Tevhid", 21.

⁷ Uludağ, "Tevhid", 21.

⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1111.

⁹ Uludağ, "Tevhid", 22.

sıyla anlaşılabilir. Bu isimleri ve mahiyetlerini ancak O'nun dilediği kimseler anlayabilir.

Her türlü yaratmanın sahibi, sayısız ikramlarda bulunan ve yegâne güç sahibi O'dur, O'ndan başka ilah yoktur. “Vahdehu lâ şerîke leh” O tektir, O'nun ortağı yoktur¹⁰ ifadesi de bunun delilidir. Lâ ⁽¹¹⁾ ve Hû ⁽¹²⁾ ile Allah'ın diğer isim ve sıfatları Allah'ın zatını veya vahdet âleminini anlamada yeterli değildir. O, dilediği anda her şey olur, yarattıkları ise acizdirler ve bu acizlikleri O'nun kudretinin delilidir. Hay (Diri olan, yaşayan), Kayyûm (Her şeyin varlığı kendisine bağlı olan, kâinatı idare eden), alîm (Gizli ve aşikâr her şeyi bilen) ve kâdir (Her şeye gücü yeten) olan ancak O'dur. Rezzâk (Kesintisiz biçimde çokça rızık veren), kahrâr (Yenilmeyen, yegâne kudret ve tasarruf sahibi) ve gafûr (Birinin kusurunu örten, suçunu bağışlayan) da O'dur. Gökyüzünü yeryüzünün etrafında döndüren, tanınmak için akıl, vehim ve hisleri yaratan O'dur. Gerçek anlamda akıl sahibi kişi Allah'ı bilendir. O'nu bilen kişinin ayaklarının altına arşı seren ve övgüye tek layık olan O'dur.

Topraktan bedenleri var eden, rüzgârı dillendiren, akıllı, nefsi ve tüm sebepleri yaratan hep O'dur. Tüm varlığın başlangıcı ve bir hiç iken onlara hayat veren ve bu sayede değerli kılan O'dur. Her şey sonunda O'na dönecektir. İyi ve kötüyü her şekliyle yaratmak O'nun elindedir. O'nun varlığı gönül, akıl ve canla kavranamaz, O'nun yüceliği ancak kullarına hayranlık verir. O'nun mârifetiyle akıllar yolunu bulur, hiçbir vehim O'nun zatını tanımlayamaz. O'na kavuşma arzusunda akıl ortadan kalkar. Akıl ile ancak O'nun öğrettikleri bilinir.

Allah'ı tam olarak bilen, tanıyan sadece kendisidir. Kul, Allah'ı tanımadaki acizliğinin farkına vardığında tevhid makamına erişir. O'nun varlığının bir nebzesi eğer görünür olursa hiçbir şey diri kalmaz. Akıl, O'nun ilim hazinesinden birkaç sözden, nefis ise O'nun kapısında bir acizden fazlası değildir. Büyük bir makamda olan Cebrâîl dahi O'nun huzurunda bir serçeden daha küçüktür. Kuş nasıl uçacağı yere kadar kanat çırparsa akıl da ancak menzili kadar anlayışa sahiptir. Akıl, bilmenin esiridir, bildiği kadarıyla hakikati görür ve ancak bunun farkında olursa yaratıcısını layıkıyla tanır.

¹⁰ İmam Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn I-III* (1. Baskı), Diyanet Yayınları, Ankara 2013, II, 365.

¹¹ Hayır-yok anlamında bir kelimedir, tasavvuf edebiyatında fenâyâ kinaye olarak kullanılmıştır. Sûfiler ellerini göğüslerinin üzerine koyarak varlık âleminde bir hiç olduklarını; ancak O'nun var olduğunu ifade ederler (Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 291).

¹² Allah'ın zatını ifade eden, mutlak gayb olan hüviyettir. O, O'dur (Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 382; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, 220).

O'na şirk koşulmaz, başlangıcı ve sonu vardır denilmez, bu türden şeyler değersiz düşüncelerin ve kötü nefsin eseridir.

Akıl, gönlü Allah'a döndürmede bir vesiledir. O'nu bilen gönül de ilahi aşka yönelir. Aşk, ancak O'na karşı olursa olgunluk kazanır.

“Bilinmeyen gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bilineyim diye halkı (kâinatı) yarattım.¹³” şeklinde hadis-i kudsîde yer aldığı gibi Allah'ın zatı kenz-i mahfidir ve kendisinden başka hiçbir varlık bulunmadığından evreni yaratmış ve bilinmek istemiştir.¹⁴ Bu bağlamda tevhid, O'nun bildirmesiyle kulları tarafından kendisinin bilinmesi ve tek yaratıcı olarak tanınmasıdır.

ای درون پرور برون آرای	وی خردبخش بی‌خرد بخشای
خالق و رازق زمین و زمان	حافظ و ناصر مکین و مکان
همه از صنع تو مکان و مکین	همه در امر تو زمان و زمین
آتش و آب و باد و خاک سکون	همه در امر قدرتت بی‌چون
عرش تا فرش جزو مبدع تست	عقل با روح پیک مسرع تست
در دهان هر زبان که گردانست	از ثنای تو اندرو جانست
نامه‌های بزرگ محترمت	رهبر جود و نعمت و کرم
هریک افزون ز عرش و فرش و ملک	کان هزار و یکست و صد کم یک
هریکی زان به حاجتی منسوب	لیک نامحرمان از آن محبوب
یارب از فضل و رحمت این دل و جان	محرم دید نام خود گردان
کفر و دین هر دو در رخت پویان	وحده لا شریک له گویان
صانع و مکرم و توانا اوست	واحد و کامران نه چون ما اوست
حی و قیوم و عالم و قادر	رازق خلق و قاهر و غافر
فاعل جنبش است و تسکین است	وحده لا شریک له اینست
عجز ما حجت تمامی اوست	قدرتش نائب اسامی اوست
لا و هو زان سرای روز بهی	بازگشتند جیب و کیسه تهی
برتر از وهم و عقل و حس و قیاس	چیست جز خاطر خدای شناس

¹³ İsmail Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs I-II* (3. Baskı), Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1408 hk., II, 132.

¹⁴ İbrahim Hakkı Aydın, “Kenz-i Mahfi”, *DİA*, 2002 Ankara, XXV, 258.

هرکجا عارفی است در همه فرش
هرزه داند روان بیننده
آنکه داند ز خاک تن کردن
واهب العقل و ملهم الالباب
همه از صنوع اوست کون و فساد
همه از او بازگشت بدو
اختیار آفرین نیک و بد اوست
او ز ناچیز چیز کرد ترا
هیچ دل را به گُنه او ره نیست
دل عقل از جلال او خیره
عقل اول نتیجه از صفتش
سست جولان ز عزّ ذاتش وهم
عقل را پر بسوخت آتش او
نفس در موکبش ره آموزیست
چیست عقل اندرین سپنج سرای
نیست از راه عقل و وهم و حواس
عزّ وصفش که روی بنماید
عقل را خود کسی نهد تمکین
کم ز گنجشکی آی از هیبت
عقل کانجا رسید سر بنهد
هرچه را هست گفتی از بُن و بار
جز به حسّ رکیک و نفس خبیث
در ره قهر و عزّت صفتش
چند از این عقل ترهات انگیز
عقل را خود به خود چو راه نمود
کاول آفریده ها عقل است
عقل کل یک سخن ز دفتر او
عشق را داد هم به عشق کمال

هست چون فرش زیر نعلش عرش
آفرین جز به آفریننده
باد را دفتر سخن کردن
مُنشئ النفس و مُبدع الاسباب
خلق را جمله مبدء است و معاد
خیر و شر جمله سرگذشت بدو
باعث نفس و مُبدع خرد اوست
خوار بودی و عزیز کرد ترا
عقل و جان از کمالش آگه نیست
عقل جان با کمال او تیره
راه داده و راه به معرفتش
تنگ میدان ز گُنه وصفش فهم
از پی رشک کرد مفرش او
عقل در مکتبش نو آموزیست
جز مزور نویس خط خدای
جز خدای ایچ کس خدای شناس
عقل را جان و عقل بر باید
در مقامی که جبرئیل امین
جبرئیلی بدان همه صولت
مرغ کانجا پرید پر بنهد
گفتی او را شریک هوش می‌دار
نکند در قدم حدیث حدیث
گُنه تو بس بود به معرفتش
چند ازین چرخ و طبع رنگ آمیز
پس به شایستگی ورا بستود
برتر از برگزیده ها عقل است
نفس کل یک پیاده بر در او
عقل را کرد هم به عقل عقال

عقل مانند ماست سرگردان در ره گُنه او چو ما حیران
 عقل عقل است و جان جانست او آنکه زین برترست آنست او
 با تقاضای عقل و نفس و حواس کی توان بود کردگار شناس
 گرنه ایزد و را نمودی راه از خدایی کجا شدی آگاه

Ey içi besleyip dışı süsleyen,

Akılsıza akıl bahşeden.

Yeri ve zamanı yaratıp rızıklar veren,

İkamet edeni ve mekânı koruyup yardım eden.

Mekân ve ikamet edenlerin hepsi senin sanatının eseridir,

Zaman ve zeminin tamamı senin emrindedir.

Ateş, su, rüzgâr ve haraketsiz toprak,

Nedensiz, niçinsiz senin emrindedir hep.

Arştan yeryüzüne kadar herşey senin sanatının bir parçasıdır.

Akılla ruh senin hızlı giden elçilerindir.

Ağızda dönen dil,

Seni övdüğü için canlıdır.

Senin hürmete layık büyük isimlerin,

Senin cömertliğinin, nimetlerinin ve kereminin rehberidir.

Senin binbir ve yüzden bir eksik olan isimlerinin her biri,

Arştan, yeryüzünden ve meleklerden daha fazladır.

Onların her biri (yaratılmışların) bir ihtiyacına karşılıktır,

Fakat namahremeler ondan gafildir.

Ya Rab, fazlın ve rahmetinle bu gönül ve canı,

Kendi adını görene mahrem et.

Küfür ve din her ikisi de senin yolunda

“Vahdehu lâ şerîke leh”¹⁵ diyerek koşturma.

Yaratan, ikram eden ve güçlü olan O’dur,

Birdir, muradına erendir, bizim gibi olmayan O’dur.

Hay ve kayyumdur, âlim ve kadirdir,

Halkına rızık veren, kahreden ve bağışlayandır.

Hareketin ve sakinliğin yaratıcısıdır,

¹⁵ O tektir, O’nun ortağı yoktur.

“Vahdehu lâ şerîke leh”¹⁶ budur.
Bizim acizliğimiz O’nun mükemmelliğinin delilidir,
Kudreti, O’nun isimlerinin vekilidir.
Lâ ve Hu, o gayb âleminde,
Ceb ve keseleri boş döndüler.
Allah’ı bilmek için ne vardır,
Vehim, akıl, his ve kıyastan daha üstün?
Bütün yeryüzünde nerede bir ârif varsa,
Arş, yeryüzü gibi ayağının altındadır.
Basiret sahibi ruh saçma bilir,
Yaratıcıdan başkasına aferin demeyi.
Topraktan beden var eden,
Rüzgârı söz defteri yapan,
Akıl bahşeden ve akıllara ilham veren,
Nefesi yaratan ve sebepleri ortaya çıkaran,
Tabiat âlemi, her şey O’nun eseridir,
Yaratılan her şeyin başlangıcı ve dönüş yeridir.
Herşey O’ndandır ve O’na geri döner,
Hayır ve şer, hepsi O’na döner.
İyi ve kötüyü yaratmak O’nun tercihidir.
Nefsi var eden ve akli yaratan O’dur.
O, bir şey değilken bir şey yaptı seni,
Alçak idin, değerli kıldı seni.
Hiçbir gönül O’nun zatına vakıf değildir,
Akıl ve can, O’nun kemalinden haberdar değildir.
Aklın gönlü O’nun celalinden şaşkın,
Canın akli O’nun kemaliyle sersem.
İlk akıl, O’nun sıfatının neticesidir,
Mârifetiyle ona yol vermiştir.
Vehim, O’nun zatının yüceliğini (anlamada) yetersizdir,
Fehim de O’nun sıfatını idrak etmede çıkmazdadır.

¹⁶ O tektir, O’nun ortağı yoktur.

Aklın kanadını yaktı O'nun ateşi,
 Kıskançlığından onun yaygısını yaptı.
 Nefis O'nun maiyetinde yol açıcıdır,
 Akıl O'nun mektebinde acemi (öğrenci)dir.
 Akıl, bu geçici (dünya) sarayında nedir,
 Allah'ın hattını yalan yazmaktan başka.
 Akıl, vehim ve havasın yolunda,
 Allah'ı tanıyan Allah'tan başka kimse yoktur.
 O'nun vasfının izzeti yüz gösterdi mi,
 Aklın canını ve aklını başından alır.
 Emîn Cebrâîl'in bulunduğu makamda,
 Bir kimse kendi aklına uyar mı?
 Cebrâîl onca heybetiyle,
 Korkusundan serçeden daha da küçük olur.
 Akıl ulaştığı yerde baş koyar,
 Kuş uçtuğu yerde kanat çırpır.
 Asıl ve esastan her ne söylediyse,
 O'na ortak koşmuşdur, uyar!
 Değersiz duygudan ve pis nefisten başkası,
 Kıdem (sahibi Allah) hakkında hadistir¹⁷ demez.
 O'nun sıfatının kahrı ve izzeti hakkında,
 Sen O'nun mârifetiyle bilgi sahibi olabilirsiniz.
 Daha ne kadar bu saçmalayan akıldan,
 Daha ne kadar bu renkli dünyadan ve tabiattan,
 Akla kendi kendine yol gösterince,
 O'nu övdü sonunda yaraşır bir şekilde.
 Yaratılanların ilki akıldır,
 Seçilmişlerin en üstünü akıldır.
 Akl-ı kül O'nun defterinden bir söz,
 Nefs-i kül O'nun kapısında bir yaya.
 Aşkla aşka olgunluk verdi,

¹⁷ Sonradan meydana gelen, yeni olan" anlamında sıfattır (Topaloğlu, "Hudûs", 304).

*Akıl akli esir etti.
 Akıl bizim gibi şaşkındır,
 O'nun zatı hakkında bizim gibi hayran(dır).
 Aklın aklıdır, canın canıdır O,
 Bundan daha üstün O'dur O.
 Aklın, nefsin ve hislerin istekleriyle,
 Nasıl Allah'ı bilen olunabilir?
 Allah sana yol göstermeseydi,
 İlahlığından nasıl haberdar olurdun?¹⁸*

3.2. MÂRİFET

Mârifet, sözlükte bilmek, tanımak, ikrar etmek anlamlarına gelmektedir. İlim ile mârifet kelimeleri birbirinin yerine kullanılsa da tam olarak aynı değildir. Şöyleki; ilim kelimesinin karşısı cahillik iken mârifetin karşısı inkârdır.¹⁹

Mârifet, şeriat, tarikat ve hakîkatin ardından tasavvufun son mertebesidir.²⁰ Bu mertebenin aslı Allah'ı tanımaktır bu tanımının vahdaniyet mârifeti, tâzim mârifeti, minnet mârifeti, kudret mârifeti, ezel mârifeti ve sırlar mârifeti şeklinde altı tane yönü vardır. Mârifet, Allah'ın dışındaki her şeye yüz çeviren kalbin, O'nunla hayat bulmasıdır.²¹

İsim ve sıfatlarından yarattıklarına bildirdiği kadarıyla Allah'ı bilmek, Mârifet-i Hakk, Allah'ın tam olarak bilinemeyeceğini, O'nu tanımının imkânsız olduğunu anlamak ise Mârifet-i hakikat şeklinde isimlendirilir. Yani Allah'ın ilminin olduğu yerde kulun cahil kaldığı noktadır.²²

Sûfîler, mârifeti ibadet etmeye vesile saymışlardır. Onlara göre bilinmeyene ibadet edilmez yani mârifetsiz ibadetin bir anlamı yoktur. Mârifet kelimesinin yanısıra irfan, yakîn gibi terimler de Allah'ı bilmek anlamlarında kullanılmıştır. Allah'ı tanımaya "mârifetullah" (el-ilm bi'llâh), bu yolla Allah'ı bilen ve tanıyanlara da "ehl-i mârifet,

¹⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka I-II* (Tsh. Muderris-i Razavî), 60; Muderris-i Razavî, *Ta'likât-i Hadîkatu'l-hakîka*, Müessese-yi Matbuât-i 'İlmî, Tahran 1344 hş., 71; Durrî, 21-30; Tuğyânî, 49-58.

¹⁹ Uludağ, "Mârifet", 54.

²⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 318.

²¹ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 306.

²² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 616.

ârif, ârif billâh, ehl-i irfân, âlim billâh” denir. Tasavvufi anlamda Allah’ı tam olarak bilmek ve tanımak mümkün değildir. Bu sebeple Allah’ın zâtı hakkında tefekküre dalmak cehalettir. Mârifetin hakikati hayretten ibarettir²³ ve mârifette, hayretin devamlılığı vardır.²⁴

Sûfiler, doğrudan Allah tarafından bahşedilen mârifeti, nakil ve akıl yoluyla edilen dinî bilgilerden daha üstün görmüşlerdir. Buna göre sâlik, Allah’a ne kadar yaklaşırsa mârifeti o kadar artmaktadır.²⁵

Mârifet, dört mertebede gerçekleşmektedir. Birinci mertebede, sâlik baktığı her şeyi Hak’la bağlantılı olarak görür. İkinci mertebede gördüğü her eserin Allah’ın hangi sıfatıyla ilişkili olduğunu bilir. Üçüncü mertebede Allah’ın sıfatlarla tecelli etmesinin hikmetini kavrar ve dördüncü mertebede de ilâhî ilmi kendi mârifeti şeklinde algılar.²⁶

Senâî’ye göre kul, Allah’ı kendi aklı, nefsi, düşüncesi ve hissiyle tanıyamaz, ancak O’nun gösterdiği deliller aracılığıyla bilebilir. Akıl, Allah’ı tanımaya çalışır; fakat bu işteki acizliğini kabul ettiği anda O’nu bilmiş olur.

به خودش کس شناخت نتوانست ذات او هم بدو توان دانست
عقل حقش بتوخت نیک بتاخت عجز در راه او شناخت شناخت

*Kimse (O’nu) kendi kendine tanıyamaz,
O’nun zâtı da O’nunla bilinebilir.
Akıl, Allah’ı tanımaya çalıştı (fakat),
O’nu tanımadaki acizliğini anladı.*²⁷

İnsan duygularıyla Allah’ı tanıyamaz; duygular insanı mârifete erdirmeyebilir. Allah’ın insana bahşettiği duygular sınırlıdır. O’nun zâtı bir şeye veya bir varlığa benzetilemez. O’nun sıfatları da inkâr edilemez.

به دلیلی حواس کی شاید گوز بر پشت قبه کی باید

*Duyguların rehberliğiyle nasıl mümkün olur (Allah’ı tanımak)?
Kubbenin üstünde ceviz kalır mı?*²⁸

²³ Uludağ, “Mârifet”, 55.

²⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 620.

²⁵ Uludağ, “Mârifet”, 56.

²⁶ Uludağ, “Mârifet”, 56.

²⁷ Senâî, *Hadikatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka*, Razavî, I, 63; Razavî, 77; Durri, 30.

هست در وصف او به وقت دلیل نطق تشبیه و خامشی تعطیل

O'nun vasıfları hakkında zamanda delil vardır,

*Konuşmak (Allah'ı bir şeye) benzetmek, sessizlik ise (O'nun sıfatlarını) inkâr etmektir.*²⁹

Akıl, O'nu bilmede hayret içindedir. Allah'ı bilen kulun kalbi sürekli tefekkür halindedir ve bu esnada meydana gelen tecrübeleri onu hayrete düşürür. Rabbini bilen akıl için tek gaye, Allah'ın kendisidir. O'ndan başka hiçbir varlığın iradesi olmadığına inanarak her an O'na doğru yönelir. Tıpkı güneşe yaklaşan bir varlığın daha fazla ısı hissetmesi ve ona ulaştığında varlığından eser kalmaması gibi kul da gayreti ile tüm işlerin gerçek faili olan Allah'a yaklaşımda benliğinden vazgeçene kadar sürekli hayrettedir.

Akıl ve canı yaratan O'dur. Akıl ve canın da tek isteği O'na kavuşmaktır. Akıl, mârifet yolunda kalbi Allah'a yönlendirir. Böylece Hakk'ın mârifeti kalp ve can aracılığıyla insanda yol bulur. Adeta kalp ve can, mârifet tecellilerinin idrak edilmesini sağlayan şeyler gibidir.

O'nun zatını ve hakikatini anlamaya akıl tahammül edemez ve yok olur. Akıl O'nu bilmede tefekküre başvurur; ancak tefekkürle Allah bilinemez. Akıl, sonradan yaratılındır ve sonradan yaratılan bir varlığın kıdem³⁰ olanı bilmesi, anlaması ve onunla bir tutulması imkânsızdır.³¹

مایه عقل سوی او غیرت	غایت عقل در رهش حیرت
منتهای مرید و سالک اوست	عقل و جان را مراد و مالک اوست
عقل را جان و دل در آن ره چاک	ذات او را نبــــــرده ره ادراک
بی خبر بوده از خدایی او	عقل بی حــــــل آشنایی او
کی بود با قدم حدیث حدث	چه کنی وهم را به جستش حث

Akılın amacı, O'nun yolunda hayran olmaktır,

Akılın özü, O'na doğru (gitmeye) çabalamaktır.

Akıl ve can için istenilen de sahip de O'dur,

²⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 63.

²⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 63.

³⁰ "Allah'ın varlığının başlangıcı bulunmaması ve başkasına ihtiyaç duymaksızın mevcut olması" anlamına gelmektedir (Yusuf Şevki Yavuz, "Kıdem", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 394).

³¹ Razavî, 91; Durî, 32; Tuğyânî, 58.

*Müridin ve sâlikin son durağı O'dur.
 O'nun zatını anlamaya idrak yol bulamadı,
 Aklın canı ve gönlü o yolda aciz kaldı.
 Akıl (gözünde) O'nu tanıma sürmesi olmadığından,
 O'nun ilahlığından habersiz kaldı.
 Neden vehmi O'nu aramaya kıskırtırsın?
 Kıdem olanla yeni olan nasıl (aynı) olur?³²*

3.3. VAHDET

Vahdet, sözlükte “bir ve tek olmak, tek kalmak” anlamındaki vahd kökünden gelen çokluğun karşıtı bir terimdir. Varlığın bir (vâhid) olduğunu belirtmektedir. Gerçek anlamda bir (vâhid) olan yalnız Allah'tır. O'nun varlığı hakkında hiçbir yönden çokluk düşünülemez.³³

Tasavvufta, irade ve düşüncenin Allah'ın iradesiyle birleştirilmesi vahdet-i kusûd, kulun vecd durumunda her yerde O'nun tecellisini görmesi vahdet-i şuhûd varlığın birliğinin yani Allah'tan başka varlık olmadığının idrak edilmesi de vahdet-i vücûd terimleri ile ifade edilmektedir.³⁴

Senâî'ye göre Allah'ın zatı eşsizdir, tektir. Bir oluşu ve sıfatlarının nitelikleri sayısal olarak ifade edilemez. O'nun bir oluşu, varlıklarda olduğu gibi vücud, akıl ve de hissi hiçbir açıdan değerlendirilemez. Az veya çok ifadeleri O'nun varlığı hakkında söz konusu değildir. Ancak O'nun dışındaki varlıkların tamamı sayılarla, sayılabilen ve ölçülebilen varlıkları ifade eden kelimelerle belirtilir.³⁵

Tek olan, var olması hiçbir sebebe dayanmayan Allah sameddir yani hiçbir şeye muhtaç değildir. Canlılar her an O'na muhtaçken O, kendi kendine yetendir.³⁶ Türlü ihtiyaçlar içinde olan, diğer canlılar gibi beden ve ruhen varlığını Allah'ın ihsanı ile sürdürmeye mecbur olan insan, hiçbir duygusuyla ve düşüncesiyle O'nun hiçbir şeye muhtaç olmamasını tam manasıyla anlayamaz.

³² Senâî, *Hadikatü'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 63-64.

³³ Ali Durusoy, “Vahdet”, *DİA*, İstanbul 2002, IVII, 430.

³⁴ Durusoy, “Vahdet”, 431; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1151; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012, 371; Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 512.

³⁵ Razavî, 92; Durî, 33; Tuğyânî, 59.

³⁶ Bekir Topaloğlu, “Samed”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 68.

احدست و شمار از او معزول صمدست و نیاز از او مخدول
آن احد نی که عقل داند و فهم و آن صمد نی که حس شناسد و وهم
نه فراوان نه اندکی باشد یکی اندر یکی یکی باشد

Birdir, sayı O'ndan uzaktır,

Sameddir, muhtaç olmak O'ndan uzaktır.

O Ahad (Bir) 'i, akıl ve fehim bilemez,

O Samed 'i, his ve vehim bilemez.

Ne çoktur ne de azdır,

Birlik içinde birdir, tektir.³⁷

Ne kadar, nasıl, niçin, ne, kim ve hani soruları ile O'nun sıfatları anlaşılamaz. Bu nedenle hiçbir yaratılmış varlık O'nu hakkıyla bilemez. “Artık nereye dönerseniz dönün, Allah’ın zatı oradadır. (Bakara: 2/115)”te buyurulduğu üzere O, her yerdedir. Kul ne tarafa yönelirse orada Allah’ı bulur. O’nun iyiliği ve cömertliği, kahır ve gazabı aynı anda tüm yarattıklarının üzerindedir. “Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir (Fetih: 48/10).” ayetinde yer aldığı gibi her varlığın her hareketini tayin eden O’dur. Yine, “Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zatı bâki kalacak (Rahman: 55/27).” ayetinde buyurulduğu gibi kudreti ve ihsanı sonsuz olan, emir ve rahmeti herşeyi kuşatan da O’dur.³⁸

کس نگفته صفات مبدع هو چند و چون و چرا چه و کی و کو
ید او قدرتست و وجه بقاش آمدن حکمش و نزول عطاش
قدمینش جلال قهر و خطر اصبعینش نفاذ حکم و قدر

Kimse O'nun bedî sıfatları hakkında dememiştir,

Ne kadar, nasıl, niçin, ne, kim ve hani?

O'nun eli güçlüdür, zatı ebedidir,

Gelmesi hikmettir, inmesi bağış.

İki ayağı, kahır ve ihtar görkemidir,

İki parmağı hükmü ve kaderi uygular.³⁹

³⁷ Senâî, *Hadikatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 64.

³⁸ Durî, 35.

³⁹ Senâî, *Hadikatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 64.

Tüm varlık, O'nun hükmü altındadır. Her şey O'nunladır, hep O'nu arar ve sonunda O'na geri döner. Yani, herşey O'ndan gelir ve dönüş yine O'nadır.⁴⁰ Nitekim ayet-i kerimede şu şekilde buyurulmuştur: “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Bütün işler ancak Allah'a döndürülür (Âl-i İmran:3/109).”

هستہا تحت قدرت اویند همه با او و او ہمی جویند

Varlıklar O'nun kudreti altındadır,

*Hepsi O'nunladır ve hep O'nu aramaktadır.*⁴¹

Başlangıcı olmayan ezel dahi Allah'ın varlığı ile meydana gelmiştir. Ezelden de evvel olan O'dur. O'nun başlangıcı ve sonu yoktur.

Hiz. Peygamber de “Allah'ım! Sen evvelsin, senden önce hiçbir şey yoktur; sen âhirsindir, senden sonra hiçbir şey olamaz” şeklindeki sözüyle ezelden beri mevcut olan Allah'ın sonsuza dek var olacağını ifade eden kıdem ve bekâ sıfatlarına işaret etmiştir.⁴²

با وجودش ازل پریر آمد به گہ آمد ولیک دیر آمد

O'nun varlığıyla ezel önce geldi,

*Vaktinde geldi; fakat geç geldi.*⁴³

Varlık âleminde Allah'a bir yer ve makam isnat edilemez; çünkü O, “lâ mekân”dır yani mekândan münezzehtir. Mekân, maddi şeyler için söz konusudur ve sonradan yaratıldığı için varlığının bir sonu vardır.⁴⁴ Mekân, zaman ifadesi gibi mana ve ruhlar âleminde yer almayan zihni bir kavramdır. Dolayısıyla varlığı zaman ve mekân kavramlarıyla açıklanamayan Allah, isimleri ve sıfatlarıyla ancak O'nun dilediği kadar anlaşılabilir.⁴⁵

کی مکان باشدش ز بیش و ز کم کہ مکان خود مکان ندارد ہم

Çoktan ve azdan (varlıktan ve yokluktan) O'na nasıl mekân olur?

*Çünkü mekânın kendisinin de mekânı yoktur.*⁴⁶

⁴⁰ Durri, 35.

⁴¹ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 65.

⁴² Metin Yurdagür, “Bekâ”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 359.

⁴³ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 65.

⁴⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 227.

⁴⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 302.

⁴⁶ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 65.

“Rahmân olan Allah, arşa istivâ etmiştir/arşı hükmü altına almıştır. (Tâhâ: 20/5)” ayetinde buyurulduğu üzere Allah arşı, kudretini göstermek için yaratmıştır; ancak kendisine mekân olarak değil.⁴⁷ İstivâ etmek, kaplamak, kurulmak, bir şeyin üzerinde zuhur ve tecelli etmektir. İstivâ eden Hak’tır, istivâ edilen ise arştır.⁴⁸ O’nun için bir şeyin altında, üstünde, sağında ve solunda denilemez.⁴⁹

ای که در بند صورت و نقشی بسته استوی علی العرشی

*Ey nakış ve suret bağında olan,
Arşı hükmü altına almış olan.*⁵⁰

استوی از میان جان می‌خوان ذات او بسته جهات مدان

*İstivâyı candan oku, candan söyle,
Onun zatını yönlere bağlı bilme!*⁵¹

Kur’an, Alah’ın sözüdür, kelimidir. O’nun kelamı harften, sestten ve şekilden münezzehtir, lafız ve mana açısından ezeli ve ebedidir, mahlûk ve fanî değildir. Ayrıca kelâm, Allah’ın sıfatlarındandır. O, dilediğiyle konuşandır; fakat sözü bizimki gibi dil, şekil ve seslerden ibaret değildir. Allah, bazı kullarıyla vasıtasız, bazılarıyla da Cebrail (a.s.) aracılığıyla konuşmuştur

در صحیفه کلام مسطور است نقش و آواز و شکل ازو دور است

*(O) Kelâm sayfasında gizlenmiştir,
Nakış, ses ve şekil O’ndan uzaktır.*⁵²

3.4. KIDEM

Kur’an-ı Kerim’de Allah’a nisbet edilen kıdem terimi “Allah’ın varlığının başlangıcının bulunmaması ve başkasına ihtiyaç duymaksızın mevcut olması” anlamına gelmektedir. Yine Kur’an’da Allah’a nisbet edilen ve varlığının başlangıcının olmadığı-

⁴⁷ Durri, 36; Razavî, 98.

⁴⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 195; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 250.

⁴⁹ Razavî, 98.

⁵⁰ Senâî, *Hadikatu’l-hakika Şerî’atu’t-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 65.

⁵¹ Senâî, *Hadikatu’l-hakika Şerî’atu’t-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 65.

⁵² Senâî, *Hadikatu’l-hakika Şerî’atu’t-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 65.

nı ifade eden evvel (⁵³) ismi de kıdem sıfatını pekiştirmektedir. Hadislerde yer alan “bütün yaratıklardan önce mevcut olan varlık” anlamındaki mukaddim kelimesi ve esmâ-i hüsnâdaki kadîm ismi Allah’a izâfe edilmektedir.⁵⁴

Kıdem terimi zamânî, izâfî ve zâtî olmak üzere üç kısımda değerlendirilmiştir. Varlığının başlangıcı bulunmayan ve yokluğu söz konusu olmayan mevcuda “kıdem-i zamânî”, varlığı üzerinden uzun zaman geçen ve başkalarına göre daha eski olan mevcuda “kıdem-i izâfî” denilmiştir. Kıdem-i zâtî ile ilgili görüşler ise şu şekildedir.⁵⁵

1. Allah’ın kadîm olması zâtından dolayıdır.

2. Allah’ın kadîm olması, zâtının ötesinde bir kıdem sıfatının bulunması demektir, yani Allah kıdem sıfatı ile kadîmdir; tıpkı ilimle âlim, kudretle kâdir, irade ile mürid ilgisinde olduğu gibi. Kıdem, Allah’ın zâtından yokluğu kaldırdığı için zâtî sıfatları arasında yer almakla birlikte sübûtî sıfat özelliği de taşır.

3. Allah’ın kadîm olması ilâh olduğunu ifade eder.

Senâî’ye göre zaman eşyaya nisbet edilen, tüm varlığı içine alan, kapsayan bir kavramdır. Allah’ın kadîm oluşu ise zaman kavramından bağımsızdır. O, tüm varlıklar için cömert bir şekilde tabiatı yaratmıştır ve O’nun cömertliği tabiat için değil yarattıklarının faydalanması içindir. Her şey O’nun “ol” demesiyle olur. Tüm varlıklar gibi can da O’nun ihsanından dolayı meydana gelmiştir. “...İşte öyle, Allah dilediğini yaratır, bir işin olmasını istedi mi ona sadece “ol” der, o da olur. (Âl-i İmran: 3/47)”⁵⁶

دهر بی‌قالب قدیمی او طبع بی‌باعث کریمی او
نشود دهر و طبع بی‌قولش همچو جان از نهاد بی‌طولش

Zaman O’nun kadîm oluşunun ölçüsü değildir,

Tabiat, O’nun cömertliğinin sebebi değildir.

O’nun sözü olmadan zaman ve tabiat olmaz,

*Can da O’nun ihsanı olmadan olmaz.*⁵⁷

⁵³ Allah’ın geçmişte belli bir zamanla sınırlı olmaksızın var olduğunu belirten ismidir (Yavuz, “Kıdem”, 94.).

⁵⁴ Yavuz, “Kıdem”, 394.

⁵⁵ Yavuz, “Kıdem”, 395.

⁵⁶ Durî, 37-38; Tuğyânî, 63.

⁵⁷ Senâî, *Hadikatu’l-hakika Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 66.

İnsanın beden gözüyle Allah'ı görmesi imkânsızdır. Bedeni, su ve topraktan oluşmuş maddî âleme ait bir varlık olarak insan, Allah'ı duyu organlarıyla ve düşünceleriyle anlayamaz. Akıl, bedeni oluşturan hücre ve sıvılardan, duyu organlarıyla algılayabildiği şeylerin düşüncesinden ibarettir. Bu dünyaya ait düşünce ve kavrayışlarla Allah ve vahdet âlemi bilinemez. Allah'ın zatının tecellisi de mümkün değildir. Çünkü O'nun varlığının azametini kuşatacak bir şey yoktur. Hacmi olmadığından O'nun varlığının hakikatini yansıtacak bir ayna da yoktur.⁵⁸

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ı gözlerimizle görmemizin mümkün olmadığı birçok âyette ifade edilmektedir: “Gözler O’nu idrak edip göremez. O ise bütün gözleri görür (En’âm: 6/103).” Yine, Hz. Musâ Allah'ı görmek istediğinde Allah, âyet-i kerimede bunun dünyada mümkün olmadığını⁵⁹ şu şekilde belirtmektedir: “Musa, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr’a) gelip de Rabbi onunla konuştuğunda o “Rabbim bana görün, sana bakayım!” dedi. Rabbi “Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” dedi. Rabbi, o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Musa da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.” (A’râf: 7/143).”

باطل است آنچه دیده آراید	حق در او هام آب و گل ناید
عقل باشد به خلط و وهم محیط	هر دوان لیک بر بساط بسیط
خلق را ذات چون نماید او	در کدام آینه درآید او

*Gözün süslediği şey batıldır,
Hak, su ve balçık (insan)ın vehmine gelmez.
Akıl, karışıklık ve vehmi kuşatır,
Her (ikisi) koşar; fakat basit yeryüzünün üzerindedir.
O, halka zatını gösterince,
O, hangi aynaya sığar!⁶⁰*

İnsanın bedeni ve canı insana hizmet için yaratılmıştır. İnsana yeryüzünde yaşam süresi nefes sayısı kadar verilmiştir. Beden, canın varlığının korunduğu yer, can ise sayılı miktarda verilen nefesi alıp vermekle görevli unsurdur. Son nefes verildiğinde be-

⁵⁸ Tuğyânî, 64.

⁵⁹ Durî, 38.

⁶⁰ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 66.

dendeki canın varlığı son bulmuş olur. İnsan ancak varlık âleminde yani beden ve candan kurtulduğunda yaratanın yaratıcılığını bilir. O ilâh ki insan bedenini hiçbir renk kullanmadan kendi boyasıyla yaratmıştır (sıbgatullah⁶¹). Fakat ten, saç, göz, kan ve organlar değişik renklere sahiptir. Bu unsurlar fânidir ve bir gün toprak olacaktır. Ancak Allah'ın renksiz yaratıp asla rengini geri almayacağı, bir nur olan ruhtur. Ruh ölümsüzdür ve onun yaratılışı geri döndürülmeyecektir.

جای و جان هر دو پیشکار تواند	کوئوال و نفس شمار تواند
چون برون آمدی ز جان و ز جای	پس بینی خدای را به خدای
...	...
از درونت نگاشت صنع اله	نه ز زرد و سپید و سرخ و سیاه
...	...
آنکه بی‌رنگ زد ترا نیرنگ	باز نستاند از تو هرگز رنگ

*Yer ve can her ikisi de senin hizmetindedirler,
Seni komuta ederler, nefesini sayarlar.
Candan ve mezardan çıkınca dışarı,
Yemin olsun o zaman görürsün Allah'ı.
Allah'ın sanatı sana kendinden şekil verdi,
Ne sarıdan ne beyazdan ne kırmızı ve siyahtan.
Seni renk ve şekil olmadan tasarlayan,
Asla almaz senden renk ve şekil.*⁶²

Ateş, hava, su ve toprak birbirinin zıttı olan dört unsurdur ve Allah'ın emri ve sanatıyla yeryüzünde bir arada bulunmaktadır. O, herşeyin ebedî planını gayb âleminde yapmıştır. Her şeyin öncesini ve sonrasını bilen O'dur.⁶³ Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere kâinatta meydana gelecek tüm varlık ve olaylar gayb âleminde "Ümmü'l-Kitâb/Kitapların Anası" olarak da bilinen Levh-i Mahfûz'da yer almaktadır. Gökte ve yerde küçük büyük ne varsa, insanların ecelleri, fertlerin ve milletlerin başına gelecek musibetlerin tamamı Allah'ın ilminde yer almış ve buraya kaydedilmiştir. Âyet-i Kerîmede yer alan: "Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bil-

⁶¹ Mustafa Sinanoğlu, "Sıbgatullah", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 85.

⁶² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 66-67.

⁶³ Tuğyânî, 67.

mez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır. (En'âm: 6/59)." ifadesi de buna işaret etmektedir.

زیر گردون به امر و صنع خدای ساخته چار خصم بر یک جای

...

...

همه را ابد به امر قدم زده نیرنگ در سرای عدم

Yeryüzünün altı, Allah'ın emir ve sanatıyla,

Birbirine düşman dört unsuru bir yerde var etti.

Her şeyin ebediyetini kıdem emriyle,

Yokluk sarayında tasarlayıp planladı.⁶⁴

Gerçekte evrende güzel çirkin diye nitelendirilebilecek karanlık-aydınlık, dünya-ahiret gibi hiçbir şey yoktur. Her şey O'ndandır ve dönüş de O'nadır. Tüm âlem ya O'ndan bir tecelli veya O'nun ta kendisidir. Varlığın birliği anlamındaki vahdet-i vücûd⁶⁵ düşüncesinde, Allah'tan başka bir varlık olmadığının anlaşılır. Bu düşüncede zât ve vücûd aynıdır. Bu nedenle vücûd için nûr teşbihi yapılır. Nûr da çeşitli mertebe ve derecelerde ortaya çıkan bir hakikattir ve tüm hakikatlerin kaynağı Allah'tır. Böylece herşey O'nunla vücûd bulur, her şeyin şekil ve suretinin yegâne kaynağı da O'dur. Kur'an'da Bakara, Âl-i İmrân, Enfâl, Hadîd gibi sûrelerdeki âyetlerde yer alan "Bütün işler Allah'a dönecektir." cümlesi ve "Hepsi Allah'tandır (Nisâ: 4/78) de." âyeti tüm varlığın kaynağının ve dönüş yerinin Allah olduğunu göstermektedir.⁶⁶

نیست گویی جهان ز زشت و نکو جز از او و بدو و بلکه خود او

همه زو یافته نگار و صور هم هیولانی اصل و هم پیکر

Sanki dünya ne çirkindendir ve ne güzelden,

O'ndan, O'nunla ve O'nun kendisinden başka.

Herşey O'ndan şekil ve suret buldu,

Hem maddenin aslı hem de vücûdu.⁶⁷

⁶⁴ Senâî, *Hadikatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 67.

⁶⁵ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *DİA*, İstanbul 2002, XLII, 431.

⁶⁶ Tuğyânî, 68.

⁶⁷ Senâî, *Hadikatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 68.

3.5. SAFÂ VE İHLÂS

Safâ kelime olarak temizlik, duruluk, arılık, zevk ve keyif anlamlarına gelmektedir.⁶⁸ Safâ kelimesinden “saflaştırılmış” manasına gelen sûfî kelimesi türetilmiştir. Tasavvuf kelimesi de aynı köktendir.⁶⁹

Safâ, ruhen yaşanan hazzı temsil etmektedir. Safâ halinde ruhî neşe ve zevk ortaya çıkar, tüm keder ve kaygılar yok olur.⁷⁰ Safâ halinin safâ-i ilm (Hz. Peygamber'in edebiyi edeblenmek), safâ-i hal (hakikat şahitlerini görmek, münacaat lezzetlerini tatmak ve cismanî âlemden geçmek) ve safâ-i ittisal (kendinden fani olarak Allah'ı görmek) şeklinde üç mertebesi vardır.⁷¹

Sözlükte “arınmak, saflaşmak, kurtulmak” anlamındaki hulûs/halâs kökünden türetilen ihlâs kelimesi ise “ibadet ve iyilikleri riyadan, sevap beklentisinden arındırıp sadece Allah için yapmak” demektir. İhlâs, şirk ve riyanın zıttıdır. Kur'an-ı Kerim'de ihlâsla ilgili olarak “muhlisîne lehü'd-dîn/yalnızca Allah'a yönelip O'na kulluk etme, sadece Allah'ın dinini tanıyıp din konusunda kendini Allah'a adama (A'râf: 7/29; Beyyine: 98/5; Mü'min: 40/14 ve 65; Ankebût: 29/65; Lokman: 31/32; Zümer: 39/2 ve 11; Yûnus: 10/22)” ve “ibâdullâhi'l-muhlasîn/Allah'ın yardımına mazhar olup hâlis dindarlığa ve hidayete ulaştırılmış kullar (Hicr: 15/40)” ifadeleri yer almaktadır.⁷²

İbadetlerin abdest, niyet, tekbir, kıraat gibi zahirî şartları yanında huşû ve ihlâs kavramlarıyla ifade edilen bâtinî şartları da bulunmaktadır. Abdestsiz kılınan namazın geçerli sayılmayacağı gibi ihlâssız yapılan ibadetin de makbul olmayacağı sûfîler tarafından belirtilmiştir. Sûfîler, övünme ve kendini beğenme duygusundan sakınmak için yapılan ibadetleri yok saymayı tavsiye etmişlerdir. Sûfîlere göre kulun işlediği iyi ameller, Allah'ın bir lutfu olarak değerlendirilmelidir. Sûfîler, kulun bunları kendisinden bilmesini, hatta karşılığında sevap istemesini tasavvufi edebe aykırı bulmuşlar ve bunu ihlâs eksikliğine dayandırmışlardır.⁷³

⁶⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 304.

⁶⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 863.

⁷⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 304.

⁷¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 411.

⁷² Süleyman Ateş, “İhlâs”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 536.

⁷³ Ateş, “İhlâs”, 536.

Senâî'ye göre mekândan münezzeh olan Allah'a varlık âlemine ait ayaklarla ulaşamaz. Kulun Allah'a yaklaşması kalbini kötü düşüncelerden arındırmasıyla ve ihlâslı ibadetleri sayesinde gerçeklerşir.⁷⁴

پس چو مطلوب نبود اندر جای سوی او کی بود سفت از پای
سوی حق شاهراه نفس و نفّس آینه دل زدودن آمد و بس

*Eğer bir yerde matlub (Allah) yoksa
O'na doğru nasıl gidebilir, yolculuk edebilirsin?
Allah'a doğru gidilecek ana yol nefis ve nefestir,
Gönül aynasını temizlemek gerekir o kadar.*⁷⁵

Bir şeyin aslı ile aynada görülen yansıması aynı değildir. Âlemdeki her varlık Allah'ın varlığını yansıtan aynalardır. Fakat ayna kendinden yansıyandan habersizdir. Tıpkı yaratıcısının zat ve sıfatlarının yeryüzündeki aynası olan insan gibi. “Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı.”⁷⁶ hadis-i kutsîsi buna işaret etmektedir. Varlık âlemi Allah'ın sıfatlarıyla kaimdir. Hulûlden (⁷⁷) dolayı da âlemde hiçlik yoktur. İnsanın hakikati görmesini sağlayacak ayna ise gönüldür. Gönül aynası saflaştırıldıkça Allah'ın tecellileri görülebilir.⁷⁸

پیش آن کش به دل شکی نبود صورت و آینه یکی نبود
گرچه در آینه به شکل بوی آنکه در آینه بود نه توی
دگری تو چو آینه دگرست آینه از صورت تو بی خبرست

*Gönlünde şüphe duymadığın kişinin katında,
Sûret ve ayna bir değildir.
Her ne kadar aynada şekle bürünsen de,
Aynada olan sen değilsin.
Sen bir başkasın ayna da bir başka,*

⁷⁴ Durri, 42.

⁷⁵ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 68.

⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned I-VI* (Haz. Bedrettin Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, II, 323.

⁷⁷ Master anlamı bir şeyi çözmek, bir yere intikal etmek, konup yerleşmektir. Öte yandan bir şeyin mevcudiyetinin diğerinin mevcudiyetiyle aynı olması, ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması anlamlarında da kullanılan bir kelimedir (Kürşat Demirci, “Hulûl”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 341).

⁷⁸ Durri, 42.

*Ayna senin suretinden habersizdir.*⁷⁹

O'nun zatı, vahid oluşu ve sıfatları ancak kendisine aittir, bunları göstermeye de ihtiyacı yoktur. Varlık âlemi ise aynadır ve O'nun sıfatlarının tecelli yeridir. Gönülünü batıl olandan temizleyerek saf bir hale getiren kişi, yaratıcısının sıfatlarını mârifet nurları vasıtasıyla bilir ve O'nun ilahlığını tanır.⁸⁰

آینه صورت از صفت دور است کان پذیرای صورت از نور است

Sûret aynası sıfattan uzaktır,

*Çünkü o nurdan olan sureti gösterir.*⁸¹

Eğer kul müşahade yani Allah'ı görmek istiyorsa gönlünü, Allah'a doğru dos-doğru bir yolda (sırât-i mustakîmde) tutmalıdır. Eğer gönül bu istikamette sabit kalmazsa, bulutun arkasında kalan güneş gibi olur. Güneşin bu durumdayken ışığını yansıtamaması gibi saf hale getirilmeyen gönül de karanlıkta kalır ve Hak Teâlâ'nın hakikat nurlarını yansıtamaz.⁸²

گرت باید که بر دهد دیدار آینه کژ مدار و روشن‌دار
کافتابی که نیست نور دریغ آبگینت نماید اندر میغ

Eğer Allah'ın kendisini göstermesini istiyorsan,

Aynayı eğri tutma, parlat.

Güneşin ışığı yoksa yazık olur,

*Gönül aynan bulutta kalır (göstermez).*⁸³

Hak Teâlâ, batıl olan şeylerle anlaşılmaz. Hançer parlak olmasına rağmen ayna gibi görüntüyü yansıtamaz. İnsan bedeni topraktan yaratılmıştır ve bir gün aslına dönüp toprak olacaktır. Topraktan yaratılan gönül ayna gibi olmadığı sürece sadece kendisi gibi fani olanı görür.

حق ز باطل معاینه نکند خنجر ت کار آینه نکند
صورت خود در آینه دل خویش به توان دید از آن که در گل خویش

⁷⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 68.

⁸⁰ Durri, 43; Tuğyânî, 70.

⁸¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 68.

⁸² Durri, 45.

⁸³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 69.

*Hak, batıldan anlaşılamaz,
Hançerin aynanın işini yapamaz.
Kendi suretin kendi gönül aynanda,
Balçıkta olduğu sürece görülebilir mi?*⁸⁴

3.6. İSTİVÂ

İstivâ “galibiyet, hükümlanlık, yükselmek, yüce olmak, azamet, ululuk,⁸⁵ düzgün ve eşit olmak, karar kılmak, oturup yerleşmek, yönelmek, yukarı çıkmak, hâkim olmak, tahta oturmak” gibi anlamlara gelmektedir. İstivâ kavramı yedi âyette arşa (A’raf: 7/54; Yûnus: 10/3; Ra’d: 13/2; Tâhâ: 20/5; Furkân: 25/59; Secde: 32/4; Hadîd: 57/4), iki yerde semâya yönelik bir fiil olarak (Bakara: 2/29; Fussilet: 41/11) Allah’a nisbet edilmiştir. Bu âyetlere göre Allah yeri yarattıktan sonra gökleri yaratmış, onları yedi olarak düzenlemiş sonra da arşa istivâ etmiştir.⁸⁶

Arş kelimesi ise sözlükte “yükseklik, yüksek yer, yüksek şey” manasındadır. Kur’an’da arş, Hz. Yûsuf’un ve Sebe Melikesi Belkıs’ın tahtı anlamında (Yûsuf: 12/100; Neml: 27/23, 38, 41, 42) ve Allah’a nisbet edilerek iki şekilde kullanılmıştır. Arşın doğrudan veya dolaylı olarak Allah’a nisbet edildiği on sekiz âyetin bir kısmında “arş sahibi” mânasında Rabbü’l-arş (Tevbe: 9/129; Zuhuruf: 43/82), bir kısmında da zü’l-arş (İsrâ: 17/42; Mü’min: 40/15) ifadeleri kullanılmıştır. Göklerin ve yerin yaratılmasından bahseden bir âyette O’nun arşının su üzerinde bulunduğu belirtilmektedir (Hûd: 11/7).⁸⁷ Bazı âyetlerde de arşın büyük, değerli ve şerefli oluşundan söz edilmektedir (Tevbe: 9/129; Mü’minûn: 23/116). Arş, Allah’ı övgü ve tesbih ile anarak arşı kuşatan (Zümer: 39/75; Mü’min: 40/7; Hâkka: 69/17) melekler tarafından taşınmaktadır. Ayet-i kerîmede yer aldığı gibi kâinatı yaratan ve idare eden Allah, arşa istivâ etmiştir (Yûnus: 10/3; Ra’d: 13/2). Hadislerde ise Allah’a atfedilen arşın nitelikleri ise şu şekildedir: Göklerle yeryüzünün yaratılmasından önce su üzerinde bulunan arş, yedinci göğün üzerindeki firdevs (veya adn) cennetinin üstündedir. Alt, üst, sağ, sol gibi yönleri, ağırlığı,

⁸⁴ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 69.

⁸⁵ Veysel Kasar, “Kur’an’da Mütetâbiât’tan “İstivâ” Kavramı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Şanlıurfa 1997, 206.

⁸⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “İstivâ”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 402.

⁸⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Arş”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 406.

gölgesi, köşeleri, sütunları bulunan bu arş, göğün üzerinde kubbe şeklinde duran büyük ve değerli bir nesnedir. Arşın sütunları üzerinde kelime-i tevhid yazılıdır; sağında Hz. Peygamber'in kıyamet gününde sahip olacağı mânevî konumunu ifade eden ve ona tahsis edilen makâm-ı mahmûd bulunmaktadır. Şehidler ruhları arşın altında dolaşır. Kıyamet günü Hz. Peygamber arşın altında secdeye kapanarak şefaât dileyecektir. Ayrıca Hz. Peygamber güneşin yörüngesinin arşın altında olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸

Senâî'ye göre birtakım kimseler el, ayak ve diğer uzuvlardan yola çıkarak yaratılmışlara ait sıfatları Allah'a nisbet etmektedirler. Bu türden benzetmeler yersizdir, haddi aşan ifadelerdir. Allah'ın arşın üzerine istivâ ettiği hakikattir; ancak nasıl ve ne şekilde olduğu kullarına bildirilmemiştir. Bunu bilmelerine imkân yoktur.⁸⁹

آن یکی رجل گفته آن یک ید بیهده گفته ها ببرده ز حد
وآن دگر اصبعین و نقل و نزول گفته و آمده به راه حلول

Biri ayak demiş öbürü el,

Haddinden fazla boş sözler söylenmiş.

Bir diğeri iki parmağı, bir yerden bir yere gitmesi ve bir yere inişi (vardır),

Demiş ve hulûl yolunu tutmuş.⁹⁰

Oturma, kalkma gibi varlıklara ait özellikler Allah için söylenemez. Bu şekilde konuşmak ve benzetmelerde bulunmak cahilliktir. Kişinin bu türden sözler sarf etmesi yaratıcısını bilmediğini gösterir ve rezil olmasına sebep olur.⁹¹

یکی از جہل گفته قعد و جلس بسته بر گردن از خیال جرس

Biri, cahilliğinden (Allah) çöktü ve oturdu demiş,

Hayal görüp boynuna zil takmış.⁹²

Allah hakkında insanların kendi düşünceleriyle ürettiği her şey boş bir sözden ibarettir. Hayatlarında ilk kez fille karşılaşan körlerin elleriyle dokundukları yere göre fili tanımlamaları gibi kulları Allah'ı tam olarak bilmede acizdir. İnsan, Allah'ı zihninde nasıl hayal ederse etsin O, asla o hayaldeki gibi değildir.⁹³

⁸⁸ Yavuz, "Arş", 407.

⁸⁹ Durri, 47.

⁹⁰ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 71.

⁹¹ Durri, 47.

⁹² Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 71.

⁹³ Tuğyânî, 72.

زین همه گفته قال و قیل آمد حال کوران و حال پیل آمد

Tüm bu sözler dedikodu oldu,

Körlerle filin hali (gibi) oldu.⁹⁴

3.7. DERECE-DERECÂT

Derece, “herhangi bir mertebe düzeninde, ileri ve yukarı doğru giden menzillerin her biri veya yüksek olanı” anlamına gelmektedir. Kelimenin çoğulu derecât ve derecdır. Derece, genel olarak belirli bir seviyeden itibaren aşağı ve yukarı doğru giden basamak ve mertebeler için kullanılsa da kelime anlamı itibarıyla yükseklik ifade etmektedir. Hukuki, iktisadi, ilmî, ahlaki ve uhrevi mertebe farklılıklarına işaret eden derece ve derecât kelimeleri Kur’an-ı Kerim’in on sekiz âyetinde geçmektedir.⁹⁵

Allah’ın ismi ve sıfatı olarak zikredilen “refû’d-derecât/dereceleri yükselten”⁹⁶ tabiri “gökleri birbiri üstüne kuran, meleklerin arşa ve göklere yükselmesini sağlayan, dünyada kullarına yüksek mertebeler veren ve müminlerin sevap derecelerini, cennetteki yerlerini yücelten” anlamlarına gelmektedir. Derece ve derecât kelimeleri cennetteki makamları ve amellerdeki üstünlüğü ifade etmek amacıyla çok sayıda hadiste de geçmektedir.⁹⁷

Sûfilere göre tecridi tecrübe eden sûfî, vahdet bilgisini tecrübe eden muhakkik ve Allah’a yakın olan veli anlamındaki mukarreb şeklinde üç derece vardır.⁹⁸

Senâî’ye göre dört âlem, nâsût (insanın beşerî ve cismanî yönü), melekût (kâinat üzerindeki ilâhî güç ve hâkimiyetin hüküm sürdüğü âlem), ceberût (mülk ile melekût âlemleri arasında veya melekût âleminin üstünde zaruretin hüküm sürdüğü âlem) ve lâhût (insanın ilâhî ve mânevî yönü, nâsûtun karşıtı) şeklindedir. Allah yolunda sâdık bir şekilde ilerleyen kul, bu dört âlemi Hak’tan gayrısı şeklinde tek bir âlem olarak görür ve bu şekilde çeşitli dereceler elde eder. Sadakat ile katedilen yolda birtakım mertebeler ve her mertebede de çeşitli menziller yer alır. Sadık kul, aşkı sayesinde bu menzilleri daha hızlı kateder. Menzillerin sonunda da makamlar elde edilir. Kul, bu yolda ne kadar sa-

⁹⁴ Senâî, *Hadîkatü’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 71.

⁹⁵ Cengiz Aydın, “Derece”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 169.

⁹⁶ Mü’min: 40/15.

⁹⁷ Aydın, “Derece”, 169.

⁹⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 186.

dık bir âşık olursa dereceleri, mertebe ve menzilleri o kadar çabuk kateder ve hakka hakikate ulaşır.⁹⁹

دو دو عالم یکی کند صادق سه سه منزل یکی کند عاشق

*Sâdık, iki iki (dört) âlemi bir yapar,
Âşık, üç üç (altı) menzili bir yapar.*¹⁰⁰

Savaşmadan, kılıç ve gürz kullanmadan taç ve tahta erişen hükümdarların durumu yağmursuz bulut gibidir, boştur. Çünkü hiçbir sıkıntı ve zahmet çekmeden bu makama, bu tahta erişmişlerdir. Zahmet çekmeden elde edilen makamın kıymeti bilinmez.

Sâlik, zorluk ve sıkıntı çekmeden derecesini artıramaz; Hakk'ın rızasına kavuşamaz.¹⁰¹

تاج و تخت ملوک بی‌نم می‌غ دسته‌گرز دان و قبضه تیغ

*Sultanların yağmursuz bulut gibi olan tac ve tahtını,
Gürzün kulpu, kılıcın kını gibi bil.*¹⁰²

Geçici dünya nimetlerinden yaralanmak uğruna kötü karakterli insanların yanında durulmamalıdır. Para olduğunda ihtiyaç sahipleri gözetilmeli, cimrilik etmemeli ve iffet korunmalıdır. Her türlü işte dürüstlük esastır, aldatıcı işlerden ve davranışlardan uzak durulmalıdır.¹⁰³

از پی سیم و طعمه گردون پیش مشتی خسیس ناکس دون
کیسه پر مدوز و پرده مدر کاسه را بر ملیس و عشوه مخر

*Dünya parası, dünya yiyeceği için,
Bir avuç adi ve alçak pintinin önünde,
Dolu keseyi dikme ve perdeyi yırtma,
İşve ve cilveyle kâseyi satın alma.*¹⁰⁴

⁹⁹ Durri, 48; Tuğyânî, 73.

¹⁰⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 73.

¹⁰¹ Durri, 49; Tuğyânî, 74; Razavî, 111.

¹⁰² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 73.

¹⁰³ Durri, 49; Tuğyânî, 75.

¹⁰⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 73.

3.8. DEREKÂT

Dereke “alt, çukur, aşağı basamak” anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁵ Derecenin zıddıdır ve derekât olarak cehennemin ağaşıya doğru inen basamaklarını ifade etmektedir.¹⁰⁶ Cehennemin derekâtları yani tabakaları şu şekildedir: İlki cehennem, ikincisi Lezâ, üçüncüsü Hutame, dördüncüsü Saîr, beşincisi Sakar, altıncısı Cahî ve yedincisi de Hâviye’dir.¹⁰⁷ Cehennemin her bir katının kendisine has bir ehli vardır.¹⁰⁸

Senâî’ye göre cehennem insanın yaptıklarında ve düşündüklerindedir. Kötü işler yaparak ve kötü düşüncelerle kişinin zihnini meşgul etmesi ve cehennemi kendine mesken yapmaması gerekir.¹⁰⁹

جانت را دوزخ آشیانه مکن خاطرت را محال خانه مکن

Canına cehennemi yuva yapma,

*Gönlüne imkânsız mesken yapma.*¹¹⁰

Dinî inançlarda gevşeklik kişiyi küfre götürür. Gevşeklikten hâsıl olacak tek şey kâfirliktir. Önceleri küçük ve önemsiz gibi görünen günahlar daha büyüklerine yol açarak insanı cehennemlik yapar. Toprağa gömülen tohum gibi küfür de gizlidir ve gevşeklik onu ortaya çıkarır.¹¹¹

هر که او تخم کاهلی دارد کاهلی کافریش بار آرد

Her kim gevşeklik tohumu ekerse,

*Gevşeklik kâfir olmasına sebep olur.*¹¹²

3.9. HIFZ

Hıfz, Allah’ın veli kullarını günaha ısrar etmekten koruması anlamında kullanılan bir terimdir. İsmet peygamberlerin, hıfz da velilerin sıfatıdır. Peygamberler masum

¹⁰⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 124.

¹⁰⁶ Aydın, “Derece”, 169.

¹⁰⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 102; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 100.

¹⁰⁸ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 100.

¹⁰⁹ Durrî, 48.

¹¹⁰ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 72.

¹¹¹ Durrî, 48.

¹¹² Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 73.

yani günahsız, veliler ise mahfuzdur.¹¹³ Hâfız olan Allah, peygamberleri günah işlemekten, veli kullarını da günah işlemeye devamdan koruyandır.¹¹⁴

Sûfilere göre hıfz, ilahî sırrı korumaktır. Sırrı korumak ise sürekli mahfuz olan kalbin kontrol altında tutulmasıdır.¹¹⁵

Senâî'ye göre Allah'ın yardımı samimi, doğru ve dürüst olan mü'min kullarına her yerde ve her zaman ulaşır. Kullarını hakkıyla koruyacak tek güç O'dur. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti sırasında Hz. Ebûbekir ile birlikte Sevr mağarasında bulunduğu sırada müşriklerin mağaraya bakmalarını engellemek için bir örümceğin mağaranın girişini ağ örerek kapatması Allah'ın mü'min kullarını korumasına bir örnektir.¹¹⁶

هر که را عون حق حصار شود عنكبوتیش پرده دار شود

*Kimi Hakk'ın yardımı kuşatırsa,
Örümcek perdedâr olur ona.*¹¹⁷

Burada Allah'ın koruması Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmıştır: “Eğer o Peygamber'e yardım etmezseniz iyi bilin ki, Allah ona vaktiyle yardım ettiği gibi yine edecektir: Hani kâfirler onu Mekke'den çıkardıklarında, ikinin ikincisi olarak mağarada iken arkadaşına: “Üzülme, Allah bizimle beraberdir!” diyordu. İşte o zaman Allah ona yardım etti, üzerine huzur veren emniyet ve rahmetini indirdi, onu göremediğiniz ordularla destekledi. Kâfirlerin batıl inanç ve davalarını alçalttı. Allah'ın davası ise zaten her zaman yücedir. Çünkü Allah, kudreti daima üstün gelen, her işi ve hükmü hikmetli ve sağlam olandır.” (Tevbe: 9/40).

Allah, Peygamber'i tüm kötülüklerden korumuştur. Nitekim Hayber'in fethinden sonra bir Yahudi, Peygamber'e zehirli keçi yavrusu eti getirdiğinde Peygamber ağzına aldığı lokmayı yutmadan kendisine etin zehirli olduğu bildirilmiş ve Allah'ın korumasıyla Peygamber zehirden hiçbir zarar görmemiştir. Yine Allah tarafından Peygamber'e

¹¹³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 166.

¹¹⁴ Süleyman Uludağ, “Hıfz”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 315.

¹¹⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 191.

¹¹⁶ Razavî, 112.

¹¹⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 74.

mucizeler verilmiştir. Eline aldığı taşların dile gelerek Allah'ı tesbih etmesi onun peygamberlik mucizelerindendir.¹¹⁸

زهر در کام او شکر گردد سنگ در دست او گهر گردد

Zehir, onun ağzında şeker olur;

*Taş, onun elinde mücevher olur.*¹¹⁹

Allah, âyet-i kerimede buyurduğu gibi “Allah kuluna kâfi değil mi? Öyleyken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah, kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur (Zümer: 39/36).” Allah, malın, nefsin ve hayatın korunmasında kullarına yeterli gelen tek güçtür. Fakat O’nu bilmeyen, O’ndan uzak olan kul bundan habersizdir.¹²⁰ Allah’a yakın olan kul, O’nun her türlü korumasını hak eden kuldur. Yani hıfz, murakabenin sonucudur.

از پی حفظ مال و نفس و نفس او ترا بس تو کرده‌ای زو بس

Malı, nefsi ve nefesi korumak için,

*O, senin için kâfidir (fakat) sen O’ndan kaçındın.*¹²¹

3.10. MURAKABE

Murakabe sözlükte “denetlemek, gözletmek, dikkati belli bir noktaya toplamak” anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta mânevî bir hali ifade etmek için kullanılmıştır. Allah’ın isimlerinden olan rakīb kelimesi de aynı kökten gelmektedir.¹²²

Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın kullarını (Nisâ: 4/1) ve her şeyi (Ahzâb: 33/52) gözetim ve denetimi altında tuttuğu belirtilmektedir. Murakabe, kulun iç ve dış âleminin sürekli Allah’ın gözetimi altında olduğunu ve kendisinin O’nun huzurunda bulunduğunu kesin şekilde bildiği zaman gerçekleşir.¹²³ Ayrıca, murakabenin tam olması için, Hak Teâlâ’yı bilmek yani mârifetullah, şeytanın Allah’ın düşmanı olduğunu, nefsin her za-

¹¹⁸ Razavî, 114; Durri, 50.

¹¹⁹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 74.

¹²⁰ Durri, 51.

¹²¹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 74.

¹²² Süleyman Uludağ, “Murakabe”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 204.

¹²³ Uludağ, “Murakabe”, 204; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 254; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 697.

man kötülüğü emrettiğini bilmek ve ibadeti sadece Allah için yapmak şeklinde dört unsur gereklidir.¹²⁴

Tasavvufta önemli olan kalple ilgili bâtını murakabedir. Eğer kişi bâtını, murakabe ve ihlâsla düzgün hale getirirse Allah da onun zahirini, mücâhede ve sünnete tâbi olma haliyle süsler. Murakabe hali, iç dünyanın murakabesi, mâsivâdan fâni olup Hakk'ı Hak için murakabe etme ve Allah'ın korumasına sığınıp O'nun murakabe edilmesi şeklinde üç türdür. Sâlik, rabbini ve kalbini murakabeyle yükümlüdür¹²⁵ ve iç dönmeye, dikkati nefis ve kalp üzerine yoğunlaştırma ile gönlünden ve zihninden geçen her şeyi kontrol ettikten sonra tamamen Allah'a teslim olarak derin düşüncelere dalar. Allah'tan başka her şeyi unuttur. O'nun rakîb ismiyle her şeyi denetlediğini ve eşyanın bu sayede varlığını koruduğunu ve sürdürdüğünü idrak eder.¹²⁶

Murakabe, gece yarısı diz üstü oturulup bir müddet gözler kapalı ve hareketsiz olarak Allah'ın kalben düşünülmesi şeklinde tasavvufta faziletli bir ders olarak yer almaktadır.¹²⁷

Senâî'ye göre Allah'ı isteyen kişi, geceleri O'na yaklaşma vesilesi yapar. Akıl ise Allah'ın daveti ve inayeti olmadan Hakk'ı bulamaz.¹²⁸ Cahillik ve bilgisizlik ise kişinin sırat köprüsünden geçip cennete girmesine engeldir. Hakiki anlamda bilmek Allah'ı bilmektir.

هرکه او سر برین ستانه نهد	پای بر تارک زمانه نهد
عقل درمانده را بدین درخواند	زانکه درماند هرکه زین در ماند
ترسم از جاهلی و نادانی	ناگهان بر صراط درمانی

*Bu dergâha baş koyan kimse,
Feleğin başına ayağını koyar.
Akıl âcizi böyle çağırır,
Çünkü bu kapıdan uzak kalan aciz kalır.
Korkarım ki cahillik ve bilgisizlikten,*

¹²⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 697.

¹²⁵ Uludağ, "Murakabe", 204.

¹²⁶ Uludağ, "Murakabe", 204.

¹²⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 343.

¹²⁸ Tuğyânî, 75.

*Ansızın sıratın üzerinde aciz kalırsın.*¹²⁹

Allah’a yakın olup O’nu bilmekten aciz olmak yani cahillik kişiyi cehenneme götürür.¹³⁰ Vecde gelmek için uyuşturucu ot veya haşhaş kullanmak cahilliktir. Şuuru yerinde olmayan kişi bilmez ki Allah akılla bilinir ve O’na yakınlaşmak kalben olur.

جاهلی مرترا به نار دهد تا ترا کوک و کوکنار دهد

Cahillik, seni ateşe verir,

*Sana uyuşturucu ot ve haşhaş verir.*¹³¹

3.11. HİKMET

Hikmet sözlükte “yargıda bulunmak, manaları idrak etmek”, ilim-amel bütünlüğü, gerçeği ifade eden her türlü söz, gereksiz lafızlardan arındırılmış akla uygun özlü söz, kişinin gücü ölçüsünde nesnelerin mahiyet ve hakikatlerini bilmesi” gibi anlamlara sahiptir. Hikmet kelimesi, Allah için kullanıldığında “en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek, eşyayı bilmek ve onu en sağlam ve kusursuz biçimde yaratmak” mânasına gelmektedir. Hikmet ve hüküm kelimeleri “bilmek” ve “anlamak” manalarında eş anlamlıdır. Allah’a “hakîm” denilmesi öncelikle hükmün O’na ait oluşundandır. Kur’an-ı Kerim’de hikmet ifadesi on yerde kitap kelimesiyle, üç defa “mülk”, birer defa da mev‘iza, hayır, âyet kelimeleriyle birlikte yirmi yerde geçmektedir. Kur’an-ı Kerim için de “Hikmetün bâliga” ifadesi kullanılır.¹³²

Hikmet, uygulamayla ve tecrübeyle kazanılan doğru bilgidir. Amel ve bilginin bütünleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Olanı olduğu gibi bilmek de bir hikmettir. Kur’an’da “Kime hikmet verildi ise ona çok hayır bahşedilmiştir (Bakara: 2/269).” ifadesinden de anlaşıldığı üzere Allah, hikmetleri ile kullarına türlü ihsanlarda bulunur.¹³³

Hikmet, ahlakın dört esasından (hikmet, şecaat, iffet ve adalet) biridir. Bu dört unsur dengeli olduğunda güzel ahlak ortaya çıkar. Akıl iyi kullanıldığında doğru bir görüş ve isabetli bir karar oluşur. Hikmet de tüm fiillerde doğruyu yanlıştan ayırmaktır. Hikmetin birtakım incelikleri vardır, bunlar: Haddi ve hakkı aşmamak, Allah’ın ceza

¹²⁹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 74.

¹³⁰ Durri, 50.

¹³¹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 74.

¹³² İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 503.

¹³³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 169; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 216.

vaadini, hükmündeki adaletini ve engel olma konusundaki iyiliğini anlamak, basiret, hakikat ve gayede son noktaya ulaşmaktır.¹³⁴

Şefkat ile gazap, ümit ve korku, heybet ile üns arasında olmayı gerektiren hikmetin özünde Allah'ın kâinattaki işlerine bakıp sürekli tefekkür halinde olmak vardır.¹³⁵

Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışı anlatılırken onun anne karnında çeşitli safhalardan geçtiği ve belli bir sürenin sonunda gelişimini tamamlayıp dünyaya geldiği belirtilmektedir (Hac: 22/5; Mü'minûn: 23/12-14) ve Allah'ın hikmeti her türlü yaratmaya muktedirdir ve çıplak gözle görülmeyen ana rahminde insanın gelişimi bir mucizedir.

آن نبینی که پیشتر ز وجود چون تو را کرد در رحم موجود

Var olandan daha fazla olanı görmüyorsun,

*Seni rahimde nasıl vücuda getirdi!*¹³⁶

Allah'ın hikmeti ile ölüm vakti insanlar için gizli bir vakitte gerçekleşir. Bu sayede insan her an yaklaşan bir ölümün ızdırabını yaşamamış olur, her gün ümit ve heyecanla dünya hayatına sarılır. Fakat ölüm vakti geldiğinde insan anlar ki dünya hayatı bir aldatmaca ve bir mecazdan başka bir şey değildir.

چون اجل ناگهان فراز آید کار دنیا همه مجاز آید

Ecel ansızın gelince,

*Dünya işi hepten mecaz olur.*¹³⁷

Allah kulunu mârifete erdirince yani kendisini bilmeyi nasip edince, onun kalbine imanı yerleştirir. Bu sayede kul, varlıkların mahiyetini ve hakikatini yani hikmetini anlamaya başlar.

چون ترا داد معرفت یزدان در درون دلت نهاد ایمان

Allah sana mârifet verince,

*İmanı yerleştirdi senin gönlüne.*¹³⁸

¹³⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 375.

¹³⁵ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 198.

¹³⁶ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 75.

¹³⁷ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 76.

¹³⁸ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 76.

3.12. REZZÂK

Rezzâk “kesintisiz biçimde çokça rızık veren” demektir. Bu manada bedenlerin ve ruhların gıdasını yaratıp veren Allah’tır. Kur’an-ı Kerim’de birçok âyette insana ve sayısız canlıya verilen nimetlerin Allah’ın varlığı, birliği, kudreti, irade ve merhametinin alâmetleri olduğu belirtilmekte, insanlardan bu nimetlerin sahibini tanımaları ve ellerindeki imkânlardan başkalarını da faydalandırmaları istenmektedir. Ondan fazla âyette Allah’ın dilediği kimselerin rızkını bollaştırdığı, dilediklerininkini daralttığı, bazen de hesapsız verdiği ifade edilmiştir. Beş âyette “râzık” ismi “hayrû’r-râzîkîn” (rızık verenlerin en hayırlısı) terkibiyle yer almıştır. Bu âyetlerin bir kısmında rızık kavramı “yiyecek, içecek, maddî servet ve nimetler”, bir kısmında ise “dünya ve âhiret hayatına yönelik mânevî değerler, cennet nimetleri” anlamında kullanılmıştır.¹³⁹

Senâî’ye göre insanın ana rahminde, annesinin kan dolaşımı vasıtasıyla beslenmesi ve dokuz ay gibi bir sürede gelişimini tamamlayıp bir bedenle dünyaya gelmesi rezzâk olan Allah’ın yarattıklarını her yerde ve her zaman kesintisiz bir şekilde rızıklandırdığının bir işaretidir.

در شکم مادرت همی پرورد بعد نُه ماه در وجود آورد

Annenin karnında seni sürekli besledi,

*Dokuz ay sonra vücuda getirdi.*¹⁴⁰

Dünyaya gelmeden önce insanı sürekli rızıklandıran Allah, dünyaya geldikten sonra da anne sütü vasıtasıyla insanı beslemeye devam eder. Bu süt onun dünyaya gelişle ortaya çıkmaktadır ve onun hakkı olduğundan ona helaldir. Beyitte, “Yapmakta olduklarınıza karşılık afiyetle yiye ve için (Tûr: 52/19).” âyetine işaret edilmektedir.

گفت کین هر دو را همی آشام کُلْ هَنِيئاً که نیست بر تو حرام

Bu ikisinden sürekli (süt) iç dedi,

*Afiyetle ye; zira haram değildir sana.*¹⁴¹

¹³⁹ Bekir Topaloğlu, “Rezzâk”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 47.

¹⁴⁰ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 75.

¹⁴¹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 75.

Vakti geldiğinde insan anne sütünden beslenmeyi bırakır. Ona verilen ayaklarıyla ve elleriyle rezzâk olan Allah'ın onun için verdiği diğer rızıklardan yararlanır. O'nun insan için nimetleri sayısızdır ve bunlardan faydalanma yolları çok çeşitlidir.

گر دو را بر تو بسته کرد رواست عوض دو چهار در برجاست

*Eğer ikisini kapatarsa sana uygundur,
İkisinin yerine dört tane kapı açar sana.*¹⁴²

Ölünce el ve ayaklar artık iş göremez. Ancak rezzâk olan Allah'ın nimetleri sonsuzdur ve iyi amel işleyerek huzuruna gelen kullarına kat kat fazlasıyla başka nimetler verir.

باز ماند دو دست و پای از کار بدل چار بدهت دو چهار

*İki el ve ayak işten geri kalır,
Dördünün karşılığında sana iki tane dört (sekiz cennet) verir.*¹⁴³

İnsan, ihtiyatlı davranmak maksadıyla yarınları için mal, mülk ve para biriktirir. Çünkü insanda yarın bulamazsam korkusu vardır. Ancak ana rahmindeki bir kan pıhtısına beden giydiren, hiçbir aklın kavrayamayacağı şekilde onu kan damarlarıyla besleyen, dünyaya geldikten sonra da türlü nimetlerle rızıklandıran Allahın kudreti, her şeyi dilediği miktarda dilediği zamanda defalarca vermeye yeter. Allah, Kur'an-ı Kerim'de "Ey Âdemoğulları! Namaz kılacağınız zaman güzelce giyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez (A'râf: 7/31)." buyurmakta ve biriktirin dememektedir. Kullarına bugün ne veriyse yarın da verecek olan Allah'tır.

تو خزینه نهی نیابی باز چون بدو دادی او دهد به تو باز

*Sen bir daha bulamam diye hazine biriktirirsin;
Ona nasıl veriyse sana da verir O.*¹⁴⁴

Dünyaya ve içindekilere düşkünlük, altının üzerini kaplayan ve parlaklığını engelleyen maddeler gibi insanın gönlündeki hakikat nurlarını kapatır. Altın, parlak hale gelmesi için nasıl ateşe tutuluyorsa insanın da kalbini kirleten her türlü şeyden uzaklaş-

¹⁴² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 76.

¹⁴³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 76.

¹⁴⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 76.

ması için aşk ateşiyle arınması gerekir. Aşk ateşiyle tüm kirlerden arınan gönlü de Allah hakikat nurlarıyla rızıklandırır. Hakikat nurlarıyla Hakk'ın hikmetleri görülebilir.¹⁴⁵

زر به آتش دهی خبث سوزد زر صافی ترا بیفزوزد

Altını ateşe verirken pası gider,

*Saf altın sana ışık verir.*¹⁴⁶

Allah'ın bahsettiği en büyük nimet imandır. Tıpkı sedefin içindeki değerli inci gibi kulun gönlündeki iman da değerlidir. Kul, uçsuz bucaksız deryalara dalmasına, ebedî rızıklara kavuşmasına sebep olacak iman nimetinin karşılığında geçici dünya nimetlerinden olan canından ve malından vazgeçmelidir.

ای صدف جوی جوهر الا جان و جامه بنه به ساحل لا

Ey sedef, illâ incisini ara,

*Canını ve elbiseni bırak lâ sahiline.*¹⁴⁷

Dünya hayatında elde edilen tüm nimetler geçicidir. Allah'a dayanarak ve inanarak, her durumda ancak O'ndan rızık isteyerek sürdürülmeyen ve ihtiyaçtan fazlası arzu-lanarak yaşanan bir hayat insanı, rezzâk olan Allah'ın ebedî nimetlerine kavuşturamaz.

تا تو از نیستی کله نهی روی را در بقا به ره نهی

Sen yokluktan (başına) külah koymayana kadar,

*Yüzünü bekaya çeviremezsin.*¹⁴⁸

“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah'ın, lutuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır (Âl-i İmrân: 3/169).” Beden, insana bu dünyada verilen nimetlerdendir ve yokluğa mahkûmdur. Allah'ın ahiret âlemindeki rızıklarından yararlanacak olan ruh ise diridir. Dünyadan ayrılma vakti geldiğinde öldü denilen bedendir ruh ölmez sadece dünya yaşantısı sona erer. Allah'ın ahiret âlemindeki nimetlerinden yararlanacak olan ruhtur. Bundan dolayı, dünyada Allah'ın rızasını kazanarak bedenle-rinden ayrılan ruhlar ebedî cennet nimetlerine kavuşur.

¹⁴⁵ Durrî, 53.

¹⁴⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 76.

¹⁴⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 77.

¹⁴⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 77.

می نخوانی تو از کتاب خدا نیست اموات مرد بل احیا

Sen Tanrı kitabından okumuyor musun?

*Ölüler ölü değildir, bilakis diridir.*¹⁴⁹

Dünya hayatının son bulmasıyla dünyada verilen tüm rızıklar da son bulur; fakat rezzâk olan Allah'ın kullarına nimetleri en güzel şekilde ebedî âlemde de devam eder. Nitekim âyet-i kerimede "...Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah, çok yücedir (Mü'min: 40/14)." buyurulmuştur.¹⁵⁰

گرت هست زمانه پست کند احسن الخالقینت هست کند

Eğer seni zamanenin varlığı alçaltırsa,

*Yaratanların en güzeli (Allah) seni (yeniden) var eder.*¹⁵¹

3.13. HİDÂYET

Hidâyet "doğru yola girmek, doğru yolu göstermek, doğru yol, kılavuzluk, amaca ulaştıracak yolu gösterme ve bu yol için kılavuzluk etme" gibi anlamlara sahiptir. Hidâyet kelimesi Kur'an-ı Kerim'de yer almamaktadır; ancak aynı kökten gelen hâdî, hüdâ ve mühtedî ifadeleri pek çok yerde Allah için kullanılmıştır.¹⁵²

Allah'ın hidâyeti birbirine bağlı dört aşamadan oluşmaktadır: Akıl ve idrak ile insanın hayatını sürdürmesini sağlayan bilgileri vermesi, vahiy ve peygamberler yoluyla insanları dinine davet etmesi, hidâyeti benimseyenlere yardımını lütfetmesi, hak eden kullarını âhirette cennetle mükâfatlandırması.¹⁵³

Kulun hayır ve şer yolunu bilmesi, ilimlerde yükselmesi, salih amellerini artırıp halden hale geçmesi ve akli ile ulaşamayacağı mertebelere ulaşması Hakk'ın hidâyeti ile gerçekleşir.¹⁵⁴ "Rabbimiz her şeye yaratılışını veren ve sonra da hidayet edendir (Tâhî: 20/50)." âyetinde de belirtildiği gibi Allah insanları önce yaratmış ve sonra da onlara

¹⁴⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 77.

¹⁵⁰ Tuğyânî, 78.

¹⁵¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 77.

¹⁵² Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 473.

¹⁵³ Yavuz, "Hidâyet", 474.

¹⁵⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 373.

hayır ve sevap yollarını göstererek onları doğru yola yönlendirmiş yani hidayete erdirmiştir.¹⁵⁵

Senâî'ye göre bedeni oluşturan uzuvlar, Allah'ın kullarına hediyesidir. O, hiçbir sebebe ihtiyaç duymaksızın yarattıklarını her türlü nimetle donatmıştır. Kötü işlere meyleden, tükenmez istek ve arzulara sahip nefsi de doğru yola ulaştırıp cehennem ateşinden koruyan O'dur. Allah, kuluna yol gösteren ve onu doğru yola ulaştıran hâdîdir.¹⁵⁶

سبب هدیة ایادی او نفس را مهتدی و هادی او

Ellerin hediye edilme sebebi O'dur,

*Nefse doğru yolu gösteren, rehber O'dur.*¹⁵⁷

Kul, Allah'ın hidâyeti ile hakikatleri anlayabilir. Çünkü hakikat nurlarının kaynağı O'dur. Dünyadaki herşey O'nun koruması ve gözetimi altında bir yaşam sürmektedir. Her şeyin oluşunda ve sürekliliğinde Allah'ın hidâyeti vardır.

نوربخش یقین و تلقین اوست هم جهان‌بان و هم جهان‌بین اوست

Kesin bilgiyi ve telkini bahşeden O'dur.

*Dünyayı koruyan da gözetene de O'dur.*¹⁵⁸

“Andolsun biz insanoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık (İsrâ: 17/70).” âyetinde yer aldığı gibi Allah insanoğlunu yarattığı tüm varlıklardan üstün kılmıştır. İmtihan için gönderdiği dünya hayatında ve ebedî kalınacak olan ahiret hayatında türlü nimetler bahşetmiştir. Tüm bunlar Allah'ın hidayetinin sonucudur. İnsan bu nimetleri bilmeli ve Allah'a minnet duymalı, karşılığında O'na layık bir kul olmalıdır.¹⁵⁹

مَنّت کردگار هادی بین کادمی راز جمله کردگزین

Hâdî olan yaratıcının (nimetlerine)minnet şükret,

*Çünkü insanoğlunu herkesten, herşeyden seçkin kıldı.*¹⁶⁰

¹⁵⁵ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 197.

¹⁵⁶ Durri, 54; Tuğyânî, 79.

¹⁵⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 77.

¹⁵⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 77.

¹⁵⁹ Razavî, 117.

¹⁶⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 78.

Allah'ın dergâhı kadın, erkek herkese açıktır. O, tüm kullarına yakındır; kendisini bilen kulunun kalbindedir. O ne peygamber ne pir hiç kimseye muhtaç değildir, herkes ve herşey O'na, O'nun yol göstermesine muhtaçtır.¹⁶¹

حضرتش را برای ماده و نر بی‌نیازی ز پیر و پیغمبر

*O'nun huzuru kadın, erkek herkes içindir,
Pire ve peygambere muhtaç değildir.*¹⁶²

Allah'ın kullarını doğruya ve güzele yönlendirmesi O'nun hidayetiyledir. O, hidâyete erdirdiklerine tüm dünyayı hizmetkâr kılar ve onlar için dünyayı değersizleştirir.

رهبرت لطف او تمام بُود چرخ از آن پس ترا غلام بود

*O'nun lütfu, rehberlikte tamdır sana;
Ondan sonra dünya köle olur sana.*¹⁶³

3.14. MÜCÂHEDE

Mücâhede “güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden geleni yapmak” anlamındaki cehd fiilinden türemiştir. Tasavvuf terimi olarak da “insanın, ibadetleri Allah'ın emrettiği şekilde yerine getirinceye kadar nefsiyle cihad etmesi” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁶⁴ Hevâ ve heveslere muhalefet edip nefsi alışık olduğu şeylerden mahrum bırakma mücâhedenin temel konusudur.¹⁶⁵

Nefsin etkisiz kılınmasına dayanan mücâhedenin üç amacı vardır: Takvâ sahibi olmak, istikamet üzere olmak ve keşfe ulaşmak.¹⁶⁶ Tüm müminlere farz olan takvâ mücâhedesini, haramlardan sakınmak ve günahlardan korunmak için gerçekleştirilir. İstikamet mücâhedesini, takvâ mücâhedesinin ileri bir aşamasıdır. Keşif mücâhedesini ise ya-

¹⁶¹ Durrî, 55.

¹⁶² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 78.

¹⁶³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 78.

¹⁶⁴ Süleyman Uludağ, “Mücâhede”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 440.

¹⁶⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 703; Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 346; Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017, 250.

¹⁶⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 259.

pılması oldukça güç birtakım şartlara riayet ederek çileli bir hayat sürmeyi gerektirmektedir.¹⁶⁷

Mücâhede, Allah’a ulaşma yolunda yapılan diğer her şey gibi bir araçtır ve bu yolda Allah’ın rızasını kazanıp salihlerden olmak için altı engelin aşılması gerekir: Sıkıntı, zillet, cehd, uykusuzluk, fakirlik ve fenâ. Mücâhedenin sonunda da müşâhede yani Allah’ın tecellilerine tanıklık edilmesi vardır.¹⁶⁸

Allah yolunda en büyük sıkıntılara maruz kalan peygamberler olmuştur. Mücâhedenin en güzel örnekleri onların hayatlarında görülmektedir. Kur’an-ı Kerim’de yer alan “Uğrumuzda mücâhede edenleri yollarımıza iletiriz. Gerçekten Allah iyilik edenlerle beraberdir (Ankebût: 29/69).” şeklindeki âyet ile mücâhedenin, kul için kendisini kurtuluşa götüren bir iyilik yolu olduğu belirtilmektedir.

Senâî’ye göre ebedî saadet, gönlün Allah aşkıyla dolup O’ndan gayrısının hakir görülmesiyle elde edilir.¹⁶⁹ Dünya ve içindekilere kapılmak, insan için acı son bir son getirir. Dünya hayatının mutlu sona ermesi için nefsin dünyevî istekleri kınanmalı ve bedenden atılmalıdır. Bu tür istekleri kınama ve bunlardan uzak durmaya çalışma, nefis ile mücâhede ilk adımdır.

تاج اقبال بر سر دل نه پای ادبار بر خور و گل نه

İkbal tacını gönlün başına koy,

*Talihsizlik ayağını güneşe ve balçığa koy.*¹⁷⁰

Mücâhedeyle insan maddî ve nefsanî bağlardan kurtulur.¹⁷¹ Bunun için beden ve nefis, tüm dünyevî isteklerden adeta çamaşırın kirlerden temizlenmesi gibi arındırılmalıdır. Dünyevî istekler ne kadar az olursa dünya sıkıntısı da o kadar az olur.

گرت باید که سست گردد زه اولاً پوستین به گازر ده

Eğer kuşağının gevşek olmasını istiyorsan,

*Postunu çamaşırcı kadına ver önce.*¹⁷²

¹⁶⁷ Uludağ, “Mücâhede”, 441.

¹⁶⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 346.

¹⁶⁹ Tuğyânî, 85.

¹⁷⁰ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 79.

¹⁷¹ Durrî, 57.

¹⁷² Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 79.

Hız. İbrahim, Nemrut tarafından ateşe atıldığında nefsinde, bedeninde vazgeçmiş, tamamen Allah'a teslim olmuştur. Gönlünde en ufak bir endişe hissetmeden de içine atıldığı ateş, Allah'ın emri ile kendisi için bir gül bahçesine dönüşmüştür. Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde buyurulmuştur: "Ey ateş! İbrahim'e serin ve esenlik ol dedik (Enbiyâ: 21/69)." İnsan zorluklar karşısında mücâhededen vazgeçmez, sabırla mücâhedeye devam ederse Allah'ın rızasını kazanır. Allah'ın rızasını kazandığı için onun yanında gül ve diken, ateş ve su aynı olur.

شب او همچو روز روشن شد نار نمروود تازه گلشن شد

Onun gecesi gündüz gibi aydınlık oldu,

*Nemrut'un ateşi taze gül bahçesi oldu.*¹⁷³

Hız. Süleyman da nefsanî arzu ve heveslerinden vazgeçti ve Allah, görünen görünmeyen tüm mevcudatı onun hizmetine verdi.¹⁷⁴ Kur'an'da yer alan "Süleyman'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan meydana gelen orduları onun önünde toplandı. Hep birlikte düzenli olarak sevk ediliyorlardı (Neml: 27/17)." âyetinde de işaret edildiği gibi herşeyi ile Allah'a yönelen ve tek arzusu O'nun rızasını kazanmak olan insan, Allah'tan başka herşeyin esaretinden kurtulur ve görünen, görünmeyen tüm mahlukât onun hizmetkârı olur.

به سلیمان نگر که از سر داد پوستین امل به گازر داد

Süleyman'a bak başından çıkarıp verdi,

*Emel postunu çamaşırcı kadına verdi.*¹⁷⁵

İnsan bu dünyada hiçbir şeye sahip değildir. Beden fanidir, her türlü süsü ve güzelliğiyle yok olacaktır. Gerçek anlamda sahip olunmayan bir şeyi mücâhede ile kirlilerinden arındırmak Allah'a yakınlıkta yeterli değildir. Dünya ve dünya nimetlerine yüz çevirip Allah için her türlü sıkıntıya katlanma kalben ve ruhen olmalıdır. Beden varlık âlemindeki sayısız yansımadan sadece birisidir, öz değildir. Allah'ın nurunu taşıyan öz ise ruhtur ve insan Allah'a ruhen yakın olmalıdır.

پوستین خود داشت در ره دین پس چه دادی به گازران زمین

¹⁷³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 79.

¹⁷⁴ Durrî, 59; Tuğyânî, 86.

¹⁷⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 87.

از فنا چون سوی بقا آمد زینت و زیب این فنا آمد

Mademki bir postu yoktu din yolunda,

Öyleyse yeryüzü çamaşırcılarına ne verdi?

Fenadan bekaya doğru gelince,

*Bunun zinet ve süsü yok oldu.*¹⁷⁶

Gün, gece ve gündüz olarak iki parçaya bölünmüştür. Geceyi iki kısma bölüp bir bölümünde istirahat edilmeli diğer bölümünde de ibadet edilmelidir. Bu şekilde Allah'ın rızası elde edilir.¹⁷⁷ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nafile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, rabbini seni övülmüş bir makama yükseltsin (İsrâ: 17/79)." âyetinde belirtildiği gibi gece ibadetinin mücâhede yeri önemlidir. Çünkü mücâhede kulu müşahadeye ulaştırır. Âşık bir kulun da tek muradı budur, O'nu görmek. "Sizin için geceyi bir örtü, uykuyu bir dinlenme vasıtası kılan ve gündüzü de yeni bir diriliş ve yayılıp çalışma zamanı yapan O'dur (Furkân: 25/47)." âyetinde buyurulduğu üzere gece, dünya işlerine ara verilen bir zaman dilimidir. Gece olunca dünyanın tüm boş işleri geride kalır, kul Rabbi ile birlikte olur.

روز و شب را به مسطر انصاف تسویت داده به ز هرچه گزاف

Gündüz ve geceyi cetvelle ikiye böldü,

*Boş olan her şeyden arındırdı.*¹⁷⁸

3.15. TAKDÎS

Takdîs "temizleme, arındırma, kutsama" anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise Allah'ı şanına yakışmayan her çeşit kusurdan kesin olarak tenzih etmektir.¹⁷⁹ Takdîs, Allah'ı tesbih ve tenzih etmenin en şiddetli halidir¹⁸⁰ ve O'na takdîs ile kutsallık nisbet edilmektedir. Bir âyet-i kerimede (Bakara: 2/30) meleklerin Allah'ı tesbih ve takdis ettiği belirtilmiştir. İki âyette de (Haşr: 59/23; Cuma: 62/1) kuddûs ismi Allah'a izâfe edilmiştir.¹⁸¹

¹⁷⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 80.

¹⁷⁷ Durî, 62.

¹⁷⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 81.

¹⁷⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 342; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 455; Cebeci-oğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 471.

¹⁸⁰ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 455.

¹⁸¹ Kürşat Demirci, "Kutsiyet", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 495.

Senâî'ye göre Allah'ın katında kullarına gizli olan sayısız ilim vardır ve kulları ne kadar çabalasalar da Allah'ın iradesi olmadan bunları anlayamazlar. Nitekim “Bir şeyi istediğinde, O'nun buyruğu “ol!” demekten ibarettir; hemen oluverir (Yâsîn: 36/82).” âyet-i kerimesinde Allah'ın kudretine işaret edilmiştir.¹⁸² İnsan için sadece birer harf olan kâf ve nûn Allah'ın iradesinin ortaya çıkmasındaki çabukluğu ve yüceliği gösteren bir hakikattir. Mukaddes olan, tek övgüye layık olan O'dur.

کاف و نون نیست جز نیشتۀ ما چیست گن سرعت نفوذ قضا

Kâf ve nûn (harfleri) bizim yazımızdan başka bir şey değildir,

*Kûn (ol) emri nedir? Allah'ın kaza ve kaderinin tecellisinin süratidir.*¹⁸³

Hayata ihtiyaç duymaksızın diri olan, ilme ihtiyaç duymaksızın âlim olan, kudrete ihtiyaç duymaksızın kâdir olan Allah'tır. O'nun sıfatları ezelî ve kadimdir.¹⁸⁴ Hiçbir şey O'nun varlığının sebebi değildir. O'nun sıfatları hakkında hiçbir kimse böyledir veya şöyledir diyemez.

علتش را نه کفر دان و نه دین صفتش را نه آن شناس و نه این

O'nun illetini ne küfür ne de din bil,

*O'nun sıfatını ne o ne de bu bil.*¹⁸⁵

Allah, düşünülen veya zihinde canlandırılan hiçbir şeye benzemez.¹⁸⁶ İnsan zihni ancak duyu organlarıyla algıladığı varlıklar veya onlara benzeyenler hakkında bir çıkarımda bulunabilir. Kul kendi aciz düşünce yapısıyla Allah'ı asla bir varlık olarak tanımlayamaz ve O'nun hakkında bu tarz çıkarımlarda bulunması iyi değildir. Allah mukaddestir ve O'nun hakkında ortaya konulan hiçbir düşüncede Allah anlaşılamaz. O, şanına yaraşır bir şekilde yüceltmeye layıktır.

وهم و خاطر دلیل نیکو نیست هرکجا وهم و خاطر است او نیست

Vehim ve düşünce iyi bir delil değildir,

*Vehim ve düşüncenin olduğu yerde O yoktur.*¹⁸⁷

¹⁸² Tuğyânî, 93.

¹⁸³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 82.

¹⁸⁴ Durri, 64.

¹⁸⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 82.

¹⁸⁶ Razavî, 128.

¹⁸⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 82.

Olmuş ve olacak her şeyi bilen yalnız Allah'tır. İyi ve kötü her türlü yaratmanın sahibi, tüm varlığın aslı ve dönüş yeri olan O'dur.¹⁸⁸ Allah'ın ilmine ölçü, iradesine ise hudut yoktur. O'nun katındaki bilgi insan aklı ile kavranamaz, kavramaya çalışmak boşa bir uğraş olur. O, en güzel şekilde övgüye layık olandır.

عالمست او به هرچه کرد و کند تو ندانی بدانت درد کند

O, her ne yaptıysa ve yaparsa bilir,

*Sen bilemezsin, o (bilgi) başını ağrıtır senin.*¹⁸⁹

3.16. YARATMAK (SUN‘) VE KUDRET

Sun‘ sözlükte “yaratma, var etme, yapma, güç kudret” anlamalarına sahiptir.¹⁹⁰ Kudret kelimesi ise “Tanrı’nın ezeli gücü” manasındadır.¹⁹¹ Kudret, sadece Allah’a ait olan zâtî bir kuvvettir.¹⁹² Kudret kavramı Kur’an-ı Kerim’in 103 âyetinde Allah’a nisbet edilmektedir. Bunların yetmiştenden fazlası isim, diğerleri fiil şeklindedir ve genellikle “güç yetirmek, ölçülü ve planlı yaratıp düzenlemek” gibi mânalara gelmektedir.¹⁹³

Allah’ın ilim, kudret ve irade sıfatları evrenin yaratılışındaki temel kavramlardır. Allah’ın kudret sıfatı, diğer subutî sıfatları gibi ezelîdir.¹⁹⁴

Allah, tüm varlığı yoktan yaratmıştır. Hiçbir şey yokken O vardır ve hep var olacaktır. Varlığının başlangıcı ve sonu olmayan O’dur. O’nun yaratmasının kudreti kendindendir, hiçbir şeye bağlı değildir, neyi nasıl takdir ettiyse o, öyledir. “O, hanginizin daha güzel amel ve harekette bulunacağını imtihan etmek için, ölümü ve hayatı yaratandır. O, aziz ve gafurdur.” (Mülk: 67/2) âyetinde de belirtildiği gibi dünya hayatı insan için bir imtihandır. Ölümle birlikte ebedî olan ahiret hayatı başlamaktadır.

صُنْعِ او را مَقْدَمَسْتِ عَدَمِ ذَاتِ او را مَسْلَمِ اسْتِ قَدَمِ

Yokluk O’nun yaratmasına öncüdür,

*Kıdem O’nun zatının kesin delilidir.*¹⁹⁵

¹⁸⁸ Durrî, 65.

¹⁸⁹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 83.

¹⁹⁰ Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 920.

¹⁹¹ Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 1064.

¹⁹² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 563; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 291.

¹⁹³ Bekir Topaloğlu, “Kudret”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 316.

¹⁹⁴ Topaloğlu, “Kudret”, 316.

Allah insanı, kendi nurundan yaratarak diğer varlıklardan üstün kılmıştır. İnsanın dünyadaki varlığı başboş dolaşan bir köpekten ya da yolda duran bir taştan farklıdır.¹⁹⁶ Onun dünyada bulunuş amacı yaradanını bilmek ve O'na layıkıyla kulluk etmektir. İnsan, kudreti sonsuz ve yüce olan, yaratmasında hiçbir kusur bulunmayan Allah tarafından saf bir yakut misali en güzel sıfatlarla donatılmıştır.

سگ و سنگست گلخنی و رهی تو چو لعل از برون حقّه بهی

Külhandaki köpek, yoldaki taş,

*Sen hilesiz saf yakut gibisin.*¹⁹⁷

İnsana akli ve canı veren Allah'tır, her şey O'nun emriyle olur. Allah'ın dilemesi olmadan hiçbir varlık hayat bulamaz. Yine O'nun emri olmadan akıl bir işe yaramaz ve kimse Allah'ı bilemez. İnsan, Allah'ın emir ve kudreti ile tüm varlığın hayat bulduğunu bilmelidir.

خرد و جان و صورت مطلق همه از امر دان و امر از حق

Akıl, can ve mutlak suret,

*Hepsini emirden, emri de Hakk'tan bil.*¹⁹⁹

Bütün âlemi hiçbir boya ve ölçü aleti olmadan yaratan Allah'tır. Her türlü yaratmanın kaynağı O'dur. Yarattıklarına sayısız nimetler veren, bu nimetler karşısında şükredebilmeyi nasip eden²⁰⁰ ve gerçek anlamda şükre layık olan O'dur.

اوست بیرنگ و مایه پرگار نعمت و شکر و شکرگوی نگار

Boya ve pergel olmadan yaratan O'dur,

*Nimeti, şükrü yaratan, şükretmeyi bahşeden (O'dur).*²⁰¹

3.17. FAKR

Sözlükte “yoksulluk” anlamına gelen fakr, terim olarak “dervişlik, kulun hiçbir şeye sahip olmadığı, her şeyin gerçek sahibinin Allah olduğu ve kulun her an yaradanı-

¹⁹⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 87.

¹⁹⁶ Tuğyânî, 102.

¹⁹⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 87.

¹⁹⁸ Durri, 73.

¹⁹⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 88.

²⁰⁰ Tuğyânî, 104.

²⁰¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 88.

na muhtaç olduğu” manasına gelmektedir. Âyet-i kerimede “ Ey insanlar! Allah’a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve mutlak kemaliyle hep övgüye lâyık olan O’dur (Fatır: 35/15).” buyurulmuştur.²⁰²

Fakirlik iki türdür. İlki, Hz. Peygamber’in (a.s.) “Fakirlikten Allah’a sığınırım.” dediği fakirliktir. Diğer de Hz. Peygamber’in (a.s.) “Fakirlik iftiharımdır.²⁰³” dediğidir. İlki, küfre yakın olan kalbin fakirliğidir ki kalpteki ilim, hikmet, ahlak, sabır, rıza, teslimiyet ve tevekkülü yok eder. Diğer ise iftihardır, kişinin bu dünyadan kendisini soyutlayarak Allah’a yakın olmasıdır.²⁰⁴

Fakrda kulun, varlıktan kurtulup Allah’ta fani olması vardır. Mutasavvıflara “fukara” denilmektedir ve bu, onlar için şerefli bir makamdır. Onların en belirgin özellikleri yoklukta feryad etmemeleri, sızlanmamaları, sükûnetlerini korumaları ve ellerine bir şey geçince onu başkasına vermeleri, başkalarını kendi nefislerine tercih etmeleridir. Onlara göre fukaranın asıl yoksunluğu maddî değil, manevîdir.²⁰⁵

Fakr, tasavvuf makamlarından biridir ve fakr ehli dört türdür. İlki, ellerine geçen varlıkları dağıtırlar ve bunu dünya veya ahiret beklentisi olmadan yaparlar. İkincisi, yaptıkları ibadetleri de kendilerine ait görmezler ve bu ibadetlerden bir beklenti içinde olmazlar. Diğer, hiçbir makam ve hâli kendilerinin olarak bilmezler, her şeyi Hakk’ın bir lütfu olarak görürler. Sonuncusu ise kendi varlıklarından da geçerek iki âlemde de hiçbir şeye sahip olmadıklarını bilirler.²⁰⁶

Senâî’ye göre yokluğun ve fakirliğin rengi siyahtır. Çünkü siyah, ısıltı ve ihtişamı göstermez. Eğer insan dünyada fakirliği seçerse, siyah renge bulanana her rengin parlaltısını kaybetmesi gibi dünyanın tüm ihtişamı insanın gözünde değerini kaybeder. “Fakirlik iki cihanda yüz karasıdır.²⁰⁷” hadisindeki gibi yüz karalığı olan fakirlik ise kulun yaratılmışlara ve onlardan gelecek faydalara düşkün olup gördüğü her iyilik ve yardım karşısında mutlu olmasıdır.²⁰⁸ Ancak yüzünü dünyaya karartıp, dünya nimetlerine itibar etmeyerek Allah’ın yolunu tutanların gönlü huzurlu ve mutludur. Dünyada refah ve bol-

²⁰² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 131.

²⁰³ Bediüzzaman Fîrûzanfer, III, 335. Beyit No:535.

²⁰⁴ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 148.

²⁰⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 158.

²⁰⁶ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 145.

²⁰⁷ Aclûnî, II, 113.

²⁰⁸ Razavî, 133; Durrî, 73.

luk içinde yaşayan insanın bu dünyada ve ebedî âlemde mutlu olması çok zordur. Hakkî fakr, Allah'tan başkasından bir şey beklememektir.

با سیه باش چونت نگزیرد که سیه هیچ رنگ نپذیرد
با سیه روی خوشدلی بهم است طربانگیز سرخ روی کم است

*Sana çare olmayan siyahla ol,
Çünkü siyah hiçbir renk kabul etmez.
Siyah yüzle mutluluk birliktedir,
Neşe verici kırmızı yüz azdır.*²⁰⁹

Gönlünde aşk ateşi olanın yüzü siyahtır, yani onda fakrın alametleri vardır.²¹⁰ Gerçek anlamda yüzünün dünyaya çevirip Allah'a yönelerek fakirliği seçen kişinin kalbini ilahi aşk kıvılcımları kaplar. Aşk ateşi ancak dünyaya karşı arzu ve isteğini kapatan gönüle yerleşir.

تبش آتشی که دل جوyst طالب سوخته سیه رویست

*Gönül arayan ateşin parıltısı,
Yanmış siyah yüzü ister.*²¹¹

Hilâl ve Bilâl Habeşî ashab-ı suffeden iki kişidir. Dünya hayatında tercih ettikleri fakr sayesinde her ikisi de hakikî aydınlık ve zenginliğe kavuşmuştur. Hilâl fakrı ve ibadetleri ile keşif ehli olmuştur. Bilâl Habeşî ise dünyayı ve dünya hayatını ayaklarının altına almıştır. Hz. Peygamber (a.s.) ona şu şekilde hitap ederek nasıl mükâfatlandırıldığını şöyle müjdelemiştir: “Ey Bilal! İslam'da işlediğin ve en ziyade ümit beslediğin ameli bana söyle. Çünkü ben bu gece (rüyamda) cennette arkamda senin ayak seslerini işittim.”²¹²

هست روشن تر از ضیاء هلال کشف حال هلال و کفش بلال

*Hilâlin ışığından daha aydın var mıdır?
Hilâl'in hâlinin keşfi, Bilâl'in ayakkabısı.*²¹³

²⁰⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 88.

²¹⁰ Razavî, 134; Durrî, 74; Tuğyânî, 104.

²¹¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 88.

²¹² Razavî, 134; Durrî, 74.

²¹³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 88.

Yılanın ısırıldığı yerden zehrini yayması gibi bedenine yerine getirilen her arzusu, kişinin doyuma ulaşmasını geciktirir ve başka arzuların ortaya çıkmasına sebep olur. Artan arzu ve istekler nedeniyle de kişi, dünyevî bağlardan kurtulup fakr ve fenâ yoluna giremez.²¹⁴ Bir kere bile nefsin arzusuna aldanmak onu güçlendirir ve ona engel olmayı zorlaştırır. Fakr yoluna girmek için öncelikle nefsin her türlü isteği yok edilmelidir.

افعی آرزوت اگر بگزدد باتو این کارها بسی بپزد

Engerek yılanı gibi olan arzun ısırsa seni,

*Bu işler seni çok yarar, çok meşgul eder.*²¹⁵

Bu dünya ve içindekiler yok olmaya mahkûmdur, ebedî âlemin nimetlerine yönelmek gerekir.²¹⁶ Güç, altın gibi şeylerin ebedî âlemde bir değeri yoktur. Ancak bu dünyada işlenen güzel amellerin ve ibadetlerin orada bir karşılığı vardır. Dünyada her ne varsa fakrın karşıtı olarak insana zenginlik, güç ve şan veren hayırsız ve değersiz bilinmelidir. Ahiret hayatına götürülemeyecek dünyalıklara değer verilmemelidir.

جز پی زاده راه عالم حی زور لاخیر دان و زر لاشیئ

Hay/ebedî âleminin yol azığından başka

*Gücü hayırsız, altını da değersiz bil.*²¹⁷

3.18. TAZARRU VE ACZ

Tazarru, sözlükte “yalvarma, yakarış, tevazu gösterme” anlamlarına gelmektedir.²¹⁸ Acz, kudretin zıddı olarak “gücü yetmeme, bir fiili gerçekleştirememe” halidir. Kudret kavramı Allah’a ve her çeşidiyle acz terimi de kula nisbet edilir.²¹⁹

Acz, fakr ile ilişkili bir terimdir. Bir nesne ışığın kaynağından ne kadar uzaklaşırsa gölgesi o kadar büyür, ona yaklaştıkça da gölgesi kısalır; ışığın tam altında bulunduğu zaman gölge âdeta belirsiz bir hal alır. Tıpkı bunun gibi, kul Allah’a yaklaştıkça

²¹⁴ Tuğyânî, 105.

²¹⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 89.

²¹⁶ Durri, 76.

²¹⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 89.

²¹⁸ Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 457.

²¹⁹ Topaloğlu, “Kudret”, 316.

küçülür; aczin bir ifadesi sayılan bu küçülmenin sonunda kul fenâ makamına erişmiş olur.²²⁰

Senâî'ye göre kul, yaratıcısının karşısında daima acz içinde olmalı, gurur ve kibre kapılmamalıdır. Allah'ın kudret ve azametinin karşısında kulun kibri ve gücü, arı kovanına hiçbir savunması olmayan bir elin girmesi gibidir.²²¹

از تو زاری نکوست زور بدست عور زنبور خانه شور بدست

Senin ağlaman iyidir, zorbalığın ise kötüdür,

*Çıplağın, arı kovanını hareket ettirmesi kötüdür.*²²²

Kul, kibrini ve sahip olduğu gücünü bir kenara atmalı, tam bir doğruluk içinde Allah'a her daim ağlayan gözlerle yalvarmalıdır. Allah, her şeyi hakkıyla görendir, kullunda olan ve olmayan tüm halleri bilendir. Kul, zorluklar karşısında isyan içindedir. Acz içinde ağlayıp yakardığında Allah yolunda sıdk ile yürümektedir. Kulun yüce Allah'ın huzurunda kendi acizliğinin farkında olarak gözyaşı dökmesi, yalvarıp yakarması onun değerini artırır.²²³

زانکه داند خدای از سر حق کز تو زورست زور و زاری صدق

Allah, küçük bir bakışıyla bilir ki,

*Senin isyanın zorluktan kaynaklanır, ağlaman da sadakatinden.*²²⁴

Tüm varlık O'ndan var olmuştur ve O'nunla vardır. Yaratmanın tek sahibi O'dur. Değerli olan herşey O'ndan dolayı değer bulur. İnsanın yaratılış hakkında başka sebepler uydurması anlamsızdır. Kul aciz bir varlıktır, Allah'ın kudreti ise sonsuzdur.²²⁵

هرچه هست ای عزیز هست از وی بود تو چون بهانه یاوه مگوی

Ey aziz kişi! Her ne varsa O'nun sayesinde vardır,

*Senin varlığın nasıl bahane olur, saçmalama!*²²⁶

²²⁰ Süleyman Uludağ, "Abd", *DİA*, İstanbul 1988, I, 57.

²²¹ Durri, 78.

²²² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 91.

²²³ Durri, 79; Tuğyânî, 107.

²²⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 91.

²²⁵ Tuğyânî, 109.

²²⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 91.

Dünyevî ilimlerle dinin hakikati anlaşılamaz. Dinin hakikatini anlamak ve yaşamak için kulun aciziyet içinde Allah'a yakınlaşması ve yakîn makamını elde etmesi gerekir. Ancak bu noktada kul, acizliğini kabul eder ve türlü keşfe nail olur.²²⁷

مهرو دین برنیاید از تلقین مه فرو شد چو تافت نور یقین

Din güneşi, telkinle ortaya çıkmaz,

*Yakîn nuru parlayınca ay batar.*²²⁸

İnsan yaratılışı gereği kendisini bazen iyi hisseder bazen de kötü. Kötü hissettiği anlarda içini korku kaplar, iyi hissettiğinde ise ümit. Hakk'ı bilen bir kul için korku ve ümit kudreti sonsuz yaratıcısının karşısında bir hiçtir. Bunu bilen akıl sahibi kul, her an kendine değil yegâne güç sahibi olan Allah'a sığınır, O'na yalvarıp yakarır. Aklın görevi, aciz bir varlık olduğunu idrak etmek ve içindeki tüm şüpheleri yok etmektir. Aklın bu kavrayışıyla korku ve ümit yerini teslimiyete bırakır. Kul, her an Allah'ın kendisini gördüğünü bilerek hayâ içinde hareket eder ve acizliğini yalnız Rabbine bildirir.²²⁹

چون تو گه نیک باشی و گه بد ترست از خود بود امید به خود

Sen mademki bazen iyisin bazen de kötü,

*Korkun kendindendir ümidin kendine.*²³⁰

Allah, bir şeyi yaratmak için bir sebebe muhtaç değildir. O, hiçbir şeye ihtiyaç duymayandır.²³¹ Allah'tan başka kimsenin minneti altına girmeden tamamen O'na teslim olup sükût içinde gönül Allah'tan gayrısına ihtiyaç hissetme duygusundan uzaklaşır. Bu şekilde “(Allah'ım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz (Fatiha: 1/5).” âyeti ile de belirtildiği gibi istiğna mertebesine ulaşılır. Bu noktada insan sadece Allah'a muhtaçtır, bu muhtaçlığını dile dahi getirmez, gönülden O'na teslim olur, verdiğiyle yetinir. Allah gani olandır ve kullarının O'na iman edip etmemesine ihtiyacı yoktur. Allah varlığı kesindir şüphe ile veya yakîn ile yaklaşmak O'nun varlığına bir etki oluşturmaz.

از من و از تو کارسازی را بی‌زبانیت بی‌نیازی را

²²⁷ Durrî, 80; Tuğyânî, 110.

²²⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 92.

²²⁹ Durrî, 81.

²³⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 93.

²³¹ Durrî, 76; Tuğyânî, 106.

بی‌نیازیش را چه کفر و چه دین بی‌زبانیش را چه شک چه یقین

Beni ve seni yaratanın yolunda,

İhtiyaçsızlık için dilsizlik vardır.

O'nun ganî oluşuna ne küfür ne din!

*O'nun dilsizliğine ne şüphe ne yakîn!*²³²

Allah'ın yoluna girmek ancak O'nun inayeti ve yardımıyla olur. Kul ne kadar çok ibadet ederse etsin vuslat Allah'ın dilemesiyle gerçekleşir.²³³ Yani kulun Allah'a yakınlığı ibadetlerinin karşılığı değildir. O, ancak dilediği kullarına sırlarını âşikar eder.

Kendi bedeninde dahi bir yerlere eliyle ve ayağıyla ulaşan insanın Allah'ın izni olmadan O'na ulaşması mümkün değildir. İnsan her fiil ve davranışında acizdir ve Allah'ın yol göstermesine muhtaçtır.²³⁴ Bu dünyaya ait varlıklarla ancak bu dünya bilinebilir. Ebedî âlem, fani unsurlarla keşfedilemez. Allah katında sır olan hakikatlerin keşfi de sadece Allah'ın dilemesiyle olur.

جز به فضلش به راه او نرسی ورچه در طاعتش قوی نفسی

آنکه در خود به دست و پای رسد کی تواند که در خدای رسد

O'nun fazlından başka O'nun yoluna erişemezsin,

Her ne kadar O'na ibadette güçlü nefesin olsa da.

Kendisine eli ve ayağıyla ulaşan kimse,

*Allah'ın dergâhına nasıl ulaşabilir?*²³⁵

3.19. ZİKİR

Sözlükte “bir şeyi anmak, hatırlamak” anlamındaki zikir (zıkr) kelimesi dinî literatürde “Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan/unutmaktan kurtuluş” anlamında kullanılır. Kur'an'da “Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma! (A'râf: 7/205)” şeklinde birçok âyette geçen zikir Allah'ı dille hamd, tesbih ve tekbir şekliyle övmek; nimetlerini anmak, bunları kalple hissetmek ve tefekkür etmek; kulluğun gereklerini akıl, beden ve mal ile yerine getirmek; namaz kılmak, dua ve istiğfarda bulunmak, kevnî âyetler üze-

²³² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 90.

²³³ Durî, 78.

²³⁴ Razavî, 136.

²³⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 91.

rinde düşünmek şeklinde mânalara gelmektedir. “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah’ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir (Ankebût: 29/45).” âyeti de zikrin üstün bir ibadet olduğunu, Allah’ı anmanın bütün ibadet ve taatlerden önemli sayıldığını ifade etmektedir.²³⁶

Zikir, her ibadette bir öz ve ortak bir payda olarak bulunmaktadır. Namazla Allah’ı zikir, zekâtla Allah’ı zikir, oruçla Allah’ı zikir gibi. İbadetlerin hepsi Allah’ı zikretmenin farklı şekilleridir. Ancak, her ibadette bir şekil, zaman ve sayı söz konusuysa zikir günlük hayatın her ânında, ayakta, otururken, yan yatarak yapılmaktadır. Zikirden alınan lezzet hakikat kapısının kula açıldığının işaretidir.²³⁷ Zikrin hakikatinde zikredilenin dışındaki her şeyi unutmak vardır. Nitekim âyetle “Unuttuğunda Rabb’ini hatırla (Kehf: 18/24).” buyurularak ancak Allah’tan gayrısını unuttuğunda Allah’ı zikretmenin mümkün olacağı vurgulanmıştır.²³⁸

Zikir kalp ve dille yapılır. Zikretmeyen dil görmeyen göz, işitmeyen kulak, tutmayan el gibidir. Nitekim bir kutsî bir hadiste, “Zikreden kimse ile zikretmeyen kimse diri ile ölü gibidir” denilmiştir. “Kulum beni bir toplulukta anarsa ben de onu daha hayırlı bir toplulukta anarım” hadis- şerifi ile müslümanlar zikre teşvik edilmiştir. Ayrıca, Resûlullah’ın ashaptan bir gruba, “Ellerinizi kaldırın ve hep birlikte ‘lâ ilâhe illallah’ deyin” buyurarak zikir yaptırdığı, mescidde yüksek sesle zikir yapan bir kimse için, “Ah edip inleyerek gönülden yakarıyor” deyip onu engellemediği rivayet edilmiştir.²³⁹

Zikir, zahir ehlinin zikri, tasavvuf ehlinin zikri ve âriflerin zikri şeklinde üç kısma ayrılır. Zahir ehlinin zikri, şeriâtın edeplerine riayet etmek ve ibadetleri yerine getirmektir. Tasavvuf ehlinin zikri, Allah’a vâsıl olma arzu ve talebidir. Âriflerin zikri ise nefsi fânî kılıp sırf nur olan sonsuzluk âlemine nazar etmektir.²⁴⁰

Ayrıca, canlıların alıp verdiği her nefes onların zikri olarak kabul edilmiştir. Çıkan ve giren her solukta Allah’ın ismi vardır. Bu da “he” sesidir. Giren “he” sesinin kaynağı arş, çıkan “he” sesinin kaynağı kalptir. Bu sebeple sûfinin nefes alıp vermesini kontrol etmesi ve her ânı bu bilinçle yaşaması tasavvufî öğretisi sisteminde yer almıştır.

²³⁶ Reşat Öngören, “Zikir”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 409.

²³⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 546.

²³⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1259.

²³⁹ Öngören, “Zikir”, 410.

²⁴⁰ Öngören, “Zikir”, 410.

Sûfilere göre zikir, Allah'ı kalpte hazır tutmak ve O'nu görüyormuş gibi murakabe etmektir ki bu "ihsan" makamıdır. Halis bir zikir için öncelikle takvânın gerçekleşmesi gerekir. Gerçek takvâ ise haramlardan kaçınmak, faydasız ve gereksiz şeylerden uzaklaşmakla elde edilir.²⁴¹

Sûfilerin "Allah, Allah hû hû, hay hay" gibi ibareleri belli bir hareket düzeninde ve belli bir ritimde söylemeleri ile toplu zikirler oluşmuştur. Bu tür zikirlerle tarikat ayinî, sema, hadra ve deverân şeklinde isimler verilmiştir.²⁴²

Senâî'ye göre az sözlü âriflerin zikri, yaşlı kadınların çene çalması gibi değildir. Bununla aynı şey sayılmamalıdır.²⁴³ Çünkü onların zikrinde, nefis yok olduktan sonra elde edilen sonsuzluk âleminin nurları vardır.

Allah'ın uğruna çekilen zulüm ve cefa, adalet ve huzura dönüşür. O'nu anmadan yaşanılan bir hayat ise esip geçen rüzgâr gibi boş olur.

Allah kendisi için ağlayanı güldürür, kalbini sürurla doldurur. Yani kulun ayrılık acısıyla hüznolenip ağlaması, sonra onun sevincine dönüşür.²⁴⁴ Kalbe yerleşen hüzn, yağmurdan sonra açan güneş gibi neşe verir. O'nu anmayan gönül ise demircinin elinde dövülen kor demir parçası gibi ızdırap içindedir.

Allah'ı anan için yalnızlık, ümitsizlik ve korku yoktur. Her durumda Allah'a sığınan emniyet ve huzur bulur. Kulun yaptığı zikir, zor ve sıkıntılı dünya hayatında sabrını artırır ve Allah'ın rızasını elde ederek bu yolda yürümesini sağlar.

Dil Allah'ı anmakla ıslak toprak gibi faydalı olur. Nemli toprağın mahsülünün çok olması gibi ağız da zikirle güzelleşir ve değerli hazinelerle dolmuş olur. Sözlerin en güzeli Allah için söylenenlerdir.

Akıl, bu dünyada insana yol gösterir. İnsan bedeninde aklın işlevsel olmasını sağlayan Allah'tır. Yeryüzünde pek çok beden yaratan Allah akı, sadece insana bahşetmiştir. Akıl idrak etmeyi, gönül ise muhabbet ve sevgiyi ister. Dilin zikri ile Allah gönüle yerleşir, muhabbet ortaya çıkar. Allah'ın inayetiyle de gönül artık O'nun aşığı olur. Âşık kul, Allah'ın hoşnutluğunu kazanır çünkü o her an sevgiliyi anar ve ister, O'na kavuşmakta acele eder.

²⁴¹ Öngören, "Zikir", 410.

²⁴² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 393.

²⁴³ Tuğyânî, 111.

²⁴⁴ Durri, 82.

Bir an bile olsa Allah'ın huzurundan ayrılmamak yani zikre ara vermemek gerekir. Zikir sayesinde kulun Allah yolundaki azmi ve sabrı artar, istikameti ve görüşleri daha doğru olur. Kulun zikre devamı Allah'ın kuluna olan muhabbetini artırır ve O'nu her durumda doğru yola ulaştırır.

Cahil kişi Allah'ı zikretmenin önemini kavrayamaz; çünkü o, dar görüşlüdür. Kim toplum nazarında iyi bir konumdaysa sürekli ondan bahseder. Akıl sahibi kişi ise Allah'ın rızasını ve muhabbetini kazanmak için O'nu zikreder. Çünkü zikir kalbi arındırıp saflaştırır ve Allah aşkının yerleşmesine vesile olur. Nitekim Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: “Kişi sevdiğiyle beraberdir.”²⁴⁵ Kim Allah'ı anıyorsa onun kalbinde de O vardır ve o, her an O'nunla birlikte.

ذکر بر دوستان و کم سخنان	چه شماری بسان پیرزنان
جور با حکم او همه دادست	عمر بی‌یاد او همه بادست
آنک گریان ازوست خندان اوست	دل که بی‌یاد اوست سندان اوست
شدی ایمن چون نام او بردی	در طریقت قدم بیفشردی
تو به یادش چو گل زبان کن تر	تا دهانت کند چو گل پر زر
سیر جان کرد جان بخرد را	تشنه دل کرد عاشق خود را
یک زمان از درش مشو غایب	تا بود عزم و رای تو صایب
کار نادان کوتاه‌اندیش است	یاد کردن کسی که در پیش است

*Dostların ve az konuşanların zikrini,
Nasıl koca karılarınki gibi sayarsın!
Cefa O'nun hükmü ile hepten adalete dönüşür,
O'nu anmadan geçirilen ömür hepten boştur.
O'nun için ağlayan (sonunda) güler mi güler,
O'nu anmayan gönül örstür örs.
O'nun adını anınca güven duydun.
(O'nun) yolunda sabırla yürüdün.
Sen O'nu anmakla balçık gibi ıslat dilini,
Ağzını gül gibi altınla doldursun.
Akıllının canını cana yoldaş etti,*

²⁴⁵ Canan, VIII, 224.

*Gönlü susamış kendine âşık etti.
Bir an bile O'nun kapısından uzaklaşma da,
Senin azmin ve görüşün isabetli olsun.
Dar görüşlü cahilin işidir,
Önde olan kişiyi yâd etmek.²⁴⁶*

3.20. BEKÂ

Bekâ tasavvufta fenâ terimi ile birlikte kullanılmaktadır. Kötü huyların yok olması fenâ, yerlerini güzel huyların ve iyi davranışların alması bekâdır. Kulun kendi sıfat ve niteliklerinden sıyrılıp çıkmasına fenâ, Allah'ın sıfat ve nitelikleriyle süslenmesine bekâ denir.²⁴⁷ Fenâ halkın, bekâ da Allah'ın sıfatıdır. Çünkü her şey yok olmaya mahkûmdur sadece Allah'tır bâki olan. Mârifetin yani yaratıcıyı bilmenin son noktası bekâbillah makamıdır.²⁴⁸

Bekânın üç anlamı vardır. Birincisi başı ve sonu fenâda olandır, dünya gibi. İkincisi, ilk önce kesin olarak yokken sonradan olan ve asla yok olmayacak olan, cennet ve cehennem gibi. Üçüncüsü de her zaman var olmuş, hiç yok olmamış ve yok olmayacak olan Allah ve sıfatları gibi. Ezelî ve ebedî olan Allah, sıfatlarıyla kadîmdir. O'nun bekâsı varlığının devamlı olmasıdır.²⁴⁹

Varlık âlemi hakikatlerin kavranmasında bir perdedir. Vahdet âlemine açılan kapının anahtarı ölümdür. Kişi, hakikatleri olduğu gibi ancak ölümden sonra anlayacaktır. Dünya hayatı gerçekte bir uykudan ibarettir ve insan hakîki âleme ölümden sonra yaşayacağı uyanışla ulaşır. Nitekim Hz. Peygamber “İnsanlar uykudadırlar. Ölünce uyanırlar (Perdeler kalkar.)” ve “Uyarıcı olarak ölüm yeter.” buyurmuştur.²⁵⁰ Ölümün kabullenilmesi imanının tam olduğunu gösterir.

اجل آمد کلید خانه راز در دین بی اجل نگرده باز

Sırlar evinin anahtarı ecel geldi,

²⁴⁶ Senâî, 94-95.

²⁴⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 70.

²⁴⁸ Seccâî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 66.

²⁴⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 247.

²⁵⁰ Durî, 84.

*Din kapısı ecelsiz açılmaz.*²⁵¹

Allah, tüm varlıklar için bir ecel vakti tayin etmiştir ve bu Allah katında O'na mahsus olan bir sırdır. Ölüm, fanî olan bedenden ruhun özgür kalmasını ve bekâ âlemi-ne doğru yol almasını sağlayan bir anahtar gibidir.²⁵² “Sizi çamurdan yaratan, sonra bir ecel belirleyen O'dur. Adı konulmuş ecel, O'nun katındadır. Sonra siz (yine) kuşkuya kapılıyorsunuz (En'am: 6/2).” âyetiyle ecel vaktinin dünya hayatının sonu olduğu vurgulanmıştır. Geçici olan dünya hayatının ansızın son bulacağı bilinciyle yaşayıp ebedî âleme hazırlık yapılmalıdır. Her şey yok olmaya mahkûmdur bekâ ise sadece Allah'a mahsustur. Hz. Peygamber “Ölmeden önce ölünüz.”²⁵³ sözüyle son pişmanlığın fayda vermeyeceği ecel vakti gelmeden ölüme hazırlık yapmayı tavsiye etmiştir.

سحی نامه خدای عزوجل برنگیرد مگر که دست اجل

*Aziz ve celil Allah'ın mühürlü mektubu,
Ancak ecel eliyle açılabilir.*²⁵⁴

İnsan, sahip olduğu maddi ve manevi hiçbir şeye güvenmemelidir. Her şey yok-tan yaratılmıştır ve yine yok olacaktır, bakî olan yalnız Allah'tır. Maddi unsurları yok saymak için değersiz görmek, hakir görmek gerekir.²⁵⁵ Şeyh San'an 50 yıl Allah yolun-da yürümüş bir şeyh iken bir gecede küfre düşmüştür. Kârûn'un övündüğü serveti bir anda yerin dibine gömülmüştür. Kul, Allah'ın karşısında hiçbir varlığın ebedî kalmayacağını bilmeli, sahip olduğu imana, makam ve mülke itibar etmemelidir.

دین و دولت در عدم زدندست کم شدن از برای کم زدندست

*Din ve devlet, yokluk kapısını çalmaktır,
Kendini eksik görmek, kendini hakir görmek içindir.*²⁵⁶

Kul, Allah'a tam olarak iman edip kendisini Rabbine teslim edince Hz. İsa'nın hastaları iyileştirip ölüleri diriltten nefesine sahip olur. Ancak kulun bu aşamaya gelmesi için kendi benliğini yok etmesi gerekir. Çünkü Allah bâkidir, fani olan bedenle O'na kavuşmak imkânsızdır. Beden ve can fani dünyanın fani unsurlarındandır.

²⁵¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 96.

²⁵² Durrî, 85; Tuğyânî, 112.

²⁵³ Bedüzzaman Fûrûzanfer, VI, 588. Beyit No:1053.

²⁵⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 97.

²⁵⁵ Durrî, 85; Tuğyânî, 112.

²⁵⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 97.

لب چو بر آستان دین باشد عیسی مریم آستین باشد
خوشتن را در این طلب بگداز در ره صدق جان و تن در باز

Dudak, dinin dergâhında olunca,

Meryem oğlu İsa gibi nefesin olur.

Kendini bu istekte yok et,

*Canını ve bedeni doğruluk yolunda teslim et.*²⁵⁷

3.21. VÜCÛD VE ADEM

Sözlükte “var olmak, bulunmak; varlık” anlamındaki vücûd, “bir şeyin aklî tahlil yoluyla belirlenen mahiyeti, zatı (özü)” veya “bir şeyin zatının dış dünyada fiilen tahakkuk etmesi” mânasında kullanılır. Dinî bir terim olarak vücûd, Allah’ın zihninin dışında gerçekliğinin bulunduğunu ve mevcudiyeti zorunlu bir varlık (vâcibü’l-vücûd) olduğunu belirtir. Allah’ın varlığı zâtının gereği yani kendindendir (bizâtihi/lizâtihi), O’nun dışındaki varlıkların var oluşu ise kendilerinin dışındandır (bigayrihi/ligayrihi).²⁵⁸ Kulun beşerî tüm vasıtalardan kurtulup Allah’a ulaşması olan vücûd, ıstilahî anlamda farkında olunmayan bir vecd halidir.²⁵⁹

Vücûdun zıttı ola adem kelimesi ise sözlükte “yokluk, hiç” anlamındadır. Tasavvufta “mâsivâ, zulmet, şer, bâtıl” manasında Hakk’tan gayrısını ifade eder. Madum ifadesi de “yok” demektir. Madde, âlem ve tüm varlıklar kendi asıllarına göre madum, Allah’a göre vardır, varlıklarını O’ndan alırlar.²⁶⁰ Adem kelimesi fenâ manasında da kullanılmaktadır.²⁶¹

Gerçek anlamda var olan sadece Allah’tır. O’nun dışındaki her şey yokluğa mahkûmdur.²⁶² Bu dünyanın fânî unsurları insanın ebedî varlığı üzerindeki örtüler gibidir. Eğer çaba gösterilirse bu örtüler kaldırılır ve ebedî kalıcı olan varlık elde edilir. Fânî olana yüz çevirince Allah aşkı gönüle yerleşir. Bu aşkın verdiği haz hiçbir dünya nimeti ile kıyaslanamaz. İnsan ne kadar çabalarsa çabalasın bir toprak parçasıdır.

²⁵⁷ Senâî, *Hadîkatü’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 98.

²⁵⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Vücûd”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 136.

²⁵⁹ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 514.

²⁶⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 22.

²⁶¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 31.

²⁶² Razavî, 151.

جهد کن تا ز نیست هست شوی وز شراب خدای مست شوی

Çabala ki yokluktan varlık bulasın,

*Allah'ın şarabıyla sarhoş olasın.*²⁶³

Allah aşkı ile sarhoş olan kendi benliğini yok eder. Bu sayede varlığının aslına dönmüş olur. Değerli olan varlık ruhtur, can ve beden değildir. Allah aşkının şarabıyla sarhoş olan ruhtur ve ruh, beden ve canın esaretinden kurtulunca Allah'ın kulu ve kölesi olur. Gerçek özgürlük, Allah'a kul olmakla ve ruhun özgür kalmasıyla olur.

چون از این جرعه گشت جان تو مست بر بلندی هست گردی پست

هر که آزاد کرد آنجاست حلقه در گوش و بند برپاست

Bu yudumla senin canın sarhoş olunca,

Var olan yücelikte aslına dönersin.

Allah kimi özgür bırakmışsa orada,

*Allah'ın kölesi ve tutsağı olur.*²⁶⁴

İnsanın mutluluğunun kaynağı Allah'tır ve akıl ancak O'nun dinini yaşamakla gerçek amacına ulaşır. Allah'ı anmakla ve O'nu düşünmekle mutlu olup verdiği akıl O'nun dinini yaşamakla değerlendiren insan Allah'ın rızasını kazanır ve her durumda Allah ona yardım eder.

Allah'a yakınlığın artmasıyla Allah'ın dininde istikrarlı bir gidişat meydana gelir. Bu istikrar, kul için en büyük övünç kaynağı olan Allah'ın rızasının elde edilmesine vesile olur. Kur'an'da "Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahtiyarlık da odur (Tevbe: 9/72)." âyeti ile Allah'ın rızasının her şeyin üstünde olduğuna işaret edilmiştir.²⁶⁵

شاد ازو باش و زیرک از دینش تابیای رضای و تمکینش

O'nunla mutlu ol, O'nun dininin zeki insanı ol da,

*O'nun rızasını ve yardımını kazanasın.*²⁶⁶

²⁶³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 98.

²⁶⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 98.

²⁶⁵ Durrî, 89.

²⁶⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 99.

Allah’a kul olmak kişinin akıbetini güzelleştirir. O’na kulluk etmekle kul, ebedî ateşten kurtulur. Hakiki varlık ve yegâne kudret sahibi olan Allah, kullarının her işinde onlara yeterlidir, O’ndan başkasına ihtiyaç duymak yersizdir. Her şey Allah’ın “ol” demesiyle olur. “Bundan sonra eğer onlar dönerlerse, o zaman onlara şöyle de: “Bana, Allah yeter (kâfidir), O’ndan başka ilâh yoktur. Ben, Allah’a tevekkül ettim (güvendim). Ve O, azîm arşın Rabb’idir (Tevbe: 9/129).” âyetinde de işaret edildiği gibi Allah’a kulluk etmek bahtiyarlık sebebidir. Kul, her işinde ancak varlığı ebedî olan Allah’a dayanıp güvenmelidir.

نيکبخت آن کسی که بنده اوست در همه کارها بسنده بر اوست

Bahtiyar olan, O’nun kölesi olandır,

*Tüm işlerinde O’na tevekkül edendir.*²⁶⁷

3.22. ŞÜKÜR

Sözlükte “yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni iyiliğiyle övmek, minnettarlık” anlamındaki şükür terim olarak “Allah’tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma” şeklinde tanımlanmıştır. Tasavvufta ise “derin bir saygıyla nimet sahibinin iyiliğini anmak” diye tarif edilmiştir.

Kur’an-ı Kerim’de şükür kelimesi ve türevleri yetmiş beş yerde geçmektedir. Bunların çoğunda Allah’ın nimetlerinden ve ihsanlarından, insanların Allah’a şükretmesinin gereğinden ve şükredenlere verilecek mükâfatlardan bahsedilmektedir. Kur’an’da Hz. Süleyman’ın dilinden “Şükreden ancak kendi iyiliği için şükretmiş olur; nankörlük eden de bilsin ki rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, O büyük kerem sahibidir (Neml: 27/40).” buyurulmaktadır.

Hadislerde şükür kavramı “verdiği nimetten dolayı kulun Allah’a minnettar olması”, “Allah’ın kullarının şükrüne karşılık vermesi, iyiliklerini ödüllendirmesi” ve “insanların birbirine teşekkür etmesi” anlamında yer almıştır.²⁶⁸

²⁶⁷ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 99.

²⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 260.

Dille, kalple ve bedenle yapılan²⁶⁹ şükürün ilim, hâl ve amel şeklinde de üç türü vardır. Âlimlerin şükürü dilde, âbidlerin şükürü fiilde ve âriflerinki de hâlde olur.²⁷⁰

Kul Allah'ın lütuf ve nimetlerini dile getirip överse şükretmiş olur. Şükür nime-
tin artmasına sebep olur.²⁷¹ Nitekim âyet-i kerîmede şu şekilde buyurulmuştur: “Şükre-
derseniz muhakkak artırırım (İbrahim: 14/79).”²⁷²

Senâî'ye göre Allah'a bağlılığı olan, O'na kul olduğunu iddia eden kişinin Al-
lah'a her an şükür içinde olması daha iyidir. Kulun şükürle birlikte Allah'a olan bağlılı-
ğı ve yakınlığı artar.

İnsan her anında ve her ihtiyacında Allah'a bağımlıdır. O'nun her lütfuna sürekli
bir ihtiyaç halindedir. Allah, insanı sayısız nimetlerle donatmıştır ve kesintiye uğratma-
dan ihsanını kullarına lütfeder. Allah'ın tüm bu cömertliği karşısında insanın şükretmesi
gerekir, bu onun için en iyi olanıdır.

Allah insanı bilinmek istediği için yaratmıştır. Bu sebeple insanın dünyada sü-
rekli aradığı ve bulmak istediği Allah'tır. Allah'ı şükrederek araması ise en güzeldir.
Çünkü tüm yarattıklarını sayısız nimetlerle donatan ve şükre en layık olan O'dur. Al-
lah'ın varlığı hiçbir şekilde tasvir edilemez. O tek Tanrı'dır ve her şeye gücü yeter.

آدمی سوی حق همی پوید آن نکوتر که شکر او گوید
اوست بی شکل و جسم و هفت و چهار ایزد فرد و خالق جبار

İnsan sürekli Allah'ı arar,

O'na şükretmesi daha iyidir.

O, ne şekle ne surete sığar ne de rakamlara;

*Allah, tekdir, yaradandır, kahhardır.*²⁷³

Allah'ın kullarına imtihan için verdiği sıkıntı ve acılar insanı küfre götürebilir.
Şükür ise tüm sıkıntıları ortadan kaldıracak ve kula şikâyet etmeden sabır yolunu göste-
recek bir hazinedir. Acıya şikâyetle karşılık verilirse tahammül, isyan edilirse küfür
olur. Her durumda Allah'ın kaza ve kaderine razı olunmalıdır, şüphesiz O'nun kulu için

²⁶⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 984.

²⁷⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 466.

²⁷¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 338; Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 448.

²⁷² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 466.

²⁷³ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 99.

murad ettiği şey en iyisi ve en hayırlıdır. Allah, her durumda kendisine şükreden kulunu şakir yani şükreden olarak görür.

“Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir! (İbrahim: 14/7).” âyetinde de belirtildiği gibi Allah, kendisine şükreden kuluna nimetlerini artırır, küfre düşeni de azabına uğratar.²⁷⁴

موضع کفر نیست جز در رنج مرجع شکر نیست جز سر گنج
چون شدی بر قضای او صابر خواند آنگاه مرا ترا شاکر

Küfrün yeri ancak sıkıntıdır,

Şükür yeri de ancak hazinedir, zenginliktir.

O'nun kazasına sabrettin mi,

*O zaman derler sana şükreden.*²⁷⁵

Allah'tan gelen güzel şeyleri artırmanın ve belaları def etmenin yolu şükürdür. İnsan sahip olduğu, olmadığı her şey için şükretmelidir. Nitekim göremediğimiz gayb âleminin güzellikleri için de şükretmeliyiz. Nimetin artmasının koşulu her gelişinde şükretmekle olur. Şükürün karşılığını en güzel şekilde veren Allah'tır, hiç kimse teşekkür O'nun gibi mükâfat veremez. Şükreden mutlaka karşılığını alır. Allah'ı layıkıyla anmayı da kimse yerine getiremez. O'nun zikir incisi delinemez, hiçbir tesbih onun zikrini eda edemez.

شکرگوی از پی زیادت را عالم الغیب والشهادت را
شکر شکر او که داند رُفت گوهر ذکر او که داند سُفت

Artırmak için şükret,

Gayb âleminin ve bu âlemin (nimetlerini).

O'nun şükürünün tadını kim yok edebilir!

*O'nun zikir incisini kim delebilir!*²⁷⁶

Allah'ın kulları her an O'nun nimetlerine şükür içindedir. Her sözlerinde başvuracakları kapı O'nun kapısıdır. Beden ve can, Allah'ın takdir ettiği olayların şaşkınlığı ve hayranlığı içinde, kendilerinden geçmiş bir halde sürekli Allah'a şükrederler.

²⁷⁴ Razavî, 153; Durrî, 90.

²⁷⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 99.

²⁷⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 99.

پس سوی شکر نعمتش پویند گر بگویند هم بدو گویند
تن و جان از پی قضا در سکر در ترتم‌کنان که یارب شکر

O'nun nimetine şükretmek için koşuştururlar,

Şükretseler de yine O'na şükrederler.

Beden ve can ilahi kaderle sorhoştur,

*Ya Rabbi şükür diye terennüm ederler.*²⁷⁷

3.23. ŞİKÂYET

Şikâyet “hoşnutsuzluk belirten söz veya yazı, sızlanma, sızıltı, yakınma” anlam-larına gelmektedir.²⁷⁸

Senâî'ye göre Allah'ın ihsanına ve bağışlarına şükreden kişi dindardır ve O'nun kullarını cezalandırması ve her türlü şeyden koruması hakkında şüpheye düşen ise kâfirdir. Şükrün olduğu yerde şikâyet olmaz. Allah'ın insan için murad ettiği her şeyde bir iyilik vardır. Sıkıntı ve belalar karşısında sabır dindar bir kul olmaya, şikâyet ise küfre götürür.

شاكر لطف و رحمتش دیندار شاکی قهر و غیرتش کفار

O'nun lütfunu ve rahmetine şükreden dindardır,

*O'nun kahrından ve gayretinden şüphe eden kâfirdir.*²⁷⁹

Allah'ın lütufları ruhlar için rahatlaktır. Ruh ebedî âlemde O'na kavuşmayı arzu-lar. Asi ve şikâyet içindeki nefisler ise Allah'ın kahrını cehennem ateşiyle görürler. Allah'ın lütufları O'na kulluğunda şükür içinde olan için mutluluk kaynağıdır. Allah'ın kahrını ise şikâyet eden için kötü bir sondur. Kur'an-ı Kerim'de bu hususta şöyle buyrul-muştur: “Ve şüphesiz azabım, çok acıklı bir azaptır! (Hicr: 15/50).” Ve “O lânet içinde, cehennemde ebedî kalırlar. Onların cezası hafifletilmez, özür dilemelerine, tövbe etme-lerine fırsat verilmez, merhamet nazarıyla bakılmaz, onlara göz açtırılmaz (Âl-i İmrân: 3/88).”

لطف او راحت است جانهارا قهر او آتشی روانهارا

²⁷⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 100.

²⁷⁸ Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 878.

²⁷⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 100.

لطف او بنده را سرور دهد قهر او مرد را غرور دهد

O'nun lütfu ruhlar için rahatlıktır,

O'nun kahrı nefisler için ateştir.

O'nun lütfu kullarına neşe verir,

*O'nun kahrı adamı aldatır.*²⁸⁰

Allah'ın her yaptığı iş güzeldir. O'ndan kötü bir fiil meydana gelmez. Kullarına verdiği sıkıntı ve musibetler kullarını kendisine yakınlaştırma vesilesidir. Ancak bunlar karşısında sabretmeyip şikâyet yolunu seçmek çirkin bir iştir, Allah'ın lütfunu görmezden gelmektir. “Doğrusu Allah, gizlediklerini de açıkladıklarını da bilir. O, büyüklük taslayanları asla sevmez (Nahl: 16/23).” âyetiyle belirtildiği gibi Allah kullarının her halini bil, insan ise kusur ve ayıpları olandır. Allah, kulunun her ayıbını bilir ve örter; bundan dolayı kul her zaman ve her yerde Allah'a şükretmelidir.

خوب کار او و زشتکار شما غیب دان او و غیب دار شما

İşi iyi olan O'dur, işi kötü olan sizsiniz.

*Gaybı bilen O'dur, siz ise ayıp sahibi.*²⁸¹

Allah'ın inayeti olmasaydı, aslında bir avuç toprak olan insan, yaratılmışların en değerlisi olamazdı. “Biz Âdemoğlunu yücelttik ve onu yaratıklarımızın birçoğundan üstün kıldık (İsrâ: 17/70).” âyetinde belirtilen üstünlük, Allah'a iman ve takvâsı sebebiyledir. İnsanın kusurlu ve günâhkar olması Allah'tan af dileyip O'na yakınlaşması için bir vesiledir. Tövbeler kulu Allah'a yaklaştırır, isyan ise kulu Allah'tan uzaklaştırır. Nitekim âyet-i kerimede “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine israfta bulunan, haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir (Zümer: 39/53).” ifade edildiği gibi kul, hatasını bilir de isyan etmezse mutlaka bağışlanır.

گر نبودی ز وی عنایت پاک کی شدی تاجدار مشتی خاک
منزل عفو او به دشت گناه لشکر لطف او پذیره آه

Eğer O'nun inayetiyle temiz olmasaydın,

Bir avuç toprak, nasıl tac sahibi olurdun?

²⁸⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 100.

²⁸¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 102.

*O'nun affının menzili, günahın büyüklüğü kadardır,
O'nun lütuf ordusu bütün ahları kabul eder.*²⁸²

Allah hiçbir şeye ihtiyaç duymayandır. İnsan ise her türlü şeye muhtaçtır ve ihtiyaçlılığı hiçbir zaman sona ermez. Allah, kullarının ihtiyaçlarını karşılamayı arzuladığından onlara kendisinden sınırsız istekde bulunmayı bahşetmiştir. Kullar istedikçe Allah'ın hoşuna gider. Adeta kulları O'na muhtaç olduğu için sevmektedir onları. “Allah iman edenleri savunur, korur. Hainlerin, nankörlerin, azgın kâfirlerin hiçbirini sevmez (Hac: 22/38).” âyetinde belirtildiği gibi her sıkıntı karşısında sürekli şikâyet eden insan, Allah'a olan muhtaçlığından gafilidir, akı ile bunu idrak edemediği için kendi kötü sonunu hazırlar. Gaflet ve cehaletle edilen şikâyetler, insanı Allah'ın azabına uğratar. “O, dedi ki; “Ben, beni sudan koruyacak bir dağa çıkacağım”. Nuh da “Bu gün Allah'ın merhamet ettiğinden başkasını, Allah'ın bu emrinden koruyacak kimse yoktur.” dedi. Derken dalga aralarına giriverdi. O da boğulanlardan oldu. (Hud: 11/43) âyetinde buyrulduğu gibi Hz. Nuh'un oğlu, yegâne koruyucu olarak Allah'ı görmemiş, Allah'tan gafil bir şekilde kendisine zulmedenlerden olmuştur.

بی‌نیاز است و پُر‌نیازان را دوست دارد نیاز ایشان را
او ترا حافظ و تو خود غافل اینت بی‌عقل ظالم و جاهل

*İhtiyaçsızdır ve ihtiyacı çok olanları,
Onların yakarışını sever.
O, seni koruyandır; sen ise gafilisin,
İşte sen akılsız, zalim ve cahilsin.*²⁸³

Allah, insan için güzel şeyler yaratmış ve onlara güzel bir yolda yürümelerini söylemiştir; fakat insan değersiz şeylerin peşinden koşar. Dünya hayatı değersizdir, her şeyin gerçek güzelliğini ve değerini bulduğu yer ise gayb âlemdir. Kur'an'da “Kuşkusuz biz ona yolu gösterdik ister şükredici olsun ister nankör (İnsan: 3).” Şükür ve şikâyet yolu insanlara bırakılmıştır.

دست گیرست بیکسان را او نپذیرد چو ما خسان را او
زانکه پاکست پاک را خواهد عالم‌الغیب خاک را خواهد

²⁸² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 102.

²⁸³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 103.

*Kimsesizlerin elinden tutandır O,
Bizim gibi alçakları kabul etmez O.
Temiz olduğu için temizi ister,
Gaybı bilen toprak ister.*²⁸⁴

3.24. RIZIK

Sözlükte “yiyecek vermek, rızıklandırmak” anlamındaki rezk kökünden türeyen rızık kelimesi “yiyecek, giyecek ve faydalanılacak her şey; yağmur, bağış; pay, nasip” gibi manalara gelir. Tasavvuf terimi olarak Allah’ın canlılara yeme içme ve başka hususlarda yararlanmak üzere verdiği her şeyi ifade eder. Kur’an-ı Kerim’de 123 yerde geçen rızık kavramı ve rızıklandırma fiili çoğunlukla Allah’a izâfe edilirken bazı âyetlerde buna aracı olması dolayısıyla kula da nisbet edilmiştir.²⁸⁵

Allah, yarattığı tüm varlığın yegâne rızıklandırıcısıdır. Her şey Allah’ın dilemesiyle olur ve O’nun gücü her şeye yeter. İnsana verilen ömür rızıkını da yiyeceği de veren Allah’tır. “Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki rızık Allah’ın üzerine olmasın! Allah, onların halen bulunduğu yeri de emanet olarak konulacağı yeri de bilir; hepsi apaçık kitapta vardır (Hûd: 11/6).” ve “De ki: “Allah size bir zarar vermek veya yarar sağlamak istese, kim Allah’ın istediği birşeyi geri çevirebilir. Hayır, kimse çeviremez. Allah yapmakta olduğunuz herşeyden tamamiyle haberdardır.” (Fetih: 48/11).” âyetlerinde de belirtildiği gibi her şey Allah’ın takdirinde ve O’nun elindedir. Tüm rızıkların asıl sahibi O’dur.

Her canlının rızıkı, dünyaya gelmeden Allah tarafından tayin edilmiştir. Allah, rızıkından yararlanmak için kullarına çeşitli sebepler verir. Eğer bir kişiye çok uzak bir diyarda dahi rızık nasip etse, mutlaka o rızka ulaşması için vesileler de verir. İnsan gider ve ondan faydalanır.

نان و جان تو در خزینۀ اوست تو نداری خبر دفينۀ اوست
روزی تو اگر به چین باشد اسب کسب تو زیر زین باشد

*Senin ekmeğin ve canın O’nun hazinesindedir,
Ama senin O’nun definesinden haberin yoktur.*

²⁸⁴ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 103.

²⁸⁵ Şerafettin Gölcük, “Rızık”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 73.

*Senin rızkın Çin’de de olsa,
Senin kazanç atın eğerinin altında olur.*²⁸⁶

“Şüphesiz rızkı veren, sarsılmaz gücün sahibi olan yalnızca Allah’tır (Zâriyât: 51/58).” ve “Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir” dedi. Onlara bunların isimlerini bildirince de “Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilirim, demedim mi! (Bakara: 2/33)” âyetlerinde ifade edildiği gibi Allah rezzâktır. Tüm canlıları rızıklandıran O’dur. Allah, gizli ve açık olanı, hem bu dünyayı hem de ahiret âlemini bilen, yüce kudret sahibidir,²⁸⁷

نه ترا گفت رازق تو منم عالم سرّ و عالم علم

Sana demedi mi seni rızıklandıran benim?

*Sırlar âlemini, gerçek âlemi bilen benim.*²⁸⁸

Allah, tüm canlılara çeşitli gıdaları rızık olarak vermiştir ve canların hayatta kalmasını bu rızıklara bağlamıştır.²⁸⁹ Yemeden ve içmeden yani beslenmeden hiçbir canlı yeryüzünde kalamaz. Beden diri olmak ve hayatta kalmak için gıda almak zorundadır.

جان بی‌نان به کس نداد خدای زانکه از نان بماند جان بر جای

Allah kimseye ekmeksiz can vermedi,

*Çünkü can yerin üstünde ekmek yiyerek kalır.*²⁹⁰

Her canlı için dünyaya geliş ve dünyadan ayrılış zamanı tayin edilmiştir. “Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler (A‘raf: 7/34).” âyetinde belirtildiği gibi Allah tarafından her canlı için önceden tayin edilen doğum ve ölüm vakti vardır.²⁹¹ Ölüm vaktinde bile insan için tayin edilen rızık mutlaka onu bulur.

آن زمانی که جان ز تن برمید به یقین دان که روزیت برسد

Canın bedenden çıktığı zaman bile,

²⁸⁶ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 106.

²⁸⁷ Tuğyânî, 118.

²⁸⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 106.

²⁸⁹ Razavî, 162.

²⁹⁰ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 106.

²⁹¹ Razavî, 163.

*Kesin olarak bil ki rızkın ulaşır sana.*²⁹²

3.25. HUBB VE MUHABBET

Muhabbet kelimesinin hub (hubb) kökünden bir isimdir. Hub ise kısaca “buğzun zıddı” olarak tanımlanmaktadır. Muhabbet ve hub ile meveddet ve vüd (vüdd) yaygın biçimde “sevgi” anlamında kullanılmakta, sevginin coşkulu şekli ise aşk kelimesiyle ifade edilmektedir. Semavî kitaplarda özellikle İncil ve Kur’an’da muhabbet üzerinde önemle durulmuş ve muhabbetin dinî hayatın temeli ve aslî unsuru olduğu ifade edilmiştir.²⁹³

Kur’an-ı Kerim’de muhabbet bir âyette (Tâhâ: 20/39), hub ise dokuz âyette geçmekte, yetmiş iki yerde aynı kökten isim ve fiiller yer almaktadır. Bu âyetlerde sevgi, hem Allah’a hem de insana nisbet edilmiştir. “Allah onları, onlar da Allah’ı severler (Mâide: 5/54).” ifadesi Allah’la kullar arasındaki karşılıklı sevgiyi vurgulamaktadır. Allah’ın isimlerinden olan vedûd (Hûd :11/90; Bürûc: 85/14) onun kullarını çok sevdiğini ifade eder. Muhabbet kavramı pek çok hadiste de yer almıştır. “Amellerin en üstünü Allah için sevmektir.”; “Benim için birbirini sevenlere, benim için bir araya gelenlere muhabbetim vâcib olmuştur.”; “Allah için birbirini seven ve bu sevgiyle buluşup bu sevgiyle ayrılanlar mahşer gününde Allah’ın özel konukları olarak ağırlanacak yedi zümre içinde gösterilmiştir.” hadisleri bunlardan bazılarıdır. “İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş sayılmazsınız” mealindeki hadis de İslam kardeşliğinin önemini dile getirmektedir. Ayrıca, hadislerde gerçek anlamda mümin olabilmek için Allah’ı ve resulünü her şeyden ve herkesten daha fazla sevmenin gerektiği belirtilmiştir.²⁹⁴

Tasavvufta mânevî hal olarak kabul edilen muhabbetin üç çeşidinden bahsedilir. Birincisi, Allah’a itaat edip O’nu gönülde tutumak olan halkın muhabbeti, ikincisi kendi arzu ve heveslerinden arınarak Allah’ın iradesine göre hareket etmeyi esas alan hakikat ehlinin muhabbeti ve üçüncüsü kulun kendi vasıflarının yerine Allah’ın vasıflarına büründüğü, sıddıkların ve âriflerin muhabbetidir.²⁹⁵

²⁹² Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 106.

²⁹³ Süleyman Uludağ, “Muhabbet”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 386.

²⁹⁴ Uludağ, “Muhabbet”, 386.

²⁹⁵ Uludağ, “Muhabbet”, 387.

İlk sûfiler muhabbeti sarhoşluk vermesi bakımından şaraba, yakıcı özelliğinden dolayı da ateşe benzetmişlerdir. Bazen de beşerî aşkı tasvir için kullanılan nitelikleri mecazî anlamda Allah için kullanmışlardır. Yine beşerî sevgiyi dile getiren gazeller ilahi muhabbete uyarlamışlardır. Kısaca sûfiler için sevgi, bütün makamların vardığı son noktadır.²⁹⁶

Allah'ı seven kulları O'nun aşkıdan sarhoştur. Bu aşk, âşıkları için ilahi cezbe kaynağıdır ve onunla kendilerinden geçerler.²⁹⁷ Allah'a kavuşma isteği ile O'na doğru yol alan âşıkların akli devre dışı kalır ve âşıklar Allah için canlarını feda etmeye hazır olurlar, canlarından vazgeçerler.

عاشقان سوی حضرتش سرمست عقل در آستین و جان بر دست

*Âşıklar O'nun huzuruna sarhoşturlar,
Akılları elbisenin yenido ve canları da ellerinde.*²⁹⁸

Kendilerini Hakk yolunun âşıkları olarak sayanlar Hakk'ın yolunda akıl ve canlarını feda etmekten sakınmazlar.²⁹⁹

جان و دل در رهش نثار کنند خویشتن را از آن شمار کنند

*Can ve gönli O'nun yolunda feda ederler,
Kendilerini o yolun yolcusu sayarlar.*³⁰⁰

Allah maşuktur ve O'nun aşkı her şeyi öyle bir kuşatır ki ortada ne âşık kalır ne de aşkın kendisi.³⁰¹ Karşısında hiçbir şeyin varlık göstermesinin mümkün olmadığı Allah aşkının kazananı, her şeyini bu uğurda feda edip kaybedendir. Allah aşkının kuvveti O'na boyun eğme ve teslimiyetle ortaya çıkar. Allah, karşısında yenilgiye uğramışçasına teslim olan kulunu yüce mertebelere getirir. Allah, âyetleriyle de aşkını ve muhabbetini seçen kuluna yüce mertebeler bahşedeceğini vaad etmiştir. O'nun aşkının azabından kaynaklanan çaresizliği, umut ve neşeye döndürür.

غالب عشق هست مغلوبش خود ترا شرح داد مقلوبش

Aşkta galip olmak O'na mağlub olmaktır,

²⁹⁶ Uludağ, "Muhabbet", 387.

²⁹⁷ Durri, 106; Tuğyânî, 121.

²⁹⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 109.

²⁹⁹ Tuğyânî, 121.

³⁰⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 109.

³⁰¹ Durri, 107; Tuğyânî, 121.

*Kendisi sana açıklamıştır dönüşümünü.*³⁰²

İnsanın, dini taklitle ve öğrenerek yaşaması kötü değildir. Fakat Allah katında acı çeken bir âşığın yeri bir başkadır. Aşkın büyüklüğü oranında kul, sıkıntılara ve belalara düşer. Âşığın derdi ve inlemesi ne kadar çoksa aşktaki mertebesi de o kadar yüksek olur. Muhabbet ve aşk, gamdan, dertten ve sıkıntıdan ayrı düşünülemez. Sevgi ve hüzn daima iç içedir.³⁰³

بد نباشد محدث تلقین نیک باشد محب محبتین

Telkin etmek kötü değildir,

*Sıkıntı çekenı sevmek iyidir.*³⁰⁴

Aşk yolunda kul, karşısına çıkan zorluklar karşısında yılmamalıdır. Âşık, denizde rüzgâr ve dalga karşısında sallanan bir gemi gibi olmamalıdır. Her durumda sağlam ve iradeli durmalı, hiçbir durumda aşkından vazgeçmemelidir. Özellikle şüphe verici düşüncelere kapılıp aşkını, kuşku ile güçsüz bırakmamalıdır.³⁰⁵

مشو از راه ناتوانستن همچو کشتی به هر دم آبستن

Yolda aciz kalma, yalpalanma,

*Sürekli savrulan bir gemi gibi.*³⁰⁶

Allah'tan gelen her şey iyidir. O'ndan gelen hiçbir şey kötü değildir. Şeytan Allah'ın hem rahmetini hem de lanetini görmüştür. Onun yaratılışında dahi bir iyilik vardır. Sonradan Allah'a isyan edip O'nun yolundan uzaklaşmıştır. “Şüphe yok ki şeytan sizin düşmanınızdır, siz de onu düşman bilin. Çünkü o kendisine uyacaklara yakıcı ateşin mahkûmlarından olsunlar diye çağrıda bulunur (Fâtır: 35/6).” âyetinde belirtildiği gibi şeytan hak yol üzerinde değildir ve kendisiyle birlikte insanları cehennem ateşine çekmeye çalışır. Şeytanın lanetlenmesindeki iyilik, insanların bu sayede Allah'ın sevgisini ve muhabbetini kazanmak için bir mücadele fırsatı elde etmesidir. Bu, insanların Allah'ı koşulsuz seven âşık kullar olması için büyük bir ihsandır. Nitekim Allah'ın yarattığı her şeyde kulları için bir iyilik ve bir lütuf vardır.³⁰⁷

³⁰² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 109.

³⁰³ Durî, 108; Tuğyânî, 122.

³⁰⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 109.

³⁰⁵ Tuğyânî, 123.

³⁰⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 110.

³⁰⁷ Tuğyânî, 125.

نه عزازيل چون ز رحمان ديد؟ رحمت و لعنه هر دو يکسان ديد

Şeytan, Rahman'dan görmedi mi?

*Rahmeti ve lanetin her ikisini de bir görmedi mi?*³⁰⁸

3.26. TECRÎD

Sözlükte “soymak, kazımak, soyutlamak” anlamındaki cerd kökünden türeyen tecrîd “soymak, sıyırmak” demektir.³⁰⁹ Tasavvufta ise sâlikin dışını mal ve mülkten, içini de ibadetlerinin karşılığını bekleme anlayışından arındırıp yaptığı her şeyi Allah rızası için yapması, makam ve mal sahibi olma düşüncesinden, emsal ve akrandan uzak, yalnız ve tek kalmasıdır. Tecrid, kalbi mâsivâdan arındırmaktır.³¹⁰ Tecridde Allah’ı şanına yakışmayan sıfatlardan yüce tutmak, O’nu eşsiz ve benzersiz görmek vardır.³¹¹

Tecrîd kelimesi “tefrîd, tebettül, inkıtâ, halvet, tasfiye” gibi terimlerle yakından ilişkilidir. Tecrîd ve tefrîd, tevhidin farklı aşamalarıdır ve tecrîd, tefrîdin bir alt derecesidir.³¹²

Tecrîdde sâlikin zahirini mal ve mülkten, bâtını karşılık bekleme anlayışından arındırması, yaptığı her şeyi Allah’ın rızası için yapması, makam ve hal sahibi olma düşüncesini zihninden dahi geçirmemesi varken tefrîdde, tüm mahlûkattan ayrılıp yalnız ve tek kalma, kimsenin sahip olmadığı hallere ve makamlara sahip olma, halini görme halinden de uzaklaşıp her şeyi Allah için yapma vardır. Tecrîd, kalbi Allah’tan gayrısından arındırmak iken tefrîd, Allah’ı şanına yakışmayan vasıflardan tenzih etmek, O’nu tek ve eşsiz görmektir.³¹³ Tecrîd en yalın hali ile maddi âlemdeki her şeyden soyutlanmaktır. Hiçbir şeye malik olmamaktır.³¹⁴

Tecridin üç derecesi vardır: Birincisi, sadece Allah’ın ilmiyle âlim olup keşfin kendisinin yakîni elde etmekten tecrîd edilmesidir. İkincisi, kulun insanî benliğini bırakıp kendisinde Allah’ın benliğini bulmasını ilim dercesinden tecrîd etmesidir. Yani

³⁰⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 111.

³⁰⁹ Halit Özkan, “Tecrîd”, *DİA*, İstanbul 2011, LX, 249; Semih Ceyhan, “Tecrîd”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 248.

³¹⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 347.

³¹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 482.

³¹² Ceyhan, “Tecrîd”, 248.

³¹³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 347.

³¹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 482; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1032.

yakîn derecesinden de tecrîddir. Üçüncüsü, tecrîdin kendisini de tecrîd etmektir. Yani ihlâsın, tecrîdi görmekten tecrîd edilmesidir.³¹⁵

Bu nedenle tecrîd ehli olanlar, tevhidi yani hakîki bir olan Allah'ı arayanlardır. Tecrîd ve tevhîd aynı şeydir. Çünkü kul tevhîdde ve tecrîdde, varlığı kadîm olan Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmaz ve O'ndan gayrısına yüz çevirir.³¹⁶

Senâî'ye göre kendisini her türlü dünyevi şeyden soyutlamayı isteyen, gerçek anlamda bir ve eşsiz olan Allah'ın hidayetini arayan kişidir. Allah'ın hidayet ettiği kul da dünyanın her türlü maddi ve manevi istek ve ihtiyaçlarından uzaklaşıp, Allah'tan başka bir şeyi arzulamayandır.

هر که خواهد ولایت تجرید و آنکه جوید هدایت توحید

İsteyene tecrîd vilayeti,

*Arayana da tevhid hidayeti.*³¹⁷

Tecrîd ehli olmak için pek çok sıkıntıya katlanmak gerekir. Tecrid, adeta bir ateştir ve kul, o ateşte tamamen yanmış, ciğeri yanmaktan kül olmuş bir haldedir. Tecrid makamı kolaylıkla elde edilmez.³¹⁸

ای برادر بر آذر تجرید جگر خود کباب دان نه ترید

Ey kardeş, tecrîd ateşinde,

*Ciğerini kebab olmuş bil, tirit değil!*³¹⁹

Tecrîd esnasında ortaya çıkan birtakım keşifler yani olağan üstü haller kulu hayranlığa ve hayrete düşürür. Eğer kul, bu keşiflere itibar ederse orada takılır kalır. Allah'a giden yolda keşifler amaç değildir hatta şeytanın hile ve tuzaklarındandır. Asıl amaç Allah'tır, O'na kavuşmaktır. Tecriden dolayı ortaya çıkan keşiflere itibar etmemelidir.

Ruhun bedenden kurtulup sürekli özgür olması isteniyorsa, “Lâ ilâhe illallah” lafzının “la” kelimesinin gereği olarak Allah'tan gayrısı yok sayılmalıdır. “La”, bedeni, nefsi, kibir ve her türlü dünyevi istek ve arzuyu yok eden bir darağacı gibidir. Her şeyi bu

³¹⁵ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 466; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1033.

³¹⁶ Durrî, 110; Razavî, 168.

³¹⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 111.

³¹⁸ Durrî, 110.

³¹⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 111.

darağacında asıp ortadan kaldırmalıdır. Her şeyi yok ettikten sonra ruh özgürlüğüne kavuşur. Fani şeylere bedenın ıhtıyacını vardır, ruh ise baki olanı ister.³²⁰

کشف اگر بند گردت بر تن کشف را کفش ساز و بر سر زن
گر همی روح خواهی از تن فرد لا چو داراست گرد او برگرد

Keşf eğer seni (Allah'a kavuşmaktan) alıkoyarsa,

Keşfi, ayakkabı yap ve üzerine bas.

Eğer ruhun bedenden ayrılmasını istiyorsan,

"La" darağacı gibidir, O'nun etrafında dolan.³²¹

Yine Senâî'ye göre insan dünya malının çok azına bile sahip olmamalıdır. Nitekim Hz. İsa, Allah'ın katına yükseldiği sırada melekler tarafından üzeri aranır ve giysisinin kenarına zarureten dolayı iliştiirdiği bir iğne fark edilir. Bu iğneden başka bir dünya nimeti yanında bulunmamaktadır. Allah, bu iğne sebebiyle Hz. İsa'nın göğün dördüncü katından yukarı çıkmasına izin vermemiş ve orada kalmasını emretmiştir.

بر زه دلّق سوزنی است ورا نیست زین بیش چیزی از دنیا
ندی آمد بدو ز ربّ رؤف که کنیدش در آن مکان موقوف

Onun (İsa'nın) giysisinin kenarında bir iğne vardı,

Dünyalık bundan başka bir şeyi yoktu.

Merhametli Rabbinden nida geldi ona,

Onu o mekânda tutun, durdurun diye.³²²

Bir iğne, Hz. İsa'nın tecridine zarar vermiş ve ruhunun Allah'a daha yakın olmasına engel olmuştur. Allah'a daha yakın olabilmek varken bir iğne sebebiyle kalması emredilen makamla yetinmiştir. Hz. İsa, Allah'a daha yakın ve daha yüce bir makama ulaşmaktan geri kalmıştır. Bir iğne, ruhunun ileriye gitmesine engel olmuştur.

Dünyadan ve dünyanın her türlü gösterişli süsünden gönlü uzak tutmak gerekir. Gönlü sadece Allah'a vermeli, Allah'tan gayrısını o gönlüden çıkarmalıdır. Allah'ın rızasını kazanmanın yolu dünyaya yüz çevirmektir.

سوزنی روح را چو مانع گشت به مکانی شریف قانع گشت

³²⁰ Durri, 111; Tuğyânî, 126.

³²¹ Senâî, *Hadikatü'l-hakika Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 112.

³²² Senâî, *Hadikatü'l-hakika Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 392.

باز ماند از مکان قرب و جلال سوزنی گشت روح را به وبال
ای جوانمرد پند من بپذیر دل ز دنیا و زینتش برگیر

*Bir iğne Ruh'a (İsa'ya) mani olunca,
Şerefli bir mekânla yetindi, ama
Yakınlık ve ululuk mekânından geri kaldı,
Bir iğne Ruh'a vebal ve sıkıntı oldu.
Ey delikanlı benim öğüdümü dinle,
Gönlü dünyadan ve onun süsünden uzak tut.*³²³

Dünya yaşantısına kapılmak, nimetlerine ve güzelliklerine aldanmak öldürücü bir zehir gibidir. İnsanın ebedi âlemde mutlu bir yaşam sürmesini engeller. Allah'tan gayrisından, yani dünyadan yüz çevirmek ahiret yaşantısında hayat bulmak için gereklidir. Dünya hayatının zehrinin panzehiri, ahiret yaşantısını tercih edip bu istikamette bir hayat sürmektir.

Dünya hayatında makam ve mevki elde etmek için birtakım uğraşlarda bulunmak dünyaya bağlanma sebebidir. Allah'a inanan için bu durum puta tapmaktan farksızdır. Çünkü Allah'ın dışında tapınmak için pek çok şey gönüle yerleşmiştir. Böyle bir gönül, hakikat nurlarından mahrum kaldığı için küfrün ebedi karanlığındadır.

زهر قاتل شناس دنیای را رَو تو پازهر ساز عقبی را
زانکه دنیای پرست بر خیره هست چون بت پرست دل تیره

*Dünyayı öldürücü zehir bil,
Git, sen ahireti panzehir yap.
Çünkü şaşkınlıkla dünyaya tapanın,
Putperest gibi karanlık gönlü vardır.*³²⁴

3.27. SÜLÛK

Sülûk, sözlükte “yola girmek, yolda yürümek”, “bir şeyin başka bir şeyin içine nüfuz etmesi, katılması, intikal etmesi” anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta ise “insanı Hakk'a ulaştıran tavır, amel, ibadet, fiil, hareket ve davranış tarzları” manasındadır. Ayrıca sülûk terimi seyr, sefer, miraç, isrâ kelimeleriyle yakın anlamda kullanılmakta-

³²³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 392.

³²⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 392.

dır. Ayrıca tasavvuf, “sülûk ilmi” şeklinde tarif edilmektedir. Bu ilmin konusu talep edenin Allah’a ulaşma yeteneğini kazanmak için nefsinin dünya kirlerinden arındırması, ahlakını düzeltmesi ve güzelleştirmesidir. Bu ilmin amacı ise kişinin nefsinin ve rabbini bilmesidir.³²⁵

Sülûk yapmak isteyen “tâlip”, yolun başlangıcında olana “mübtedî”, bu yolda mesafe katedene “sâlik” (ehl-i sülûk), yolun sonuna ulaşana “müntehî” denir. Sülûkün birtakım aşamaları vardır. Bunlara makāme, menzil, medrece, akabe gibi isimler verilir. Bu aşamalar üçe, ona, yüze ve bin bire kadar varan gruplara ayrılmaktadır.³²⁶

Sülûkta kişi belli bir metodu takip etmektedir. Sülûkta ilerledikçe muhabbet, fenâ ve bekâ halleri ortaya çıkmakta³²⁷ ve bir makamdan diğerine hâl gözüyle geçen sâlik, yakîn derecesine yükselmektedir.³²⁸ Tövbe, mücâhede halvet, uzlet, vera, zühd, susmak, korku, ümit, hüzn, açlık, şehveti terk etmek, huşu ve tevazu sülûkun derecele-ridir.³²⁹

Sülûka farz, vâcib ve sünnetleri yerine getirerek başlanır. Ardından vuslata ermenin temel koşulu olan tevhid, tecrîd ve tefrîdle ilgisi olmayan şeylerle bütün ilişki kesilir. Bid’at, tembellik, şehvet, öfke ve düşmanlık terk edilir, iffet, ilim ve ihsana sıkı sıkıya bağlı kalınır, zühd, vera ve takvâdan ayrılmayarak riyazet, mücâhede ve tefekkür devam edilir. Az yiyip az içilir, az uyunur, her durumda fakirlik seçilir, şeytanın aldatmacalarından korunulup mâsivaya ait düşüncelere önem verilmez.³³⁰

Hakîkî ilim, kulun en dikkatli ve sağlam düşüncelerle Allah’ın yoluna yönelmesini sağlayan ilimdir. İlim, kulun kendisini ve yaratıcısını bilmesinde bir araçtır. İlimin asıl vazifesi kulun Allah’ı bilmesini sağlamaktır.³³¹

Maddi şeyler, sözler ve makamlar insanoğlu için birer kandırmacadır. İnsanoğlu için rızık ve makam aldatıcı unsurlardır. Bu türden şeylere insanın aldanması Allah’ın yolundan şaşmasına, şeytanın ve nefsin yoluna girmesine sebep olur. Kişi bu tuzaklardan ancak akı ve imanı sayesinde kurtulur. Akıl ve iman sahibi olan, bunların Hz.

³²⁵ Uludağ, “Sülûk”, 127.

³²⁶ Uludağ, “Sülûk”, 127.

³²⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 448.

³²⁸ Şimşek, 312.

³²⁹ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 432.

³³⁰ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 944.

³³¹ Durrî, 113.

Adem'in cennetten kovulmasına sebep olan bir buğday tanesinden başka bir şey olmadığını bilir.

علم آن کش نظر ادقّ باشد علم رفتن به راه حق باشد

سوی آنکس که عقل و دین دارد نان و گفتار گندمین دارد

İlim dikkatli bakan kişi (gibi)dir,

*İlim, Hak yolunda gitmektir.*³³²

Aklı ve dini olan kişinin katında,

*Ekmek ve söz, buğday gibidir.*³³³

Susmak, söz söylemekten kaçınmak sülûkun esaslarındandır. Allah'tan gelen herşeye olduğu gibi razı olmak, O'ndan hiçbir talepte bulunmamak ve hiçbir şey istemeden dahi Allah'ı sevmek sülûkta bir menzildir. Söz söylemeyi Allah'ın rızasını kazanmak için bırakan, susma menziline zirvesine oturmuş olur.

“Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürmüştür; attığın zaman da -ey resülüm- sen atmadın, fakat Allah atmıştır (Enfâl: 8/17).” âyetinde belirtildiği üzere tüm fiillerin gerçek faili Allah'tır. Sülûka yönelen kişi öncelikle kâinattaki işleyişi teslimiyet içinde idrak eder. Sonra Allah'ın fiillerinden sıfatlarına yönelir ve bu sıfatların dünyadaki tecellisini arar. En sonunda ise Allah'ı bilmenin son mertebesi olan mârifete ulaşır.

رفتن از منزل سخن کوشان برنشستن به صدر خاموشان

رفتن از فعل حق سوی صفتش وز صفت زی مقام معرفتش

Söz söyleme menziline girmek,

Susanların başköşesinde oturmak.

Allah'ın fiillerinden O'nun sıfatlarına doğru gitmek,

*Sıfatlardan da O'nu tanıma makamına ulaşmak.*³³⁴

Seyr u sülûkun son mertebesi fenafillah ve bekâbillahtır. Yanî benliği tamamen yok edip Allah'ta bâki olma hâli vardır. Hallâc-ı Mansûr, cezbe halinde şathiye olarak “Ben Allah'ım.” demiştir. Kul, mârifet makamına ulaştığında Allah'tan başka bir varlığı

³³² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 112.

³³³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 112.

³³⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 113.

ne bilir ne de tanır. Artık onun için sadece Allah vardır. Her şey ortadan kalkmıştır.³³⁵

پس زبانی که راز مطلق گفت بود حلاج کو انالحق گفت

*O halde mutlak sırrı söyleyen dil,
"Enel Hakk" diyen Hallâc ('ın dili) idi.*³³⁶

Mârifete ermek için Allah'a gönül verilmelidir. O'ndan başkasına meyletmeden sadece O'na yönelmeli ve O'nu bilmelidir. Ruh, yaratıcısını bilir; kendisi bu dünyaya ait değildir, dünya hayatı onun için bir sürgün yeridir. Gönül mârifet makamındayken başka şeylere kapılmadan doğruca Allah'ın huzuruna ulaşsın ve sürekli O'nunla olsun ister.³³⁷ Seyru sülûkta yer alan ve aşılması gereken her mertebe, gönüle yerleşen kötü düşünceleri ortadan kaldırmak ve her türlü fitneden gönlü korumak içindir. Gönüle vesvese veren her hal mutlaka giderilmelidir.

دل شده تا به آستان خدای روح گفته من اینکم تو درآی

*Gönül, Allah'ın huzuruna ulaşınca,
Ruh, işte ben buradayım sen de gir demiş.*³³⁸

Sâlik, seyr u sülûktaki gayreti nisbetince bu yolda pek çok hal ve sırla karşılaşır. Kendisinde meydana gelen halleri dile getirmesi ve bunlarla oyalanması iyi değildir, bu yolun amacı olan mârifetten uzaklaşmasına yol açar. Hal ve sırlarla oyalanması onları kendi çabasının eseri olarak görmesine sebep olur. Hepsinin Allah'ın bir lütfu olduğunu unutur. Dili Allah der; fakat kalbinde Allah'tan eser yoktur. Sırları âşık ettiği ve bunları kendinden bildiği için sadık değil, münafık olur.

Sâlikler, Allah'ın inayetiyle fenâ ve bekâ makamına ulaşınca işleri bitmez aksine sürekli çalışmakla kodlanmış karıncalar gibi bu aşkla meşgul olurlar.³³⁹ Allah'ın dergâhında makam elde etmek bir anda gerçekleşecek bir şey değildir. Seyr u sülûk, sabırla zorluklara katlanarak gerçekleştirilen uzun bir yolculuktur.

گر نگویی تو صادق باشی ور بگویی منافقی باشی

³³⁵ Tuğyânî, 127.

³³⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 113.

³³⁷ Tuğyânî, 128.

³³⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 114.

³³⁹ Durrî, 117.

نیستانی که بر در هستند نه کمر بر درش کنون بستند

Eğer sen söylemezsen sadık olursun,

Ve eğer söylersen münaфіk olursun.

Onun kapısında yok olmuşlar,

*O'nun kapısına şimdi bağlanmadılar.*³⁴⁰

Sâlik, mücâhededen vazgeçmemelidir. Ruhü bedenden ayrılana yani ölene kadar Allah'ın rızasını kazanma gayreti içinde olmalıdır. O vakit geldiğinde gayretinin karşılığını alacaktır. Seyr u sülûkun sonunda vuslat vardır. Ruh, sevgilisinin sokağını bilen âşık gibi vahdet âlemini bilir ve orada Allah'ı bulur.³⁴¹

جهد کن تا چو مرگ بشتابد بوی جانت به کوی او یابد

Ölünceye kadar çalış, çaba göster ki,

*Ruhunun kokusu, O'nun sokağını bulsun.*³⁴²

Mahlûkatın en şerefli unvanına sahip Hz. Peygamber, Allah'ın sadık bir kulu olmuştur. Kulluğundaki samimiyet ve doğruluktan dolayı yaratılmışların en şerefli ve Allah'ın sevgilisi unvanlarını almıştır.³⁴³ Allah'a giden yolda sebat gösteren ve O'na kullukta sadık olan kişi, karşılığını en güzel şekilde mutlaka alır.

کمر بندگیش بسته مدام خواجه هفت بام همچو غلام

O'nun karşısında sürekli kulluk kemeri bağlamış,

*Yedi köşkün efendisi köle gibi.*³⁴⁴

3.28. TEVEKKÜL

Tevekkül kelimesi sözlükte “Allah'a güvenmek” anlamındaki vekl kökünden türemiştir ve “birinin işini üstüne alma, birine güvence verme; birine işini havale etme, ona güvenme” manalarına gelir. Kur'an-ı Kerim'de tevekkül kavramı kırk âyette değişik fiil kalıplarında, dört âyette mütevekkil şeklinde yer almaktadır. Allah'ın sıfatı şeklinde de vekil kelimesi yirmi dört yerde geçmektedir. “Ve onu, hesaplamadığı yerden rızık-

³⁴⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 115.

³⁴¹ Durrî, 117.

³⁴² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 115.

³⁴³ Durrî, 118.

³⁴⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 115.

landırır, kim Allah'a dayanırsa O, yeter ona; şüphe yok ki Allah, yapacağı işi yerine getirir, gerçekten de Allah, her şeye bir ölçü, bir miktar tayin etmiştir (Talâk: 65/3).” âyetinde Allah’a sığınanlar için başka bir sığınağa ihtiyaç kalmayacağı belirtilmiştir. Bir âyette Hz. Peygamber’e hitaben “Kararın kesinleşince artık Allah’a tevekkül et, Allah kendisine tevekkül edenleri sever (Âl-i İmrân: 3/159).” buyurulmuştur. Hz. Peygamber bir hadîs-i kutsîde “Allah’ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim, sana yöneldim” buyurmuştur. Sahabeden bir kişinin “Devemi bağladıktan sonra mı tevekkül edeyim yoksa bağlamadan mı?” sorusu üzerine Hz. Peygamber, “Önce bağla, sonra tevekkül et” demiştir. Bu da tevekkülden önce tedbir almanın gerekliliğine işaret sayılmaktadır.³⁴⁵

Tevekkül tasavvufta, “kalbin Allah’a itimat etmesi” olarak tanımlanmıştır.³⁴⁶ Buna göre, kulun kendini her durumda Allah’ın irade ve takdirine teslim ederek O’ndan gelene rıza göstermesi tevekkülün özünü oluşturmaktadır. Yine tevekkülde sahip olunan tüm imkân ve fırsatları Allah’ın bahşettiğine inanmak esastır. Tevekkülün derecesi ise Allah hakkındaki bilginin derecesine göre değişmektedir. Bu bilgi ne kadar sağlamlsa tevekkül de o ölçüde güçlü olur.³⁴⁷ Yani kulun, kalben Allah’ı tasdiki ne kadar tam olursa, imanı da o derece kuvvetli olur. Kuvvetli ve kesin bir imanla elde edilen ve tevekkülün temeli olan ilim, “yakîn” derecesindeki ilimdir.³⁴⁸ Buna göre tevhid kalbin sözü, tevekkül ise kalbin amelidir.³⁴⁹

Allah’a tevekkülde başka birinden korkmak veya iyilik beklemek olmaz; çünkü kul için ümit ve korku duyulacak tek varlık Allah’tır.³⁵⁰ Tüm işlerin ezelden Allah tarafından takdir edildiğine, bunlarda ne bir eksikliğin ne de fazlalığın olmayacağına ve kendi kuvvetlerinin hiçbir şekilde bu işlerde bir tesirinin bulunmadığına inanan iman sahibi kullar, her türlü işin takdirinde kendilerini Allah’a bırakırlar.³⁵¹

³⁴⁵ Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *DİA*, İstanbul 2012, LXI, 1.

³⁴⁶ Süleyman Uludağ, “Tevekkül”, *DİA*, İstanbul 2012, LXI, 3.

³⁴⁷ Çağrı, “Tevekkül”, 1; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1092.

³⁴⁸ Uludağ, “Tevekkül”, 3.

³⁴⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1093.

³⁵⁰ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1091.

³⁵¹ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 484.

Tevekkülün ilk makamı olan sabır, kazayı imtihan olarak görmektir. Şükür daha üstündür ve belayı nimet olarak görmektir. Rıza ise hepsinden en üstündür, tevekkülün zirvesidir.³⁵² Rıza makamında kul, ölü yıkayıcının elindeki ceset gibidir.³⁵³

Tevekkül, tasavvufta üç merteye şeklinde ele alınan bir makamdır. Birinci meretebe “Müminler Allah’a tevekkül etsinler (Mâide: 5/11).” âyetindeki gibi, ikinci meretebe “Tevekkül edenler Allah’a tevekkül etsinler (İbrâhîm: 14/12).” âyetindeki gibi, üçüncüsü de “Kim Allah’a tevekkül ederse O, ona kâfidir (Talâk: 65/3)” âyetindeki gibi bir tevekkül anlayışıdır.³⁵⁴ Birinci mertebedeki avamın tevekkülü şefâate, ikinci mertebede yer alan havâssın tevekkülü tâate ve üçüncü mertebedeki ehâssın tevekkülü ise inâyete yöneliktir.³⁵⁵

“Mümin iseniz Allah’a tevekkül ediniz (Mâide: 5/23)” ve “Allah’ın huzurunda takvâ sahibi olun ve müminler yalnızca Allah’a tevekkül etsinler (Mâide: 5/11).” âyetlerine dayanarak sûfiler tevekkülü, iman ve tevhidin yanı sıra muhabbet ve takvâ ile de alâkalı bir konu olarak görmüşlerdir. Ayrıca tevekkül, tefviz (iş birinin tasarrufuna bırakma) ve teslim (birine boyun eğme, hükmüne rıza gösterme) kavramlarıyla da yakın anlamlara sahiptir.³⁵⁶

Senâî’ye göre Allah’ın huzuruna doğru ikiyüzlülükle yola çıkılmamalıdır. Kul kendini tamamen Allah’a teslim etmeli nifaka yol açacak derecede kendi gücü ve kuvvetiyle hareket etmemelidir. Allah’ın huzurunda ikiyüzlü davrananlar sadık kul olamazlar. Samimi ve dosdoğru olanlar Allah yolunda tevekkülle yol alırlar ve onların tüm işlerinde dayandıkları sadece Allah’tır.³⁵⁷

Tüm rızıkların kaynağının Allah olduğunu bilmek ve bu şuurla bir yaşam sürmek için tevekküle devam etmek gerekir. Tevekkül sayesinde her şeyin tek yaratıcısının Allah olduğu bilinir ve sadece O’na dayanılıp güvenilir.

Dünya hayatı, neyle karşılaşılacağı bilinmeyen yabancı bir sokakta yürümek gibidir. Bu sokakta emin olarak yürümenin koşulu tam olarak Allah’a yaslanmaktır. Tevekkülle alınan yolda başa gelen her şey nasip olarak kabul edilir. “Ve ona hiç bekle-

³⁵² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1093.

³⁵³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 494.

³⁵⁴ Uludağ, “Tevekkül”, 3.

³⁵⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1100.

³⁵⁶ Uludağ, “Tevekkül”, 3.

³⁵⁷ Durrî, 121.

mediği yerden rızık verir. Kim Allah’a dayanıp güvenirse Allah ona yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah, her şey için bir ölçü koymuştur (Talak: 65/3).” âyetinde de buyurulduğu gibi tevekkülün karşılığında mutlaka Allah’ın yardımı ve inayeti vardır.

Tevekkülün esasında tamamen Allah’a dayanmak ve her işte O’nu vekil olarak tayin etmek vardır.³⁵⁸ Allah’a teslim olmayan, şeytanın esiri olur. Kur’an-ı Kerim’de Allah kullarına şöyle buyurmaktadır: “Allah'a tevekkül et; vekil olarak Allah yeter (Ah-zab: 33/3).” Ayrıca, “Gerçek şu ki, iman edenler ve Rablerine tevekkül edenler üzerinde onun (şeytanın) hiçbir zorlayıcı gücü yoktur (Nahl: 16/99).” âyetinde ifade edildiği gibi Allah’a tevekkül eden kulu şeytan etkisi altına alamaz.

پی منه با نفاق بر درگاه
گر توگل ترا بروسست همی
پس به کوی توگل آور رخت
در توگل یکی سخن بشنو
به توکل روند مردان راه
خود بدانی که رزق از اوست همی
بعد از آنت پذیره آید بخت
تا نمائی به دست دیو گرو

Allah’ın dergâhında nifakla yürüme,

Yiğitler tevekkülle yol alırlar.

Eğer sürekli O’na tevekkül edersen,

Rızkının da sürekli O’ndan olduğunu bilirsin.

O halde, tevekkül sokağına git,

O’ndan sonra senin nasibi kabul etmen gelir.

Tevekkül hususunda bir söz dinle de,

Şeytanın elinde esir kalmayasın.³⁵⁹

Gönlü arındırıp mârifetin yeri yapmak için dünyevi arzu ve isteklerin peşinden giden nefis yok edilmelidir. Gönül, avının peşinden giden şahin gibidir. Tüm rızıkların kaynağı olarak Allah’ı görür ve rızıktan yana bir endişe duymaz. Nefis ise tükenir korkusuyla bir yudum bile içmeden nehirin kenarında bekleyen sadece denizin maddi varlığının gamını yaşayan bûtîmâr⁽³⁶⁰⁾ kuşu gibidir.

³⁵⁸ Razavî, 173.

³⁵⁹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 117.

³⁶⁰ Susuzluktan kavrulduğu halde su azalır korkusuyla nehirden su içmeyip sürekli bunun gamını yaşaması sebebiyle cimri insanların teşbihinde kullanılan balıkçıl bir kuş türüdür (Hasan ‘Amîd, *Ferheng-i ‘Amîd*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1369 hş., 322).

دل نځهدار و نفس دست بدار کين چو باز است و آن چو بوتيمار

Gönlü koru, nefsi darağacına çek,

*Çünkü gönül kartal gibidir, nefis ise bûtîmâr kuşu gibidir.*³⁶¹

3.29. RÜYA

Sözlükte “görmek” anlamındaki rü’yet kökünden türeyen rüya kelimesi, uyku sırasında zihinde beliren görüntülerin (düşlerin) bütününe ifade eder. Sözlük anlamı aynı olan hulm (çoğulu ahlâm) ifadesi ise daha çok korkunç düşler için kullanılır.³⁶²

Resûl-i Ekrem’e ilk vahiy, salih rüya şeklinde gelmiştir ve altı ay bu şekilde devam etmiştir. Hadislerde de rüyanın insan hayatındaki yerine ve önemine defalarca değinilmiştir. Ayrıca rüya ilk zâhid ve sûfilerden bu yana rüya, tasavvufun önemli bir konusu ve bilgi kaynağı olmuştur. Peygamberlerin gördüğü rüyalar vahiy, takvâ sahibi müminlerin ve velilerin gördüğü rüyalar ilham şeklindedir. Tasavvufta rüya bir nevi keramettir, kalple ilgilidir. Sadık rüyaların dışında olup nefisten ve şeytandan kaynaklananlara kâzib rüya denir. Salih müminlerin gördüğü rüyalar genellikle müjdeleyici nitelikte olduğundan bunlara büşrâ veya mübeşşire adı verilir. Uyarı niteliğinde olan rüyalar da vardır. Bu tür rüyalara tahrîr (bilgilendirme) rüyaları denilir. Bir diğeri ilham rüyalarıdır. Kişi bu tür rüyalarda kendini din ve hayır hizmetlerinde bulunurken görür. Şeytandan veya nefisten kaynaklanan ve adgâsü ahlâm ya da kâbus adı verilen kâzib rüyalar ise karışık, anlamsız ve genellikle hüznün vericidir.³⁶³

Rüya, uykuda, uyanıkken ve uyku ile uyanıklık arasında görülebilir. Sûfiler bu anlamda rüyaları vâkıat, hayâlât, havâtır, idrâkât, letâif gibi yakın anlamlı kelimelerle ifade etmişler, uyku için de mâna kelimesini kullanmışlardır. Tasavvufi hayatta rüya, mârifet, hikmet, vaaz, irşad, uyarı vb. hususların kaynağıdır. Birçok sûfî, zahid ve veli gördüğü rüyaya göre hayatına ve davranışlarına yön vermiştir. Ayrıca rüyalar, seyrü-sülûkün bir parçası olarak görülmüştür. Rüyalar, sâlikin eğitiminde mürşide yardımcı olmakta ve sâlik tarafından katedilen mânevî mertebeyi göstermektedir.³⁶⁴

³⁶¹ Senâî, 119.

³⁶² İlyas Çelebi, “Rüya”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 306.

³⁶³ Süleyman Uludağ, “Rüya”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 309.

³⁶⁴ Uludağ, “Rüya”, 309.

Senâi *Hadikatü 'l-hakika*'da rüyalar bahsine tasavvufi açıdan değinmemiştir. Her insanın rüyasında görebileceği unsurların ne anlama geldiği hakkında birtakım tabirler rapmıştır. Ona göre Allah'ın salih kullarının rüyaları sadık rüyalar. Rüya da görülen her şey bir anlam ifade etmektedir.

Bu bağlamda Senâi'ye göre insanlar bu maddi dünyada bir gemide seyahat edenler gibidir. Gece gündüz yol alırlar ve yol aldıklarından habersiz bir şekilde uykudadırlar. Rüyalarında ya azap görürler ya da sevap.

خلق تا در جهان اسبابند همه در کشتی اند و در خوابند
تا روانشان چه بیند اندر خواب آنچه پیش آید از ثواب و عقاب

*İnsanlar sebepler dünyasında,
Sanki hepsi bir gemide, uykuda...
Peki, ne görür nefisleri rüyada?
Sevap ve cezadan hâsıl olan şeyden başka.*³⁶⁵

Sıcak veya soğuk esen rüzgâr, dert ve sıkıntı, ılık esen rüzgâr ise dostlar için mutluluk, düşmanlar için gam sebebidir. Çünkü huzurlu ve güvende olmak dostları sevindirir, düşmanları üzer.

باد اگر گرم یا که سرد بُود هردو گنجور رنج و درد بُود
باد اگر هست معتدل در پوست انده دشمنست و شادی دوست

*Rüzgâr sıcak da olsa soğuk da olsa,
Her ikisi de sıkıntı ve dert hazinesidir.
Rüzgâr eğer deriye ılık gelse,
Düşman için gam, dost için mutluluktur.*³⁶⁶

Rüyada ağlamak gülmenin, sıkıntılı bir şekilde kölelik ise özgürlüğün işaretidir. Rüyada gülmek ağlamaya, sessizlik de dünya malına düşkünlüğe işarettir.³⁶⁷

گریه در خواب مایه شادیست بندگی از مذلّت آزادی است
خنده اندوه باشد و احوال خامشی بستن دل اندر مال

Uykuda ağlamak mutluluk sebebidir,

³⁶⁵ Senâi, *Hadikatu 'l-hakika Şerî'atu 't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 120.

³⁶⁶ Senâi, *Hadikatu 'l-hakika Şerî'atu 't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 120.

³⁶⁷ Razavî, 182.

Zelillikten, horluktan dolayı kul köle olmak, özgürlüktür.

Gülmek, gam ve korku sebebidir,

*Sessizlik, mala gönül bağlamaktır.*³⁶⁸

Kan, insan bedeninin canlılığını sağlayan önemli bir maddedir ve dünya malını simgeler. Rüya da vücudun bir yerinden kan aktığını görmek ise kişinin pek çok nimete kavuşacağını işaretidir.

هر که بیند ز تن روان شده خون نعمتی باشد از حساب برون

Her kim bedeninden kan aktığını görürse,

*Haddinden fazla, sayısız nimet hâsıl olur.*³⁶⁹

Rüya da eski elbise görmek, sıkıntı ve üzüntüye işarettir. Yeni elbise ise dünya nimetlerinin çokluğu anlamına gelir.

جامه کهنه رنج و اندوه است جامه نوز دولت انبوه است

Eski elbise sıkıntı ve gamdır,

*Yeni elbise sayısız servettir.*³⁷⁰

Rüya da doktor görmek sıkıntı ve hastalığa, özellikle de çok zor bir durumda ve başkalarına muhtaç bir şekilde kalınacağına işarettir.

رنج و بیماریست مرد طیب خاصه آنرا که هست خوار و غریب

Tabib kişi, sıkıntı ve hastalıktır,

*Özellikle onun hakir ve garip olmasıdır.*³⁷¹

Rüya da eşek görmek, ev işlerinde tembellik yapan bir hizmetkâr anlamına gelir. Yeni işe alınacak tembel bir çalışana işaret eder.

خر بود خادمی ولی کاهل که به کار اندرون بود مُنبِل

Eşek hizmetçidir ama tembel,

*Çünkü iş konusunda itaatsizdir.*³⁷²

³⁶⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 120.

³⁶⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 122.

³⁷⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 122.

³⁷¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 123.

³⁷² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 123.

Rüyada görülen leopar, sırtlan, kurt ve tilki gibi hayvanlar, kötü niyetli düşmanlara işaret etmektedir.

یوز و کفتار و گرگ با روباه دشمنانند هر یکی بدخواه

*Leopar, sırtlan, kurt ve tilki,
Her biri kötü niyetli düşmandırlar.*³⁷³

Rüyada görülen güneş çok iyi bir anlama gelmektedir. Her açıdan üstün ve önder olmaya işaretir.

دیدن آفتاب را در خواب پادشاه گفته‌اند از هر باب

*Rüyada güneşi görmek,
Her açıdan padişahlık derler.*³⁷⁴

3.30. TENÂKUZ-U DÂREYN: İKİ DÜNYA ÇELİŞKİSİ

Senâî'ye göre dünya hayatının geçiciliğini anlamak için gece ve gündüzün sürekli yer değiştirmesine bakılmalıdır. Güneşin aydınlattığı yeryüzü gece olunca karanlığa bürünmekte, gündüzün ışıltısından hiçbir eser kalmamaktadır. Aynı şekilde gecenin karanlığı da gündüz olunca tamamen yok olmaktadır.

عَلَّتْ رُوز و شب خور است و زمین چون گذشتی نه آنت ماند و نه این

*Gün ve gecenin illeti güneş ve yerdir,
Çünkü geçtin mi ne ondan ne de bundan sana bir şey kalır.*³⁷⁵

Dünya insan için nefsiyle ve dünyevi istekleriyle mücadele verdiği bir savaş meydanıdır. Bu meydanda galip gelmeli ve ebedi hayat elde etmelidir. Nefis ve beden mağlup edilmelidir; çünkü Allah'ın nazargahı olan gönül bunlardan değerlidir.

در مصاف صفا و ساحت دل بر فراز روان و تارک گل

*Cenk meydanında gönlün safa ve dergâhı,
Nefsin ve kara balçığın üstündedir.*³⁷⁶

³⁷³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 124.

³⁷⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 125.

³⁷⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 125.

³⁷⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 126.

Dünya hayatında gönlün ölmesi nefsin isteklerinin gönlü kaplamasıyla olur. Gönlül ölürse ilâhi hakikatlerden mahrum kalır ve fani dünya ile birlikte yok olur. Ebedi huzur ahiret yurdunda ruhun ebedi hayat bulmasıyla elde edilir.

مردن دل هلاکِ جان باشد مردن جان ورا امان باشد

*Gönlün ölmesi ruhun helakı olur,
Ruhun ölmesi huzurun tersi olur.*³⁷⁷

Dünya hayatına aldanıp mala ve makama değer vermek nefsi diri kılmakta, ruhu ise öldürmektedir. Ruhun diriliği ahiret saadeti ile mümkündür. Cehennem ateşi ruhu mum gibi eriterek ebediyyen yok eder.

در طریقت سر و کلاه مدار ورنه داری چو شمع دل پر نار

*Başın ve külahın yolunda olma,
Eğer olursan mum gibi gönlün cehennem ateşiyle dolar.*³⁷⁸

Bu dünya bir misafirhanedir. Dünya hayatından beklentiler misafirin cüret edebileceği kadar olmalıdır. Sürekli kalınamayacak ve elde edilemeyecek bir yere gönlül bağlanmamalıdır. Misafir olunan dünyada misafire yaraşır bir edep içinde kalınmalı, insan olarak dünyada hiçbir şeye mâlik olunmadığı anlaşılmalıdır.

این زمین میهمان سرایی دان آدمی را چو کدخدایی دان

*Bu yeryüzünü misafirhane bil,
İnsanoğlunu ise ev sahibi gibi bil.*³⁷⁹

3.31. ÎSÂR

Sözlükte “bir şeyi veya bir kimseyi diğerine üstün tutma, tercih etme” mânasına gelen îsâr, “bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının yararı için fedakârlıkta bulunması” demektir.³⁸⁰ Bağışlamanın ve fedakârlığın son noktası olan³⁸¹ îsârda kişinin fayda sağlama ve zarardan koruma konusunda özellikle de dostlarını ve din kardeşlerini

³⁷⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 126.

³⁷⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 126.

³⁷⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 126.

³⁸⁰ Mustafa Çağrıcı, “Îsâr”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 490.

³⁸¹ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 245.

düşünmesi vardır.³⁸² Ayrıca îsâr, “sohbetle arkadaşının hakkını gözetmesi” şeklinde de tanımlanmıştır.³⁸³

Îsâr kavramı Kur'an-ı Kerim'de dört âyette (Yûsuf 12/91; Tâhâ 20/72; Nâziât 79/38; el-A'lâ: 87/16) sözlük mânasında, bir âyette de (Haşr: 59/9) terim anlamında kullanılmıştır.³⁸⁴

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in çok yüce bir ahlaka sahip olduğu bildirilmiştir. Buna göre îsâr aynı zamanda, Resûlullah'ın ahlakının da bir parçasıdır.³⁸⁵

Îsâr, üç dereceye ayrılmaktadır. Birincisi, hakları sahiplerine vermek, cimrilik yapmamak ve güzel ahlaka önem vermektir. İkincisi, zorlukları talep etmek, güzel bir teslimiyet ve sabır kuvveti göstermektir. Üçüncüsü ise Allah'ı tercih etmek, sonra bu tercihi görmeyi de terk etmek ve en sonunda yaptığı îsârdan da gaib olmaktır.³⁸⁶

Senâî'ye göre kulun gerçekten ihtiyaç duyduğu sadece Allah'tır, Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç değildir. Neyi varsa Allah yolunda harcamalıdır. Böyle yapması mal biriktirmesinden ve dilencilik yapmasından daha iyidir. “Onlar, kendileri sevip istedikleri halde yoksula, yetime ve esire de yemek verirler (İnsan: 76/8)” âyetinde işaret edildiği gibi îsâr, kendi ihtiyacı olduğu halde başkalarına verebilmektir.³⁸⁷

Su ve balçıktan yaratılan gönül, sıkıntıya sokularak yokluğa ve yoksulluğa teslim edilmelidir. Bu şekilde gösterilen az çaba bile cömert olmaktan iyidir. Mal çokluğunda cömert olmak kolaydır, zor olan ihtiyaç duyulan şeyi elden çıkarabilmektir.

هرچه داری برای حق بگذار کز گدایان ظریفتر ایثار
جان و دل بذل کن کز آب و زگل بهتر از جودهاست جهد مقل

Her neyin varsa, Allah yolunda harca.

Îsâr, dilencilikten daha zarıftır.

Su ve çamurdan ibaret olan canı ve gönlü feda et,

*Cömertliklerin en iyisi yoklukla mücadele etmektir.*³⁸⁸

³⁸² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 190.

³⁸³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 488.

³⁸⁴ Çağrı, “Îsâr”, 490.

³⁸⁵ Çağrı, “Îsâr”, 490.

³⁸⁶ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 488.

³⁸⁷ Razavî, 209.

³⁸⁸ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 127.

Yeryüzünde mal ve makam sahibi insan sahip olduklarına güvenmemeli, bir zamanlar bir hiç olduğunu unutmamalıdır. “Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir (İnsan: 76/1).” âyetinde de ifade edildiği gibi yoktan yaratılmış insan, varlık iddia etmemelidir.

Hız. Ali ve Hız. Fâtıma, çocukları Hız. Hasan ve Hüseyin hastalığa yakalandıklarında onların iyileşmesi için Allah’a üç gün oruç tutmaya söz verirler. Ancak oruçlarını her açmaya niyetlendiklerinde kapılarına bir ihtiyaç sahibi gelir ve yiyeceklerini onlara verirler. Böylece üç gün boyunca sadece su ile oruç açıp su ile oruca niyet ederler.³⁸⁹ İhtiyaç duydukları halde ellerinde olanı vermelerinin, Allah katında değeri çok büyük olmuştur.

سیّد و سرّراز آلِ عبا یافت تشریف سوره هل اتی
زان سه قرص جوین بی مقدار یافت در پیش حق چنین بازار

Âl-i Abâ’nın³⁹⁰ efendisi ve övüncü,

“Hel etâ” suresi şeref buldu.

Değersiz iki üç arpa ekmeği ile,

Allah’ın huzurunda böyle değer buldu.³⁹¹

Derviş, her şeyini Allah yolunda feda edip yoksulluğu seçendir. Onun elinden, başka birinin ihtiyacı için çıkan bir dirhem, binlerce servetten daha değerlidir. Çünkü derviş, tüm dünya varlığını Allah ile arasında engel gördüğü için elinde olan son şeyini de Allah için vermeye hazır kimsedir.

درمی صدقه از کف درویش از هزار توانگر آمد بیش

Dervişin avucundan bir dirhem sadaka,

Binlerce zenginlikten daha üstün oldu.³⁹²

Derviş, dünyaya meyletmez ve tüm varlığını Allah yolunda feda eder. O bedeniyle değil, ezeli âlemin saflığına sahip ruhuyla yaşar ve gönlünde olan, varlığının sonu ve başlangıcı olmayan Allah’tır. O ahiret ehlidir, dünyaya meyletmez.

³⁸⁹ Durri, 130; Razavî, 210.

³⁹⁰ Daha çok Fars ve Türk edebiyatında kullanılan, Hız. Peygamber’i ve yakın akrabasından belli kişileri ifade eden bir tabirdir (Süleyman Uludağ, “Âl-i Abâ”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 306-307.).

³⁹¹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 127-128.

³⁹² Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 128.

گل درویش صفوت از لیست دل او کیمیای لم یزلیست

Dervişin toprağı, ezeli âlemin temiz (toprağı)dır,

*Onun gönlü, yok olmayanın (Allah'ın) kimyasıdır.*³⁹³

Allah yolunda, bedenden ve candan vazgeçip Allah'ı arzulayan, O'nunla en büyük zenginlik ve varlığa kavuşan bir gönül elde edilmelidir. Çünkü beden, can, akıl ve kalp gibi unsurlar bu dünyada hayat bulan fani varlıklardır. Ebedi bir hayat sürmek isteyen, dünya nimetleriyle serpilmiş bir varlık yerine, Allah yolunda olan bir gönül elde etmelidir.

از تن و جان عقل و دل بگذر در ره او دلی به دست آور

Aklın ve gönlün bedeninden ve canından vaz geç,

*O'nun yolunda bir gönül elde et.*³⁹⁴

3.32. İTTİHÂD

Sözlükte “birlik, tek parça olmak” anlamına gelen ittiḥâd ıstılahî manada “kendi kendine var olan mutlak, bir ve gerçek olan varlığın temaşa edilmesi” demektir.³⁹⁵ Tüm varlıklar, sadece Allah'la mevcuttur ve kendi kendilerine bir varlıkları yoktur.³⁹⁶ Yani özlere itibariyle madumdurlar, yokturlar.³⁹⁷

İttihad, âşığın kendini maşukta kaybetmesidir. Çünkü âşığa yakışan bütünüyle maşuğa ait olmaktır.³⁹⁸ İttihad ehli, ittiḥadı zahirde görenler, bâtında olduğunu ifade edenler ve mutlak ittiḥad görüşüne sahip olanlar şeklinde üç sınıfa ayrılmaktadır.³⁹⁹

Senâî'ye göre dünya ve içindeki herşey fanidir. “Ey insanlar! Haberinizi olsun ki, Allah'ın vaadi muhakkak haktır. Sakın bu dünya hayatı sizi aldatmasın, sakın o aldatıcı şeytan sizi, Allah hakkında da aldatmasın (Fatır: 35/5).” âyetinde de buyurulduğu gibi aldatıcı olan dünya hayatından insanın fayda beklemesi kendisi için zarar ve ziyandır. Kulun kendine ait bir varlık iddiasında bulunması, ebedî olarak cehennemde kapalı kalmasına yol açar. “(Allah) Dedi: “Sana emrettiğimden seni secde etmekten alıkoyan

³⁹³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 128.

³⁹⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 128.

³⁹⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 198.

³⁹⁶ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 259.

³⁹⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 253.

³⁹⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 499.

³⁹⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 501.

neydi?” (İblis) Dedi ki: “Ben ondan daha hayırlıyım beni ateşten yarattın onu ise çamurdan yarattın.” (Araf: 7/12).” âyetinde yer aldığı gibi şeytan, enaniyeti sebebiyle Allah’ın nurundan yaratılan Hz. Âdem’e secde etmemiştir ve ebedi olarak cehennemle cezalandırılmıştır.

Sayırsız lütuflarda bulunarak her türlü aydınlığın kaynağı Allah’tır. Bedenin ve canın gücünü veren de o gücü alacak olan da O’dur. Allah’ın lütuflarının karşılığında minnet duygusu ile kulluk görevini yerine getirenler, Allah’ın yakınlığını elde eder. Bu yakınlıkla ruh ve gönül ilahi nurların tecelli yeri olur. Artık onlar için dünyanın karanlığı, zorluk ve sıkıntısı değersiz hale gelir.

Kulun dünyada bir varlığının olduğunu düşünerek benlik iddiasında bulunması en büyük kusurdur. Çünkü tüm varlıklar, sadece Allah’la vardır ve kendilerine ait bir varlıkları yoktur. Bu dünya, tıpkı bir nesnenin gölgesi, sesi, ışığı veya tadı gibidir. Bu unsurlar nesnenin aslı ile bir tutulamaz. Dünya da gayb âleminin bir yansımasıdır ve aslı değildir. Varlık ve benlik iddiasıyla gayb âlemine varılmaz.

“Gaybı bilen O’dur. Gaybını, razı olduğu resulden başkasına bildirmez. (Cin: 72/26-27).” âyetinde belirtildiği gibi gaybı bilen sadece Allah’tır. “Ve gerçekten de biz, göğü yokladık da orasını, kuvvetli bekçilerle ve ateş toplarıyla dolu bulduk. (Cin: 72/8).”, “Halbuki biz (daha önce, göğü) dinlemek için onun oturulabilecek yerlerinde otururduk; fakat şimdi kim dinlemek isterse kendisini gözetleyen bir alev topuyla karşılaşıyor (Cin: 72/9).”, “Bilmiyoruz, yeryüzündekiler hakkında bir kötülük mü murad edildi yoksa rableri onlar için bir iyilik mi diledi? (Cin: 72/10).” âyetlerinde açık bir şekilde ifade edildiği gibi şeytan ve onun yardımcıları gayb âleminden haber veremez. Şeytan, bu türden iddialarla insanları yanıltmaya çalışır ve onları kendisiyle birlikte kötü bir sona, cehenneme götürür.

Benlik iddiasında bulunarak gayb âlemine varılamaz. Varlık dünyası gayb âleminin karşısında çok değersizdir. O âlemi arzulayan önce tüm varlığından vaz geçmeli, bedenini ve nefsi yok etmelidir. Şüphe ve tereddütün olduğu yerde benlik yok olmaz ve gayb âlemine ulaşamaz. Koşulsuz ve şartsız bir şekilde âşığın maşukta yok olması gerekmektedir.

Allah’ın yolundan gitmemek, O’nun varlığını kabul etmemek akılsızlık sebebidir. Bedeni ve nefsi yok edip akı ve gönlü tamamen Allah’a döndürünce benlik ortadan kalkar. Akıl yaratıcısını layıkıyla tanır ve sevgisi gönüle yerleşir.

Akıl bir nurdur, benlik ise nefistir. Akıl, Allah'ı arar, nefis ise dünyanın peşindedir. Nur olanın yeri gayb âlemidir, topraktan yaratılanın yeri yine topraktır. Varlığın yani benliğin, nur olana örtü olmasını akıl kınar. Çünkü amaç Allah'ı bulmaktır, ebedî ateşte yanmak değildir.

هیچ حبس ابد چو بود تو نیست	در جهان یک زیان چو سود تو نیست
بطل الزور جان و تن باشد	ظهرالنور ذوالمنن باشد
عیب را با سرای غیب چه کار	غیب خواهی خودی زره بردار
زرد رویی کشوری زانست	غیبگو گرد سرخ یزدان است
نتوان کرد خاصه با شک و ریب	تو پر از عیب و قصد عالم غیب
از دو پای نهاد بند خودیت	برنخیزد به دست بیخردیت
عقل تو با تو در عتاب آمد	بود تو چون ترا حجاب آمد

*Dünyada, senin karın gibi bir zarar yoktur,
 Senin varlığın gibi hiçbir ebedî zindan yoktur.
 (Allah) minnet sahipleri için nurları aydınlatandır,
 Canın ve gönlün zorluklarını ortadan kaldırandır.
 Eğer gayb âlemini istiyorsan, yoldan benliği kaldır,
 Çünkü aybın, gayb âlemi ile ne işi olur?
 Gaybı söylemeye kalkışan şeytandır,
 Bir ülkenin hastalıkla dolması o yüzdendir.
 Sen kusurlusun hem de gayb âlemini istiyorsun,
 (Gayb âlemi) elde edilemez, bilhassa şüphe ve kuşku ile.
 Akılsızlığının eliyle kalkamaz,
 İki ayağına bağlı bencillik ipi.
 Senin varlığın sana örtü oldu mu,
 Senin aklın seni kınar.⁴⁰⁰*

Gönül, fani beden içinde aciz ve güçsüzdür. Gönlü Allah'a verince gönül hakikatleri görme gücüne ulaşır. O zaman tüm sır perdeleri aralanır ve asıl âlem olan gayb âlemi elde edilir ve kul, varlık âleminin değersizliğini o âlemde açık seçik görmüş olur.

⁴⁰⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 131.

بینی آنگه که یابی از دل قوت ملک را از دریچه ملکوت

Gönül azığını elde ettiğin zaman görürsün,

*Melekût âleminin penceresinden mülkü.*⁴⁰¹

3.33. İTTİSÂL

İttisâl, sözlükte “bitişmek, bitişiklik, vuslat, ermek, kavuşmak” anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta ise “kulun kendi varlığını tek olan varlıkla bitişik (muttasıl) olarak görmesi, kendi varlığını dikkate almaması” şeklinde tanımlanmaktadır. Kulun halktan kopmadan Allah’la ittisâli yani Allah’a kavuşması mümkün değildir. İttisâlin derecesini etkileyen faktör halktan uzak durmaktır. İttisâlin kusudi (iradi), şuhudi ve vücudi şeklinde üç çeşidi vardır. Kusudi ittisâlda kulun kendi iradesiyle Allah’ın iradesi arasında tam itaat halinde bir uyum vardır. Şuhudide sâlik, çokluk içinde eşyaya birlik anlamı verir ve her şeyi Allah’ta bir olarak görür. Vücudi ittisâl ise anlatılması mümkün olmayan bir hâldir.⁴⁰²

İttisâlde kul, yaratıcısından başkasını görmeyip kalbinde ilahi sırları müşahade eder.⁴⁰³ Böylece kul, Allah’tan başka her şeyden ayrılır, ruhunda O’ndan başkasını yüceltmesi veya O’ndan başkasını dinlemesi mümkün olmaz. “Allah’a O’nu sanki görüyormuş gibi kulluk et.” hadîs-i şerifi, ittisali açıklamakta ve sırların keşfinin yolunu göstermektedir.⁴⁰⁴

Senâî’ye göre kul, Allah’a yakınlık elde edince Allah’tan gayrisına yüz çevirir ve onun meşguliyeti sürekli Allah’la olur.⁴⁰⁵ “Şüphesiz Rabbinin katında olanlar, O’na ibadet etmekten büyüklenmezler; O’nu tesbih ederler ve yalnız O’na secde ederler (A’raf: 206).” âyetinde buyurulduğu gibi kendi acizliğini bilip Allah’a karşı büyüklenmeyenler O’na secde eden seçkin kullardır.

چند گویی رسیدگی چه بُود در ره دین گزیدگی چه بُود

Olgunluk (Allah’a kavuşmak) nasıl olur diye daha ne kadar soracaksın?

⁴⁰¹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 131.

⁴⁰² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 198.

⁴⁰³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 253.

⁴⁰⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 502.

⁴⁰⁵ Durri, 135.

*Din yolunda seçkinlik nasıl olur?*⁴⁰⁶

Benlik duygusu ortaya çıkınca insan Allah’a kul olmayı unuttur ve nefesine uyar. Benliğinden kurtulup nefisini terbiye edenler Allah’ın seçkin kullarının arasındaki yerini alır. Kur’an-ı Kerim’de “Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerimden engelleyeceğim. Onlar her ayeti görseler bile ona inanmazlar; dosdoğru yolu da görse-ler, yol olarak benimsemezler, azgınlık yolunu gördüklerinde ise onu yol olarak benimserler. Bu, onların ayetlerimizi yalanlamaları ve onlardan gafil olmaları dolayısıyladır (A’raf: 146).” âyetinde buyurulduğu gibi Allah’a değil de kendi benliklerine kul olanlar, azgın olurlar ve doğruyu asla göremezler. Kendini hakir görüp benliklerinden vazgeçenler ise tam bir olgunluk içinde Allah’a ibadet ederler. Olgunluk, kulun Allah’tan gayrısını görmemesi, sadece O’nu hakiki varlık olarak kabul etmesidir.

بند بر خود نهی گزیده شوی پای بر سر نهی رسیده شوی

Kendini bağlar yok edersen seçkin olursun,

*Ayağını başına koyarsan olgun (Allah’a kavuşmuş) olursun.*⁴⁰⁷

Sûfilerin ilahi aşk anlayışı şariat âlimleri tarafından sürekli tenkit edilmiş ve onlara ait bazı öğretiler dine aykırı görülmüştür.⁴⁰⁸ Ebû Hanîfe, Kur’an ve sünnete dayalı dinî bilgilerin görüş ve ictihadla zenginleştirilmesini sağlamıştır.⁴⁰⁹ Şariat âlimleri, Allah sevgisi için hub ve muhabbet ifadelerini tercih edip aşk kelimesinin kullanılmasına karşı çıkarlar. Bu hususta sûfileri eleştirirken aşk ifadesinin kullanılmasını dinen caiz görmezler.

Şariat âlimleri bu konuda böyle tartışırken sûfiler ellerini açıp Allah aşkını isterler. Onlar için bu aşk çok meşakkatli ve zordur. Çünkü bu aşk uğrunda pek çok belalara uğrarlar. Bu nedenle “Hani Rabbin Âdemoğullarının bellerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine şahit tutarak: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuştu. Onlar da: “Evet, şahitlik ederiz ki sen bizim Rabbimizsin” demişlerdi. Böyle yaptık ki kıyamet günü: “Doğrusu bizim bundan haberimiz yoktu!” demeyesiniz. (Â’raf: 7/172).” âyetinde buyurulan sözleşmede yer alan “belî/evet” ifadesini sûfiler bela ve sıkıntıya bedel yapmışlar, bela ve sıkıntı karşılığında evet deyip Allah aşkına talip olmuşlardır.

⁴⁰⁶ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 131.

⁴⁰⁷ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 131.

⁴⁰⁸ Durrî, 135; Tuğyânî, 142.

⁴⁰⁹ M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re’y”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 523.

آیتی کرد کوفی از صوفی عشق و رای قریشی و کوفی
صوفی و عشق و در حدیث هنوز سلب و ایجاب ولایجوز و یجوز
صوفیان دستها برآورده که بلی را بلا بدل کرده

*Sûfîlerden Kûfeli (Ebû Hanîfe) bir delil sundu,
Kureyşlinin ve Kûfelinin aşkı ve görüşü,
(Onlar tartışırken) henüz sûfî, aşk ve hadis hakkında,
İnkâr ve kabul, caiz olan ve olmayan (hakkında).
Sûfîler ellerini kaldırmış,
Beliyi (evet) belaya karşılık kullanmışlardır.⁴¹⁰*

Kul, benlik ve enaniyetten kutulunca her yerde Allah'ın sevgilisi olur.⁴¹¹ Enaniyet iddiasında bulunmak darağacında insanı sallandıran ip gibidir. Allah'la bir olup O'nun sevgisine mazhar olmak için bu ipten kurtulmak gerekir.

خویشتن را فرو نه از گردن تاشوی نازنین هر برزن
*Benliğini kendinden uzaklaştır ki,
Her yerde sevilen olasın.⁴¹²*

Göz temizliği, benlikten kurtulup her yerde Allah'ı görmek ve O'ndan başkasına itibar etmemekle olur.⁴¹³ Her türlü güzelliğin kaynağı ve dinin sahibi olan Allah'ı ancak her türlü nefsanî ve dünyevî kirden arınmış bir gönlün gözü görebilir. Gözü perdeleyen gurur, kibir ve enaniyet müşahedeye engel olur.

دیده پاک پاکدین بیند دیده چون پاک شد چنین بیند
*Temiz göz, dini temiz olanı görür,
Göz temizlendi mi böyle görür.⁴¹⁴*

Kibirle benlik iddiasında bulunan şeytandır. Bundan dolayı ebedi cehennnemde kalacaktır. İnsanın, insan olduğunu söylemesi için öncelikle varlık iddiasından ve enaniyetten tamamen kurtulması gerekir. İnsan olmanın değeri, Allah katındadır ve bu değer, O'nun yüce varlığının karşısında her şeyin değersiz olduğunun kabul edilmesiyle

⁴¹⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 132.

⁴¹¹ Durri, 136.

⁴¹² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 132.

⁴¹³ Tuğyânî, 142.

⁴¹⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 132.

elde edilir. “Göklerde ve yerde olan ne varsa, canlılar ve melekler Allah’a secde ederler ve onlar büyüklük taslamazlar (Nahl:16/49).” âyetinde buyurulduğu üzere Allah’a karşı üstünlük taslanamaz.

همه خود ز خویش تن کم کن و آن گه آن دم حدیث آدم کن

Kendini tamamen benlikten arındır,

*Sonra, o zaman insan (olmak)tan söz et.*⁴¹⁵

3.34. ZÜHD VE ZÂHİD

Sözlükte zühd “bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek” gibi anlamlara gelir. Sûfiler için zühd, fenâfillâh ve bekâbillâh gibi iki önemli durağı olan tasavvuf yolunun başlangıcıdır. Zâhid ise dünya malına, makama, mevkiye, şan ve şöhrete önem vermeyen; azla yetinen, çokça ibadet eden, ahiret için hayırlı işlere yönelen kulu ifade etmektedir.⁴¹⁶

Kur’an’da zühd kelimesi geçmez. Sadece Hz. Yusuf’u kuyudan çıkaranların ona fazla değer vermemeleri sebebiyle kendileri hakkında zâhid kelimesinin çoğulu olan “zahidîn” kullanılmıştır. Öte yandan Kur’an-ı Kerim’de, “Siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz ama ahiret hayatı daha hayırlı ve daha kalıcıdır (Tâhâ: 20/131; Kasas: 28/60; A’lâ: 87/16,17)” mealindeki âyetler, ahiret hayatına yönelmenin kul için daha önemli olduğunu bildirmekte ve sûfilerin zühd hayatı yaşamalarına dayanak olmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber’in ve ilk müslümanların hayatları, zühd yaşantı örnekleriyle doludur.⁴¹⁷

Zühd, dünyayı elde bulundurmama değildir, dünyayı kalbe sokmama halidir. Yani zahid, dünyevi ve maddi olan şeyleri elinden değil gönlünden çıkarandır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, “Dünya nedir? Ne kumaş ne kadın, ne de paradır. Dünya insanı Allah’tan alıkoyan şeydir.” şeklindeki ifadesiyle dünyayı, Allah’a perde olan bir şey olarak tanımlamıştır.⁴¹⁸ Öte yandan zühd, elinde hiçbir şeyi olmayan kimse değildir, hiçbir

⁴¹⁵ Senâî, *Hadîkatü’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 132.

⁴¹⁶ Semih Ceyhan, “Zühd”, *DİA*, İstanbul 2013, LXIV, 530.

⁴¹⁷ Ceyhan, “Zühd”, 530.

⁴¹⁸ Ceyhan, “Zühd”, 531.

şeyin kendisine sahip olmadığı kimsedir. Zahidin azığı bulduğu, elbisesi ördüğü ve evi sığındığı yerdir. Zahidin hali ise içinde bulunduğu vaktidir.⁴¹⁹

Zühdün ilk derecesi dinin yasakladığı şeyleri terk etmektir. İkincisi, şüpheli şeylerden uzak durmak yani veradır. Üçüncüsü, yapılıp yapılmamasına ruhsat verilen şeyleri de terketmektir.⁴²⁰ Zühd, Hz. Peygamber'in yaptığı gibi mümkün olduğunca az yemek, az konuşmak, az uyumak gibi mubah olan şeylerin azıyla yetinmektir. Zühdün en yüksek derecesi, Allah'ın dışındaki her şeyi kalpten çıkarmak, kalbi daima Allah ile birlikte tutmaktır.⁴²¹

Senâî'ye göre insanlar, fanî dünyanın peşinden koşarken ebedi nimetlerden mahrum kalırlar. Dünyaya rağbet, kulun helak olma sebebidir. Çünkü Allah'ı fani dünyanın unsurlarında aramak, fani olan beden, makam ve zenginlikle Allah'a ulaşabilmek mümkün değildir. Nitekim Hz. Peygamber "Allah sizin suretlerinize (görünüştünüze) ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar." buyurmuştur.

Zahid dünyadan ve dünya ehlinde uzaklaşmıştır. Şahin gibi yükseklerle, her şeyden uzağa yerleşir. O, dünyevi bağlarından kurtulduğu için her yere özgürce gidebilir, sesi her yere ulaşabilir.

Dünyada zühd bir yaşam süren kişi yaratıcısına tamamen teslim olur. Onun yaşıntısı ve arzusu çok açıktır, dünyanın karışıklık ve bozgunluğu onda yoktur. Zahid, ahiret yurdunun yolcusudur. Avcısını bekleyen bir av gibi ecelin onu avlamasını ve ardından Allah'a kavuşmayı bekler. Bu dünyadan hiçbir beklentisi yoktur. Yaşamak için dünyalık arzusunu ve hırslarını yok etmiştir. Tek arzusu Allah'tır.

Zühd, din ehline her zaman belanın çift, Allah'ın ise tek olduğunu söyler. Zengin çoklukla, fakir yoklukla imtihan edilir. Zenginin malını feda edememesi ve fakirin yokluğa sabredememesi birer beladır. Allah, tektir ve zenginin de yoksulun da halini bilen yalnız O'dur. O varken, başka şeylerden medet ummak anlamsızdır.

Allah'ın gazabından sakınmayan kişi kendine yazık etmektedir. Allah yolunda yürüdüğünü iddia edip, O'nun buyruklarına itaat etmeyen kişi, kendi acı sonunu hazırlar. "Gönülden boyun eğerek O'na yönelin, O'ndan sakının, namazı kılın ve müşrikler-

⁴¹⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1280.

⁴²⁰ Ceyhan, "Zühd", 531; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1285.

⁴²¹ Ceyhan, "Zühd", 531.

den olmayın (Rûm: 30/31).” ve “Ey insanlar! Rabbinizden korkup sakının, çünkü kıyamet saatinin sarsıntısı büyük bir şeydir (Hac: 22/1).” âyetinlerinde de buyurulduğu gibi Allah’ın kullarına emri, kendisinden sakınıp yalnız O’nu istemeleridir. Aksi takdirde kıyamet gününde hüsrana uğrayanlardan olurlar.

Zahid olmayan kişi özgürce dolaşamaz; çünkü dünya çadırına kendisini kapatmıştır. Gönlünde hep dünya vardır ve sürekli dünyalık arzuların peşindedir. Dünya nimetlerinden yararlanmada, yeminden başını kaldırmayan birkaç kuş ve avının peşinde uçan şahin gibidir.

گفت زاهد که اهل دنیا پاک	در طلب کردنش شدند هلاک
باز دنیا شده است در پرواز	در فکنده به هر دیار آواز
به زبانی فصیح می‌گوید	در جهان صید خویش می‌جوید
هر زمان گوید اهل دنیی را	جفت بلوی و فرد مولی را
وای آن کوز من حذر نکند	در طلب کردنم نظر نکند
تا نگردد چنانکه در فسطاط	اندکی مرغ و باز بر افراط

Zahid dedi ki bütün dünya ahalisi,

Onu (dünyayı) talep etmekte helak oldular.

Uçmakta dünya şahini olmuştur,

Her yerde bağırp çağırmıştır.

Fasih bir dille şöyle der:

Dünyada kendi avcısını arar.

Her zaman der din ehline,

Zorluğa eş, Allah’la bir.

Yazık o kimseye ki benden sakınmaz,

Beni istemeye yönelmez.

Dolaşamaz çünkü çadırın içinde,

Haddi aşmada birkaç kuş ve şahin gibidir.⁴²²

⁴²² Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 134.

3.35. HUBB-İ DÜNYA

Dünya sevgisi ve hırsı anlamına gelmektedir. Tasavvufta dünya sevgisi şu şekilde açıklanmıştır: “Dünya bir leş, talipleri ise köpeklerdir.”, “Dünya sevgisi öldürücü bir zehirdir.”. Sûfilere göre dünya ve madde, Allah’a giden yolun düşmanıdır. Onlara göre dünyayı sevmek, dostun düşmanını sevmesi gibidir. Dünya sevgisi her türlü günahın kaynağıdır.⁴²³

Kulun dînî hayatında yapması gereken en faydalı şey, dünya sevgisini kalbinden silmektir. Bunu yaptığı zaman dünyayı terk etmek ve ahiret hayatını istemek kul için kolaylaşır. Dünya sevgisini kalpten silmek için tefekkür, dünyevi arzuları azaltmak, tövbe, temizliğe önem vermek, kalpten üstünlük duygusunu çıkarmak, tevazu, takvâ ve hüzn hali bulunan fakr, eşya azlığı, oruç, namaz, hac ve mücâhedeye devam etmek gerekir.⁴²⁴

Senâî’ye göre dünya hayatında nefisten ayrılmak mümkün değildir. Yemek, içmek, uyumak ve diğer dünyevi ihtiyaçlar tüm canlılarda olduğu gibi insan için de kaçınılmazdır.⁴²⁵

گفت زاهد که نفس دوخته‌اند در من و زی و یم فروخته‌اند

Zahid dedi ki nefsi dikmişler,

*Ban, sana ve ona satmışlar.*⁴²⁶

Nefsini bilen kişi yaratıcısını da bilir. Yaratıcısını bilen ve O’na boyun eğen dünyadan uzaklaşır, gönlünde dünyaya ait bir arzu ve istek bulunmaz. Dünyaya yüz çeviren ve nefsinin tanıyan zahid, Allah’ı tanımış ve doğru istikameti bulmuş olur.

گفت زاهد که من بساخته‌ام زانکه من نفس را شناختم

Zahid dedi ki ben kendimi düzeltmişim,

*Çünkü ben nefsimi tanımışım*⁴²⁷

Nefis, dünyaya meyillidir, sürekli arzuladığı dünyadır. Zahid ise nefsi bu hastalıktan kurtarmaya çalışan bir tabip gibidir. Gece gündüz sürekli nefsinin dünyevi istek-

⁴²³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 172.

⁴²⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 386.

⁴²⁵ Durri, 138.

⁴²⁶ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 134.

⁴²⁷ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 135.

lerden arındırmak için çabalar. Bu hususta zaruri ihtiyaçlarına ve helal olması şüpheli olan arzularına dahi gem vurur. Dünyaya rağbet hastalığına yakalanan nefsin şifası, zühd bir hayatla olur.

هست بیمار نفس و من چو طبیب من کنم روز و شب و را ترتیب

Nefis hasta, ben ise tabip gibiyim,

*Ben, gece gündüz onu düzeltir, düzene koyarım.*⁴²⁸

Zahid hasta olan nefsin iyileştirmek için bazen nefsin gizli şehvet, hırs, arzu ve isteklerini hacamat yapar gibi adeta damarlarından söküp atar. Bazen de dünya nimetlerine ve güzelliklerine nefsin meyletmemesi için bu nimetlerden uzaklaşır. Dünyanın göz alıcı güzelliklerinin ışığından gözlerini, sürme ile gözü ışıktan korur gibi korur.

گه و را قصد فصد فرمایم اکحل از دیدگانش بگشایم

Bazen ona hacamat yapmak isterim,

*Bazen de gözlerine sürme çekerim.*⁴²⁹

Günahlarından dolayı tövbe eden kişi, hiç günah işlememiş gibi olur.⁴³⁰ Günahlarından dolayı Allah'a yalvaranlar ve pişmanlık duyanlar tüm günahlarından arınanlardır, dünyevi tüm kirlerden temizlenenlerdir. Onların gönüllerinde dünya sevgisi bulunmaz.

نیست آلوده کز گنه خیزد آن که از اندوه آه و آه خیزد

Günahtan hâsıl olan kir yoktur,

*Ah vah gamından kurtulan kişide.*⁴³¹

İnsanın biyolojik, ahlaki ve psikolojik her türlü rahatsızlığının kaynağı dört erkân şeklinde adlandırılan sarı safra, sevda (kara safra), balgam ve kandır.⁴³² Bu dört unsurun kuşattığı beden, sürekli belalara uğramaktadır. Gönül de bu bedene hapsolmuştur, burada garip ve bilgisizdir. Allah'la olmayı ister; fakat yabancı bir diyarda gibidir. Allah'a kavuşmayı arzular; fakat dünyevi unsurlarla kuşatıldığından nasıl ulaşacağını bilemez.

⁴²⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 135.

⁴²⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 135.

⁴³⁰ Durî, 139; Tuğyânî, 144.

⁴³¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 136.

⁴³² Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", 24.

دل بدین جا غریب و نادانست تا به بند چهار ارکانست

*Gönül bu yerde garip ve cahildir,
Çünkü dört erkâna bağlı kalmıştır.*⁴³³

Akıl, Allah'ı bilmede acizdir, güçsüzdür. Aklın bu konudaki çabası, Kâbe'de kıble arayan kişinin haline benzer.⁴³⁴ Allah'ın huzurunda, aklın tüm şüphelerinden arınması gerekir. Çünkü şüphe eden aklın Allah'ı bilmesi imkânsızdır, şüphe ile yakın elde edilemez ve şüphe dolu bir gönüle Allah sevgisi yerleşemez. Allah'a iman tam olmadığı gönülde sadece dünya sevgisi olur.

خرد اینجا تهی کند جعبه که تحرّی بد است در کعبه

*Akıl burada sandığını boşaltır,
Çünkü Kabede arayış içindedir.*⁴³⁵

Allah aşkı, dünyaya yüz çeviren için geçici dünya nimetlerinin yerini dolduran en değerli şeydir.⁴³⁶ Allah'tan başka her şeyden uzaklaşmak, gönülde O'ndan başkasının sevgisine ve arzusuna yer vermemek ve sadece Allah'a kul olmak gerekir. Dünyevi tüm bağlar yanıp kül olduktan sonra ilahî aşkın serinliği elde edilir.

هرچه جز دوست آتش اندر زن آنگه از آب عشق سرب بر زن

*Dosttan gayrı her ne varsa ateşe at,
O zaman aşk suyunu başına dök.*⁴³⁷

3.36. HUŞÛ

Sözlükte “sessiz ve sakin durmak, alçak gönüllü olmak, Allah'a boyun eğmek; yumuşaklık, kolaylık” gibi anlamlara gelen huşû, Allah'ın huzurunda olma bilinciyle tevazu gösterip boyun eğmeyi ifade eder.⁴³⁸ Ayrıca, hakikatin keşfi sırasında kulun kalbinde oluşan ürperme şeklinde de tarif edilmektedir.⁴³⁹

⁴³³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 136.

⁴³⁴ Durri, 139; Tuğyânî, 145.

⁴³⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 136.

⁴³⁶ Durri, 140.

⁴³⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 136.

⁴³⁸ Mehmet Şener, “Huşû”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 422; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 175; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 393.

⁴³⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 393.

Huşû, Kur'an'da isim olarak sadece bir âyette geçmektedir (İsrâ: 17/109). On altı âyette ise aynı kökten gelen türevleri yer almaktadır. Bu âyetlerde huşû “tevazu”, “korku ve çekinme”, “kıpırdamadan yere bakarak durma”, “çaresizlik” ve “Allah karşısında duyulan saygı ve tazimden dolayı her türlü benlik iddiasını terkederek O’na boyun eğme ve bunun hareketlere yansıyan tezahürü” anlamlarında kullanılmıştır. Huşû, kökleri kalpte, belirtisi bedende olmak üzere iki çeşit davranışı kapsamaktadır. Kalple ilgili olarak, Allah’ın azameti karşısında kulun büyük bir saygı hissiyle edep haline geçmesidir. Beden yönü ise, bu saygı ve edep duygusunun organlara yansımalarıyla kulun sükûnet ve vakar içinde bir duruş ve davranış sergilemesidir. Yani kalpte oluşan ileri derecedeki saygı ve sevgiden dolayı Allah’a boyun eğilmesidir.⁴⁴⁰ Kısaca huşû, tecelli-i ilahinin sonucu ortaya çıkan bir sıfattır. Nitekim Hz. Peygamber bu konuda “Allah bir şeye tecelli ettiğinde o şey O’na boyun eğer.” demiştir.⁴⁴¹

Kalbe sürekli olarak yerleşen Allah korkusu sonucu kul, alçak gönüllü ve mütevazı bir şekilde ibadetlerini gerçekleştirir. Kulun namazda, etrafındaki hiçbir şeyi bilmeyecek şekilde kendini Allah’a vermesi kurtuluş vesilesidir.⁴⁴²

Senâî’ye göre görünen tüm kirlerden arındıktan sonra namaza durmak namazın farzlarından. Temizlenmeden eda edilen namaz kabul olunmaz. Namaz ile izzet perdelerinin açılması ise gönlün manevi kirlerinden arınmasıyla gerçekleşir.⁴⁴³ Allah’tan başka her şey gönülden atılır, sadece O’nun huzurunda huşû ile edep içinde durulur. Bu sayede gönül hakikate ulaşır, tüm sırlara vâkıf olur.

Bedeni kirlerinden arındırmak namazın tam olması için yeterli olmaz, kalbin de kirlerinden arındırılması gerekir. Beden ve gönül temizliği ile eda edilen namaz, kulun Allah’a huşû ile yönelmesinin anahtarıdır. Kulun her anlamda temiz olması namazın huşû içinde olmasının anahtarı, kusurları ya da eksiklikleri ise namazdaki huşûya engel olan kilitler gibidir.

⁴⁴⁰ Şener, “Huşû”, 422.

⁴⁴¹ Şimşek, 167.

⁴⁴² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 223.

⁴⁴³ Durri, 140.

Dünya geçicidir ve nimetleri aldatıcı birer tuzaktır. İnsan, dünyanın nimetlerine aldanmamalıdır.⁴⁴⁴ Eğer dünyaya meyledip Allah'tan uzaklaşırsa ebedî nimetlerden yararlanmak mümkün olmaz.

بنده تا از حدت برون ناید پرده عَزَّ نماز نگشاید
چون کلید نماز پاکی تست قفل آن دان که عیناکی تست
پای کی بر نهی به بام فلک باده کی در کشی ز جام ملک

Kul, pislikten temizlenmedikçe,

Namazın izzet perdesi açılmaz.

Çünkü namazın anahtarı senin temizliğindir,

Onun kilidi bil ki senin kusurlu oluşundur.

Feleğin tuzağına ayağını nasıl basabilirsin?

*Meleklerin kadehinden nasıl şarap içebilirsiniz?*⁴⁴⁵

Allah'ın emri "O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır; bir şeyin olmasını dilediğinde ona "ol!" der, hemen oluverir (Bakara: 2/114)."dir ve insanı dünyaya gönderen Allah, tekrar dünyadan alacaktır. İnsan nefis, beden ve hayvani özelliklerden oluşur. Cenaze namazında iftidah tekbiri ile birlikte dört tekbir vardır. Bu tekbirler nefsin, beden ve hayvani özelliklerin artık yok olduğunu yalnız Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri itibarıyla her şeyden yüce ve üstün olduğunu ifade etmek için söylenir.⁴⁴⁶

Hiz. Peygamber'in (a.s.) "Ölmeden önce ölünüz."⁴⁴⁷ buyurduğu gibi her canlı için tayin edilmiş bir ecel vakti vardır. O an geldiğinde ismi okunanın dünya hayatı son bulur. Yokluğa mahkûm olan beden ve benlik, namazda yok kabul edilmeli ve huşû ile Allah'ın huzuruna durulmalıdır.

چون دوم کرد امر یزدانت چار تکییر بر سه ارکانت
فوطه بافان عالم از لیت بر تو خوانند نکته و غزلت

Allah'ın emri sana ikinci kez ulaştığında,

Senin üç erkânına dört tekbir (gerekir).

Senin ezel âlemindeki kumaş dokuyucuların,

⁴⁴⁴ Durrî, 141.

⁴⁴⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 137.

⁴⁴⁶ Durrî, 142; Tuğyânî, 146.

⁴⁴⁷ Bedîüzzaman Fîrûzanfer, VI, 588. Beyit No:1053.

*Senin üzerine nükte ve gazel söylerler.*⁴⁴⁸

Namaz esnasında kendini Allah'ın huzurunda aciz ve noksan gören kula Allah, kendi yakınlığını bahşeder. Namazdan fayda elde etmek için huşû ile Allah'ın huzurunda durulmalıdır. Her türlü benlik iddiası terkedilmelidir.⁴⁴⁹ Namaz, kulluğun hem beden hem de kalben yerine getirildiği bir ibadettir ve “Gerçekten namazlarında huşû içinde olan müminler kurtuluşa ermiştir” (Mü'minûn: 23/1-2) âyetinde buyurulduğu gibi huşû ile eda edilen namaz, kulu Allah'a yakınlaştırır ve onu Allah'ın azabından kurtarır.

سوی خود هر که نیست بار خدای دهدش در نماز بار خدای

*Kim ki Allah'ın huzurunda kendinden geçerse,
Allah, namazında onu huzuruna kabul eder.*⁴⁵⁰

Namazda bedenlen Allah'ın huzurunda, kalben ise başka meşguliyetlerde olmak namazın huşû içinde eda edilmediğinin kanıtıdır. Böyle bir namaz faydasız bir eylem olur. Namazı, namaz olarak eda etmek için bedenlen, dille ve kalben Allah'ın huzurunda bulunulduğunun idrak edilmesi, bu huzurda büyük bir saygı ve edeple durulması gerekir. Namazı namaz yapan, Allah'ın huzurunda sadece şeklen bulunmak değildir. Allah'ın huzuruna muhtaç, aciz, çaresiz, hüznü ve mahsun bir gönülle durulmalıdır. Hiçbir sıkıntıyı taşımayan bir gönülle kılınan namazın bir değeri yoktur.⁴⁵¹ “Allah'ın rızasına uyan kimse, Allah'ın gazabına uğrayan ve varacağı yer cehennem olan kimse gibi midir? O, ne kötü varılacak yerdir! (Âl-i İmran: 3/162).” âyetinde de buyurulduğu gibi Allah'ın rızası kazanılmadan yapılan her iş, kişiyi Allah'ın gazabına uğratar.

بی نیاز از غم نماز خوری از جگر قلیه پیاز خوری

*Eğer namaz gamını isteksiz yersen,
Ciğerinle piyaz kebabı yersin.*⁴⁵²

3.37. NAMAZ VE RAĞBET

Farsça'da “tazim için eğilmek, kulluk, ibadet” anlamına gelen namaz, sözlükte “dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek ve yalvarmak” manalarındaki Arapça

⁴⁴⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 138.

⁴⁴⁹ Tuğyânî, 146.

⁴⁵⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 138.

⁴⁵¹ Durrî, 142; Tuğyânî, 147.

⁴⁵² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 138.

salât kelimesinin karşılığı olarak Türkçe'ye geçmiştir. Terim olarak salât tekbirle başlayıp selamla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedeni ibadeti ifade eder.⁴⁵³

Mutasavvıflar, namazı sadece dışarıdan görülen şekilsel yönüne değil, insanın iç dünyasında huşû ile yerine getirdiği yönüne de önem vermişlerdir. Bu şekilde sûfler namazı beden, nefsin, kalbin, sırrın ve ruhun namazı şeklinde beş şekilde yorumlamışlardır. Namaz, kulun miracı ve olgunluğa doğru yolculuğudur. Namaz, Allah'a vuslat vesilesidir.⁴⁵⁴

Sözlükte rağbet “ümit ve arzu etme, isteme, yönelme, ihlâsla yalvarıp yakarma” anlamına gelmektedir.⁴⁵⁵ Tasavvufta rağbetin, nefis, kalp ve sırla ilgili olmak üzere üç şekli vardır. Rağbette nefsin sevaba, kalbin hakikate, sırrın da Allah'a yönelmesi vardır.⁴⁵⁶ Rağbetin gelişmesindeki temel koşul öncelikle sevginin oluşmasıdır. Yani rağbet, sevilene doğru gerçekleşir.⁴⁵⁷

Sûfler rağbeti, recâdan daha kuvvetli bir ümit hali olarak görmüşlerdir. “Korkma, endişe etme, çekinme” anlamına gelen rehbeti de recânın neticesi ve semeresi olarak kabul etmişlerdir. Kul dünyaya uzak durduğu (zahid olduğu) nisbette ahirete rağbet eder ve ahireti ister. Rağbet ve rehbet, havf ve recânın gereği olarak samimi bir şekilde ibadet edenlerin kalplerinde baskın bir his olarak bulunur.⁴⁵⁸

Senâî'ye göre namaz, benlik duygusu olmadan, tamamen kalple eda edildiğinde halis olur.⁴⁵⁹ Allah'ın huzurunda kulun, kendi benliği gibi, Allah'tan başka bir varlığı fark eder durumda olması, namazın huşû ile eda edilmesine engeldir. Allah, kendisinden başka şeylerin yer aldığı bir gönlü temiz kabul etmez. Bu şekilde eda edilen namaz makbul değildir. Gönülde olan da her an arzulanan da Allah olmalıdır.

Allah aşkıyla ve bu aşkın derdiyle dolu bir gönlün dilinden dökülen her şey bir duadır.⁴⁶⁰ Dualar, Allah'a niyazda bulunduğumuz birer mektuptur ve bizim isteklerimizin Allah'a ulaşmasına elçilik yaparlar. Böyle bir elçilikle yaşam süren insan, Allah'ın

⁴⁵³ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 350.

⁴⁵⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 358.

⁴⁵⁵ Süleyman Uludağ, “Rağbet ve Rehbet”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 408.

⁴⁵⁶ Uludağ, “Rağbet”, 408; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 393; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 791.

⁴⁵⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 289; Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 373.

⁴⁵⁸ Uludağ, “Rağbet”, 408.

⁴⁵⁹ Tuğyânî, 151.

⁴⁶⁰ Durri, 146.

huzuruna aslına uygun ve yaraşır bir şekilde varır, O'nun huzurunda da saygı ve değer görür.

İnsan, her durumda Allah'a muhtaçtır ve sürekli O'ndan bir şey istemek zorundadır. Gönülden, aciz, mahsun ve yalvarırcasına ifade edilen her şey Allah ile kul arasında bir elçidir. Kul, Allah'tan "ya Rab" diyerek istemeye başlar, Allah da ona "buyur" diye karşılık verir.

بی‌تو باشد به پاک برگیرد کز تو آلوده گشت نپذیرد
نامه‌ای کز زبان درد رود آن رسول از جهان مرد رود
چون ز نزد نیاز باشد پیک از تو یارب بُود وزو لیبیک

Sensiz olursa temiz kabul eder,

Çünkü senden kirlenmişi kabul etmez.

Dert dilinden dökülen bir mektup,

O elçi mertlik dünyasından gider.

Haberci yalvar yakar geldi mi,

Senden "ya Rab" olur, O'ndan ise "buyur".⁴⁶¹

Allah'a ulaşmanın yolunu başka şeylerde aramaya gerek yoktur. Allah'a ulaşmanın yolu, Allah'a kulluk yolunda çekilen derttir, zorluktur. Bu yolda kula yol gösterici olarak Allah için çekilen dert yeterlidir. Bu derdi her an hissederek yaşamak ve sadece Allah'a rağbet etmek doğru yolun kılavuzudur.

Allah'ın huzurunda iken kibir ve gurura kapılmak ibadeti değersizleştirir.⁴⁶² Namazda kibre kapılmak, tıpkı itibar kazandıracak bir giysiyi ayakta sürüklemek gibi Allah'ın rızasını kazandıracak sebepleri ayaklar altına atmaktır. Allah'ın huzurunda kibirli olmamalı, bir kez kulluk hırkasını giydikten sonra kibre kapılıp da çıkarıp yerlere atmamalıdır. Sadece Allah'a rağbet ederek huşû ile O'nun huzurunda bulunulmalıdır.

راه از این و از آن چه باید جست درد تو رهنمای مقصد تست
بار عونت شوی به نزد خدای جامه کبریا کشان در پای

Yolu bundan, ondan aramaya ne gerek var?

Senin derdin senin gideceğin yere kılavuzluk eder.

⁴⁶¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 142.

⁴⁶² Durrî, 146.

*Allah'ın huzurunda kibirli olursan,
Yücelik elbisesini ayaklar altına atarsın.*⁴⁶³

3.38. HAMD VE SENÂ

Sözlükte “iyilik, güzellik, üstünlük ve erdemlilikle niteleme, övme” anlamına gelen⁴⁶⁴ hamd, Allah'ın nimetini, lütfunu ve yüce vasıflarını bilerek, saygıyla yapılan güzel ve samimi bir övgü, bir medihdir.⁴⁶⁵ Tasavvuf terimi olarak ise Allah'ın kemal oluşunu cemal ve celal sıfatlarıyla, tazim ve yüceltme yoluyla ifade etmek şeklinde açıklanmıştır.⁴⁶⁶

Hamd, anlam yakınlığı içinde bulunduğu şükür, medih ve senadan daha geniş ve daha kapsamlı bir anlama sahiptir.⁴⁶⁷

Hamd, Allah'ın nimet ve iyiliklerini dille anmak, kalben Allah'ın lütuflarını idrak etmek, mârifet sonucu ortaya çıkan sırlar ve nurlar sebebiyle Rabbani lisanla hamd etmek şeklinde üç türdür.⁴⁶⁸

Kur'an-ı Kerim'in ilk âyeti, “el-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn” (Kâinatın yaratıcısı ve geliştiricisi olan Allah'a hamdolsun) şeklindedir ve bu ifade Kur'an'da yedi yerde geçmektedir. Hamd kelimesi Kur'an'da, Allah'a nisbet edilerek kırk üç yerde yer almaktadır.⁴⁶⁹

Senâ ise “bir kimseyi iyi veya kötü vasıflarıyla yahut sadece iyi yönleriyle tanıtmak” anlamındadır. Senâ, Kur'an'da geçmemektedir; ancak namazda okunan Sübhâneke'de ve Kunut dualarında da senâ ifadesi yer almaktadır. Hamd ve övgü anlamında özellikle Hz. Peygamber'e ait birçok dua ve niyazda yer almıştır. Hz. Ayşe'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.) teheccüd namazının secdesinde şöyle dua etmiştir: “Allah'ım! Gazabından rızana, azabından affına sığınırım, senden yine sana

⁴⁶³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 142.

⁴⁶⁴ Bekir Topaloğlu, “Hamd”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 442.

⁴⁶⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 157.

⁴⁶⁶ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 175.

⁴⁶⁷ Topaloğlu, “Hamd”, 442.

⁴⁶⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 194.

⁴⁶⁹ Topaloğlu, “Hamd”, 443.

sığınırım. Seni gerektiği şekilde senâ edemem. Sen şüphe yok ki kendini senâ ettiğin gibisin”.⁴⁷⁰

Senâî’ye göre en güzel sözler, Allah’ı övmek için söylenen sözlerdir. Allah için dilden dökülen her güzel söz, Allah’ın yakınlığını elde etme vesilesidir. Dil, Allah’ı övdüğü için değerli olur. Topraktan, balçıktan yaratılmış bir et parçasından dökülen sözler, Allah’ın huzurunda güzel koku saçan misk gibidir.

Allah kimi isterse onu aziz kılar, kimi isterse de onu hakir yapar.⁴⁷¹ Gönlün ve ruhun Allah’a yakın ya da uzak olması Allah’ın takdiri ve emri ile olur. Allah, dilediğini kendisine yaklaştırır, dilediğini de kendisinden uzaklaştırır. “Göklerde ve yerde olanların tümü Allah’ındır. Kimi dilerse bağışlar, kimi dilerse azabına uğratar. Allah bağışlayandır, esirgeyendir (Âl-i İmrân: 3/129).” âyetinde de buyurulduğu gibi bağışlamak da affetmek de O’nun elindedir.

Ebedî yaşam ve yokluk, dünya ve ahiret Allah’ın buyruğu altındadır. Kur’an-ı Kerim’de buyrulduğu üzere “Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak büyüklük, ihtiyaçsızlık ve ikram sahibi olan Allah, daima baki kalacaktır (Rahman: 55/26-27).” herşey yokluğa mahkûm, O ise ebedî varlık sahibi olan yüceler yücesidir.

از ثنایت چو مُشک بویا شد	در دهان هر زبان که گویا شد
هست در امر و در مشیّت تو	دل و جان را به بُعد و قربت تو
ملک بی‌هلاک و عزّت ابدی	دولت سرمدی و نحس ردی

Ağızda konuşan her dil,

Seni senâ ettiği için misk gibi koktu.

Gönlün ve canın sana uzaklığı ve yakınlığı,

Senin emrinde ve senin dileğinde olmasıyla.

Sonsuz devlet ve kötü uğursuzluk,

Yok olmayan mülk ve ebedî izzet (hepsi sana aittir.)⁴⁷²

Allah’ı anmak için, nefsin heva ve hevesinden uzak olmak gerekir. Çünkü ancak o zaman, her varlığın Allah’la bir değer kazandığı ve O’nsuz her şeyin bir hiç olduğu anlaşılır.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Topaloğlu, “Hamd”, 445.

⁴⁷¹ Durrî, 150; Tuğyânî, 151.

⁴⁷² Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 145.

هست معلوم بی هوا و هوس کان همه هیچ نیست بی تو و بس

Heva ve heves olmadan malum olur ki,

*Onca şey hiçbir şey değildir sensiz işte o kadar!*⁴⁷⁴

“Bir şeyi dilediği zaman, O’nun emri o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen oluverir” (Yâsin: 36/82).” âyetinde buyurulduğu üzere Allah’ın emri mutlak ve “ol” deyince hemen oluverir. Allah’ın “ol” emri karşısında hiç kimse doğru ve yanlış ya da neden ve nasıl diyemez.

نیست در امر تو به کن فیکون زهره کس را که این چه یا آن چون

Senin “ol deyince olur” emrinde,

*Kimsenin bu ne ya da o nasıl deme cesareti yoktur.*⁴⁷⁵

Bir gün tüm varlık âlemi yok olacaktır. Uzak görünse de o zaman, pek çok şey için geç kalınan çok yakın bir andır. Dünyadan ayrılma vakti geldiğinde dünya hayatının, Allah’ın rızasını ve cenneti kazanmak için büyük bir fırsat olduğu anlaşılır. Kur’an-ı Kerim’de “Nihayet onlardan birine ölüm gelip çattınca “Rabbim! Beni geri gönder de, geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım” der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır (Mü’min: 23/99-100).” âyetiyle hakikati anlayan insanın, dünya hayatında yaptığı hataları düzeltmek ve daha iyi bir kul olmak için geri dönüşü isteyeceği ama bunun imkânsız olduğu buyurulmuştur.

Dünyada Allah’tan gafil yaşayan, sırat köprüsünden geçecek gücü bulamaz. Dünya hayatının kıymeti, sona erince anlaşılır ve buradaki hayat bittikten sonra duyulan pişmanlık faydasızdır, iş işten geçmiştir. Nitekim “Yıkıma uğrattığımız bir ülkeye (tekerrar dünya hayatı) imkânsız (haram)dır; hiç şüphesiz onlar (dünyaya) bir daha geri dönmeyecekler (Enbiyâ: 21/95).” âyeti de dünya hayatı son bulduktan sonra dönüşün asla olmayacağını ve pişmanlıkların fayda vermeyeceğini açık bir şekilde belirtmektedir.

روزی آخر ز خلق سیر شوی لیک دوری هنوز و دیر شوی

آنگه آگه شوی ز نرخ پیاز که نیایی به راه راست جواز

Bir gün artık yaratmayı anlarsın,

⁴⁷³ Tuğyânî, 151.

⁴⁷⁴ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 145.

⁴⁷⁵ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 145.

Fakat henüz uzaksın, geç kalırsın.

Anlarsın soğanın değerini o zaman,

*Doğru yola dönüş izni bulamadığın zaman.*⁴⁷⁶

Allah’a sürekli hamd ve senâda bulunarak dünya malına düşkünlük, kibir, hırs, şehvet gibi duyguların çıkarıldığı bir gönül, Allah’ın evi olan kabe gibi Allah’ın tecelli ettiği ve nazar ettiği bir yer olabilir. İnsan, bu dünyadan daha değerli şeylerle müjdenmiştir. Sadece bir köpeğin çabası bir parça kemikle sınırlandırılmıştır.

کعبه دل ز حق شده منظور همت سگ بر استخوان مقصور

Gönül kabesi Allah’ın nazargahıdır,

*Köpeğin çabası kemiğe matuftur.*⁴⁷⁷

3.39. MÜNÂCÂT

Sözlükte münâcât kelimesi “fısıldaşmak ve bir sırrı paylaşmak” ve “yalvarmak, yakarmak, dua ve tazarruda bulunmak” anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁷⁸ Allah’a nisbet edildiğinde ise kulun Rabb’ine yalvarması, yakarması, dileklerini O’na arz etmesi, O’nu övmesi ve O’na bağlılığını bildirmesidir.⁴⁷⁹

Münâcâtta Hakk’la kalben bir sırlaşma ve gizli bir söyleşi vardır.⁴⁸⁰ Bu sayede kul nefis, kalp, akıl ve ruhuyla Allah’la bir birliktelik yaşar, O’na muhtaçlığının ve layıkıyla kulluk yapamadığının farkına varır. Sonra da O’na münâcâtta bulunur. Artık kul için taat, zikir, nafile ve farz ibadetlerle Allah’a yakınlaşmaktan daha hoş bir şey bulunmaz.⁴⁸¹

Rabiatü’l-Adeviye bir münâcâtında şöyle demiştir: “İlahî! Eğer sana cehennem korkusuyla kulluk ediyorsam beni cehennemde yak, cennet ümidiyle kulluk ediyorsam beni cennete sokma. Ben sana senin hoşnutluğundan başka bir sebeple kulluk etmiyorum. Öyleyse seni müşahade etmekten beni mahrum etme.”⁴⁸²

⁴⁷⁶ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 146.

⁴⁷⁷ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 146.

⁴⁷⁸ Muhsin Macit, “Münâcât”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 563.

⁴⁷⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 261.

⁴⁸⁰ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 348.

⁴⁸¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 348.

⁴⁸² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 709.

Senâî'ye göre Allah'ın kulları üzerindeki lütufları kulların istediğinden çok daha fazladır. Allah tüm işleri güzele ve doğruya çeviren tek güçtür. "Sizi karanlıklardan nura çıkarması için kuluna apaçık ayetler indiren O'dur. Şüphesiz Allah, size karşı elbette şefkatli olandır, esirgeyendir (Hadîd: 57/9)." âyetinde buyurulduğu gibi Allah, kullarına herkesten hatta kişinin kendisinden dahi daha şefkatlidir.

Acizliğini ifade ederek, Allah'a yaşlı gözlerle ve muhabbetle yalvarıp yakarıştaki bulunana Allah'ın rahmeti sonsuz, nimetleri ise sayısızdır.

تو کنی فعل من نکودر من مهربان تر ز من تویی بر من
رحمتت را کرانه پیدا نیست نعمتت را میانه پیدا نیست

Benim işimi benim için iyi yapan Sen'sin,

Bana benden daha şefkatli olan Sen'sin.

Rahmetinin sonu yoktur,

*Nimetinin ortası yoktur.*⁴⁸³

Allah, rahmetiyle gönüle muhabbetini yerleştirir ve dinini yaşamayı nasip eder. Dinî bir yaşantı sayesinde Allah'a yakınlaşmak ise gönüle neşe ve mutluluk verir. Gönülün arzusu Allah'a kavuşmak, O'nunla bir olmaktır ve bu uğurda Allah'la kavuşmasına engel olan beden yok olması gerekmektedir. Yani, Allah gönüle öyle bir yerleşmeli ki her şey yanıp kül olmalı ve orada sadece Allah kalmalıdır. Çünkü hakiki varlık, yoklukta elde edilir.

دلَم از یاد قدس دین خوش کن نسبت باد و خاکم آتش کن

Gönlümü dinin mukaddes anılarıyla mutlu et,

*(Beni) rüzgâra ver ve toprağımı yak.*⁴⁸⁴

Kul, sürekli hatalar yapmaktadır ve sonra Allah'a bağışlanmak ümidiyle yalvarır. Allah çok bağışlayıcı ve merhamet sahibidir.⁴⁸⁵ "De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine israfta bulunan, haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir (Zümer: 39/53)." âyetinde buyurulduğu gibi günahlar karşısında ümitsizliğe kapılmamalıdır. "Allah'tan bağışlama dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir

⁴⁸³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 149.

⁴⁸⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 149.

⁴⁸⁵ Durri, 155.

(Nisâ: 4/106).” âyetinde buyurulduğu gibi de Allah’a münâcâtta bulunulmalı, af istenilmelidir. Çünkü hata yapmak kullara, bağışlamak ise Allah’a mahsustur.

از تو بخشودنست و بخشیدن وز من افتادنست و بخشیدن

Bağışlamak ve affetmek Sen’den dir,

*Düşüp kaymak ise bendendir.*⁴⁸⁶

Kul, Allah’a doğru yönelmiştir ancak yine de tam olarak dünyaya yüz çeviremez. Allah’a yalvararak, münâcâtta bulunur ve onu tamamen Allah’a döndürmesini ister. Böylece Allah aşkının sarhoşluğunu yaşar ve O’ndan başkasını görmez olur. Kul, Allah’a yalvarırken yere düşmüş zavallı bir acizdir ve elinden tutup onu kaldıracak tek güçlü varlık Allah’tır, kul ancak O’ndan yardım ister.

Allah, settar ismiyle kullarının gizli açık tüm ayıplarını örtendir. Bu, Allah’ın rahmetinin genişliğini gösterir. Hatta hataları örtmekle kalmaz, kuluna da zaman içinde işlediği kusurları unutturur. Allah’ın her kusurunu bağışlaması kulunu mağrur ve korkusuz yapar. Çünkü bilir ki Allah her zaman affedicidir.⁴⁸⁷ Gurur ve kibir Allah ile kul arasında bir perdedir. Kul, benliğinden kurtulup bu perdeyi aralamak için Allah’a sürekli yalvarmalıdır.

من نیم هوشیار مستم گیر من بلخشیدهام تو دستم گیر

از تو دانم یقین که مستورم پرده پوشیت کرده مغرورم

Ben ayık değilim beni sarhoş yap,

Ben düşmüşüm, Sen elimden tut.

Kesin bilirim ki Sen’den uzağım, aramızda perdeler var,

*Seninle aramıza perde çeken benim gururumdur.*⁴⁸⁸

Kul, ezelde Allah’ın ne takdir ettiğini ve kulu hakkında son takdirinin ne olacağını bilemez.⁴⁸⁹ Şeytan, Allah’ın huzurundan kovulmuştur, son peygamber olarak Hz. Muhammed (a.s.) yeryüzüne teşrif etmiştir. Bunların hiçbirini, Allah bildirmeden insanın bilmesi mümkün değildir. Allah’ın kulları için başka neler murad ettiği ise bilinmemektedir.

⁴⁸⁶ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 149.

⁴⁸⁷ Tuğyânî, 154.

⁴⁸⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 149.

⁴⁸⁹ Durri, 155.

رانده سابقه ندانم چيست خوانده خاتمت ندانم كيست

Bilmem ki önceden gönderdiklerin nedir,

*Bilmem ki son söyleyeceklerin nedir.*⁴⁹⁰

Allah, pişmanlık duyup af dileyen kullarına karşı çok bağışlayıcıdır. Allah'ın bağışlayıcı olması, dünya hayatından ızdırıp duyan ve bir an önce Allah'a kavuşmak isteyen gönlün gam ve üzüntüsünü azaltır; çünkü gönül Allah'a tüm kirlerinden arınarak gitmek ister. İşlenen her günah, gönüle yerleşen kirle birlikte bir gam sebebidir.

تو ببخشای بر گل و دل ما که بکاهد غم دل از گل ما

Sen, bizim balçık bedenimizin ve gönlümüzün bağışlayıcısın,

*Çünkü bizim balçıktan olan gönlümüzün gamını azaltırsın.*⁴⁹¹

Bedenin canlı ve diri olması Allah'ın lütuf ve ihsanları sayesinde. Allah'ın koruması ve gözetmesi olmadan yaşamak mümkün değildir. Bu nedenle insan, Allah'a yakın olmaktan ve O'na yalvarmaktan vazgeçmemelidir.

کس بود زنده بی عنایت تو یا توان زیست بی رعایت تو

Sen'in inayetin olmadan kim canlı kalır?

*Ya da Sen'in gözetimin olmadan (kim) yaşayabilir?*⁴⁹²

Dünyadaki herşeyin kaynağı Allah'tır. O'ndan gelen hiçbir şey çirkin olmaz, çirkin olanı güzele çeviren O'dur. Allah'ın azap etmesi O'nu zalim yapmaz, kahrında da lütfunda da bir güzellik vardır. Her işinin sonunda mutlaka bir hayır vardır.⁴⁹³

بد و نیکم همه تویی یارب وز تو خود بد نیاید اینت عجب

Benin iyiliğim ve kötülüğüm hep sensin Ya Rab,

*Senin kendinden kötülük gelmez işte bu tuhaf!*⁴⁹⁴

Heva ve heves nefistendir ve nefis dünya hayatına meyillidir. Dünya hayatı ise Allah ile kul arasında bir perdedir. Kul acizliğini ve yaratıcısının kudretini bilince cehalet ortadan kalkar ve Allah'ın dergâhına af dileyerek, yalvararak yönelir.

⁴⁹⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 149.

⁴⁹¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 149.

⁴⁹² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 150.

⁴⁹³ Durrî, 156.

⁴⁹⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 151.

اندرين پرده هوا و هوس جهل ما عذرخواه علم تو بس

Heva ve heves perdesinin içinde,

*Bizim cehaletimiz özür isteyen, senin ilmin ise yeterli olandır.*⁴⁹⁵

3.40. KEREM

Sözlükte kerem “cömert olmak, iyi, ahlaklı, asil ve değerli olmak” anlamındadır. Aynı kökten gelen kerîm “yaratılıştan cömert olan, insanın şerefiyle bağdaşmayan her türlü şeyden arınmış bulunan” demektir. Kur’an-ı Kerim’de on yerde Allah’a nisbet edilen kerem kavramı “lutuf ve ihsanda bulunma” manasına gelmektedir.⁴⁹⁶

Keremde maddi ve manevi lütuflar, bağışlar ve ihsanlar vardır.⁴⁹⁷ Allah, kuluna bir ihsanda bulunmayı murad ederse, öncelikle kuluna istemeyi verir. Bu nedenle kerem, ihsanı istenince vermektir. Bu isteme halle veya dille olur. Hal ile isteme keşif yoluyla. Sözle, dille isteme kul tarafından “Rabb’im bana ver, beni bağışla, bana rahmet et...” şeklindedir.⁴⁹⁸

Fazl kelimesi ise “artmak, fazlalaşmak, meziyet sahibi ve üstün olmak, fazlalık, isteyerek yapılan iyilik, lutuf ve ihsan, sevabı çok olan iş” manalarında kullanılmaktadır.⁴⁹⁹

Kur’an-ı Kerim’de 104 yerde geçen fazl ve bu kökten türeyen diğer kelimelerin büyük bir kısmı Allah’ın genel olarak varlıklar âlemine, bütün insanlara, inananlara ve özel olarak da Hz. Muhammed’in ümmetine, ayrıca belli kişi veya zümrelere karşı maddi ve manevi lutuf ve cömertliğini ifade etmektedir. Kur’an’da çeşitli varlık ve imkânlar da fazl kapsamında gösterilir. Buna göre Allah’ın insanların geçimi ve barınması için yaratmış olduğu nesneler, ticaret, kazanç, zenginlik, fetih, zafer ve ganimet gibi dünyevi imkânlar Allah’ın lütuflarındandır.⁵⁰⁰ Âyet-i kerimede buyurulduğu gibi “Fazl Allah’ın elindedir. Onu dilediğine verir (Hadîd: 57/29).” hiçbir sebep gözetmeksizin ya da karşı-

⁴⁹⁵ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 151.

⁴⁹⁶ Bekir Topaloğlu, “Kerîm”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 287.

⁴⁹⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 281.

⁴⁹⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 548.

⁴⁹⁹ Mustafa Çağrı, “Fazl”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 271.

⁵⁰⁰ Çağrı, “Fazl”, 271.

lık beklemeksizin dilediği kuluna dilediğini veren ancak O'dur. Cehennem O'nun adaletinin, cennet ise O'nun fazlının eseridir.⁵⁰¹

Fazl kelimesi hadislerde “Allah’ın lutuf ve ihsanı, cömertliği, zengin hazinesi” anlamındadır. Hz. Peygamber, ümmetine tavsiye ettiği bir duada şöyle buyurmaktadır: “Allah’ım! Bana helâlinden yeteri kadar rızık vererek haram kıldıklarından beni esirge; fazlınla beni zengin kılarak senden başkasına muhtaç olmaktan koru.”⁵⁰²

Senâî’ye göre yeryüzünün tek sahibi Allah’tır, varlığı ebedi ve “bir” olan O’dur. Kulları sürekli Allah’tan bir şeyler ister ve O da keremiyle cömertçe karşılık verir.⁵⁰³ Allah’ın sadık kulları O’ndan başkasını tanımaz, bilmez. Her işlerinde onlara kâfi gelecek tek varlık Allah’tır. “O Allah ki, yeryüzünü sizin için yaşamaya müsait bir mekân, göğü de emniyet kalkanı gibi bir kubbe yaptı. Size sûret verdi, sûretlerinizi de en güzel şekle koydu. Sizi temiz ve helâl nimetlerle rızıklandırdı. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Âlemlerin Rabbi olan Allah, yüceler yücesidir, bütün nimet, feyiz ve bereketlerin kaynağıdır (Mü’min: 40/64).” âyetinde buyurulduğu gibi Allah’ın cömertçe ihsan ettiği her şey, O’ndan başka bir güç olmadığının delilidir.

سوی ما گرچه هیچکس کس نیست کرم تو نویدگر بس نیست

Gerçi bizim yanımızda hiç kimse, kimse değildir,

*Senin keremin müjdecidir, (bu da) kâfi değildir.*⁵⁰⁴

Kerem ve fazl sahibi olan Allah’ın rahmetinden ümit kesilmez. Çünkü Allah, tüm varlığı yoktan yaratan, hayat veren, her yarattığı için rızık bahşeden ve hata işleyen kullarına af kapısını asla kapatmayandır. “Ölü toprak, onlara Allah’ın sonsuz kudretini ve yeniden dirilişi ispatlayan muhteşem bir delildir. Şöyle ki her bahar biz o toprağa hayat veriyor ve oradan canlıların yiyip beslendikleri çeşit çeşit ekinler, ürünler çıkarıyoruz (Yâsîn: 36/33).” âyetinde buyurulduğu gibi tüm varlık âlemi, Allah’ın nimetleri ile yaşam sürmektedir.

همه امید من به رحمت تست جان و روزی همه ز نعمت تست

Benim bütün ümidim, Sen’nin rahmetindir,

⁵⁰¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 133.

⁵⁰² Çağrı, “Fazl”, 272.

⁵⁰³ Tuğyânî, 157.

⁵⁰⁴ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 131.

*Can ve rızık hepsi Sen'in nimetindendir.*⁵⁰⁵

“Hiç şüphesiz, biz her şeyi bir kader ile yarattık (Kamer: 54/49).” âyetinde buyrulduğu üzere her yaratılanın bir kaderi vardır. Bu kaderde yazılan her şey Allah'ın kerem ve faziletini gösterir. Bahşettiği hayat, yararlandığı türlü nimetler ve dilediği kuluna kendi yakınlığını lütfetmesi Allah'ın keremindendir. Allah'ın merhameti ve keremi sonsuz olduğundan O'nun kader olarak takdir ettiği her şey iyidir, onda bir çirkinlik bulunmaz.

هرچه بر من قضای تو بنوشت همه نیکو بود نباشد زشت

Senin kaderinin bana yazdığı her şey,

*Hepsi iyidir, çirkin olamaz.*⁵⁰⁶

Her şeyin ve her varlığın tek kaynağı olan Allah, aşkın da kaynağıdır. Bülbül aşkı gülde bulmuş görünse de onun ötüşünün namelerinde Allah vardır.⁵⁰⁷ Aşk ve sevgi, gönül ve ruhun gıdasıdır, Allah'ın bir lütfudur ve O'nun cömertliğinin göstergesidir; çünkü bu aşk sayesinde varlığı sonsuz olan Allah, gönüllere yerleşebilmektedir.

بلبل عشق را ز گلبن جست در ترنم نوای این همه تست

Bülbül aşkını gül dalında arar,

*Bütün bu şakıma seslerinde Sen varsın.*⁵⁰⁸

Allah yolunda çekilen sıkıntılar, Allah'ın huzuruna varıldığında kolaylıklara dönüşür. Sıkıntı ve zorluklara katlanmak dünya meşguliyetinin sıkıntı ve yorgunluğundan kurtulmaktır ve dünya hayatında rahatı aramak, ahiret yurdunda azabı tatma sebebidir. Allah'ın keremi ve lütufları, istemekten vazgeçip sükûnete kavuşunca anlaşılır ve böylece sayısız nimet ve iyilikle kuşatılmış evren görülür. Allah'ın dergâhında susmak, lütuf ve ihsanına mazhar olunacak en güzel lisandır.

“Beni isteyen, beni bulur. Beni bulan, beni bilir. Beni bilen, beni sever. Beni seven, bana âşık olur. Bana âşık olana ben de âşık olurum. Ben kime âşık olursam onun canını alırım. Ben kimin canını alırsam, diyetini de üstüme alırım. Ben kimin diyetini

⁵⁰⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 131.

⁵⁰⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 151.

⁵⁰⁷ Durrî, 158; Tuğyânî, 157;

⁵⁰⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 152.

üstüme almışsam onun diyeti bizzat ben olurum.⁵⁰⁹” hadis-i kutsîsinde belirtildiği üzere Allah’ı talep eden bulur, bulan O’nu sever ve fenadan sonra bekâya ulaşır.⁵¹⁰ İlahi hakikatın keşfiyle elde edilen her şey feda edilen beden ve nefsin bedelidir ve bunlardan çok daha kıymetlidir.

رنج بر درگه تو آسانيست بی‌زبانی همه زبان‌دانی است
همه را گش تو از برای همه پس قبول تو خونبهای همه

Sen’in dergâhında sıkıntı kolaylıktır,

Dilsizlik ise tüm dilleri bilmektir.

Hepsini Sen, hepsi için öldür,

*Sonra herkesin kan parası senin kabulündür.*⁵¹¹

3.41. İNÂBE

İnâbe “tekrar tekrar gelmek” anlamındaki “nevb” (nevbet) kökünden türemiştir. Tasavvufta “pişmanlık duyup Allah’a dönme ve samimiyet duyguları içinde iyi davranışlarda bulunma” ve “sâlikin Allah’a gönül vermesi” şeklinde açıklanmıştır.⁵¹² Tövbe görünür günahlardan, inâbe ise insanın içindeki kusurlardan vazgeçip Allah’a dönmesidir. İnâbe, tövbenin ileri ve daha mükemmel derecesidir.⁵¹³

Sûfîlere göre pişmanlığın ilk adımı tövbe, ikinci adımı inâbe, sonu evbedir. Allah’ın azabından korkanın hali tövbe, azabından korkmakla beraber sevap ummanın hali inâbe, sadece emrini gözetenin hali evbe terimiyle ifade edilir. Tövbe müminlerin, inâbe evliyaların, evbe ise peygamberlerin makamıdır. Tövbe büyük günahlardan, inâbe küçük günahlardan, evbe ise nefisten Allah’a dönüştür. Buna göre tövbe makamını sağlıklı bir şekilde gerçekleştiren sâlik inâbe menziline ulaşır. Allah sevgisi, Allah’a itaat, O’na yönelme ve O’ndan başkasından yüz çevirme inâbenin özünü oluşturur. İnâbe, Allah’a yönelerek elest bezmindeki ahde, sözle ve davranışla bağlılığın sürdürülmesidir. Nitekim Kur’an’da, “Rabbimize inâbe ediniz, dönünüz (Zümer: 39/54).” buyurulmuştur.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ Bedüzzaman Fûrûzanfer, I, 80.

⁵¹⁰ Durî, 158; Tuğyânî, 157.

⁵¹¹ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 152.

⁵¹² Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 280.

⁵¹³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 186.

⁵¹⁴ Süleyman Uludağ, “Tövbe”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 285.

Senâî'ye göre cennet, Allah'a kavuşmak için arzulanır. Sırf cennet arzusuyla Allah'a kul olmak, ham kişilerin işidir. Gönlnü Allah'a verip O'nun hasreti ile gönlnü yakmışlar için cehennem ateşi bir hiçtir. Vuslat gerçekleşmediği sürece âşığın gönlnü sürekli ateşte yanmaktadır. Cennetin güzelliği, cehennemin ateşi âşık için önemli değildir. Onun amacı cennete girmek değil Allah'a kavuşmaktır.

در بهشت فلک همه خامان در بهشت تو دوزخ آشامان
بر درت خوب و زشت را چکنم چون تو هستی بهشت را چکنم

Feleğin cennetinde hep hamlar vardır,

Senin cennetinde ise cehenneme susamışlar vardır.

Senin kapında iyi ve çirkini ne yapayım?

*Sen varken cenneti ne yapayım?*⁵¹⁵

Allah'tan gayrısına yüz çevirip O'nun aşkı ile yanan gönül, cehennem ateşinden korkmaz, zaten yanmıştır. Böyle bir gönül için cehennem ateşi de dünya ateşi de aynı şeydir. Aşk ateşiyle yanmayan bir gönül, cehennemden korkar.

Tövbe sayesinde insan cehennem ateşinden kurtulur, cenneti ve vuslatı elde eder. İnsanı kalıpsız ve örneksiz bir bedende yaratan Allah, dilediğine dilediği kadar nimet verir, dilediğini cehennem azabından kurtarır. "Allah onlara yaptıklarının en güzeliyle karşılık verecek ve onlara kendi lütfundan artıracaktır. Çünkü Allah, dilediğini hesapsız olarak rızıklandırmaktadır (Nûr: 24/38)." âyetinde buyurulduğu gibi Allah'a samimiyetle yönelen karşılığını en güzel şekilde alır.

Âşıkların gözleri ağlarken, dudaklarının tebessüm etmesi ve âriflerin Allah'ı anarken ağlamaları Allah aşkı ile olur.⁵¹⁶ Âşığı farklı hallere sokan, ateşlerde yansa da yine O'nu isteten Allah aşkıdır. Gönlnün asıl neşesine kavuşması, gözlerin mutluluktan ağlaması Allah aşkındandır.

خون دل چون جگر کند سوراخ چه جهنم چه جمره طبّاخ
دوزخ از بیم او بهشت شود خاک بی‌کالبد چو خشت شود
خنده گریند عاشقان از تو گریه خندند عارفان از تو

Gönül kanı ciğeri delince,

⁵¹⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 152.

⁵¹⁶ Durrî, 159.

*İster cehennem ateşi olsun ister aşçının ateşi.
Cehennem, O'nun korkusuyla cennet olur,
Bedensiz toprak da kerpiç gibi olur.
Senden dolayı âşıklar, gülerek ağlarlar,
Senden dolayı ârifler, ağlayarak gülerler.*⁵¹⁷

Allah'ın buyruğuna her an itaat edilmelidir. Allah'ın rızası koşulsuz şartsız O'nun isteğine boyun eğmekle elde edilir. Asıl arzulanan ve hasret duyulan Allah'tır.

*گر به دوزخ فرستی از در خویش میروم نی به پای بر سر خویش
Eğer kendi kapından cehenneme gönderirsen,
Ağayım la değil kendi başımın üstünde giderim.*⁵¹⁸

Allah sevgisini gönülde taşımadan yapılan ibadetlerin bir faydası olmaz. Kulun ebedi cehennem azabından kurtulup emniyet içinde olması, içindeki kusurları bırakıp samimiyetle Allah'a yönelmesi ile olur. Her an Allah'la olmak, emniyette olmaktır.

Gönlü Allah'a vermeden, O'na tam olarak dönmeden yapılan herşey birer kandırmadır. Günahlara devam etmek, tövbe etmemek inâbeden yani emniyette olmaktan uzaklaştırır. Ancak Allah'ı bilmeyen ve hesapsızca günah işleyen kendini emniyette sanır. Allah'ın azabının farkında olan kendini güvende hissetmez, gönlünü sürekli Allah'la bir tutar.

*ایمن از مکر تو شاید بود طاعت و معصیت ندارد سود
ایمن آنکس بُود که وی آگاه نبود از مکر تو به فعل گناه
Senin düzeninden kimse emin olamaz,
İbadetin de günahın da bir faydası olmaz.
O kimse emin olur ki haberdar değildir,
Senin düzeninden dolayı günahlarından.*⁵¹⁹

3.42. İHLÂS

İhlâs kelimesi sözlükte “bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak” anlamına gelmektedir. Terim olarak

⁵¹⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 152.

⁵¹⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 153.

⁵¹⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 153.

“ibadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak” demektir. Daha geniş anlamda ise şirk ve riyadan, batıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel manada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah’ın rızasını gözetmeyi ifade eder.⁵²⁰

Sözde ihlâs, fiillerde ihlâs, ibadetlerde ihlâs ve manevi hallerde ihlâs gibi çeşitleri vardır. İslam’da itikatla ilgili konuların ruhu tevhid, ibadetlerin ruhu ihlâs, dünyevi işlerin ruhu ise adalettir. İhlâsta sözün öze, özün de söze uygun olması vardır, ikiyüzlülük ve riyâkarlık yoktur. Her iş sadece Allah’ın rızasını kazanmak için yapılır.⁵²¹

Kur’an-ı Kerim’de hulûs kökünden gelen çeşitli kelimeler yer almaktadır. Dinin temel ilkesi olan tevhidi, en güzel şekilde dile getirdiği için Kur’an-ı Kerim’in 112. sûresi “ihlâs” olarak adlandırılmıştır.⁵²² “Bilinmeli ki halis dindarlık yalnız Allah için olanıdır. Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler ki onlar “sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz” diyorlar, ayrılığa düştükleri konularda Allah, onların arasında hükmünü verecektir. Yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez (Zümer: 39/3).” âyetinden hareketle amellerin kendisini ve ruhunu batıl eden riyâ, kibir, ucb ve nefsanî zevklerden kalbin temizlenmesi ihlâstır.⁵²³

İhlâs kavramı hadislerde de dinî ve ahlaki bir fazilet olarak sık sık geçmektedir. Hz. Peygamber’in bir duası şu şekildedir: “Yâ rabbi! Beni sana karşı ihlâslı bir kul yap”.⁵²⁴

Sûfiler, eşyanın azına kanaat edip giyim kuşamın zarurî olanıyla yetinerek, fakirliği zenginliğe, açlığı tokluğa tercih ederek, aza sarılıp çoktan uzak durarak, üstünlük ve büyüklük sevdasında olmayarak, tüm varlığa şavkatli ve saygılı davranarak, ihtiyaç anında bile başkasını nefesine tercih ederek, dünyaya ve içindekilere meyletmeyerek, Allah hakkında daima hüsn-ü zanda bulunarak, hayır işlerle meşgul olup her işte Al-

⁵²⁰ Ateş, “İhlâs”, 535.

⁵²¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 181.

⁵²² Ateş, “İhlâs”, 536.

⁵²³ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 216.

⁵²⁴ Ateş, “İhlâs”, 536.

lah'ın rızasını umarak, Allah'ın kazâ ve kaderine razı olarak, devamlı nefisle mücâhede devam ederek ihlâs mertebesine ulaşırlar.⁵²⁵

Sûfilere göre ihlâssız amelin de amelsiz ihlâsın da kula bir faydası yoktur; çünkü ibadetin ruhu ihlâstır. Hatta ihlâssız amel, amelsiz ihlâstan daha kötüdür. Onlara göre çok ibadetle değil ibadetteki ihlâsla kurtuluşa erilir. Ayrıca kul, ihlâslı ve samimi olmalı ancak ihlâslı olduğunu iddia etmemelidir.⁵²⁶

İnsan, dünyada acizdir ve yolunu kaybetmiştir. Allah'ın inayeti olmadan doğruyu bulamaz ve doğru yolda ilerleyemez. “Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır; O, hiçbir şeye muhtaç değildir (İhlâs: 112/2).” âyetinde buyurulduğu gibi Allah, hiçbir şeye ihtiyaç duymayandır, kullar ise herşeye ihtiyaç duydukları gibi kurtuluşa ermek için de O'na ihtiyaç duyarlar.

من چو درمانده‌ام درم بگشای ره چو گم کرده‌ام ره‌م بنمای

Ben aciz ve çaresiz bir kulum, kapıyı aç bana,

*Yolumu kaybetmişim, yolumu göster bana.*⁵²⁷

İhlâsı elde etmek için Allah'ın yakınlığı istenmelidir. Gece yapılan ibadetler, gözlerden uzak, sırf Allah rızası için yapıldığından riyadan uzak, ihlâslı olmaya daha yakındır. Allah, kendisine ihlâslı ibadetlerle yakınlaşmasını istediği kulunun uykusuzluğa dayanıklılığını ve kendisine kavuşma isteğini artırır.

Allah'a kavuşmanın yolunu başka şeylerde aramaya gerek yoktur. Allah'a kavuşmayı istemek, O'nun aşkıyla dertlenmek bu yoldaki en güzel kılavuzdur. Vuslata erme arzusunun ızdırabı, düşüncelerin, sözlerin ve davranışların ihlâslı olmasını sağlar. Allah aşkı ile dertlenen bir gönül vuslata erer.

İnsanın sürekli dünya işleri ile meşgul olması ömrünü ziyan etmesidir. İnsanın dünyada bulunması Allah'a kulluk etmek içindir. Dünya hayatı, Allah ile insan arasında bulunan bir perdedir. Sürekli dünya ile meşgul olan insanın hali, yeşillikler içinde kendini kaybeden, başıboş dolaşan eşşeğe benzer. Dünyanın nimetlerinin bolluğuna aldandığı, çoğu aza tercih etmek ibadetlerin ihlâslı olmasına engeldir. İhlâssız yapılan ibadet-

⁵²⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 416.

⁵²⁶ Ateş, “İhlâs”, 536.

⁵²⁷ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 153.

ler Allah’a kavuşturmaz. İhlassız bir yaşantı, asıl hedefe ulaştırmayan ziyan edilen bir ömürdür.

بسته خویش کن بئر خوابم تشنه خویش کن مده آبم
دل از این و از آن چه باید جست درد خود رهنمای مقصد تست
عمر ضایع همی کنی در کار همچو خر پیش سبزه بی افسار

Beni kendine bağla, uykumu yok et,

Beni kendine susat, bana su verme.

Bundan ve ondan gönül aramaya ne gerek var,

Derdin rehberindir senin gideceğin yere.

İş yapmakla sürekli ömrü ziyan ediyorsun,

*Yularsız eşşek gibi yeşillikte dolaşıyorsun.*⁵²⁸

3.43. KAZÂ VE KADER

Sözlükte kazâ kelimesi “hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek, Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵²⁹ Başka bir deyişle varlıkların üzerinde ezelden ebede kadar sürecek olan ilahî hükümlere kazâ denilmektedir.⁵³⁰ Kazâ, Allah’ın iç yüzünü ve dış yüzünü bildiği eşya üzerindeki hükmüdür.⁵³¹

Kader ise “gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak, Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” anlamlarında kullanılmaktadır. Özetle kazâ ve kader Allah’ın nesneleri ve olayları özellikle sorumluluk doğuran beşerî fiilleri, ezelde planlayıp zamanı gelince yaratması ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesi şeklinde ifade edilmektedir.⁵³² Kazâ, sabit bir hüküm iken kader meydana gelen şeydir.⁵³³

Kadr (kudret) kavramı Kur’an’da 100’den fazla yerde isim ve fiil kalıplarında Allah’a nisbet edilmiştir. Ayrıca “O her şeyi bir kaderle (bir plana göre) yarattı (Kamer:

⁵²⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 154.

⁵²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 58.

⁵³⁰ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 271.

⁵³¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 515.

⁵³² Yavuz, “Kader”, 58.

⁵³³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 514.

54/49).” âyetinde olduğu gibi bu ifade, Kur’an’da “ölçü, miktar ve güç” anlamlarında da kullanılmıştır.⁵³⁴

Kadere iman, Allah’ın nesne ve olayları önceden bilmesi, Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ilmini yazması, Allah’ın nesne ve olayları dilemesi ve Allah’ın nesne ve olayları yaratması şeklinde dört mertebede gerçekleşmektedir.⁵³⁵ Kader ve kazânın değişip değişmeyeceği tartışılan bir konu olmuştur.⁵³⁶ Ayrıca, kadere rıza gösterme meselesinde bazı âlimler kader ve kazânın her türlüsüne rıza gösterip teslim olmak gerektiğini savunmuşlardır. Hatta bir kutsî hadiste kazâyâ rıza göstermeyen ve uğradığı belâlara sabretmeyen kişinin Allah’tan başka Rab edinmesi gerektiği bildirilmiştir.⁵³⁷

Senâî’ye göre insanın arzu ve isteklerinin olması, dinin uyulması gereken birtakım emirleri içermesi ve dünya hayatında kullanılacak aklın insana bahşedilmesi Allah’ın takdiri, kazâ ve kaderi ile meydana gelmiştir. Vermeyi murad ettiği için kuluna istemeyi vermiş, gönlü ve ruhu doyuran dinin emirlerini belirlemiş, kulun dünya hayatında Allah’ın varlığını delillerle kavramasını sağlayacak akli yaratıp insanın hizmetine sunmuştur.

Dünyada olan her şeyin varlığını devam ettirmesi Allah’ın emri ile olur. Herşey Allah’ın kazâ ve kaderine uygun bir seyirle yaşam sürer. İnsanları Allah’ın dinine davet eden peygamberlerin söylediği her şey de Allah tarafından tayin edilen kazâ ve kaderin gerçekleşmesidir. Hiçbir varlık kendiliğinden bir fiil gerçekleştirme kudretine sahip değildir.

Dünyada var olan her şey Allah’ın yaratması sonucu meydana gelmiştir ve vakti geldiğinde yine Allah’a döndürülecektir. “Göklerin ve yerin gizlisi (gaybı) yalnız Allah’a aittir. Her iş O’na döndürülür. Öyleyse O’na kulluk et ve O’na güvenip dayan! Rabbin yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir (Hûd: 11/123).” âyetinde buyurulduğu gibi herşey Allah’ın kazâ ve kaderine göre cereyan etmektedir.⁵³⁸

Allah, tüm fiil ve davranışları yaratandır. Hayır ve şer, kazâ ve kader hepsinin iradesi Allah’ın emri altındadır.⁵³⁹ “Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan,

⁵³⁴ Yavuz, “Kader”, 58.

⁵³⁵ Yavuz, “Kader”, 60.

⁵³⁶ Yavuz, “Kader”, 62.

⁵³⁷ Yavuz, “Kader”, 62.

⁵³⁸ Tuğyânî, 159.

⁵³⁹ Durri, 162.

sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir (Bakara: 2/29)." ve "Evet, göklerde ve yerde olan her şey şüphesiz Allah'a aittir. O, şu andaki durumunuzu da O'na götürüldükleri zamandaki durumu da iyi bilir. O zaman kendilerine de yapıp ettiklerini bir bir haber verecektir. Allah her şeyi bilmektedir (Nûr:24/64)." âyetlerinde belirtildiği gibi herşey Allah'ın takdir ettiği kazâ ve kaderi çerçevesinde işler.

"O gün onlar ortaya çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz. Bugün mülk (hükümranlık) kimindir? Kahrhâr olan tek Allah'ındır."(Mü'min: 40/16)." âyetinde buyurulduğu üzere Allah kahhardır ve sadece O'nun takdir ettikleri meydana gelir. "O, bütün varlıkları ilkin yoktan yaratan, sonra dünyada bu yaratmayı tekrar tekrar yineleyen ve âhirette her şeyi yeniden yaratacak olandır. Bu yaratılışı tekrarlama ve en son yeniden yaratma O'nun için çok daha kolaydır. Göklerde ve yerde tecelli eden en yüce sıfatlar Allah'a aittir. O, kudreti dâimâ üstün gelen, her hükmü ve işi hikmetli ve sağlam olandır (Rûm: 30/27)." âyetinde buyurulduğu gibi de tüm varlığı yok ettikten sonra yeniden yaratacak olan Allah'tır. O'nun eşsiz yaratma sanatı tüm varlıklarda görülür.

Âlemdede yer alan her şey Allah'ın kudretinin ve hilminin görünür olma vesilesidir. Allah yeryüzündeki şeyler vasıtasıyla dilediğine azap eder, dilediğine yumuşak ve şafkatli davranır. Herşeyin yaratılışı ve aslı Allah'ın ilminde ezelden yazılmıştır. Her şeyin ilk ve son halini bilen sadece O 'dur. Her şey, Allah'ın kazâ ve kaderde hükmettiği şekilde bir seyir izler.

Allah'ın kazâ ve kaderinde cahil ile âlim, hüküm verenle hakkında hüküm verilen arasında bir fark yoktur. Allah'ın hükmü ve emri karşısında herkes acizdir, çaresizdir. O'nun kazâ ve kaderi herkes için mutlakdır.

Her varlık Allah'tan gelmiştir ve yine O'na döndürülecektir. İnsanın sahip olduğu güç ve kuvvet Allah'ın bir ihsanıdır. "Sizi güçsüz bir halde yaratan, güçsüzlükten sonra size kuvvet veren, kuvvetli döneminizden sonra sizi tekrar güçsüz ve saç baş ağarmış ihtiyar hâline getiren Allah'tır. O, dilediğini yaratır. Çünkü O, her şeyi hakkıyla bilen ve her şeye gücü yetendir (Rûm: 30/54)." âyetinde buyurulduğu gibi hiçbir şey kendiliğinden bir varlık elde edemeyeceği gibi güç ve kudret de elde edemez. Allah ne dilediyse varlıkların seyri o yönde olur.

Kazâ ve kaderde akıl, yol gösterici nefis ise yol şaşırtıcıdır.⁵⁴⁰ Aklın Allah'ı bilmesiyle ruh ebedi cehennem azabından kurtulur. Allah'ın hükmü gereği nefis fanidir ve yeri dünyadır. Dünya hayatı son bulunca nefsin de varlığı son bulur. Kazâ ve kadere rıza gösterme hakkında Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: "Allah'ın kazasına kulun rıza göstermesi Âdemoğlunun mutluluğundandır. Allah'tan hayır istemeyi terk etmesi ve Allah'ın kendisi ile ilgili olarak hükmettiği şeye kızması insanoğlunun şakiliğindedir (Tirmizi, Kader, 15)."

Kulun kazâ ve kaderi anlaması kör bir kişinin denizde veya okyonusta hazine araması gibidir. Kul, tıpkı bu kişi gibi vahdet âlemini bulmada ve manâ âlemini anlamada acizlik içindedir.⁵⁴¹

امر دین را و عقل دنی را	داده از حکم تو تمنّی را
و آنچه گوید نبی هم از امرست	آنچه زاید ز عالم از امرست
یرجع الامر کله زی او	کفر و دین خوب و زشت و کهنه و نو
همه بر وفق امر بر کارند	هرچه در زیر امر جبارند
صنع او بر ظهورشان ظاهر	همه مقهور و قدرتش قاهر
همه محبوس سابق علمش	همه موقوف قدرت و حلمش
آنکه محکوم و آنکه از حکماست	آنکه عامی و آنکه از علماست
هرکرا مُنّتی است منت اوست	همه را بازگشت حضرت اوست
نفس را پی بریده انسایش	عقل را نقل کرده اسبابش
همچو کورست و گوهر عمان	نسب نفس سوی عالم جان

Sana arzu etmeyi hükümle vermiş,

Din için emri, dünya için akli (vermiş).

Dünyada yaşayanın yaşaması emirledir.

Peygamberin söylediği şey de emirledir.

Küfür ve din, güzel ve çirkin, eski ve yeni,

Her ne varsa O'ndandır ve "Bütün işler O'na döner".

Her ne varsa Cabbar olan Allah'ın emri altındadır,

Herşey O'nun emrine uygun bir şekilde çalışır.

⁵⁴⁰ Tuğyânî, 159.

⁵⁴¹ Durri, 162.

*Herşey kahrolmuştur, O'nun kudreti kahredicidir,
 Onların ortaya çıkmasında O'nun yaratması görülür.
 Her şey O'nun kudretine ve hilmine vakfedilmiştir.
 Herşey O'nun ilminin geçmişinde gizlidir.
 İster okuma yazma bilmeyen ister âlim olsun,
 İster mahkûm olsun ister hüküm veren olsun.
 Herşey O'nun huzuruna geri döner,
 Kimin gücü, kudreti varsa O'nun minnetidir.
 Akla sebeplerini nakletmiş,
 Nefsin de soyunu sopunu kesmiş.
 Nefsin soyu can âlemine dönüktür,
 Kör ve deniz incisi gibidir.⁵⁴²*

3.44. ŞEVK

Sözlükte “istemek, arzulamak, özlemek” anlamına gelen şevk kelimesi tasavvuf-ta “herhangi bir varlığın, kendi varlık kategorisi içinde en yüksek derecede yetkinliğe ulaşabilmesi için gerekli niteliklere sahip olmaya duyduğu derin arzu ve eğilim; kalbin sevdiğine kavuşma arzusu, sevilenin ismi anıldığında kalpte duyulan heyecan” şeklinde tarif edilmiştir. Şevk yerine aynı kökten gelen iştiyâk da kullanılmaktadır.⁵⁴³ Fakat aralarında fark vardır. Şöyle ki şevk hali ile yaşanan vuslatta sakinlik, iştiyak halinde kalmaz.⁵⁴⁴ Ayrıca kul Allah’a kavuşunca şevk son bulurken iştiyak devam eder ve şevk herkes için geçerli bir makam iken iştiyak kulları şaşkına çeviren, ne yapacaklarını, nerede duracaklarını bilemez hale getiren özel bir makamdır.⁵⁴⁵

Kur’an-ı Kerim’de şevk kelimesi yer almaz. Özellikle “Allah’a kavuşmayı arzulama” manasındaki recâ kavramı şevk ile aynı anlamda kullanılmıştır. Hz. Peygamber’in bir duasında da şevk ifadesi recâ yerine kullanılmıştır.⁵⁴⁶

Şevk, sûfiler tarafından “cennet arzusunu aşarak Allah’a muhabbet mertebesine ulaşma” şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca, kalplerin sevgiliye yani Allah’a kavuşmak

⁵⁴² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 154-155.

⁵⁴³ Mustafa Çağrı, “Şevk”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 20.

⁵⁴⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 462.

⁵⁴⁵ Çağrı, “Şevk”, 22.

⁵⁴⁶ Çağrı, “Şevk”, 21.

için duyduğu aşırı istek olan şevk, muhabbet makamları içinde yüksek bir makamdır.⁵⁴⁷ Dolayısıyla şevk, muhabbetten doğmaktadır. Şevk ayrılıkla alevlenen, vuslatla sönen bir ateştir.⁵⁴⁸

İlk sûfilerden Râbia el-Adeviyye şevk hakkında şöyle demiştir: “Allah’a cehenneminden korktuğum ve cennetini istediğim için değil O’na duyduğum sevgi ve şevkten dolayı ibadet ettim.”⁵⁴⁹

Senâî’ye göre şevk, aşkın bineği gibidir. Hz. Muhammed’in (a.s) Mirâçta Burak ile göğe yükselmesi gibi ilahi aşkın sonucu olan şevk, kula mesafeleri kat ettirip onu Allah’a kavuşturur. Tevhid âlemine varıldığında ise şevk, kul için sürekli bir hal olur ve gerdanlık gibi boynunda sabit kalır.⁵⁵⁰

از پس این براق شوق بُود شوق در گردنش چو طوق بُود

*Bundan sonra (binit) şevk Burağıdır,
Şevk, onun boynunda gerdanlık gibidir.*⁵⁵¹

Tövbe, Allah yoluna yönelmenin ilk şartıdır. Tövbe ile Allah aşkının kapısı açılır. Kapı açıldıktan sonra samimiyet ve teslimiyetle yolda ilerlenir, günahlardan uzak durulur, gönül kötü düşüncelerden arındırılır. Sevgilinin sokağında O’ndan başkasına meyledilmez, hedef Allah’tır ve istikamet O’na doğrudur. İlahi aşk, benliği eritip yok eder ve şevkle vuslata kavuşturur.⁵⁵²

Hakiki aşk, hakiki sevgili olan Allah’a karşı duyulan aşktır ve sadece bu aşk neticesinde gerçek bir şevk hali ortaya çıkar. Allah aşkı olmadan elde edilen şevk, geçici ve boş bir neşe halidir. Bedeni zevkler sonucu oluşan şevk, Allah’tan uzaklaşma sebebidir. Allah’tan uzaklaşmak da cehennem azabını tatmaktır. Allah aşkı ile elde edilen ruhani şevk ise vuslata ve cennete ulaştırır.⁵⁵³

هرکه را کوی عشق او تازه ست توبه‌ای از کلید دروازه ست
شوق بی‌یار خود سرور بُود یار خود از خدای دور بُود

⁵⁴⁷ Çağrı, “Şevk”, 21.

⁵⁴⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 967.

⁵⁴⁹ Çağrı, “Şevk”, 22.

⁵⁵⁰ Durrî, 164.

⁵⁵¹ Senâî, *Hadikatü'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 156.

⁵⁵² Durrî, 165; Tuğyânî, 162.

⁵⁵³ Durrî, 165; Tuğyânî, 162.

شوق ذوق به دوزخ اندازد شوق شوقت چو حور بنوازد

O'nun aşk sokağında yeni olan kimse için,

Tövbe, büyük kapının anahtarıdır.

Yârsiz şevk bizzat neşedir,

Yâr, Allah'tan uzak bile olsa.

Zevkinin şevki seni cehenneme atar,

*Şevkinin şevki ise seni huri gibi okşar.*⁵⁵⁴

3.45. HEZER/HEZİR

Hezer sakınma, kaçınma, çekinme, korkma ve irkilme, hezir ise kaçınan, çekinen, sakınan, korkan ve irkilen anlamlarındadır.⁵⁵⁵ Kur'an-ı Kerim'de "Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden helâl ve temiz olarak yiyin. Kendisine inanmakta olduğunuz Allah'tan korkup, sakının (Mâide: 5/88)." âyetinde buyurulduğu gibi Allah korkup sakınmak Allah'ın emridir.

Senâî'ye göre insan eğer kötü olan şeylerden uzak durursa bu sakınması sebebiyle Allah'ın takdirini ve rızasını kazanır. Böylece Allah'ın kendisi için takdir ettiği belâ ve sıkıntıdan kurtulur, Allah'ın rahmetine kavuşur.⁵⁵⁶ Kaderden kaçmaya çalışmak bile Allah tarafından takdir edilen kaderde yer alır. Kaderden kaçmaya çalışmak kimsenin elinde değildir.

Kazâ ve kader bir müzik aleti gibidir. Ancak dokunulduğunda ses gelir. İnsan, Allah'ın kaza ve kaderinin karşısında hiçbir irade ve güce sahip değildir. İyi ve güzel olan herşey Allah'ın kaderinin takdirindedir; çünkü herşeyin tüm detaylarını bilen O'dur, kimsenin bunda bir gücü yoktur.⁵⁵⁷ Allah'tan sakınma, korkma ve Allah'a teslimiyet ile meydana gelen inilti, Allah'ın dergâhına güzel nameler olarak ulaşır. Sanki kazâ ve kaderin yaratılışı sırf bu nameler içindir.

بندگان را که از قدر حذر است آن نه زیشان که آن هم از قدر است

قدر و تقدیر او نهاد چو چنگ که شناسد همی ز نام و ز ننگ

⁵⁵⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 157.

⁵⁵⁵ Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 573.

⁵⁵⁶ Durrî, 172.

⁵⁵⁷ Tuğyânî, 168.

زان چو برېږتې به هر خیال همی خفته نالد ز گوشمال همی

Kulların kaderden sakınmaları vardır,

O onlardan değildir, o da katterdendir.

O, kaderi ve takdiri çeng gibi yapmıştır,

Çünkü bütün şanı ve ayıbı bilir.

Çünkü berbat gibi sürekli her şeyi düşünür,

*Uyumuş sürekli tembihten dolayı inler.*⁵⁵⁸

İnsan, Allah'ın kaza ve kaderi karşısında örs gibidir. Üzerinde demirin dövüldüğü bir taş parçası gibi acizdir. Allah'ın takdirine teslimiyetle rıza gösterir. Gücü ve kudreti olsa dahi canına zarar gelmemesi için karşı koymaktan çekinir.⁵⁵⁹

سنگ خواران حکم چو سندان نزنند از برای جان دندان

Taş yiyenler bile örs hükmündedirler.

*Canları için diş bilemezler.*⁵⁶⁰

Allah yolunda O'nun hükmünün karşısında hiçbir varlık isyan veya itaatsizlik edemez. Allah'ın makamında sabır ve tahammülü olmayanın yeri yoktur.⁵⁶¹ Bu yolda Allah'a itaatsizlik edip ansızın O'nun gazabına uğramaya kimse cesaret edemez.

کو در این راه کردنی کردن که تواند قفای او خوردن

Nerede bu yolda itaatsizlik etmek,

*Ederse ensesine yer şamarı.*⁵⁶²

Allah'tan gelen hiçbir şey kötü olmaz. O'nun kullarına takdir ettiği her şeyde bir hayır vardır. Kazâ ve kaderine sabreden ve rıza gösteren kullarına Allah'ın ihsanı ve lütfu çoktur. Allah'tan gelen her şey iyidir ve bir lütuftur, asla bela olmaz.

حکم و تقدیر او بلا نبود هرچه آید به جز عطا نبود

O'nun hükmü ve takdiri bela değildir,

*Her ne gelirse lütuftur ancak.*⁵⁶³

⁵⁵⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 162.

⁵⁵⁹ Durî, 173; Tuğyânî, 168.

⁵⁶⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 162.

⁵⁶¹ Durî, 173; Tuğyânî, 169.

⁵⁶² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 162.

3.46. RIZÂ

Sözlükte rızâ “hoşnutluk, hoşnut ve memnun olma hali” anlamındadır.⁵⁶⁴ Terim olarak ise “kazâ ve kader karşısındaki hoşnutsuzluğu yok etmek ve ilahî hükümleri se-vererek kabul etmek” demektir.⁵⁶⁵

Kur'an'da ve hadislerde rızâ kavramı üzerinde önemle durulmuş, müminler Allah'ın rızâsını kazanmaya teşvik edilmiş, rızâ mertebesine ermenin en büyük mutluluk olduğu ifade edilmiştir. “Allah onlardan razı oldu, onlar da Allah'tan razı oldular” mealindeki âyetler (Mâide: 5/119; Mücâdile: 58/22; Fecr: 89/28; Beyyine: 98/8) Allah ile kul arasındaki rızâ halinin karşılıklı olduğunu gösterir.⁵⁶⁶

Tasavvufta “kulun kendi iradesini ve tercihini terketmesi”, “Allah'ın hükmü altında bulunan kulun sükûnet içinde olması”, “kaderin acı tecellisi karşısında kalbin sükûnet ve huzur içinde bulması” ve “kazâyâ razı olmak” şeklinde tanımlanan rızâ, zühd hayatının temeli olarak görülmüştür. Tasavvufi görüşte rızâ muhabbetin semeresidir ve bu sebeple kulun sevdiğinin yani Allah'ın her tasarrufuna razı olması gerekmektedir. Sûfilere göre kulun fenâsı, Allah'ın rızâsı ile sonuçlanır. Allah'ın razı olduğu hususlara sıkıca sarılmak, insan iradesini aşan olaylar karşısında Allah'ın lütfunun da kahırının da hoş olduğunu kabul etmek sûfilerin hedefidir. Bu hedef de kulu Allah'ta fanî olmaya götürür. Rızâ hâlinde olan kul, belâlar karşısında acı ve ağrı hissetmeyebilir.⁵⁶⁷

Tasavvuf yoluna rızâ kapısı denilmiştir. Çünkü bu yol zorlu bir yoldur. Bu yolda sert ve yenilmesi zor olan kulun azığına “rızâ lokması” denilmiştir. Ayrıca, kulun Allah'tan, Allah'ın da kulundan razı olması “raziyye” ve “merziyye” şeklinde iki nefis basamağı şeklinde ifade edilmektedir.⁵⁶⁸

Rızâ, sabır ve kazâyı imtihan, belâyı da nimet olarak görmektir.⁵⁶⁹ Bu nedenle rızâ, tevekkülden sonra gerçekleşir.⁵⁷⁰ Allah'ın rızâsı, kulun rızâsından önce gelir; çünkü O'nun lütfu olmadan kulun itaati de sabrı da gerçekleşemez. Allah'ın emirlerine uyan,

⁵⁶³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 163.

⁵⁶⁴ Süleyman Uludağ, “Rızâ”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 56.

⁵⁶⁵ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 379.

⁵⁶⁶ Uludağ, “Rızâ”, 56.

⁵⁶⁷ Uludağ, “Rızâ”, 56.

⁵⁶⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 399.

⁵⁶⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 801.

⁵⁷⁰ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 379.

bir şey verilse de verilmese de kazâya aynı şekilde boyun eğen kul, O'nun rızâsını kazanmış olur.⁵⁷¹

Rızâ ehli dörde ayrılmaktadır. Birinci grup, Allah'ın verdiği yani mârifete râzı olanlardır. İkincisi, Allah'ın verdiği nimetlere yani dünyaya râzı olanlardır. Üçüncü grup, Allah'tan gelen belâya ve çeşitli dertlere râzı olanlardır. Dördüncüsü ise Allah'ın yakınlığına ve muhabbete râzı olan kullardır.⁵⁷²

Senâî'ye göre canın bir tarafı temiz ve nuranî diğer tarafı da “Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmış olduk. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır (A'râf: 7/179).” âyetinde buyurulduğu gibi toprak ve dünya sefilliğinden oluşmaktadır. Allah'ın rızâsını kazanmayı amaçlayan kul için bu yolda çektiği her sıkıntı ve zorluk onun canına canlılık katar.⁵⁷³ Allah'ın rızâsını kazanmak isteyen için O'nun kazâ ve kaderi, canı her an diri tutan bir kırbaç gibidir.

Allah'ın kazasına rızâ göstermek şeref elde etmektir. Allah'tan gelen her türlü sıkıntı ve bela baş tacı yapılmalı, O'nun her hükmünden hoşnutluk duyulmalı ve razı olunmalıdır.⁵⁷⁴ Bela ve sıkıntılara takılıp kalmak hedeften şaşmaya yol açar. Hedef Allah'a kavuşmaktır, gözler O'ndan başkasını görmemelidir.

ابلقی را که رخ به خانه اوست تازگی جان ز تازیانه اوست
وآنکه از تیر او شرف دارد دیدگان از پی هدف دارد

O'nun evine doğru yola çıkmış at iki renklidir,

Canın tazeliği O'nun kamçısından dolaydır.

O'nun oku ile şereflenen kimse,

Gözlerini hedefe doğru diker.⁵⁷⁵

Allah'ın rızasının olduğu her şey rahatlıktır, kolaylıktır. Rahatlık olarak görünse de Allah'ın rızasının olmadığı her şey de iltihaplı bir yara gibidir, sürekli acı verecek bir

⁵⁷¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 802.

⁵⁷² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 803.

⁵⁷³ Durrî, 174; Tuğyânî, 169.

⁵⁷⁴ Durrî, 175.

⁵⁷⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 163.

sıkıntıdır. Acı ve tatlı, Allah'tan ne gelirse gelsin hepsi iyidir. Allah kulları için kötülük murad etmez.

بی‌رضای حق آنچه راحت تست آن نه راحت که آن جراحات تست
تلخ و شیرین چو هر دو زو باشد زشت نبود همه نکو باشد

Hakk'ın rızâsının olmadığı şey sana rahat olsa bile,

O rahat değildir; çünkü o senin yarandır.

Mademki acı ve tatlı her ikisi de O'ndan gelir,

*Çirkin olmaz, hepsi, herşey iyidir her zaman.*⁵⁷⁶

Fenâ makamında belalarla, dert ve sıkıntılarla beden ve nefis gibi fani olan unsurlardan kurtulup rızâ makamına gelinir. Bu makamda korku ve ümit kalmaz, çünkü korku ve ümitlerin meskeni olan varlıklar yok olmuştur. Rızâ makamında tek amaç vuslattır, vahdet âlemine ulaşmaktır.⁵⁷⁷ Rızâ, tüm nefsanî özelliklerden arınana kadar, karşılığında bir beklentiye girmeden ve bir korku yaşamadan Allah'tan gelen her şeye boyun eğmektir.

زانکشان تا امید نبود و بیم جانشان تن خورد چو شمع مقیم

Onlar ümit ve korku içinde olmadıkları için,

*Canları, sabit duran mum gibi bedenlerini yer.*⁵⁷⁸

Allah'ın rızâsını kazanmak bu dünya hayatının tek amacıdır. Bu uğurda sürekli çalışıp çaba gösterilmelidir. Her an Allah'ın hoşnutluğunu kazanacak düşünce ve fiillerle meşgul olunmalıdır. Allah'ın rızâsını kazanmanın dışındaki herşey değersizdir ve değersiz olanlarla vakit harcanmamalıdır.

در رضای خدای خویش بکوش به نه چیزش چو بندگان مفروش

Allah'ın rızâsını kazanmak için çalış kendin,

*Kullar gibi O'nu değersiz bir şey için satma.*⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 163.

⁵⁷⁷ Tuğyânî, 169.

⁵⁷⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 163.

⁵⁷⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 164.

3.47. KERAMET

Sözlükte keramet, “iyi, ahlaklı ve cömert olmak” anlamına gelmektedir. Terim olarak “Allah’ın salih, takvâ sahibi, veli kullarından zuhur eden olağan üstü hal” diye tanımlanır. Keramet, tıpkı mucize gibi tabiat kanunlarıyla açıklanamayan olağan üstü ve sıra dışı bir olay olup içerik olarak mucizeden farklı değildir; aralarındaki fark meydana geliş şekliyle ilgilidir. Mucize peygamberlerde, keramet ise velilerde ortaya çıkmaktadır.⁵⁸⁰

Mucize veya keramet bir terim olarak Kur’an’da ve hadislerde yer almamaktadır. Ancak, Sebe melikesinin tahtının bir anda Hz. Süleyman’ın yanına gelmesi, Hz. Meryem’e Allah katından rızık gelmesi (Al-i İmran: 3/ 3 7; Meryem: 19/25), Ashab-ı Kehf’in köpekleriyle birlikte bir mağarada uzun süre uyuyup kalmaları (Kehf: 18/16-26), Hz. Musa’nın annesine bebeğinin geri verilmesi (Kasas: 28/7- I 3), Hızır ve Zülkarneyn olayları (Kehf: 18/60, 83- 98) Kur’an-ı Kerim’de yer alan keramet örnekleridir. Ayrıca, Cüreyc isminde bir velinin beşikteki bir bebeği konuşturması, mağarada mahsur kalan üç kişinin olağan üstü bir şekilde bu durumdan kurtulması, bir sığırın, üzerine yük yükleyen kişiye, “Ben bunun için yaratıldım.” demesi, Hz. Ebû Bekir’in üç kişi için hazırladığı yemeğin bereketlenerek birçok kişi tarafından yenilmesine rağmen yine de artması gibi birtakım keramet örnekleri hadislerde nakledilmiştir.⁵⁸¹

İlk zamanlarda tasavvufun esas maksadı takvâ sahibi dürüst bir müslüman olmaktı. Bu amaç için çaba harcayan sûfilerde bazan kerametlerin zuhur ettiği olurdu. Fakat onlar buna fazla önem vermez, hatta bundan dolayı endişelenir ve bunu gizli tutarlardı. Daha sonra keşif ve keramet mertebesine ermek için riyazet ve mücâhede bir vasıta haline gelmiş, bu durum kerametlerin büyük ilgi görmesine ve yaygınlaşmasına sebep olmuştur.⁵⁸²

Keramet Allah’ın Berr isminden gelir. Bu nedenle kulların ebrar olanlarına bir mükâfat olarak verilir.⁵⁸³

Mutasavvıflar iki tür kerametten bahsetmişlerdir. İlki maddi, zahirî, kevnî, hissi ve sûri olandır. Diğerisi ise manevî, bâtinî, ruhi ve hakiki olandır.⁵⁸⁴ Maddi olan keramet,

⁵⁸⁰ Süleyman Uludağ, “Keramet”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 265.

⁵⁸¹ Uludağ, “Keramet”, 265-266.

⁵⁸² Uludağ, “Keramet”, 267.

⁵⁸³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 538.

başkasının aklından geçeni söylemek, su üstünde yürümek, havada uçmak, kısa zamanda uzun mesafeleri katetmek, gizlenmek, olmuş veya olacak olandan haber vermek şeklindedir.⁵⁸⁵ Daha önemli görülen manevi kerametler ise⁵⁸⁶ şeriat adabına riayet etmek, ibadetleri vaktinde yapmak, güzel ahlaka uymak, her türlü kötü zan ve sıfattan kalbi temizlemek, kalbinde Allah'ın eserlerini müşahade etmek gibi hallerdir.⁵⁸⁷

Senâî'ye göre Allah yolun aşığı, bu uğurda canından ve bedeninden vazgeçer ve fenâ makamına ulaşır. Ebedi varlık olan Allah'tan başka bir şeyin olmadığı bekâ makamında ise âşık, maşuk olan Allah'tan başkasını göremez ve Hallâc-ı Mansûr'un vecd hâlindeki şathiyesi gibi "Ben Allah'ım" der.⁵⁸⁸

دل و جاننش نهفته شد حق جوی شد زبانش به حق انالحق گوی

Gönlü ve canı Hakk'ı ararken yok oldu.

*Dili Allah'la "ene'l-Hakk" diyen oldu.*⁵⁸⁹

Mârifet makamında dili mühürleyip gayb âleminin lisanıyla konuşabilmek vardır.⁵⁹⁰ İnsan sessiz kaldığında içindekini arar ve bulur. Mana âleminde sözler olmaz. Seyr u sülûk sırasında elde edilen hakikat nurları dillendirilirse muhabbet azalır, mârifete giden yol uzar. Tefekkürle mesafeleri kısaltıp vahdet âlemine varmak mantıklı olanıdır. Eğer görülen hakikat nurları karşısında sessizlik korunmazsa batıl dinlerin mensupları gibi olunur.

چون تو گشتی خموش منطیقی و ر بگویی بسان بطریقی

Sen susup sessiz kaldın mı mantıklı olursun,

*Eğer konuşursan patrik gibi olursun.*⁵⁹¹

Firavun, bir erkek çocuğu tarafından öldürüleceği kehaneti üzerine ülkesindeki tüm erkek çocuklarını öldürtmüştür. Ancak onu saltanatından eden Hz. Musa, Allah'ın inayetiyle onun sarayında büyümüştür. Hz. Musa, tamamen Allah'a dayanıp güvendiği,

⁵⁸⁴ Uludağ, "Keramet", 267; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 281.

⁵⁸⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 538.

⁵⁸⁶ Uludağ, "Keramet", 267; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 281.

⁵⁸⁷ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 538.

⁵⁸⁸ Tuğyânî, 171.

⁵⁸⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 165.

⁵⁹⁰ Durrî, 176; Tuğyânî, 171.

⁵⁹¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 165.

yalnız O'na kul olduğu için Allah tarafından kendisine Firavun'u alt edecek kerametler verilmiş ve sonunda Firavun helak olmuştur.

موسئى را كه خفته كوست فر عونش هلاك فرعونست

Musa iki dünya da (Allah'a) teslim olduğu için,

Onun (Allah'tan gelen) nuru Firavun'u helak etmiştir.⁵⁹²

“Görmez misin, Rabbin gölgeyi nasıl uzatıyor? Dileseydi onu elbette hareketsiz kılardı. Sonra biz, güneşi gölgenin varlığına bir delil yaptık (Furkân: 25/45).” âyetinde buyurulduğu gibi Allah, tüm varlık âlemine olduğu gibi kullarının gönüllerine de sayısız lütuflarda bulunmuştur.⁵⁹³

لطف حق سایش افکند بر دل بس بگوید که کیف مدالظل

Allah'ın lütfu gölgesini atar gönle,

Yeter “Gölge nasıl da uzadı?” der.⁵⁹⁴

Tövbe edip Allah yoluna yönelme ile kulun güzel hallere bürünmesi Allah'ın onun için lütfu olan bir keramettir. Kuluna haramlardan yüz çevirtmesi, soluduğu havada, içtiği suda nice zevkler ve tatlar bahşetmesi hepsi birer keramettir.

هرکرا توبه زین شراب دهند بوی و رنگش به باد و آب دهند

Her kime bu şaraptan tövbe nasip ederlerse,

Onun kokusunu ve rengini, rüzgâra ve suya verirler.⁵⁹⁵

3.48. UBÛDİYYET

Ubûdiyyet, zahirî ve bâtinî açıdan Allah'a tam olarak kul olmayı ifade eden bir tasavvuf terimidir. Ubûdiyyette hayatı daima Allah'a karşı saygı ve itaat bilinci içinde sürdürme şeklindeki bir duyarlılık vardır. İbadette, belirli fiilleri yerine getirme öne çıkarken, ubûdiyyette bu fiillerle kazanılan haller, ahlaki ve manevi öz önem kazanmaktadır.⁵⁹⁶

⁵⁹² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 165.

⁵⁹³ Razavî, 248.

⁵⁹⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 165.

⁵⁹⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 165.

⁵⁹⁶ Semih Ceyhan, “Ubûdiyyet”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 33.

Ubûdiyyette, kulun emir ve yasakları yerine getirmesi, her şeyi Allah'tan bilmesi, irade ve tedbiri terk etmesi, Allah'a muhabbet ve şevkle kulluk etmesi, rağbetinin Alla'a doğru olması, kazâ ve kadere rıza göstermesi, tüm canlılara hoşgörülü davranması ve kalben sürekli Allah'la meşgul olması gibi haller yer almaktadır.⁵⁹⁷ Kul ubûdiyyette hiçbir mükâfat gözetmez, tek arzusu Allah'ın rızâsını kazanmaktır.⁵⁹⁸

Kısaca kulluk anlamına gelen ubûdiyyet, ibadetten üstündür. Buna göre kulluğun üç şekli vardır: Birincisi ilme'l-yakîn (akıl, nakil ve haberle kazanılan bilgi) olarak Allah'ı bilmek ve ibadet etmektir. İkincisi, aydınlar derecesinde Allah'ı ayne'l-yakîn (gözlem yoluyla bilmek, yakînen müşahade etmek) olarak bilmektir. Üçüncüsü ise Allah'ı hakka'l-yakîn (sezgiyle ve iç tecrübenin verdiği en üst düzeyde kesinlik taşıyan bilgi) olarak bilmek ve halisane kulluk etmektir.⁵⁹⁹

“Debelenen hiçbir varlık yoktur ki Allah onun perçeminden tutmuş olmasın (Hûd: 11/56).” âyetinde buyurulduğu gibi âlemdaki bütün varlıklar Allah'a muhtaçtırlar ve O'nun karşısında acizdirler.⁶⁰⁰ Allah'a kulluğunu her açıdan layıkıyla yerine getiren kul, dünyevi ve nefsanî bağlarından kurtulup hürriyetine kavuşur. Böylece ubûdiyyet, hürriyet manasına da gelmektedir.⁶⁰¹ Yani vuslata eren kulun kalbi Allah'tan başka her şeyin esaretinden kurtulur.⁶⁰²

Allah'a kul olmak varlığın kendisi için mutluluk sebebidir.⁶⁰³ Allah'a kul olmanın tadını alana kadar muhabbetle kulluk vazifelerine devam edilmelidir. Akıl sahiplerinin Allah yolunu terk etmemesi gerekir, aksi halde acı bir son onları bekler ve Allah'a kulluğu ihmal edip boşa ömür harcadıkları için gülünç duruma düşerler.

بند او دار تا بوی بنده ورنه هستی تو از در خنده

O'na kul ol da kulluğun kokusunu alasın,

*Yoksa gülünç duruma düşer, rezil olursun.*⁶⁰⁴

Allah'ın kazâ ve kaderine teslim olmadan Allah'a gerçek anlamda kul olunamaz ve Allah'a teslimiyet gönülden samimi bir şekilde istenmelidir. “İnsanların diriltileceği

⁵⁹⁷ Ceyhan, “Ubûdiyyet”, 33.

⁵⁹⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 407.

⁵⁹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 363.

⁶⁰⁰ Ceyhan, “Ubûdiyyet”, 34.

⁶⁰¹ Ceyhan, “Ubûdiyyet”, 33.

⁶⁰² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 501.

⁶⁰³ Durrî, 178.

⁶⁰⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 166.

gün ve Allah’a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün beni mahcup etme! (Şu‘arâ: 26/89)” âyetinde buyurulduğu gibi Allah’a kulluk, her türlü kötü düşünce ve kirden arınmış bir gönülle istenen teslimiyetle olmalıdır.⁶⁰⁵

بندگی نیست جز ره تسلیم ورنه ندانی بخوان تو قلب سلیم

Teslim olmaktan başkası kulluk değildir,

*Eğer bilmezsen, selim bir kalple oku.*⁶⁰⁶

Arı kovanından bal almak isteyen arının iğnelerine tahammül etmelidir. Sonunda tatlı bala kavuşmak vardır. Ebedi saadeti elde etmek için de Allah’ın kaza ve kaderi karşısında tam bir teslimiyet içinde olunmalı, her türlü bela ve sıkıntıya tahammül edilmelidir.⁶⁰⁷ Hz. Peygamber (a.s.) “Mümin arıya benzer. Arı, sadece temiz şeyler yer ve kendisinden ancak temiz şeyler çıkar. Bir yaprağa ve dala konduğu zaman, onu kırmaz, bozmaz; mümin de böyledir.” sözüyle ruhun arı gibi temiz ve saf, bedeninin de arı kovanı gibi aynı saflıkta olması gerektiğini buyurmuştur. Ayrıca Allah yolunda kulluk sürekli çalışmayı gerektirir. Arının aralıksız bir çalışmayla kovanını inşa etmesi gibi insan da içini ve dışını Allah’ın rızasına uygun hale getirmelidir.

گر چو زنبور خانه خواهی تن پیش تیر قضا سپر بکن

Eğer arı kovanı gibi bir beden istiyorsan,

*Kaza okunun karşısında teslim ol.*⁶⁰⁸

Allah’ın hükmü karşısında eller servi ağacı gibi sürekli açık, dudaklar gül goncası gibi sürekli kapalı olmalıdır. Allah’tan gelen buyur edilmeli, şikâyet edilmemelidir. Koşulsuz bir kabul ve sabırla devamlı olarak Allah’a kulluk etmek gerekir.⁶⁰⁹

دست و لب زیر حکم مبدع کل پنجه سرو ساز و غنچه گل

El ve dudak, bütünü yaratanın hükmü altındadır,

*(Elini) servinin pençesi, (dudağını) gül goncası yap.*⁶¹⁰

⁶⁰⁵ Razavî, 249.

⁶⁰⁶ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 166.

⁶⁰⁷ Durri, 178; Tuğyânî, 172.

⁶⁰⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 167.

⁶⁰⁹ Durri, 180.

⁶¹⁰ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 167.

Şeriat kelimesinin tersinden okunuşu mekân ifade eden arştır. Arşın tersten okunuşu da şeriatdır ve şeriat kulun kalbinde yeşerir, ibadetlerle filizlenir, ubûdiyyetle kök salar.⁶¹¹

شرع مقلوب را مکان گویی عرش مقلوب را کجا جویی

Şeriatın tersinden okunmasına mekân dersin,

*Arşın tersinden okunmasını nerede ararsın?*⁶¹²

3.49. İMTİHAN

Sözlükte “zor işler aracılığıyla denenmek” anlamına gelmektedir. Tasavvufta ise Allah yolunun yolcusu olanların uğradıkları zorlukları ifade etmektedir. Allah, yoluna talip olan kullarını zor sınavlara tabi tutarak bu yoldaki kararlılıklarını denemektedir.⁶¹³ İmtihan, Allah’a yönelmiş kalplere giren, O’nun tarafından kullara gönderilmiş bir sınamadır. Kalp, sürekli havf, hüzn, kabz, heybet gibi durumlarla imtihandadır.⁶¹⁴

İmtihan, çekilen çile ve sıkıntılarla kula bir şeyler kazandırır. Sıkıntı karşısında şükür, hamd, sükûnet ve rızâ olursa Allah tarafından dereceler, makamlar ve hakikatler ihsan edilir. İmtihan, kul için bir terbiye aracı gibidir. Hem kulu terbiye eder hem de kulun kalbini Allah’a yönlendirir. Hem yokluk hem de zenginlik ve rahatlık birer imtihan vesilesidir.⁶¹⁵

Âyet-i kerîmelerde buyurulduğu gibi insan dünyaya imtihan edilmek üzere gönderilmiştir ve sürekli olarak imtihandadır. İnsanlar dünya hayatının geçici güzellikleriyle imtihan edilirler (Tâhâ: 20/131). Mal ve evlât birer imtihan vasıtasıdır (Enfâl: 8/28; Tegâbün: 64/15).⁶¹⁶

Senâî’ye göre dünya insan için sadece hava, su, toprak ve ateşten oluşan bir yer değildir. Allah’ın her an her vesile ile kendisini imtihan ettiği bir saraydır. “O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç

⁶¹¹ Durrî, 181; Tuğyânî, 173.

⁶¹² Senâî, *Hadîkatü’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 168.

⁶¹³ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 235; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 240.

⁶¹⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 465.

⁶¹⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 240.

⁶¹⁶ Mustafa Çağrı, “Fitne”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 156.

sahibidir, çok bağışlayandır (Mülk: 67/2).⁶¹⁷ ve “Gerçek şu ki, yeryüzünde güzel olan ne varsa, biz hepsini hangisinin iyi davrandığını ortaya koymak için, insanları sınamaya bir vasıta kıldık (Kehf: 18/7).” âyetlerinde buyurulduğu üzere dünya insan için bir imtihan yeridir.

İyi ve kötü davranışların insan bedenine gizlenmesi ilahi imtihan gereğidir. Vakıti geldiğinde tüm bunlar ortaya çıkar ve kul, bu vesilelerle sınanır.⁶¹⁸ “Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak kötülük ve iyilikle deneyeceğiz. Hepiniz de sonunda bize döndürüleceksiniz (Enbiyâ: 21/359).” âyetinde işaret edildiği gibi iyilik ve kötülük imtihan araçlarıdır.

کاین که نه چرخ و چار ارکانست آزمایش سرای یزدانست
نیک و بد را که آن به پرده درست آزمون پرده‌ساز و جلوهر است

Bu ne felektir ne de dört erkândır,

Allah'ın imtihan sarayıdır.

Perdede olan iyi ve kötünün,

*Perdesini yırtan ve ortaya çıkaran imtihandır.*⁶¹⁹

Ahiretteki ebedi yaşam yerini dünya hayatındaki imtihan belirler. İmtihan, iyi ve kötü davranışı buğdayla samanın birbirinden ayrıldığı gibi ayırır. “... Allah bu şekilde sizi imtihan etmektedir. Ve O, hakkında görüş ayrılığına düştüğünüz şeyleri kıyamet gününde size mutlaka açıklayacaktır (Nahl: 16/92).” âyetinde buyurulduğu gibi dünya hayatında az veya çok diye düşünülen şeylerin sonucu Allah'ın imtihanının sonunda kesinleşecektir.

Allah'a iman edip O'nun yolunda olmak ve hayırlı işlerle meşgul olmak cennete, küfre düşüp şer işlerle dolu bir hayat sürmek de cehenneme götürür. Küfür ve din, hayır ve şer, insanın cennete mi cehenneme mi gideceğini belirleyen imtihan unsurlarıdır.⁶²⁰ “İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür (Meryem: 19/71).” âyetinde buyurulduğu gibi insan, bu dünya hayatını tamamlayıp Allah'ın huzuruna mutlaka varacaktır ve ahiretteki yerini dünyadaki imtihanının neticesi belirleyecektir.

⁶¹⁷ Tuğyânî, 174.

⁶¹⁸ Durri, 182; Tuğyânî, 174.

⁶¹⁹ Senâî, *Hadikatü'l-hakika Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 169.

⁶²⁰ Durri, 182; Tuğyânî, 174.

آزمایش جدا کند پس و پیش گه و دانه بدو سره کم و بیش
در خیال ار فزون و کاست بود آزمایش گواه راست بود
آدمی را که بر سقر گذرست جلوه گر کفر و دین و خیر و شرست

*İmtihan, önünü arkasını ayırır,
Saman ve tane, az çok onunla ayrılır.
Eğer düşüncede çok veya az da olsa,
İmtihan doğrunun şahididir, tanığıdır.
İnsanı cehenneme götüren şey,
Küfrün ve dinin, hayrın ve şerrin ortaya çıkmasıdır.*⁶²¹

3.50. VECD VE HÂL

Sözlükte “yitiğini bulmak, istediğine kavuşmak, güç yetirmek; aşk ve iştiağ sarhoşluğu içinde kendinden geçmek, yüksek heyecan duymak” anlamlarındaki vecd kelimesi tasavvuf terimi olarak “kasıt ve zorlama olmadan Allah’ın bir ihsanı şeklinde sâlike gelen ve onu kendinden geçiren manevi çarpıntı” (müsâdefe) demektir.⁶²²

Vecd, hiçbir zorlama ve isteme olmadan kendiliğinden oluşan bir hâldir.⁶²³ Allah’ın mü’min kuluna bir sır olarak bahsettiği vecd, çok da açıklanabilir bir durum değildir.⁶²⁴ Vecd anında bazı kimseler hareketlenip hırıltılı sesler çıkarmaya ve derin derin soluk alıp vermeye başlar. Bazılarının da daha sakin bir hâle büründüğü görülür. Hâlin şiddeti geçince vecd kaybolur.⁶²⁵

İki türlü vecd vardır. Sâlike bulan ve ona hâkim olan vecde vecd-i mülk, sâlik tarafından bulunan vecde ise vecd-i likâ adı verilir. Kalbin karşılaştığı hüzn ve neşe gibi şeylerin hepsi de birer vecddir.⁶²⁶ Öte yandan dini duygu ve heyecanlar üç şekilde ortaya çıkmaktadır. İrade ile vecde gelmeye “tevâcüd”, iradesiz vecde gelmeye “vecd”, vecdin en mükemmel şekline “vücûd” (bulma) adı verilir.⁶²⁷

⁶²¹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 169.

⁶²² Semih Ceyhan, “Vecd”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 583.

⁶²³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 520.

⁶²⁴ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 507.

⁶²⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1057.

⁶²⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 376.

⁶²⁷ Ceyhan, “Vecd”, 583.

Hâl ise sâlikin temiz kalbinde kendisi istemeden oluşan ve nefsanî sıfatları ortadan kaldıran ilahî lütuflardır. Hâl devamlı duruma geldiğinde makam adını almaktadır. Hâl, kulun çalışmasıyla elde edilmez, Allah'ın lütfudur. İnsan kalbine Allah tarafından mana şeklinde gönderilir. Makamlar amellerle, hâller ise lütuflarla elde edilir. Hâl değişime uğrar fakat makamda istikrar vardır.⁶²⁸ Hal akıldadır, akıl da ruhtadır.⁶²⁹

Tasavvufta, mârifete ererek tevhidi yaşayanlar (hâl ehli) ile manevî hallere sahip olmayıp işin sadece lafını edenler (kâl ehli) şeklinde iki çeşit zümre vardır.⁶³⁰ Genel olarak insan, ya fayda sağlanılacak itaat ve ibadet ya ziyan edilecek gaflet ya da pişman olunacak isyan hâli içindedir.⁶³¹

Tasavvufî yaşantıda hâller önemlidir ve bu nedenle tasavvufa “ilm-i hâl” veya “ilm-i ahvâl” adı verilmektedir.⁶³²

Hallere varlık ve yokluk, ezililik (kıdem) ve sonradan olma (hudûs) gibi nitelikler yüklenemez. Böylece hallerin bağımsız varlıkları bulunmadığı için gerçek anlamda var sayılmazlar. Yine de varlığın zatıyla ilişkilerinin bulunması ve varlığı tanımanın ancak onlar sayesinde mümkün olması sebebiyle yok da sayılamazlar.⁶³³

Senâî'ye göre Allah yolunda yapılması gereken canı feda etmektir. Boş boş konuşmak gereksiz ve kötüdür.⁶³⁴ Varlık âleminden sıyrılıp Allah'la olunabiliyorsa o hâl vecd olur. Yüksek sesle naralar, feryadlar edebe uygun olmaz.

Vecd halini bedenle ve sözlerle yaşamak gerekmez. Allah'ı bilen kişinin vecdi ruh ile olur. Vecd halinde hareketsizlik, hareketten daha üstündür.

در طریقی که شرط جان سپریست نعره بیهده خری و تریست
مرد دانا به جان سماع کند حرف و ظرفش همه وداع کند

Allah yolunda can vermek şarttır,

Beyhude nara atmak eşşeklîktir, gevşeklîktir.

Bilge adam ruhuyla işitir,

*Harfe, kalıba hepsine veda eder.*⁶³⁵

⁶²⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 303; Seccâdî, 171.

⁶²⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 307.

⁶³⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 189.

⁶³¹ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 172.

⁶³² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 154.

⁶³³ Yusuf Şevki Yavuz, “Ahval”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 190.

⁶³⁴ Durrî, 198.

Hâl, Allah'tan bir şey istemek için ya da etrafa ikiyüzlülük yapmak için olmamalıdır. Böyle bir hâl, Firavun'un son nefesinde duyduğu pişmanlık hâli gibi olur, hiç bir fayda sağlamaz.⁶³⁶

حال کان از مراد و زرق بُود همچو فرعون و بانگ غرق بُود

İstekten ve ikiyüzlülüğten oluşan hâl,

*Firavun ve onun boğulma anındaki feryadı gibi olur.*⁶³⁷

Aşk meclisinde konuşmanın ve aşk iddiasında bulunmanın faydası yoktur. Vecd, konuşarak değil hâl ile yaşanır. Elde edilen manevi hâller hakkında konuşmak ondan elde edilen faydayı azaltır. Allah aşkı ile çekilen ahlar ise hazine başında uyuyan fakat kimsenin yaklaştırmaya cesaret edemediği bir yılan gibi görünse de vecd hâlinde gerçek hissesini alan bir gönüle aittir.

هر که در مجلسی سه بانگ کند دان کز اندیشه دو دانگ کند

ور نه آه مرید عشق الفنج همچو ماریست خفته بر سر گنج

Her kim mecliste üç defa feryad ederse,

Bil ki, iki metelik düşüncesi vardır.

Oysa müridin aşk kaynaklı ahı,

*Hazinenin üstünde uyuyan yılan gibidir.*⁶³⁸

Allah aşkına sahip olana ah çekmek yakışır, çok konuşmak ve coşkulu hareketler değil. Gerçeği görmenin, basiret sahibi olmanın yolu dini yaşamakla elde edilir. Allah yolunda olmak hakikatleri gösteren aydınlık aynasına bakmaktır. Bu yolda çekilen ahlar da aynanın üzerindeki perdeler gibidir ve ahların ortadan kalkmasıyla çekilen dertler biter, kul Rabbine kavuşur.

آه رعنائی طبیعت تست راه بینایی شریعت تست

آینه روشنست راه شما پرده آینه است آه شما

Ah, senin tabiatının güzelliğidir,

Senin şeriatının basiret yoludur.

Sizin yolunuz, parlak bir aynadır,

⁶³⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 184.

⁶³⁶ Razavî, 259.

⁶³⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 184.

⁶³⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 184.

*Sizin ahınız, aynanın üstündeki perdedir.*⁶³⁹

3.51. TAKVÂ

Sözlükte “korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek” anlamında olan takvâ, terim olarak “Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır”⁶⁴⁰ ve “Allah’tan gelen bir nurla Allah’a itaat etmek ve günahları terketmektir” şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁴¹

Kur’an’da, “Eğer mümin iseniz Allah’a karşı takvâ sahibi olunuz” buyurularak (Mâide: 5/11, 57, 88) takvâ ile iman arasındaki ilişkiye işaret edilmiştir. Ayrıca takvâ kelimesi Kur’an’da on yedi yerde geçmektedir (Bakara: 2/197; Mâide: 5/2; A’râf: 7/26; Tevbe: 9/108; Tâhâ: 20/132).⁶⁴² Kur’an’da takvâ, “Yalnız benden korkun (Bakara: 2/41)” ve “Allah’a döndürüleceğiniz bir günden sakının (Bakara: 2/281).” âyetlerinde olduğu gibi haşyet ve heybet, “Ey iman edenler! Allah’tan hakkıyla korkun (Âl-i imrân: 3/102).” âyetindeki gibi taat ve ibadet ve kalbin günahlardan temizlenmesi manalarında kullanılmıştır.⁶⁴³ Yine Hz. Peygamber de eliyle göğsüne işaret ederek, “Takvâ buradadır.” diyerek takvânın yerinin kalp olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁴

Sûfilere göre, mubah ve helal olan dünya nimetlerinden ihtiyaçtan fazlasını tüketmemek,⁶⁴⁵ haramlardan ise tamamen kaçınmak takvâ sahibi olmanın gereğidir. Takvâda ibadetlerden dolayı bir mükâfat beklentisi de olmaz.⁶⁴⁶ Kısacası takvâda din daha derin bir anlayışla yaşanılır ve dinî hususlara hassasiyet gösterilir. Takvâ, sahibini ebedi olarak cehennemde kalmaktan kurtaran, cehenneme girmekten koruyan ve cennet-teki dereceleri artıran avamın, havasın ve ehassın takvâsı şeklinde üç türlüdür.⁶⁴⁷

⁶³⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 185.

⁶⁴⁰ Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 484.

⁶⁴¹ Uludağ, “Takvâ”, 486.

⁶⁴² Uludağ, “Takvâ”, 485.

⁶⁴³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 999.

⁶⁴⁴ Uludağ, “Takvâ”, 485.

⁶⁴⁵ Uludağ, “Takvâ”, 485.

⁶⁴⁶ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 455.

⁶⁴⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 472.

Ayrıca takvâ şüphe, şirk, küfür, nifak ve riyadan korunmaktır. Allah dışında her şeyden sakınan kul, yakîn mertebesine ulaşır. Takvâyâ tamamen sarılan bu dünyayı terk etmek ister.⁶⁴⁸

Takvâ, günahlardan arınmış kalpte bulunan ilahi bir ışıktır. Kul, bu ışıkla iyi ve kötüyü bilir, iyi ve sevap olana yönelir. Temeli ihlâs olan takvâ güzel ahlak ve helal lokma demektir. Tevekkül, rıza ve sabır takvânın göstergesidir. Ayrıca bir esas olarak mürid ve dervişlerin gözetmeleri gereken takvâ, tasavvufta bir makam olarak da kabul edilmiştir.⁶⁴⁹

Senâî'ye göre şeriat yolundan gitmek cehennem ateşinden kurtulmanın çaresidir.

“Sonra peygamberlerimizi ve iman edenleri kurtarırsınız. İşte böyle; inananları kurtarmak bize düşer (Yûnus: 10/103).” âyetinde buyurulduğu gibi Allah'ın yolunda gidenler kurtuluşa erenlerdir.

Kur'an-ı Kerim'de “Gerçekten Allah, takvâ sahipleriyle ve ihsanda bulunan kimselerle beraberdir (Nahl:16/128).” âyetinde yer aldığı gibi Allah'la beraber olmak takvâ sahibi olmaya bağlıdır.

“Takvâ sahipleri, içlerine şeytandan gelen bir saptırıcı fikir doğduğunda O'nu düşünüp hemen gerçeği görürler (A'raf: 7/201).” âyetinde buyurulduğu gibi takvâ ehli şeytanın tuzaklarına aldanmaz, cehennem azabından kurtulup ebedi hayat elde eder. “Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayınız. Aksine, onlar diridir! Rabpleri katında rızıklandırılacaklar (Âl-i İmrân: 3/169).”

Takvâyâ sarılmadan günah işlemekten uzak durmak imkânsızdır. Çünkü takvâdan uzaklaşmak dünyaya yakın olmaktır ve dünya ehli nefsin esaretinden, şeytanın tuzaklarından kurtulamaz. Kim takvâ sahibi olursa o kurtulmuş olur.

Takvâyâ yönelerek Allah yolunda menziller daha çabuk katedilebilir. Takvâ ehlinin yakîn mertebesine ulaşarak mârifete ermesi mümkün olur. O halde takvâ ehli olunmalı ve Allah'ın seçkin kullarının arasında yer almalıdır; çünkü “O gün cennet, takvâ sahiplerine yaklaştırılır (Şu'ara: 42/90).” âyetindeki müjde çok açıktır.

⁶⁴⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 999.

⁶⁴⁹ Uludağ, “Takvâ”, 485-486.

Allah yolunda takvâsız olan insan değildir, lanetlenmiş şeytandır. Şeytan dindar, dünyadan ve günahlardan uzak durmaya çalışan birisini gördüğü zaman onlara yaklaşıp ve hilelerini devreye sokar. Ancak, tevekkül eden ve takvâ sahibi olan kimselere birşey yapamaz. Çünkü takvâ sahipleri şeytanın vesveselerine kulak vermezler. “Şayet, senin içine bir vesvese düşürürse Allah’a sığın; çünkü O, işitir; bilir. (A‘raf: 7/200).” âyetinde buyurulduğu gibi takvâ sahibi Allah’a sığınan, şeytandan uzak durandır.

مگر از شرع چاره‌ای سازم	تا در آتش چو روی نگذارم
آیت آمد دگر که یافت فَرَج	آنکه را حیلست ثمّ ننج
الذین اتقوا وراست نجات	زنده دانش وگرچه از اموات
گفت بی‌تقوی ار گران باریم	ره تقوی مگر به دست آریم
راه تقوی رویم و نندیشیم	که ز یاران به منزل پیشیم
کانکه بی‌تقویست در ره دین	آدمی نیست هست دیو لعین

Şeriatten bir çareye yapayım da,

Ateşte çinko, tunç gibi erimeyeyim.

Âyet geldi artık kurtuluş buldu,

“Sonra kurtarırız.” âyeti o kimseye çaredir.

“Sakınanlar” âyeti onun için kurtuluştur,

Ölülerden olsa da onu diri bil.

Dedi: “Takvâsız günah yükümüz ağır olursa,

Belki o zaman takvâ yolunu elde ederiz”.

Biz de takvâ yolunda gidelim de düşünmeyelim,

Ki menzilde dostların önüne geçelim.

Din yolunda takvâsız olan kimse,

İnsan değildir, melun şeytandır.⁶⁵⁰

3.52. AKIL

Sözlükte “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” ve “ varlığın hakikati-ni idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden

⁶⁵⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 288.

şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” anlamlarına gelmektedir.⁶⁵¹

Ayrıca insandaki idrak kabiliyetine akıl denilmektedir. Akıl, kalpte Hak ile batılı ayırt eden bir nurdur.⁶⁵² Akıl, hayır ve şerri, iyi ve kötüyü ayırt edip Allah’a ibadet etmeye bir vesiledir. Akıl, ubûdiyyetin kandilidir; çünkü kulluk akletmeyi gerektirmektedir.⁶⁵³ Akıl sahibi, Allah’ı bilendir.⁶⁵⁴ Hâl akılda, akıl da ruhtadır.⁶⁵⁵

Kur’an-ı Kerim’e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilahi emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur’an’da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle “akletme”nin yani akli kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur. Kur’an terminolojisinde akıl “bilgi edinmeye yarayan bir güç” ve “bu güç ile elde edilen bilgi” şeklinde tarif edilmiştir.⁶⁵⁶

Hadislerde geçen akıl kelimesi “deveyi veya başka bir şeyi bağlamak, zaptetmek; diyet vermek” gibi manaların yanında “hatırda tutmak, anlamak ve bilmek” gibi anlamlara sahiptir.⁶⁵⁷

Akıl iki türdür. Birincisi, dünya işlerinde kullanılan akıl, ikincisi de ahiret işlerinde kullanılan akıldır. Birinci akıl insanların çoğunluğunda varken ikincisi sadece Allah’ın bir olduğuna inanarak O’nu bilen kullarına bahşedilmektedir.⁶⁵⁸

Zayıf ve bencil yaratılan insan, aklına güvenirse çoğunlukla yanılmaktadır.⁶⁵⁹ Sûfîler akli aciz, yetersiz ve değersiz bulmuşlardır. Bu nedenle akla “akl-ı cüz’î”, “akl-ı meâş”, “akl-ı tecrübî” gibi isimler vermişlerdir. Aklın insan bedenindeki yeri olarak beyin gösterilse de aklın yeri kalptir. Ayrıca akıl ile aşk bir arada bulunmaz, biri gelince öbürü gider. Akıl ve aşk, su ile ateş gibi birbirine zıttır. Mi‘rac gecesi Hz. Peygamber’i

⁶⁵¹ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 238.

⁶⁵² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 39.

⁶⁵³ Şimşek, 36.

⁶⁵⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 79.

⁶⁵⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 86.

⁶⁵⁶ Bolay, “Akıl”, 238.

⁶⁵⁷ Bolay, “Akıl”, 239.

⁶⁵⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 84.

⁶⁵⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 39.

(a.s.) sidretü'l-müntehâya kadar götüren Cebrâil'in akli, ondan öteye götüren ise aşktır. Bu sebeple aşk akıldan, âşık da akıllıdan üstün bilinmiştir.⁶⁶⁰

Tüm varlığın yaratıcısı Allah'tır. Her iş, O'nun ol demesiyle olur. Akıl sahiplerinin bilemediği ve anlayamadığı nice işler vardır ki hükmü Allah'ın elindedir.⁶⁶¹

İyi olan her şey Allah'tandır ve kötü olan her şey O'nun izniyle meydana gelir. Hayır ve şer O'ndandır. Allah'ın hayır ve şerri, iyi ve kötüyü ayır etme yeteneği verdiği akıl ise geçici, fani bir varlıktır. Tüm varlık âleminin var olup hayat bulması ve var olacak olması Allah'ın takdirindedir.⁶⁶²

Sözleri oluşturan harfler aracılığıyla düşünceler ifade edilir. Şeriat ve akıl kelimeleri de bu bağlamda bir anlam ifade etmektedirler. Şeriatin kemale ermesi akla başvurmayla gerçekleşir. Nitekim şeriat kelimesinin sonunda bulunan ع harfi akıl kelimesinin başında yer almaktadır.⁶⁶³

هم کلید امور در دستش هم ره امر بسته در هستش
مایه نیک و سایه بد اوست سبب بود و هست و باشد اوست
در حرفی که پرده نقلست آخر شرع اول عقلست

*Hem tüm işlerin anahtarı O'nun elindedir,
Hem de kapalı işlerin yolu O'nun varlığına bağlıdır.
İyiliğin kaynağı ve kötülüğün gölgesi O'dur,
Varlığın, var olmanın ve olacağın sebebi O'dur.
(Bilgiyi) aktarmanın perdesi olan harflerde,
Şeriatin sonu aklın başı vardır.*⁶⁶⁴

Akıl, kula bahşedilmiş değerli bir hazinedir. Duyu organlarının algıladığı şeyleri haber vermenin yanında bedene gerekli tedbirleri aldırarak suretiyle bedeni koruyan bir bekçidir.⁶⁶⁵

عقل هم گوهر است و هم کائنست هم رسولست و هم نگهبانست

Akıl hem mücevherdir hem de madendir,

⁶⁶⁰ Süleyman Uludağ, "Akıl", *DİA*, İstanbul 1989, II, 247.

⁶⁶¹ Durrî, 313.

⁶⁶² Durrî, 313; Razavî, 428.

⁶⁶³ Durrî, 314.

⁶⁶⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 295.

⁶⁶⁵ Razavî, 429.

*Hem elçidir hem de bekçidir.*⁶⁶⁶

İnsana akıl verilmesinin hikmeti, Allah'ın emirlerine uymak ve Allah'a ibadet etmektir. Akıl olmadan Allah'ın varlığı, birliği ve büyüklüğü bilinemez. Akıl, doğru yola ulaşmada rehberlik yapan, kul için hep iyi ve faydalı olanı isteyen sadık bir dosttur.

عقل در راه حق دلیل تو بس عقل هر جایگاه خلیل تو بس

Akıl, Allah'ın yolunda sana rehber olarak yeter,

*Akıl, her yerde sana sadık dost olarak yeter.*⁶⁶⁷

Cehalet bir karanlıktır ve akıl sayesinde o karanlıktan çıkmak mümkün olur. Cehalet karanlığından kurtulduktan sonra hakikatin aydınlığı görünür hale gelir. Aklın görevi Allah'ı bulmaktır.

از جهالت ترار هاند عقل به حقیقت ترار ساند عقل

Seni cehaletten kurtarır akıl,

*Seni hakikate ulaştırır akıl.*⁶⁶⁸

3.53. NEFİS

İnsanın varlığı üç şeyden oluşmaktadır: Ruh, nefis ve cesed. Bu üç mananın her birini ayakta tutan bir sıfat vardır. Ruhun sıfatı akıl, nefsin sıfatı heva ve cesedin sıfatı histir.⁶⁶⁹

Sözlükte nefis “ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, heva ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süflî (bayağı, aşağı) arzular” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁷⁰

Nefs, Kur'an'da zatullah, insan ruhu, kalp-sadır vb, insan bedeni, bedenle beraber ruh, zat, cins, insana kötülüğü emreden güç gibi sekiz anlamda kullanılmıştır.⁶⁷¹

Hz. Peygamber “En azılı düşmanın, iki yakan arasında bulunan nefsidir.” buyurarak nefisle mücadelenin gereğini vurgulamıştır.⁶⁷²

⁶⁶⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 295.

⁶⁶⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 296.

⁶⁶⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 297.

⁶⁶⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 748.

⁶⁷⁰ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 526.

⁶⁷¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 363.

Nefs, zatında maddeye ihtiyaç duymaz ancak fiilinde maddeye ihtiyaç duymaktadır. Hevaya kulluk etme, nifak, riya, ilahlık davasında bulunma, ucb (ameline güvenme) ve kendini beğenme, kıskançlık ve haset, istek ve şehvet, hafiflik ve acelecilik, sürekli şikâyet etme ve tembellik nefsin sıfatlarıdır.⁶⁷³

Kötü his ve huyların yeri olan nefis, nefs-i emmare, nefs-i levvame, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne, nefs-i raziye, nefs-i marziyye ve nefs-i kâmile olmak üzere yedi mertebeden oluşmaktadır.⁶⁷⁴ Kur'an'da "Muhakkak ki nefis kötülüğü emreder (Yusuf: 10/53)" denilen nefis, nefs-i emmarededir. "Hayır, kınayan nefse yemin olsun (Kıyâmet: 75/2)." âyetinde işaret edilen, gaflet uykusundan uyanacak olan nefis, nefs-i levvamedir. Nefs-i mutmainne, Kur'an'da şu şekilde geçmektedir: "Ey nefs-i mutmainne, sen Rabb'inden Rabb'in de senden razı olarak O'na dön. Kulların arasına katıl ve cennete gir (Fecr: 89/28)."⁶⁷⁵ "Ona iyilik ve kötülükleri ilham edene... (Şems: 91/8)" âyetinde buyurulan nefis, nefs-i mülhimedir. Nefs-i raziye kul Allah'tan, marziyede Allah kulundan razı olur ve kul, nefs-i kâmile mertebesine ulaşır. Bu, kulluktaki en yüksek mertebedir.⁶⁷⁶

Senâî'ye göre anne ve babasının insana soy bağıını bildirmesi gibi akıl ve nefis insana yaratıcısını bildiren unsurlardır. "Kim nefisini bilirse Rabb'ini de bilir."⁶⁷⁷ hadis-i kutsisinde buyurulduğu gibi nefisini bilen Allah'ı bilir.⁶⁷⁸ Nefis, sürekli isteklerde bulunan, akıl ise kula Allah'ı tanıtır bildiren varlıktır.

پدر و مادر جهان لطیف نفس گویا شناس و عقل شریف

Bu güzel dünyanın anne ve babasını,

*Konuşan nefis ve şerefli akıl olarak bil.*⁶⁷⁹

Akıl ve nefsin istekleri dinlemeli; ancak kontrolü elden bırakmamalıdır. Çünkü nefsin istekleri bir dereceye kadar dinlenmezse nefis isyan eder, azgın olur. Aklın sözlerine kulak tıkanırsa akıl, doğru yolu bulmada kula rehberlik edemez.

⁶⁷² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 748.

⁶⁷³ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 355.

⁶⁷⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 274.

⁶⁷⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 760.

⁶⁷⁶ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 767.

⁶⁷⁷ Dirâyetî, 294, Hadis no: 5/194.

⁶⁷⁸ Tuğyânî, 279.

⁶⁷⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 305.

Akıl ve nefis, Allah'ın yoluna yönelip O'na itaat ettiğinde istekleri yerine getirilebilir. Çünkü o zaman her ikisi de olgunluğa ulaşmış, Allah'ın rızasının dışında bir şey istemez olmuştur.

Nefsi ve aklı incitmeyenlere akıl ve nefis zarar vermez. Aklını ve nefisini Allah'ın rızasının dışında kullanmayan akıllı kişi bu ikisinden bir zarar gözmez. Akıl ve nefisten anne ve baba şefkatinde ve özeninde bir muamele görmek için Allah'ın yolunda olmak gerekir.

بندگی کن همیشه ایشان را مده از دست در پریشان را
گرشان بعد امر بپرسند این دو گوهر سزای آن هستند
پدر و مادری که نازارند حکما عقل و نفس را دارند

Sürekli onlara kulluk et,

Perişan olanı kaybetme.

Eğer onlar emirden sonra itaat ederlerse,

Bu iki cevher ona layık olur.

Anne ve babayı incitmeyenler,

Akıllılar, akıl ve nefse sahiptirler.⁶⁸⁰

İnsan bedeninin dünyaya gelişinin sebebi, anne ve babasıdır. Ruhun meydana geliş sebebi ise nefis ve akıldır.⁶⁸¹ Nefis ve akla cisim nazarıyla bakılırsa bu ikisi bedene hizmet eder. Eğer nefis ve akla ruhani olarak yaklaşılsa bu ikisi ruha hizmet eder.

Bedene hizmet eden akıl ve nefsin sonu toprak olmaktır. Ruha hizmet eden akıl ve nefis ise insana Allah katında itibar kazandırır ve yüce mertebelere ulaştırır. Bedenin yeri zelil toprak, ruhun yeri yüce göklerdir.

سبب جسمت این دو جسمانیست علت روحت آن دو روحانیست
آن دوت از آرزو سپرده به خاک و آن دوت از قدر برده بر افلاک

Bedeninin sebebi bu iki cismani varlıktır,

Ruhunun sebebi o iki ruhani varlıktır.

Arzularla o ikisi seni toprağa verir,

Ve itibarla o ikisi seni göklere çıkarır.⁶⁸²

⁶⁸⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 305.

⁶⁸¹ Tuğyânî, 280.

⁶⁸² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 305.

Aklı ve nefsi Allah yoluna yönelenlerle bir arada bulunmalı, cahillerden uzak durulmalıdır. Çünkü aklın olduğu yerde nefsin şüphe ve tehlikeleri olmaz, her iş Allah'ın rızasına uygun gerçekleşir. Cehalet ise nefsin kibir ve aldatmalarına yenik düşmek, ilahi hakikatleri görememektir.

همه کار تو باد با عقلا دور بادی ز صحبت جهلا

Senin tüm işin akıllılarla olsun,

*Cahillerle sohbetten uzak olasin.*⁶⁸³

3.54. RİYA

Sözlükte “saygınlık kazanma, çıkar sağlama gibi dünyevi amaçlarla kendisinde üstün özellikler bulunduğuna başkalarını inandıracak tarzda davranma; Allah’tan başkasının hoşnutluğunu kazanma düşüncesiyle amelde ihlâsı terketme; Allah’a itaat eder görünerek kulların takdirini kazanmayı isteme; ibadeti Allah’tan başkası için yapma, ibadetleri kullanarak dünyevi çıkar peşinde olma; Allah’ın emrini yerine getirmek maksadıyla değil insanlara gösteriş olsun diye iyilik yapma; insanların görmesi ve takdir etmesi için ibadeti açıktan yapma” şeklinde tanımlanmıştır. Kısaca, ihlâs ve sıdk kavramlarının karşıtı olan riya,⁶⁸⁴ gösteriş, ikiyüzlülük ve sahtekârlıktır.⁶⁸⁵ Riyanın temelinde yatan üç temel duygu ise övülmeyi sevmek, yerilmekten korkmak, dünyaya ve insanların ellerindekilere düşkünlüktür.⁶⁸⁶

Kur’an-ı Kerim’de riya kavramı üç âyette isim (Bakara: 2/264; Nisâ: 4/38; Enfâl: 8/47), iki âyette fiil (Nisâ: 4/142; Mâûn: 107/6) olarak geçmektedir. İlk iki âyette ibadet niyeti taşımadan, Allah rızasını gözetmeden, sadece gösteriş olsun diye sadaka verenler, üçüncü âyette gösteriş ve şöhet için savaşa katılanlar, diğer ikisinde gösteriş için namaz kılanlar kınanmıştır. Hz. Peygamber riya hakkındaki, bir hadisinde “Ümmetim için gizli şirk ve şehvetten kaygı duyuyorum.” demiş, “Sizden sonra da hâlâ şirk olacak mı?” sorusuna, “Evet, fakat güneşe, aya, taş a ve puta tapmak şeklinde olmayacak, insanlar ibadetlerini riya için yapacaklar” cevabını vermiştir.⁶⁸⁷ Yine Hz. Peygam-

⁶⁸³ Senâî, *Hadikatü'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 306.

⁶⁸⁴ Mustafa Çağrııcı, “Riya”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 137.

⁶⁸⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 297.

⁶⁸⁶ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 814.

⁶⁸⁷ Çağrııcı, “Riya”, 137.

ber'e kurtuluşun neyde olduğu sorulunca, "Kibir ve riyayı terk edin ve Allah'a ihlâsla ibadet edin, riyayla değil." şeklinde buyurmuştur.⁶⁸⁸

Tasavvufta riya, gizli şirk veya münafıklık sayılmıştır. Sûfiler riyakâr insanı münafiğa benzetmişlerdir. Riyadan kurtulmak için amellerde gizlilik esastır. Ancak namaz, oruç ve sadaka gibi gizlice yapılabilen amellerin insanlara örnek olup onları hayırlı faaliyetlere teşvik etmek amacıyla açıktan yapılması da faziletlidir. Yine hac, cihad, cuma namazı gibi gizlenmesi mümkün olmayan ameller de vardır.⁶⁸⁹

Riyanın iki yönü vardır. İhlâsa sahip olmamasına rağmen bir kişi iyi amelleriyle övgü, makam ve itibar elde eder. Fakat riyayı terk etmeye gücü yetmeyince elde ettiği makam ve itibarı kaybetmek istemez. Elinde olmayan ihlâstan vazgeçmek onun için daha kolaydır. Çünkü elde olanı kaybetmek elde olmayanı kaybetmekten her zaman daha zordur.⁶⁹⁰

Senâî'ye göre eğer kulun isteği gerçekten Allah ise O, bunu bilir. Allah, hangi kulunun gönlünde, hangisinin de sadece dilinde oluğunu bilir. İkiyüzlülük yapan sadece kendisini kandırır, Allah'ı asla kandıramaz.⁶⁹¹ "Allah, göklerin ve yerin gaybını bilir. O, kalplerin içinde ne varsa onu da hakkıyla bilendir (Fatır: 35/38)." âyetinde buyurulduğu gibi Allah, gönülde olanı en iyi bilendir. Gönülden kendisini arzu etmeyeni gerçek kul olarak kabul etmez.

Görünüşte dindar görünmek için Allah ve din hakkında konuşmak, içi boş olan davuldan çıkan ses gibidir, hiçbir anlam taşımaz. Sesler ve sözler bir anlam taşımak zorunda olsa da anlamın, mananın sözlere veya sembollere ihtiyacı yoktur. Mana, kulun gönlündedir ve o gönlü en iyi bilen Allah'tır.

گر مراد تو اوست خود داند پس گر او نیست اینست نستاند
از هوس گفت رخ به دعوی نه چون جرس بانگ و هیچ معنی نه

Eğer senin muradın O ise kendisi bilir,

Eğer O değilse, o zaman seni kabul etmez.

Hevesle dedi iddia etmeye yüzü yok,

⁶⁸⁸ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 383.

⁶⁸⁹ Çağrı, "Riya", 138.

⁶⁹⁰ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 814.

⁶⁹¹ Razavî, 454.

*Zil gibi sesi var ama hiçbir anlamı yok.*⁶⁹²

Allah'ın sadık kullarının sayısı az, sadık olduğunu iddia edenlerin sayısı ise çoktur. Riya Allah'a yakınlığın önünde büyük bir engeldir. Çok ibadetten ziyade, riyasız az bir ibadet kulu Allah'a yakınlaştırır.

Allah'ın rızasını kazanmak için ilimle meşgul olan kişi su gibi berraktır, içinde olan görünür. Riya onun kalbinde barınamaz.⁶⁹³ İlim sahibi olan bulunduğu yeri bilgisiy-le aydınlatır.

Suyun ulaştığı yer, Allah'ın lütfu ve ihsanıyla hayat bulur. Davranış ve sözlerinde riya olmayan, su gibi berrak, ilim sahibi gittiği her yeri Allah'ın ilmi ile aydınlatır ve hayat buldurur. Nitekim “İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı? (Enbiyâ: 21/30)” âyetinde buyurulduğu gibi yaratılışın kaynağı nasıl su ise Allah'ı bilmenin ve O'na layıkıyla kul olmanın kaynağı da ilimdir.⁶⁹⁴

لیک هستند مدعی بسیار	نیست یک مرد صادق اندر کار
همچو در جوی خرد روشن آب	علم جست از درون اهل صواب
بدهد بر مزاج او جانش	که به هر جا رسد چو دندانش

İşte sadık bir adam yoktur,

Fakat iddia eden çoktur.

Sevap ehlinden ilim arayan,

Sanki küçük ırmaklardaki berrak su gibidir.

Çünkü her nereye gitse, diş gibi,

*O'nun mizacına canını verir.*⁶⁹⁵

İlim düşüncelerimizde, amel ise fiillerimizdedir. Lambada bulunan yağın alev olmadan bir fonksiyona sahip olamayacağı gibi ilim olmadan yapılan ibadetler gerçek amaca ulaştırmaz. İlimsiz ibadet, riya'dan uzak olmaz. Allah'a hakiki kul olmak, Allah'tan başka bir varlığı gönlünde barındırmamak ve ibadetleri sadece O'nun rızasını kazanmak için yapmaktır.

⁶⁹² Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 323.

⁶⁹³ Tuğyanî, 295.

⁶⁹⁴ Durrî, 367.

⁶⁹⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 323-324.

علم در مغزت و عمل در پوست همچو نور چراغ و روغن اوست

İlim senin beynindedir, amel ise bedeninde,

*Lambanın ışığı ve onun yağı gibidir.*⁶⁹⁶

Sadece Allah'ın rızası gözetilerek yapılan ibadetler az bile olsalar, riyaadan uzak olduğu için Allah katında makbul fiillerdir. Herhangi bir dünyevi çıkar sağlamak için yapılan ibadetler ise Allah'ın rızası amaçlanmadığı için riya barındırır ve sayıca çok olsa dahi Allah katında hiçbir değeri yoktur, insana bir fayda sağlamaz.

گر برای خداست اندک بس وز پی مال و جاه اینت هوس

(Kulluk) Allah için az da olsa yeterlidir,

*Fakat senin isteğin mal ve makam içindir.*⁶⁹⁷

3.55. AŞK

Aşk, sözlükte “şiddetli ve aşırı sevgi; bir kimsenin kendisini tamamen sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona düşkün olması” anlamına gelir. İslam Dininde aşk kavramı, ilahi (hakiki) ve beşerî (mecâzi) olmak üzere iki anlamda kullanılmıştır. İlahi aşk, tasavvufta geniş bir şekilde işlenmiştir. Kur'an ve hadislerde aşk kelimesi yer almamaktadır. Çoğunlukla “sevgi” anlamına sahip hub ve muhabbet kelimeleri aşk yerine kullanılmıştır.⁶⁹⁸ II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilahi sevgi tasavvufun konuları arasına girmiştir.⁶⁹⁹ Aşkın elem ve ıstırap yönü tasavvufta pervane ve mum misaliyle anlatılmıştır. Pervanenin mum ışığını görmesi “il-me'l-yakîn”, ona yaklaşıp hararetini hissetmesi “ayne'l-yakîn”, ateşin içinde yanıp kül olması “hakka'l-yakîn”i ifade etmektedir.⁷⁰⁰

Aşk, âşık için bir aynadır. Maşuğun cemalinin güzelliği ancak bu aynada görünür haldedir. Bela ve sıkıntılarla dolu yolda ilerleyen âşık olur da vuslata ererse o zaman “birlik” olur⁷⁰¹ ve aşk, âşığı da maşuğu da yok eder.⁷⁰²

⁶⁹⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 324.

⁶⁹⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 324.

⁶⁹⁸ Süleyman Uludağ, “Aşk”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 11.

⁶⁹⁹ Hücverî (Çev. Süleyman Uludağ), 19.

⁷⁰⁰ Uludağ, “Aşk”, 12.

⁷⁰¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 131.

⁷⁰² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 134.

“Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi arzu ettim, âlemi yarattım.” hadisinde yer alan Allah’ın sözü ilahi aşkın kaynağı olarak gösterilmektedir.⁷⁰³ Ayrıca mutasavvıflar bir takım âyet ve hadislerden yola çıkarak Allah ve resulüne âşık olmanın gerekliliğine işaret etmişlerdir. “İman edenler Allah’ı daha şiddetle severler (Bakara: 2/165).” âyetindeki “şiddetli sevgi”den, Hz. Peygamber’in Hz. Ömer’e, “Ben sana herkesten daha sevimli olmadıkça iman etmiş olamazsın” sözünden aşk kastedilmiştir.⁷⁰⁴

Tanıma (mârifet) arttıkça gelişen ve güçlenen sevginin adı aşktır. Kul, mârifette yetkinleştikçe ilahi nurların idrakı onda artmaktadır. Güçlenen idrak aşkının güçlenmesine sebep olmaktadır. Öte yandan gerçek âşık kalbindeki Allah sevgisine hiçbir varlığın sevgisini yani mecâzi aşkı ortak etmez. Çünkü hiçbir ortağı olmadığından ortaksız sevilebilen tek varlık Allah’tır.⁷⁰⁵

Muhabbet ve aşk, hayatın, bekânın ve tüm âlemin varlığının kaynağıdır. Varlıkların hareketleri, durmaları ve tüm faaliyetleri ve hatta göklerin, yerin ve yıldızların dönmesi aşk ve muhabbet esasına dayalıdır.⁷⁰⁶

Aşk, şiddetine göre şu şekilde bir sıralamaya tabi tutulmaktadır: İrade, muhabbet, heva, sakabe, tebettül, alaka, vüluğ, kelef, şağaf, aşk, ülfet, garame, hullet, teyemmüm, valeh, tedellüh ve vela’.⁷⁰⁷

Senâî’ye göre söz, aşkın ve aklın surete bürünmüş halidir. Seviyorum demek veya bir konuda sözle akıl yürütmek bu ikisinin varlığını dışarıdan gösterir. Ancak aşkın da aklın da hakiki değerini gösteren söz değildir. Mana, kıymetli nesnelerin değerini hassas bir şekilde gösteren terazi gibi aşkın ve aklın kıymetini ölçer.

Âşıklık, tamamen kendinde olmama halidir. Âşık, mâşuğa öyle bir teslim olur ki bu aşkla kendi varlığından geçer. O’ndan başka bir şey düşünemez, şuursuz ve sarhoş bir hale gelir. Gördüğü maşuk, konuştuğu maşuk ve dinlediği de maşuğun sesi olur. Akli O’ndan başkasını bilmez, gönlü O’ndan başkasını dilemez. Sadece O vardır ve âşık bu hal içinde kendinden geçmiş adeta sarhoştur. Aşkta her şeyini feda eder; çünkü aşk, elde edilmek istenilen tüm makamların en üstünüdür. Önceki menzillerden hızlıca geçip aşk menziline ulaşılmalıdır.

⁷⁰³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 54.

⁷⁰⁴ Hücvîri (Çev. Süleyman Uludağ), 19.

⁷⁰⁵ Uludağ, “Aşk”, 12.

⁷⁰⁶ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 51.

⁷⁰⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 55.

Eğer amaç vuslatsa Allah'tan gayrisına gönül ve göz kapalı olmalıdır. Âşık ve maşuğun arasına bir şey girmemelidir.⁷⁰⁸ Açıkta veya gizliden günah işlemekten uzak durulmalı, gönülde en ufak bir şüphe bile bulunmamalıdır.

Aşk, aydınlığında ay ve yıldızların görünmez olduğu, her şeyin ışıltısını kaybettiği güneş gibidir. Aşk ortaya çıkınca Allah aşkının aydınlığında kimse Allah'tan başka bir şey fark edemez. Gecenin yalnızlığını ve karamsarlığını kaldıran güneş gibi aşk, mutluluk ve neşe de getirir, bu coşkudan dolayı kimse kimseyi göremez. Aşk, gözleri kamaştırıp göz bebeklerini küçülten ve görme duyusunu kaybettiren güneş ışınları gibi maşuğun dışındaki her şeyi görünmez kılar.

معنی آنرا محک و معیارست	صورت عشق و عقل گفتار است
عشق از اعراض منزل پیشی است	عاشقی بیخودی و بیخویشی است
در میان آنچه بر میان داری	بنه ار هیچ عشق آن داری
نه تو کس را نه کس ترا یابد	بر تو چون صبح عشق برتابد

Aşkın ve aklın sureti sözdür,

Mana, onun mihenk taşı ve ölçeğidir.

Âşıklık kendinde olmama, kendinden geçme halidir,

Aşk, önceki menzilden uzak durmaktır.

Eğer onun aşkına sahipsen,

İçinde olanı ortaya koy.

Aşk sahi senin üzerine doğarsa,

*Ne sen bir kimseyi bulursun ne de bir kimse seni.*⁷⁰⁹

Ecel, fani bedenlerdeki canı yok eder. Aşk yolunda tüm varlığını yok eden âşığa ecel tesir etmez. Onun hayat bulması bedenindeki candan dolayı değildir, gönlündeki aşk ateşinden dolayıdır. Varlığı ezeli ve ebedi olan Allah'a duyulan aşkın bir sonu olmadığından O'na âşık bir gönül ölmez.

Aşk, önüne çıkan her şeyi yakıp yok eden bir ateş gibidir. Bu ateş, âşığın tüm varlığını mum gibi eritip yok eder. Aşk ateşi, bedeni köze çevirip kanını buharlaştırınca balçık ve sudan oluşan âşıktan geriye bir şey kalmaz. Ölüm, ölmüşe nasıl tesir etmezse

⁷⁰⁸ Tuğyânî, 300.

⁷⁰⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 330.

aşkla ölmüş bir âşîğın da tekrar ölmesi mümkün değildir. Aşkla hayat bulmanın zevkini alan, fani hayata yüz çevirir.

Aşk yolunun azığı, derttir. Dert olmadan aşk da olmaz. Dertlere tahammül ve sabır nisbetince aşkın derecesi yüksek olur. Allah aşkı uğruna çekilen dertler sıkıntı ve keder nedeni olmaz, mutluluk ve neşe kaynağıdır. Çünkü aşk Allah'ın büyük bir lütfu ve ihsanıdır; dertsiz nasiplenilmeyecek bir lütuf ve ihsandır. Aşktan kaynaklı dert, dertsizliktir. Tüm fani dertlerden kurtulmaktır.

که اجل جان زندگان را برد هر که از عشق زنده گشت نمرد
آتش بار و برگ باشد عشق ملک الموت مرگ باشد عشق
هر که را عشق آن جمال بود درد بی‌دال و ری و دال بود

Ecel yaşayanların canını alır götürür,

Aşkla diri olan ölmez.

Meyvenin ve yağrağın ateşidir aşk,

Ölümün ölüm meleğidir aşk.

O cemalin aşkına sahip olanın,

Derdi dal, ra ve dal (derd)sız olur.⁷¹⁰

Sürekli dünyalık heva ve heveslerin peşinden giden nefis, aklın devreye girmesiyle dizginlenir. Aşkın ortaya çıkmasıyla da gönlün ve gözün yönelişi, pek çok güzellikleri barındıran tabiattan, her şeyin tek yaratıcısı olan Allah'a olur. Akıl gibi aşk da nefis ve tabiat gibi beşerî ve fani unsurları kabul etmez.

عقل چون نقش بست نفس سترد عشق چون روی داد طبع بمرد

Akıl ortaya çıkınca nefis yok olur,

Aşk ortaya çıkınca, tabiat (beden) ölür.⁷¹¹

3.56. MÜRİD

Sözlükte mürid kelimesi “iradesi, isteği olan kişi” anlamındadır. Tasavvufta ise “Allah'a giden yolda kararlı ve sağlam bir irade ortaya koyan kişi” ve “iradesi olmayan kul” manasında kullanılmıştır. Mürid, Allah'a giden yolda kendi iradesini terk ederek

⁷¹⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 330.

⁷¹¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 331.

Allah'ın iradesine göre yürür. Bundan dolayı tasavvuf yaşantısının esası, kendi iradesini Allah'ın iradesine teslim edip iradesiz bir şekilde yaşamaktır.⁷¹²

Mürid, Allah onu kendi noksanlarını görür hale getirdiği için sürekli eksikliklerini tamamlamaya çalışır.⁷¹³ Mürid, şeriata sıkı sıkıya bağlı olur, takvâ, edep ve sıdk ehlidir. Mürid, Allah'a vuslatı arzu ettiği, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak ve tasavvufi olgunluğa ulaşmak istediği için bir mürşide bağlanır. Tasavvufi olgunlukta dört aşama vardır: Talip, mürid, mutasavvıf ve sûfî. Mürid ikinci sıradadır ve üç çeşit mürid bulunmaktadır: Şeyhinin sözlerinde delil aramayan mutlak mürid, her hususta şeyhinin iradesine bağlı kalan mecaz mürid, şeyhine emir ve yasaklarında karşı gelen mürted mürid. Mutlak ve mecaz mürid makbul olandır.⁷¹⁴

Müridin alameti, murad ettiği her şeyi Kur'an'da bulması, bildiğiyle amel etmesi, bilmediğini öğrenmesi, fayda vermeyen şeyleri terk etmesi, ahireti istemesi ve nefis terbiyesiyle meşgul olmasıdır. Müridin iradesi doğrudur, kötü arkadaşlardan uzak durur, nefsinin durumunu bilir, Allah'ı tanıyan kimselerle dostluk yapar, nasuh tövbede bulunur, helal yiyeceklerden yer ve kendisine danışabileceği bir dost edinir.⁷¹⁵

Senâî'ye göre kulun tek muradı Allah'tır ve O'nunla olmaktır. O'unla geçirilen bir an, gam ve keder içinde dahi olsa bir ömre bedeldir. Âşığın tek isteği mâşuktur, O'nunla çok kısa da olsa geçirilen bir vakit, en kıymetli zaman dilimidir. Ruh, bu dünyaya ait değildir ve onun için dünya hayatı sevgiliden uzakta kalınan bir zaman dilimidir. Bu nedenle bir an bile olsa Allah'la başbaşa olmak çok değerlidir.

Allah'ı kendisine dost edinen mürid için dostu olmadan geçirilen bir ömür anlamsız ve boştur. Çünkü sevgili olmadan yaşamdan zevk almak ve bir fayda görmek imkânsızdır. An değerlidir, eğer içinde istenilen, arzu edilen sevgili ve dost yani Allah varsa.

Bir olan, her şeyin tek yaratıcısı ve sahibi olan Allah'ın dostluğu ile geçirilmiş ömrün bir ânı, binlerce yıl değerindedir. Sevgiğinden ayrı kalmış bir âşık için birlikte geçirilen bir an çok kıymetlidir. Çünkü bu an, O'nsuz geçirilen zamanların acısını ve O'nunla tekrar olmanın umudunu barındırmaktadır.

⁷¹² Süleyman Uludağ, "Mürid", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 47.

⁷¹³ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 337.

⁷¹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 350.

⁷¹⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 714.

Gönül, Allah'ın azabıyla da olsa O'na yakın olmaktan ve O'nun dostluğunu kazanmaktan hoşnuttur. Azap, tek başına tahammülü zor bir durum olsa da Allah'ın dostluğu ve yakınlığı ile bir arada olunca mutluluktur. Tıpkı tek başına yiyemediğimiz tuzun kebabı lezzetlendirmesi gibi.

Ruh, Allah'ı bildiği için huzur içindedir. Dünyaya kendisini gönderene vakti geldiğinde kavuşacağı bildiği için suskun ve sakin. Allah'ın gönüle verdiği kuvvetle gönül, huzur ve neşe bulur. Allah'ı talep eden mürid Allah'ın yakınlığını ve emniyetini elde eder.

من که با تو دمی بگفتم غم	به همه عمر ندمم آن یک دم
عمر بی دوستان نه عمر بُود	عمر بیار عمر غمر بُود
عمر با دوستی که او یکتاست	یک دمی را هزار ساله بهاست
دل ز بند تو خوش بُود به عذاب	چه عجب کز نمک خوش است کباب
جان ز روی تو در ارم باشد	دل ز تایید تو خرم باشد

Ben seninle bir an dertleştım, gamdan konuştım ya,

Bütün ömrümü o bir âna değışmem.

Dostların olmadığı ömür, ömür değildir,

Yarsız ömür, faydasız ömürdür.

O, bir olan dostla olan ömrün

Bir anı bin yıla değerdir.

Gönül, sana tutsakken azap görse de mutludur,

Ne tuhaf ki kebab da tuzla hoş olur.

Can, senin yüzün sayesinde İrem bahçesinde olur,

*Gönül, senin kuvvetlendirmenle mutlu olur.*⁷¹⁶

Allah akıl ile ruhu, beden ile de nefsi giydirmiştir. Ruh, akıl ile nefis de beden ile bir kimlik kazanır. Akıl sayesinde Allah bilinir, nefis terbiye edilir ve tüm irade terk edilerek sadece Allah istenilir. Her şeyin aslı olan ve dönüşün de O'na olacağı Allah'ın iradesi en yücedir.⁷¹⁷

از تو بیهوش جفت هوش آمد که هیولی برهنه پوش آمد

Senden dolayı akılsız, akla eş oldu,

⁷¹⁶ Senâî, *Hadîkatu 'l-hakîka Şerî'atu 't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 351.

⁷¹⁷ Durrî, 415; Tuğyânî, 314.

*Çünkü çıplak maddeyi giydirdi.*⁷¹⁸

3.57. BAST

Tasavvuf terimi olarak bast, “Ruhen rahatlama ve manevi ferahlık duyma” anlamına gelmektedir. “Daralma, büzülme; tutukluk, durgunluk, sıkılma, tasalanma” anlamlarında kullanılan kabz kelimesinin karşıtıdır. Diğer manevi haller gibi bu iki hal de geçicidir. Havf ve recâ sülûkün başlangıcındaki müridlerde, kabz ve bast âriflerde, heybet ve üns halleri ise kâmillerde görülür. Havf ve recâ halinde bulunan sâlikin gönlünde gelecek zaman, kabz ve bast halinde bulunan sâlikin gönlünde ise şimdiki zaman vardır. Bast hali sâliki heyecanlandıran ve ölçsüz şekilde konuşmasına sebep olan bir haldir. Nitekim sûfilerin aşırılıklarla dile getirdikleri şathiyyatlar genellikle bast halinde ortaya çıkmaktadır.⁷¹⁹

Bir anlamda bast, keşif halinde kula gelen işaretlerdir. Elde edilmesi çaba ile değildir. Tıpkı reca gibi sâlikin gönlünü ümit ve ferahlık kaplar.⁷²⁰

Havf ve recâ halinin ardından önce kabz sonra da bast hali gelir ve ardından her iki hal de kaybolur; çünkü kabz ve bast halleri varlıkta meydana gelir, fenâ ve bekâ ile bu haller meydana gelmez.⁷²¹

Senâî’ye göre akıl, varlığının kaynağını bilir ve nefis, aklın elindeki hakikat aynasında kendisini tanır. Aydınlık ve saf olan o aynada kimsenin kendisine bakmaya, günahlarını ve kusurlarını görmeye cesareti yoktur. Aynada görülenler ya üzüntü ve korku ya da neşe ve ümit sebebi olur.⁷²²

آینه ی روشنی به دست خرد کس در آن روی دم نیارد زد

Aklın elinde parlak bir ayna vardır,

*Kimse onun hakkında konuşamaz, söz edemez.*⁷²³

Hallâc-ı Mansûr, seyr u sülûk sırasında bast halinin verdiği coşku ve heyecanla, tasavvuf yoluna âşina olmayanlar tarafından kınanacak, aşırılık olarak değerlendirilecek

⁷¹⁸ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 351.

⁷¹⁹ Süleyman Uludağ, “Kabz”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 44.

⁷²⁰ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 63.

⁷²¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 69; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 509.

⁷²² Durrî, 416.

⁷²³ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 351.

sözler sarf etmiştir ve fenadan sonra bekâ makamına ulaştığını ifade etmek için “Ben Allah’ım” demiştir. Bu türden sözler sarf edip asılanlardan ya da türlü işkencelerle katledilenlerden biri olmuştur. Hallâc, öldürülmenin eşiğinde boynunda ip asılı olduğu halde bile bu iddiasından vazgeçmemiş, Allah âşığı bir kul olarak vuslata ermiştir.⁷²⁴

خواجه آگه که راز مطلق گفت رسن اندر گلو انالحق گفت

*Hallâc-ı Mansûr mutlak sırrın farkına vardığı için,
Boğazında ip olduğu halde “Ene’l-Hakk” dedi.⁷²⁵*

İlk yaratılan akıldır. Sonrasında insan bedeni yaratılmıştır. Ruh vahdet âlemine aittir ve akıl, o âlemle varlık âlemi arasındaki bağıdır. Hz. Peygamber’in “Allah günlerin ilki olan cumartesi günü yeryüzünü yarattı, pazar günü dağları, pazartesi günü bitkileri ve ağaçları, salı günü sıkıntıyı ve mekruh olan şeyleri, çarşamba nurları, perşembe hayvanları, cuma günü namazı ve bugünün sonunda da insanı yarattı.⁷²⁶” hadisinde buyrulduğu gibi herşeyin yaratılmasının tek amacı insanın yaratılmasıdır. Allah, insanı yaratmayı murad ettiği için öncesinde akli yaratmış, sonra insanı yaratmıştır. İnsanın bunu akli ile idrak edip elde ettiği keşiflerle yaratıcısının kudretini görmesi ve bast halinde neşe duyması gerekir.⁷²⁷

از نخست آوریده این پیغام به پسین آفریده این خود کام

*Bu haber ilk olarak gelmiştir,
Bu murad da son olarak yaratılmıştır.⁷²⁸*

Allah yoluna yönelen gönül, pek çok sıkıntı ve derde uğrar. Çünkü Allah, kendisine yönelmesini murad ettiği kulunu zorlu imtihanlarla zorlu belalara uğratar. Allah yoluna yönelmenin şartı candan ve benlikten vazgeçmektir. Bu süreç kahır doludur ancak benlikten kurtulunca bast hali ile gam ve keder yerini sevinç ve neşeye bırakır.

Sıkıntı çekilmeden elde edilen bir dünya rahatlığı yoktur. Her karanlığın ardından güneşin doğması gibi, her sıkıntı ve derdin sonunda rahatlık elde edilir. Kulun önce belalara uğrayıp karamsarlığa kapılmasının ardından bast hali ortaya çıkar. Elde edilen bu neşe ve ümit hali kulu huzura kavuşturur. Can ve din kulda olduğu sürece korku ve

⁷²⁴ Tuğyânî, 314.

⁷²⁵ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 351.

⁷²⁶ Canan, VI, 383.

⁷²⁷ Durrî, 416.

⁷²⁸ Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 352.

ümit hali devam edecektir. En iyisi bunlardan vazgeçip Allah’la bir olmanın mutluluğunu ve huzurunu seçmektir.

جان و دینت به قهر بستاند گر ترا دل به خوشتن خواند

نیست بی‌رنج راحت دنیا خنک آنکس که کرد هر دو رها

Senin canını ve dinini zorla alır,

Eğer gönül seni kendine çağırırsa.

Sıkıntısız dünya rahatlığı yoktur,

*Mutlu kimse her ikisinden de kurtulandır.*⁷²⁹

3.58. RİYÂZET

Sözlükte “yabani bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak” gibi anlamlara gelen riyazet tasavvuf terimi olarak, nefsi eğitmek için onu birtakım doğal ve meşru arzulardan mahrum etmeyi ifade etmektedir. Riyazet, “nefsin şehvet denilen beden ve dünya ile ilgili arzularını kırmak, bunları etkisiz hale getirmek, nefsi aklın ve dinin tesbit ettiği sınırlar içinde tutmak” şeklinde de tanımlanmaktadır. Nefsin yeme içme ve cinsel arzu, mal mülk, makam mevki, şan şöhrat gibi dünyevi isteklerini denetim altında tutmak için yemeyi, içmeyi, uyumayı, konuşmayı azaltmak, nefsi zor işlere sevk etmek ve nefsin hileleri karşısında uyanık olmak riyazetin esasını oluşturmaktadır.⁷³⁰

Riyazet, az yemek, az uyumak, az konuşmak, insanların eziyetlerine katlanmak şeklinde dört türlüdür. Nitekim az yemek şehveti öldürür, az uyumak iradeyi saflaştırır, az konuşmak tehlikelerden korur, eziyetlere katlanmak ise amaca ulaştırır. Riyazette ilk olarak, Allah’ın dışındaki şeylerin tercihi tamamen terk edilir. Ardından kötülükleri emreden nefsin yani nefs-i emmârenin, tatmin olmuş nefsin derecesine yani nefs-i mutmainneye dönüşmesi sağlanır. Sonra da kulun Allah’tan, Allah’ın da kuldan razı olduğu nefis dereceleri nefs-i raziye ve nefs-i marziye elde edilir ve önce fenâ, ardından bekâ halleri ile kul sürekli Allah’ı müşâhede eder.⁷³¹

⁷²⁹ Senâî, *Hadîkatü’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 352.

⁷³⁰ Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 143.

⁷³¹ Uludağ, “Riyâzet”, 143.

Riyazet, seyr u sülûkun temel koşuludur. Yani Allah’a vuslatı arzulayan kul, riyazetle meşgul olur. Nitekim “Bizim uğrumuzda çaba harcayanları yolumuza hidayet ederiz (Ankebût: 29/69).” âyetinde buyurulduğu gibi riyazet, Allah’ın rızasını kazanmak ve hidayete ermek için yapılır.⁷³²

Senâî’ye göre insanın yaratılmışların içinde şerefli bir varlık olması, kendisine bahşedilen akıl ve ruh sebebiyledir. Ruh ve akıl sayesinde insan, diğer canlılardan ayrılır. Nefsin arzularına uymak, ruh ve akılla elde edilen şerefi ziyan etmektir.⁷³³ Nefis terbiye edildikten sonra insan Allah’ın rızasını kazanır ve bu şerefe yaraşır bir şekilde O’nun huzuruna ulaşır.

ای باندان به عقل و جان شریف مکنید آن باندی را تصحیف

Ey yüce kimseler şerefli akıl ve ruha karşılık,

*O yüceliği değiştirmeyin.*⁷³⁴

İnsan, dünyayı gönlünden çıkarmadan yaptığı amellere güvenerek dünyanın aldatıcı seraplarına dalar.⁷³⁵ Bir yalan ve rüyadan oluşan bu dünya hayatını gerçekmiş gibi yaşamaya başladığında, varlığın asıl kaynağından uzaklaşır ve asıl amaç olan ebedi hayatı elde edemez. Akıl hakikate davet eder, nefis ise seraplarla avunulacak olana meyleder.

Aklın ve dinin yolundan sapılarak, nefsin arzularının peşinden gidilirse hakikatler anlaşılamaz. Hakikatlerden nasip alınmayan bir hayat, Allah’ın rızasının dışındadır ve sonu, acıklı cehennem azabıdır. Nefse uymak, suya ulaşmak varken suyun başında serapla meşgul olmaktır. Nefse uymak, dönüşün mümkün olmadığı dünya hayatında hüsrana uğramaktır, aklın ve dinin heba edilmesidir.⁷³⁶

این هم از فعل تست کاندر تاب از سر آب رفته‌ای به سراب

سر آبت سراب شد چکنی عقل و دینت خراب شد چکنی

Bu da senin elinde olan fiillerindendir,

Suyun başından gitmişsin seraba.

Suya olan sevdan serap oldu ne yapacaksın?

⁷³² Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 383.

⁷³³ Durrî, 440; Tuğyânî, 324.

⁷³⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 371.

⁷³⁵ Durrî, 440.

⁷³⁶ Durrî, 440.

*Aklın ve dinin harap oldu ne yapacaksın?*⁷³⁷

Nefis terbiyesinde ilk olarak dünya nimetlerinden uzaklaşma vardır. Çünkü nefis, dünya nimetlerinin gerçek olduğunu düşünür ve her zaman sahip olduğundan fazlasını ister. Nefsin dünyada arzu ettiği hiç birşeyden kalıcı bir fayda elde edilmez. Bu dünya nimetleri ahiret yurdunun nimetleri için ortadan kaldırılması gereken bir engeldir.

خوانت از هر چه نعمت است پُرسست لیک در دست موش سفره بُرسست

Sofran her çeşit nimetle doludur,

*Fakat sofraya yağmalayan farenin elindedir.*⁷³⁸

Zühd yaşantısının amacı, nefsi terbiye ederek Allah'a kavuşmaktır. Zühd, dünyevi bir fayda sağlamak veya cennet arzusuyla dünyadan sakınmak değildir. Zühd, nefsi nefis-i raziye ve nefis-i marziye mertebesine getirdikten sonra fenâ ve bekâ makamlarını elde etmektir.⁷³⁹ Riyazatle nefsin terbiye edilmesi ve Allah'ın rızasını elde etmesi oldukça zahmetli, meşakkatli bir yoldur. Bu nedenle riyazeti esas alan zühd yaşantısının talip-lisi çok değildir.

زهد اصلی رساندت در وصل زاهد مشتری ندارد اصل

Hakiki zühd seni vuslata erdirir,

*Müşteri zahidin aslı, esası yoktur.*⁷⁴⁰

Allah aşkı ile gönülde oluşan ateş, nefsin arzularını yakıp yok etmek için yeterlidir. Başka şeylerden medet ummak nafiledir. Aşk ateşi, âşık ile maşuğun arasındaki engelleri yok eder ve aşkın olduğu yerde maşuktan başka amaç olmadığından başka bir şeye rağbet de mümkün değildir. Riyazette aşk ateşi, nefsin heva ve heveslerini ortadan kaldırır.

Dervişlik, Allah yolunda yoklukla, acıyla, dertle ve ızdırla ilahi aşk ateşinde pişmektir. Allah yoluna talip olan dervişin gönlü ve nefsi, Allah aşkıyla odun gibi yanmalıdır. Zorluk ve sıkıntılara sabrederek gerçekleştirilen riyazet, olgunluğa erdirir ve fani olan nefsi yok edip ebedi olana ulaştırır.

⁷³⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 372.

⁷³⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 372.

⁷³⁹ Durrî, 442; Tuğyânî, 324.

⁷⁴⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 372.

هیزم بیهده مخواه از کس آتش دل بس است با همه خس
دارد از بهر پختگی درویش هیزم خشک ز آتش دل خویش

*Boşuna kimseden odun isteme,
Gönül ateşi bütün çerçöpe yeterlidir.
Derviş, pişmek için vardır,
Kendi gönül ateşinden kuru odundur.*⁷⁴¹

3.59. GAYRET

Sözlükte gayret “kıskanma, bir kimsenin kendisine mahsus olan bir şeye başkasının ortak olmasından veya ortak olmayı istemesinden hoşlanmaması ve rahatsız olması, sevenin sevgilisini kıskanması” anlamlarına gelmektedir. Sevenin sevgilisini kıskanması bir sevgi belirtisidir.⁷⁴²

Gayret, tasavvufta muhabbetin gereklerindendir. Gayret üç kısımdır: Sevenin kıskançlığı, sevilenin kıskançlığı ve sevginin kıskançlığı.⁷⁴³ Aşırı sevgiden kaynaklanan gayret, sevgide vefalı olmayı ifade eden bir kavramdır. Allah’ın sıfatlarından biri de çok kıskanan manasında “gayyur”dur. Allah’ın kıskanması kulun ibadetlerinde O’na ortak koşmaması üzerinedir.⁷⁴⁴ Kulun gayreti, her halini ve her nefesini Allah’tan başkası için harcamamasıdır ve O’nu herkesin sevmesini istemesidir. Yani kulun gayreti, Allah’ı kıskanmak değil Allah için kıskanmaktır.⁷⁴⁵

Senâî’ye göre cesareti ve gayreti Allah için olan kul, Hz. Ali gibi kaçmayı aklına bile getirmeden savaş meydanında bulunur.

Hz. Ali, düşman karşısında kaçmayı düşünmediğinden sadece gövdesinin ön kısmını kapatan bir zırh giymiş, sırt kısmını açık bırakmıştır.

Savaş meydanında amacı cenk olan kişinin zırhının vücudunun ön tarafında olması yeterlidir. Eğer kaçmaya yeltenirse sırtından vurulup öldürülmesi daha iyidir.⁷⁴⁶ Allah yolu mücadelelerle doludur. Her türlü zorluğa Allah’ın rızasını elde etmek için göğüs geren Allah âşıkları sırtlarını dönüp mücadeleden vazgeçmezler.

⁷⁴¹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 373.

⁷⁴² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 145.

⁷⁴³ Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 162.

⁷⁴⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 176.

⁷⁴⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 289.

⁷⁴⁶ Durrî, 460.

Allah yolunda gayreti olan kişinin cesareti de olmalıdır. Her esen rüzgârda zırhını kuşanan, çelik gibi sağlam olmaz, aksine rüzgârın yön vermesine karşı koyacak gücü olmayan su gibi gevşek durur.⁷⁴⁷ Allah yolunda karşılaşılan bela ve sıkıntılar karşısında dağ gibi sağlam durulmalıdır. Zorluklara sabretmemek veya her sıkıntıda kaçmaya çalışmak, gayretin Allah'tan gayrisine olduğunu gösterir.

Zorluklar ve sıkıntılar karşısında, rüzgârı yıldırان dağlar gibi dimdik duranlar Allah yolunun yiğitleridir.⁷⁴⁸ Rüzgâr ne kadar eserse essin dağdan bir şey götüremez. Allah yolunun vefalı âşıklarının sevgisi ve muhabbeti hiçbir zorluk ve sıkıntıdan etkilenmez.

Gayreti Allah'a olan için Allah'a yapılan düşmanlıklar kin ve öfke sebebidir. Bu öfke ve kin, Allah âşıklarının gönlüne ve bedenine cesaret verir. Kul bu cesaretle Allah uğrunda mücadele kabiliyeti elde eder. Kulun gayreti sadece Allah düşmanlarını ortadan kaldırmak değil, onların da Allah'a kul olmaları ve O'nu sevmeleri içindir. Bedenin cesaret ve gücünün kaynağı, kulun gayreti ve gönlün aşk ateşidir.

از زره بود پشتِ حیدر فرد	کرد خصمِش سؤال گفتا مرد
تا بُود روی به زره باشد	چون دهد پشت کشته به باشد
آب باشد نه مرد چون پولاد	کو زره پوش گردد از هر باد
مرد مردانه همچو گه باشد	که ازو باده‌ها سئو باشد
تا تفِ دل ز کینه نفروزد	کی تن از دل شجاعت آموزد

*Eşsiz Haydar'ın sırtı zırhtandı,
Düşmanı ona sordu, dedi: Adam,
Olacaksa önü zırhlı olsun,
Sırtını dönerse öldürülmesi iyi olur.
Sudur, çelik gibi adam değildir
Çünkü her rüzgâra karşı zırh giyer o.
Yiğit adam dağ gibidir,
Çünkü ondan dolayı rüzgârlar bıkar, usanır.
Gönül ateşi kini yakıp yok etmedikçe,*

⁷⁴⁷ Durrî, 461.

⁷⁴⁸ Durrî, 461.

*Beden nasıl cesaret öğrenir gönülden?*⁷⁴⁹

3.60. ÖLÜM

Ölüm sözlükte “hayatın sona ermesi, ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddî hayat kaynağını yitirmesi” şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁵⁰ “De ki: Sizin için görevlendirilmiş olan ölüm meleği, bir gün canınızı alır ve sonra hep birlikte, Rabbinize döndürülürsünüz (Secde: 32/11).” âyetinde buyurulduğu gibi her canlı için Allah tarafından tayin edilmiş bir ölüm zamanı vardır.

Ölüm, ayrılığın son bulmasıdır. İnsanın dünya hayatı bir ayrılıktır ve âyeti kerimede “Öldüğümüz zaman hiç şüphe yok ki biz yine dönüp Allah’a varanlarız (Bakara: 2/154,156).” ifadesiyle bu ayrılığın ölümle son bulacağı ve geldiğimiz yere geri döneceğimiz belirtilmektedir.⁷⁵¹

Tasavvufta tabii ve ihtiyari ölüm ile iradi ölüm şeklinde iki türlü ölüm kavramı vardır. “Ölmeden evvel ölmek” iradi ölümdür.⁷⁵² Bu şekilde nefsi arzular sökülüp atılır. “Tövbe edininiz, nefsinizi öldürünüz (Bakara: 2/54).” âyeti kerimesinde buyurulduğu gibi tövbe etmek nefsi öldürmektir. Öte yandan âşığın sevgiliye kavuşma arzusu olduğundan O’na kavuşmak olan ölüm, âşık için korku ve üzüntü kaynağı değildir.⁷⁵³

Seyr u sülûk esaslarına göre dört ölüm vardır. Gösterişli olmayan yamalı giysiler giymek yeşil ölüm, eziyetlere katlanmayı gerektiren siyah ölüm, nefsin isteklerine karşı çıkmak, istediklerini vermemek olan kızıl ölüm ve en uygun görülen açlık halini alışkanlık haline getirmek beyaz ölümdür.⁷⁵⁴

Senâî’ye göre ömrün ilk andan itibaren ağlama ve göbek bağının kesilmesiyle başlaması bir uğursuzluktur. Bu uğursuzluk nedeniyle ömür meşakkatli bir imtihan süresi şeklindedir. Bu süre içinde Allah tarafından tayin edilen kader, birbiri ardınca gelen gece ve gündüzde cereyan eder.⁷⁵⁵ “Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur. O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır (Mülk:

⁷⁴⁹ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 388.

⁷⁵⁰ Salime Leyla Gürkan, “Ölüm”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 32.

⁷⁵¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 357.

⁷⁵² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 284.

⁷⁵³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 334; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 358.

⁷⁵⁴ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 356.

⁷⁵⁵ Durri, 490.

67/2).” âyetinde buyurulduğu üzere dünya hayatı ve ölüm belirli bir zaman diliminde gerçekleşen bir imtihandır.

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün ardarda gelişinde temiz akıl sahipleri için gerçekten ayetler vardır (Âl-i İmrân: 3/190) âyetinde buyurulduğu üzere yere, göğe ve geçip giden zamana bakan, yaratılışın hikmetini anlamış olur. Dünyada yaşamanın hangi tutum ve davranışlar üzerine olacağını en iyi öğreten, karanlığı aydınlığın, aydınlığı da karanlığın takip etmesiyle yeryüzünde akıp geçen zamandır. Zaman, öğrenmek istemeyene dahi yokluğa doğru yol alındığını öğretir. Geçip giden gece ve gündüz insana, dünyaya sahiplenmeden bir misafir edebiyatıyla yaşanması gerektiğini öğretendir. Kur’an-ı Kerim’de Allah “De ki: Benim namazım, ibadetim, hayatım ve ölümüm hep âlemlerin Rabbi Allah içindir (En‘âm: 6/162).” buyurarak dünya hayatının usul ve edebini belirtmiştir.

Ölü toprağa bakarak dünya hayatının gelip geçiciliğini ve herkes için belirlenmiş bir ecel vaktinin olduğunu anlamayan insan için sahip olunan gücün, kudretin, güzelliğin ve sağlığın elden gidişini en iyi gösteren ve ölümün yaklaştığını en iyi öğreten zamandır.

En basit bir hastalık ateşinin bile güçsüz bıraktığı beden, ölümün karşısında tamamen çaresizdir.⁷⁵⁶ Ölüm vaktini getiren zaman, vakti geldiğinde bedeni ölümün eline teslim eder. Bu dünya hayatına yönelip ahirete yüz çevirmek, cehennem ateşine talip olmaktır, orada ateşten korunacak bir sığınak da yoktur.

فرش عمرت نوشته در شومی	این دو فرّاش زنگی و رومی
ای نیاموخته ادب ز ایوان	ادب آموز زین پس از ملوان
ادب آموزدت زمان پس از این	چون نیاموختی ز خلق زمین
کی کنف باشد از بلای تبت	که کفن باف تست روز و شبت

Senin ömür yazgını uğursuzlukla yazdı,

Bu siyah ve beyaz (gece ve gündüz) iki yazıcı.

Ey mektepte edep öğrenmemiş!

Bundan sonra gece ve gündüzden edeb öğren.

Bundan sonra sana zaman edep öğretir,

⁷⁵⁶ Durrî, 496; Tuğyânî, 340.

Yeryüzü halkından öğrenmediğin için.

Sana ateş belasından nasıl korur bu bez?

*Çünkü gece ve gündüz, senin kefen dokuyucudur.*⁷⁵⁷

Ruhun ahiret yurdunda azaptan kurtulmasını sağlamak için dünya hayatında benlikten vazgeçmeli, bedeni ve nefsi ölü olarak abul edip bunların arzuların esiri olmamalıdır. Ebedi âlemde mutlu olmanın ve sayısız nimete erişmenin yolu budur.

Beden aslına dönüp toprağa karıştığında ruh özgürlüğüne kavuşur ve ebedi âlemde hayat bulmakla pek çok güzelliği ve nimeti elde eder. Ruhun hayat bulması fani olan bedenin yok olması ile yani ölümle başlar.

خویشتن را وداع کن رستی عقد با حور بی گمان بستی
روح با حور فرد جفت شود تنت در زیر گل نهفت شود

Kendine veda ettin mi kurtulursun,

Şüphesiz huri ile nikâh kıyarsın.

Ruhun eşsiz huri ile eş olur,

*Bedenin balçığının altında uyumuş olur.*⁷⁵⁸

Gerçek hayatın elde edilmesi ölümle başlar. Dünya hayatında Allah'ın rızasına uygun olmayan şekilde yaşamak, ölümden sonra ruhun ebedi cehennem azabında kalması demektir ve bu da hakiki anlamda ölmek, ebedi hayatı elde edememektir. Gerçek ölüm bedenin toprak olması değil, ruhun Allah'la vuslata erememesidir.

Dünya hayatı yalan ve aldatmacalardan oluşan bir imtihandır. Tüm dünya varlığı içine girilen mezarın taşı toprağı gibi görülmeli, gönlün dünyaya meyiletmesine izin verilmemelidir.

بر گناهان همی کنی اصرار خویشتن را ز مردگان انکار
خانه را گور ساز و دل را خصم در و دیوار خاک و گل را رسم

Sürekli günahlarda ısrar edersen,

Kendini ölülerden say.

Evini mezar yap, gönlünü hısım,

*Kapı ve duvar, toprağın ve balçığının işaretidir.*⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 417-418.

⁷⁵⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 418.

3.61. FENÂ

Fenâ, sözlükte “geçici olmak, yok olmak, ölmek” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufun ilk dönemlerinde fenâ kavramı, cehaletin yerine ilmin, gafletin yerine zikrin, zulmün yerine adaletin, nankörlüğün yerine şükrün, mâsiyet ve günahın yerine taat ve ibadetin geçmesi şeklinde tüm kötü huy ve vasıfları yok edip onların yerine iyi hasletler elde etmek şeklinde tanımlanmıştır. Gerçek anlamda kulluğun, kendi fiil ve davranışlarını görememek olarak ele alınmasından itibaren de fenâ, mutlak hakikat olan Allah’tan başka bir şeyi idrak edememe hali olarak tanımlanmıştır.⁷⁶⁰

“Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir. Azamet ve kerem sahibi Rabbinin zatı ise bâki kalır (Rahman: 55/26,27).” âyetinde buyurulduğu gibi Allah’ın dışındaki her şey önce ilmen yok bilinir sonra çaba sarf ederek yok edilir ve en sonunda da hakikaten yok olur. Kul, Allah’ın celâli ve azameti karşısında dünyayı ve ahireti unuttur, aklından, nefsinden ve Allah’ın dışındaki herşeyden fani olur. O zaman dili Allah’ı anar, bedeni de huşû içinde O’na yönelir.⁷⁶¹

Fenâ, hiçlik değildir. Nesnelerin kulun gözünden silinmesinin ardından Allah’ın sıfatlarının bu nesnelerin yerine geçmesidir. Yani insan olarak taşınan sıfatların ve huyların terk edilerek olgunluğa erişilmesidir.⁷⁶²

Senâî’ye göre akıl ve imanın olduğu yerde bedenın yok kabul edilmesi ruhun hayat bulmasıdır. Akıl, kişiyi faydalı amellere ve imana yönlendirir. İman sahibi olan Allah’tan gayrısına itibar etmez, O’ndan gayrısını yok bilir. Benliği yok ettikten sonra nurdan yaratılan ruh, ebedi hayat elde eder.

Hiçbir anlam taşımayan sözler gibi boş olan fani dünya hayatında beden feda edilmelidir; çünkü topraktan yaratılan bedenle kulun meşguliyeti bitmeden ruhun hayat bulması mümkün değildir. Beden sürekli varlık ve benlik iddiasında bulunur ve sözlerinin doğruluğu yoktur. Ruh ise asıl olandır, mana âlemindeydir. Yokluğa mahkûm olan varlığın, ecel vakti gelmeden yok bilinmesi, ruhun hakiki âleme yaptığı yolculuğu kolaylaştırır.

⁷⁵⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 418.

⁷⁶⁰ Mustafa Kara, “Fenâ”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 333.

⁷⁶¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 247.

⁷⁶² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 161.

در جهانی که عقل و ایمانست مردن جسم زادن جانست
تن فدا کن که در جهان سخن جان شود زنده چون بمیرد تن

Aklın ve imanın olduğu dünyada,

Beden ölür, ruh doğar.

Bedenini feda et çünkü söz dünyasında,

*Beden ölünce ruh hayat bulur.*⁷⁶³

Beden, tıpkı yeryüzünün en iyi kaynaklarıyla beslenip değerli hale gelen yakut gibidir. Varlık olarak değeri çok yüksektir ancak fani unsurlarla beslendiğinden, geliştiğinden ve güç kuvvet bulduğundan dolayı kendisi de fanidir. Değeri ne olursa olsun maddi âleme ait varlıklar geçicidir, yokluğa mahkûmdur.

لعل را کافقاب پروردست از همه آفتش جدا کردست

Yakut, güneş tarafından beslendiği için,

*Onu bütün zararlardan uzaklaştırmıştır.*⁷⁶⁴

Ruhun düşmanı bedendir. Çünkü bedenın hüküm sürdüğü yerde ruh varlık gösteremez. Ruh, nurdur ve yeri ahiret yurduudur. Beden topraktanır ve akıbeti toprakta yok olmaktır. Ölmeden evvel topraktan olanı toprak kabul etmek, ona bir varlık isnat etmek gerekir. Gönül Allah'ın tecelli yeri, evi gibidir. Gurur, kibir ve benlik gibi kirler gönülde barındırılmamalı, Allah'ın evinde O'ndan gayrısına yer verilmemelidir. Gönülün arınması ile geçici olan her şey yok olur ve fenâ makamına ulaşılır. Fenâ, dünyevi olan herşeyden arınmak, onlara asla itibar etmemektir.

دشمن جان تنست خاکش دار کعبه حق دلست پاکش دار

Canın düşmanı bedendir, onu toprağa ver,

*Hakk'ın Kabe'si gönüldür, onu temiz tut.*⁷⁶⁵

İnsanın tüm kötü özellikleri balçıktan yaratılan bedendedir. Toprak ve çamurun bulaştığı yeri kirletmesi gibi insana bitişik olan beden de insana kirlilik verir. Bedende maddi kirlerin yanında heva, heves, gurur, kibir ve benlik gibi manevi kirler de vardır.

“O Allah ki, yarattığı her şeyi en güzel bir şekilde yarattı; insanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra onun neslini, değersiz bir sudan süzölmüş bir özden yarattı.

⁷⁶³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 425.

⁷⁶⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 425.

⁷⁶⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 426.

Ardından onu güzel bir insan şeklinde düzenleyip ona ruhundan üfledi. Böylece size kulaklar, gözler ve kalpler bahşetti. Ne kadar da az şükrediyorsunuz! (Secde: 32/7-8-9)” âyetinde buyurulduğu gibi insan fani unsurların yanında ruh gibi ebedi bir varlığa da sahiptir ve Allah’ın katında değerli olan nurdan olandır, onun dışındakilerden arınıp Allah’ın huzuruna nur olanla varılır.

Din sayesinde bir imtihan olan dünya hayatı faydalı bir şekilde geçirilir. Din, Allah tarafından gönderilen bir davettir. Kul bu davete icabet ederek fani olan her şeye yüz çevirip tamamen Allah’a yönelir. Allah’ın dini üzerine bir hayat süren, fani unsurlardan arınıp ebedi güzelliklerle süslenir.

همه آرایش تو از طین است همه آرایش تو از دین است

Senin bütün kirin, pasın çamurdandır, balçıktandır.

*Senin bütün süsün dindendir.*⁷⁶⁶

Beden topraktır ve en sonunda gideceği yer topraktır. Bedenin toprak altındaki mekânı dört duvar ve dokuz tahtadan oluşan mezardır. Bu dört duvar ve dokuz tahta bedeninin toprak olmasına engel olamaz. Sonu, mezarda acizlik içinde toprak olmak olan varlığa itibar etmemeli, yok kabul edilmelidir.

این همه هستی که در بدنست نقش نه پیر و چار پیرزست

Bedende olan bunca varlık,

*Dokuz ihtiyarın ve dört koca karının suretidir.*⁷⁶⁷

3.62. HIRS VE ŞEHVET

Sözlükte “bir şeyi şiddetle arzu etme, ona aşırı derecede tutkun olma, şiddetli ve sonu gelmeyen istek, taşkın arzu, aç gözlülük” gibi anlamlara gelmektedir. İslamî açıdan ise mal, mevki, şöhrat, ilim gibi maddi veya manevi imkânları elde etmek veya bir amacı gerçekleştirmek hakkında kişide oluşan tutkuları ifade etmek için kullanılır.⁷⁶⁸

Hırsta bir şeyi elde etmek için insanın tüm gücü ile çaba göstermesi vardır.⁷⁶⁹ Kişi bu amaç için her vasıtayı meşru ve mübah görür, bu uğurda hak hukuk gözetmeden

⁷⁶⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 426.

⁷⁶⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 426.

⁷⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Hırs”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 383.

⁷⁶⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 214.

ihtiraslı davranır ve kanaatkârlığı bırakır, açgözlü olur.⁷⁷⁰ Kısaca hırs, bir şeyi istemek ve onu elde etmeye çalışmak anlamına gelmektedir.⁷⁷¹

Şehvet, sözlükte “bir şeyi isteme, sevme, arzulama, şiddetli arzu, tutku” anlamına gelmektedir. Terim olarak ise “nefsin kendisi için uygun olanı talep etmek üzere harekete geçmesi, kişinin hissî zevklere duyduğu güçlü arzu, hazza ulaşmak için gerekli veya faydalı olduğuna inanılan şeylere doğru insanı tahrik eden güç” gibi tanımlara sahiptir.⁷⁷² Şehvet, nefsin hoşlandığı yeme, içme ve cinsî hayatla ilgili ölçüyü aşan isteklerdir.⁷⁷³

Kur’an-ı Kerim’de şehvet kelimesi iki yerde cinsel istek manasında kullanılmıştır (A’râf: 7/81; Neml: 27/55). Nefsani istekleri ifade eden şehvât kelimesinin yer aldığı üç âyetin ilkinde, insanlara dünya nimetlerinin çekici kılındığı belirtilmekte (Âl-i İmrân: 3/14), diğer ikisinde şehvetlerine uyanlar eleştirilmektedir (Nisâ: 4/27; Meryem: 19/59). Ayrıca şehvet, sekiz âyette istemek ve arzulamak anlamında yer almaktadır.⁷⁷⁴

Nefsin şiddetle bir şeyi arzulaması olan şehvet iki türlüdür. Birincisinin varlığı insan bedeni için gereklidir, yok olduğunda insan bedeni zarar görür. İkincisi ise olmadığında bedenin zarar görmediği şehvettir. İslamî açıdan şehveti yok etmek değil terbiye etmek ve helal dairede tutmak esastır.⁷⁷⁵ Şehvet insanın içinde yanan bir ateştir. Dışarıdaki ateş su ile söner ancak şehvet ateşi, ibadet nuru ile söner.⁷⁷⁶

Senâî’ye göre insan sahip olduğu başı, boynu, ayak ve elleri ile diğer canlıların pek çoğu ile benzerlik taşımaktadır. Baş ve boynu ile gurur ve kibre kapılır, ayakları ile arzularının, hırslarının peşinden gider ve elleri ile istediklerini elde eder. İnsanın yeryüzünde bulunma amacı diğer canlılar gibi sadece belirli bir sürede hayatta kalma mücadelesi vermek değildir. İnsan dünyaya imtihan için gönderilmiştir ve bu imtihan, dünyevi istek ve hırslardan uzak durmayı gerektirir.

Nefiste, dünyevi arzu ve isteklerin peşinden gitme hırsı vardır. Nefis hırslı olmadıkça yırtıcı ve başıboş hayvanlar gibidir. Nefis, insanın hayvani yönüdür ve dünyaya düş-

⁷⁷⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 167.

⁷⁷¹ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 194.

⁷⁷² Faruk Beşer, “Şehvet”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 476.

⁷⁷³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 331.

⁷⁷⁴ Beşer, “Şehvet”, 476.

⁷⁷⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 457.

⁷⁷⁶ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 961.

kündür. Nefis terbiye edilip eğitilmedikçe saldırgan, asi ve serkeş bir şekilde yeryüzünde yaşayan diğer canlılardan bir farkı yoktur.

Nefis dünyayı talep etmede köpek gibi, asilikte başıboş at gibidir. Nefis terbiye edilmeli ve ehlileştirilmelidir. Bu sayede nefsin dünyadan bir beklentisi olmaz ve hırslarına kapılmadan kanaatkâr ve sahibine itaatkâr olur. Nefis hayvani olan özelliklerinden kurtulduğunda gerçek anlamda insan olmaktan bahsedilebilir.

Hırslarına kapılıp, kaba kuvvete sarılanların ve şehvetlerine yenik düşenlerin yırtıcı ve başıboş hareket eden hayvanlardan bir farkı yoktur. Böyleleri kendisine insan dese de varlıkları yeme, içme, saldırganlık ve cinsellik üzerine dayalı olan hayvanlar gibidir. Onların insan bedenine sahip olmaları, insan olmaları için yeterli değildir.

بر سه نوع از ستور و دیو و ددست سر و گردن یکی دو پا و دو دست
سگ و اسبست با تو در مسکن آن گزندهست و این دگر توسن
آن مروّض کن این مُعَلِّم کن پس در آی و حدیث آدم کن
عمر دادی به مکر و شهوت و زور چه تو مردم چه دیو و دد چه ستور

(Sende) binek hayvanı, dev ve vahşi hayvandan oluşan üç çeşit hayvan vardır,

Bir baş ve boyun, iki el ve ayak.

Seninle mesken tutmuş köpek ve at,

O yırtıcıdır, bu ise serkeş.

Onu terbiye et, bunu da eğit,

Sonra gel ve insan olmaktan söz et.

Hileye, şehvete ve zorbalığa bir ömür verdin,

Sen ister insan ister dev ve yırtıcı ister de binek hayvanı ol.⁷⁷⁷

Tüm varlığı hiçbir vasıta olmadan yaratan Allah, insanı ruh ve beden şeklinde iki parçadan yaratmıştır. Ruh dünyevi unsurlar içermez, sadece Allah'ın nurundandır. Nefsin meskeni olan beden ise Allah'ın dünya hayatında kullarını imtihan ettiği her şeyin hırsını, şehvetini ve arzularını barındırmaktadır.

آنکه بی‌رنگ زد ترا نیرنگ در تو بنهاد حرص و شهوت و جنگ

Tasarlayan seni tasarladığında,

Sana hırs, şehvet ve saldırganlık verdi.⁷⁷⁸

⁷⁷⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 373-374.

Aklın olduğu yerde hırs, öfke ve şehvet barınmaz; çünkü akıl insanın yararına olan şeyleri kabul eder, zararına olan şeyleri ise reddeder. Akıl, nefsin arzularını dizginler.

Bedendeki şehvet, başıboş, yabani, asi ve hırçın bir at gibi, öfke ise yırtıcı ve saldırgan bir köpek gibidir. Şehvet, hırs ve öfkenin kontrol edilmesi ilimle olur; çünkü ilim, âlemde hiçbir şeyin başıboş olmadığını, her şeyin tek bir yaratıcısının bulunduğunu ve bu yaratıcının yarattıklarının tüm ihtiyaçlarına kâfi geldiğini gösterir. İlimle nefis, kendi acizliğini ve Allah'ın kudretini anlar, dünyanın peşinden değil Allah'ın yolundan gitmeyi öğrenir. İlim sayesinde kanaat ve sabır elde eder.

خشم و شهوت به هرکجا خردست سبب نفع نیک و دفع بدست

شهوت اسبست و خشم سگ در تن معتدل دار هر دو را در فن

Öfke ve şehvet, aklın olduğu her yerde,

İyi kazanma, kötüyü def etmeye sebeptir.

Bedende şehvet attır, öfke ise köpek,

*Her ikisini de ilimle mutedil yap.*⁷⁷⁹

Hırs manasız ve anlamsız bir şeydir, bir hiçtir. Hiç olan bir şey hiç kimseye bir şey sağlamaz.⁷⁸⁰ Nakışın nakış olması için bir nesnenin üstüne yapılması gerekir. Hırs da tıpkı boşluğa nakış yapmak gibidir. Sonu gelmeyen isteklerin peşinden hırsla gitmek kimseye bir şey kazandırmaz.

حرص نقشست هیچش اندر زیر نکند هیچ کس را سیر

Hırs, altında hiçbir şey olmayan bir nakıştır,

*Hiç, hiç kimseyi doyurmaz.*⁷⁸¹

Senâî'ye göre dünya köpeklerin rağbet ettiği bir çöplüktür. Dünyada olan herşey bir leştir ve leşin taliplisi ancak köpeklerdir. İnsan mertebesine ulaşmak için nefis, bu çöplük dünyadan uzaklaştırılmalıdır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) “Dünya leştir ve onu

⁷⁷⁸ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 374.

⁷⁷⁹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 374.

⁷⁸⁰ Durrî, 514.

⁷⁸¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 432.

talep edenler köpektir.” buyurmuştur.⁷⁸² İnsan olmak için hırs ve şehvetten arınmak ve dünyadan uzaklaşmak gerekir.

چيست دنيا و خلق و استظهار خاکدانی پر از سگ و مردار

Dünya, halk ve sığınmak nedir?

*Köpekle, leşle dolu bir çöplüktür.*⁷⁸³

Dünyanın nimetlerinin peşinden şehvetle koşmak insanı hüsrana uğratır. Şehvete kapılıp nefsin isteklerine aldanmak cennet giysisinden mahrum olup, bedenın çıplak kalması ile utanç duymaktır. Nitekim Hz. Âdem, nefsinin arzusuna yenildiği ve şeytanın tuzacağına düştüğü için dünyaya çıplak olarak gönderilmiştir.

Dünyevi şeylerin hırs ve şehveti ile ruh sıkıntıya sokulmamalı, azaba uğratılmamalıdır. Dünya malı insan için aldatıcı bir tuzaktır. Dünya ve içindekilere aldanmak sadece sonu kötü biten bir hevestir. Hz. Âdem’in cennetten kovulup dünyaya gönderilmesi de nefsinin isteğine yenik düşmesiyle olmuştur. Hırs ve şehvet insanı hakir ve zelil yapmaktadır.

از پی گندمی درین عالم چند باشی برهنه چون آدم
بهر گندم تو روح رنجه مدار کادم از بهر گندمی شد خوار

Bu âlemde bir buğday tanesi için,

Ne zamana kadar Âdem gibi çıplak kalacaksın?

Sen buğday için ruhunu sıkıntıya sokma,

*Çünkü Âdem bir buğday tanesi için zelil oldu.*⁷⁸⁴

3.63. TEFEKKÜR

Düşünme, mediatasyon anlamında kullanılan tefekkür, kulun elde etmek istediği şeylerin anlamları ve kavramları arasında kalben faaliyette bulunmasıdır. Gelişmiş bir muhakeme yeteneğidir.⁷⁸⁵

Kur’an’da “Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gündüzle gecenin ardarda gelişinde akıl sahipleri için alâmetler vardır. Onlar ayakta, otururken ve yaslan-

⁷⁸² Durri, 514.

⁷⁸³ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 433.

⁷⁸⁴ Senâî, *Hadikatu'l-hakika Şerî'atu't-tarika* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 433.

⁷⁸⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 348.

mışken Allah'ı zikredip göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler (Âl-i İmrân: 3/190-191).” âyetinde buyurulduğu gibi düşünme eylemine en yakın kelimeler akıl ve tefekkürdür.⁷⁸⁶

Sûfilere göre iki türlü tefekkür vardır. Birisi iman ve tasdikten doğan, diğeri şuhûd ehline mahsus olan tefekkürdür. Her iki halde de sûfî Allah'ın zâtını değil, nimet ve kudretini düşünür. Bir anlamda tefekkür iyi ve kötüyü ayırmaya yarayan kalp lambası gibidir. Tefekküre sahip olmayan kalp karanlıkta kalır. Tefekkür sayesinde hikmet elde edilir.⁷⁸⁷

Kulu Allah'a ulaştıran dört yol vardır. Birincisi göstergesi sâlih amel, ürünü nûr olan zikir, ikincisi sabırla gerçekleştirilen ve sonunda ilme ulaştıran tefekkür, üçüncüsü şükürle eda edilen ve gittikçe şükürün artmasına vesile olan fakr ve sonuncusu da dünya ve dünya ehline buğz etme ile elde edilen ve ilâhî sevgiye götüren muhabbettir. Bunların birine sahip olan kul, sâlih kullardandır.⁷⁸⁸

Senâî'ye göre Allah'a kul olmak en yüce makamdır. Allah yaratıcıdır, hayatı düzenleyen ve tüm kuralları koyan O'dur. Kul, Allah'a itaat etmek zorundadır. Kulluk makamı, sürekli zikir, tefekkür ve ibadetle elde edilir, Allah'ın yakınlığını ve muhabbetini kazandırır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) “Bir saatlik tefekkür, içinde tefekkür bulunmayan bir yıllık (yahut da altmış yıllık) nafile ibadetten hayırlıdır.”⁷⁸⁹ buyurmuştur. Tefekkür yoluyla yaratılıştaki sır ve hikmetleri anlayan, kendi acizliğini ve çaresizliğini kabullenen kul, kulluğun zirvesine ulaşarak insan-ı kâmil olur.

İnsanın Allah'tan korkması iyi davranışlara yöneltirken Allah nasılsa affeder diye ümit duyması kötü davranışlarda devam etmeye neden olur. İnsanda korku ve ümit sürekli iç içedir. Tıpkı gece ve gündüzün aralıksız birbirini takip etmesi gibi. “Geceyi dinlenmeniz için, gündüzü de aydınlatıcı olarak yaratan O'dur. Şüphesiz bunda duyan bir topluluk için açık ayetler vardır (Yûnus: 10/67).” ve “Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmiş durumdadırlar. Şüphesiz bunda akıl eden topluluk için ibretler vardır (Nahl: 16/12).” âyetlerinde buyurulduğu gibi gece ve gündüz insanın üzerinde düşünüp tefekkür etmesi için birer vesiledir. Te-

⁷⁸⁶ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 53.

⁷⁸⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 483.

⁷⁸⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1039.

⁷⁸⁹ Bu ifadeyi hadis olarak değerlendiren kaynakların yanında Sırr-ı Sakatî'nin veya Hasan-ı Basrî'nin sözü olduğunu da ifade eden kaynaklar bulunmaktadır (Aclûnî, I, 310).

tefekkür, güneşin yeryüzünü aydınlatması gibi Allah'ın hikmet ve kudretini apaçık gösterir. İnsanın Allah'ın yarattıkları üzerinde akletmeyip düşünmemesi ise gecenin varlıkları görünmez yapması gibidir.

İnsanın renksiz olması yani insan-ı kâmil mertebesine ulaşması nefsin acziliğini kabullenip tamamen Allah'a teslim olması ile olur. İnsanın dünyayı tefekkürle gönülden çıkarması renklerinden kurtulup ruhunun nûr olmasıdır. “(Bu), ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır (Sâd: 38/29).” âyetinde buyurulduğu gibi din ve akıl insanlara, düşünüp varlığın hikmet ve hakikatini anlamaları için bahşedilmiştir. Aklın rehberliğinde tefekkür etmeyen insan Allah ile âlem ve kendisinin var olma sebebi arasındaki bağı anlayamaz. Tefekkürün olmadığı yerde akıl ve din bir işe yaramaz. Akıllı olmaktan ve dindarlıktan bahsedip tefekküre sarılmamak ikiyüzlülüktür.

Allah aşkını talep eden gönül, derdin, aşkın, hüznün ve düşüncelerin yeridir. Hakikat sırlarının tefekkür yoluyla idrak edilmesi başlangıçta çok sıkıntı verse de sonu Allah'ın yakınlığını elde etmektir. Tefekkür sayesinde insan, kulluk mertebesinde şeref ve izzet elde eder. Hakikatlerin ortaya çıkmasıyla gerçek hazinelere ulaşır.

بندہ شو تا دمی زبون باشی	تا بدانی کہ شاہ چون باشی
بد و نیکت ز بیم و اومید است	شب و روزت ز خاک و خورشید است
تو هنوز آنچنان نہ ای کز رنگ	از تو دین و خرد ندارد ننگ
هرچہ ز آغاز دل بہ رنج بُود	عاقبت ناز و عزّ و گنج بُود

Aciz kalana kadar kul ol da,

Nasıl şah olacağını bilesin.

Senin iyiliğin ve kötülüğün korku ve ümittendir,

Gece ve gündüzün de topraktan ve güneştedir.

Sen henüz öyle ayıptan yoksun değilsin ki,

Senden dolayı din ve akıl utanmasın.

Her ne kadar başlangıçta gönül sıkıntıda olsa da,

*Sonunda övünç, izzet ve hazine vardır.*⁷⁹⁰

⁷⁹⁰ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 491.

Din yolunda tefekkür esastır. Allah yolunda olanların hareket ve sözlerle işleri yoktur. Tefekkürle Allah'ın sıfat ve fiillerinin hakikati anlaşılır hale gelir. Tefekkür, harf ve davranış gibi sembolik ifadelerden arınmış kalben gerçekleştirilen bir idrak ve arzu halidir.

Din yolunda yürüyenler için Allah'ın dergâhı nihai varılacak yerdir. Bu ümitle O'na yönelirler. Tüm taat ve ibadetleri Allah içindir. Onlar için Allah yegâne dosttur ve tüm yakınlık ve samimiyetleri O'nunladır. Bu yakınlığı elde etmelerinin sebebi, ibadetleriyle birlikte samimiyetle sarıldıkları tefekkürleridir.

Kul, hep Allah'la olmayı ister. Bunun yolu ise Allah'a yönelmesi ve tefekkürü bırakmamasıdır. Hem ibadetle hem de düşüncelerle her an Allah'la olunmalıdır. Kendi-ne ve nefesine dönenler Allah'a ulaşamaz. Benlikten kurtulup yaratılışın kaynağı olan Allah'ın sıfat ve fiileri tefekkür yoluyla anlaşılınca O'na doğru gidilmiş olur.

حرکت رفته از اشارتشان حرفها جسته از عبارتشان
منتهای امیدشان تا او قبلهشان او و انشان با او
همه خواهی که باشی او را باش رو برش سوی خویش هیچ مباحث

Hareket onların işaretlerinden gitmiş,

Harfler onların sözlerinden fırlamış.

Ümitlerinin son noktası O'dur,

Kıbleleri O'dur ve dostlukları O'nunladır.

Hep istediğin gibi O'nun ol,

O'na doğru git, kendine doğru olmasın.⁷⁹¹

3.64. HAKİKAT VE TARİKAT

Hakikat, sözlükte “gerçek, var olduğu kesin ve açık olarak bilinen şey, bir şeyi o şey yapan husus, mahiyet” demektir.⁷⁹² Tasavvuf terimi olarak ise “zahirin ardındaki örtülü ve gizli mana, dinî hayatın en yüksek seviyede yaşanarak ilahi sırlara aşına olunması” anlamlarına gelmektedir.⁷⁹³

⁷⁹¹ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), I, 738.

⁷⁹² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 152.

⁷⁹³ Mehmet Demirci, “Hakikat”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 178.

Sûfîler, Allah’a ulaşma yolunda şeriat, tarikat, hakikat ve mârifet şeklinde dört mertebe kabul etmektedirler. Şeriat beden, tarikat kalp, hakikat ruh ve mârifet de Allah’tır. Bu makamların üçüncüsü olan hakikat,⁷⁹⁴ çok zorlu kırk makamdan oluşmaktadır.⁷⁹⁵

Tarikat sözlükte “gidilecek yol, izlenecek usul, hal ve gidiş” anlamındadır. Terim olarak da “Allah’a ulaşmak isteyenlere mahsus âdet, hal ve davranış” demektir. Tarikat, sâlikî hakikate götüren yoldur. Bu nedenle şeriat gemiye, tarikat denize, hakikat inciye benzetilmiştir.⁷⁹⁶

Tarikatta dünyayı terk etmek, sürekli zikirle meşgul olmak, temizliğe ve abdestli olmaya özen göstermek, doğru ve ihlâslı olmak gibi şeylere önem vermek gerekmektedir. Şeriat bir kabuk hakikat, o kabuğun altındaki öz gibidir. Tarikat ise hakikate ulaştırıcı bir yoldur.⁷⁹⁷ Tarikat, farz ve vaciplerin yanında nafilelere ve özellikle sünnetlere önem vermeyi gerektiren bir usul ve metodlar bütünüdür.⁷⁹⁸

Kişiyi Allah’a götüren yollar, tarîk-i ahyâr, tarîk-i ebrâr ve tarîk-i şüttâr şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Tarîk-i ahyâr namaz, oruç, hac, Kur’an okuma gibi ibadetlerle ve salih amellerle ruhunu olgunlaştıranların yoludur. Tarîk-i ebrâr mücâhede ve riyazetle nefsin terbiye ve kalbini tasfiye ederek güzel huylar kazananların yoludur. Tarîk-i şüttâr ise bu iki yolun yanında aşk, cezbe ve muhabbetle Allah’a doğru yürüyenlerin yoludur.⁷⁹⁹

Mutasavvıflara göre tüm insanların hatta bütün varlıkların aldığı nefes sayısı kadar Allah’a giden yol vardır. İlk sûfîler kendilerinden yaşça büyük ve tecrübeli olanların görüşlerini ve manevi tecrübelerini sohbet yoluyla çevrelerinde toplananlara aktarmışlardır. Ancak sistemli bir tarikat oluşumu VI./XII. yüzyıllarda ortaya çıkmaya başlamış ve sonrasında bir müessese haline gelmiştir.⁸⁰⁰

“Kendisine inâbe edenleri (yönelenleri) doğru yola iletir (Şûrâ: 42/13).” âyetinde buyurulduğu üzere Allah yolunun yolcularına kendi iç dünyalarını tövbe ile arındırmaları emredilmiştir. Ayrıca “Bizim uğrumuzda mücâhede edenleri elbette kendi yollarımıza

⁷⁹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 188.

⁷⁹⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 964.

⁷⁹⁶ Reşat Öngören, “Tarikat”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 95.

⁷⁹⁷ Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 458.

⁷⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 474.

⁷⁹⁹ Öngören, “Tarikat”, 96; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 474.

⁸⁰⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 343.

eriştireceğiz (Ankebût: 29/69).” âyetinde buyurulduğu gibi de bu yola yönelenlerin keşfe ulaşmadan önce çaba göstermeleri, uykusuzluk ve açlıkla riyazet ve mücâhedeye devam etmeleri istenmiştir.⁸⁰¹

Senâî’ye göre usulünce gidilen yol kişiyi mârifete ulaştırır, usulsüz yol ise riyaya götürür.⁸⁰² Allah’a giden yolun uzaklığı gönlün tamamen Allah’a verilmemesinden kaynaklanır. Bu yolda çaba ve azim gerekir, tembellik etmek ikiyüzlü davranmaktır. Küfür ve din diye bir ayırımın yapıldığı yerde Allah’a giden yol bulunmaz. Bu yola yönelip gönlünü aşkla saflaştıran Allah’tan başka bir şeye teveccüh etmez. Vuslata giden yolun uzaması gönlün tamamen arınmadan başka şeylere de meyletmesi sonucudur. Hakiki varlık tektir, bu yolda herşey tek olarak görünür.

راه دور از دل درنگی تست کفر و دین از پی دورنگی تست

Yolun uzaklığı senin gönlünün tembelliğindendir.

*Küfür ve din, senin ikiyüzlülüğündendir.*⁸⁰³

Din yolu, Allah’a ulaşmak içindir. Bu yolun kurallarını tanıtan ve yolun esaslarını belirleyen Allah’tır. Din yolunda bu esaslara uygun olarak yüründüğünde Allah’ın istediği gibi bir kul olunur ve hakikatler elde edilir.

راه دین بر تو کردمی پیدا تا نبودی تو اهوج و شیدا

Din yolunu sana hep aşikâr etti,

*Sen aptal, divane ve âşık olmayasın diye.*⁸⁰⁴

Allah’ın insana göz, kulak ve diğer uzuvları vermesinin tek amacı insanların Allah’ı tanımaları ve O’na doğru yol almalarıdır. Dinin ve din yolunun sahibi Allah’tır. Bu yolu bahşeden ve insanlara kendisine kavuşma arzusunu ve azmini vererek bu yolda rehberlik yapan Allah’tır. O, varlığın tek sahibi olduğu gibi kendisine giden yolun da sahibi ve yol göstericisidir.

مر ترا چشم و گوش داد خدای راه بنمود مرد راهنمای

Allah sana göz ve kulak verdi,

*Rehber de insana yol gösterdi.*⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1003.

⁸⁰² Durri, 702.

⁸⁰³ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 644.

⁸⁰⁴ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 644.

Allah'ın yolunda O'na kavuşmak için yol alanlar ölümden sonra ve kıyametten önceki kabir hayatında cehennem azabından kurtuluş müjdesini alırlar. Onlar için kabir hayatı cennetten bir parça olur. “Belki iyi işler işlerim ve zayı ettiğim ömrü telafi ederim. Hayır, boş bir söz, onun söylediği söz. Onların önlerinde, diriltip mezarlarından çıkarılacakları güne dek bir berzah var (Mü'min: 40/100).” âyetinde buyurulduğu gibi kabir hayatı, ahiretteki hayatın müjdesinin verildiği veya ebedi azabın başladığı yerdir.

İnsanın nefsi sürekli dünyayı ister. Eğer amaç Allah'a vuslatsa Allah'ın yoluna yönelmeli ve bu yolda çeşitli hilelerle kulun ayağını kaydırmaya çalışan nefisten kurtulmalıdır. Nefis asidir ve sürekli Allah'ın emirlerine karşı çıkar. Oysa Allah yolunda itaat ve teslimiyet vardır. Allah'ın buyruklarına uyan O'na kavuşur, karşı çıkan ise ebedi azaba uğrar.

گر شنیدی برستی از دوزخ ورنه بیک شک شکستی از برزخ
خیز و بنداز خواجه گریه ز کش سر ز فرمان کردگار مکش

Ya cehennemden kurtulduğunu işitirsin,

Yahutta şüphesiz berzahta mağlup olursun.

Ey efendi kalk ve hileyi bırak,

Yaratıcının fermanına karşı gelme.⁸⁰⁶

Allah'ın dinine tabi olduktan sonra nasıl beden ibadetle meşgul ediliyorsa, gönül de dünyaya ait herşeyden arındırılmalı, asıl işi olan hakikatlerin keşfine ulaşmakla işe konulmalıdır. Beden işledikçe dinç kalır, gönül ilahi nurları elde ettikçe aydınlanır ve doğru yolu gösteren bir ayna haline gelir. Gönül aynası temizlenmeden küfrün tuzağına düşüp ebedi azaba uğramaktan kurtulmak mümkün değildir. Cehennemden kurtuluş, hakikatlerin ışığında beden ve gönlün bir arada aynı istikamette yol alması ile olur.

Amaç vuslatsa, O'nun aşkı ile ebedi hayat sürmekse Allah'ın dininin yoluna yönelmeli, bu yoldaki en büyük engel olan nefsi terbiye edip benlikten kurtulmalıdır. Nefis terbiye edilmeden, dünyaya yüz çevirmeden bu yolda ilerlemek mümkün değildir. Nefsin dünyevi arzu ve istekleri gönlü kirleterek insanı hakikat yolundan çıkarır.

دل تیره چو تن به کار درآر تا نگیرد ز توره انکار

⁸⁰⁵ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 645.

⁸⁰⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 645.

در ره دین برو ریاضت کن وز چین راه بد طهارت کن

Karanlık gönlü, beden gibi işe koy da,

Senden dalayı inkâr yolunu tutmasın.

Din yolunda git, nefsinı terbiye et,

Böyle kötü bir yolu temizle.⁸⁰⁷

3.65. KANAAT

Sözlükte “kişinin azla yetinip elindekine razı olması, kendisinin ve sorumluluğu altında bulunanların ihtiyaçlarını asgari ölçüde karşılayabileceği maddi imkânlarla karşılayıp başkalarının elindeki şeylere göz dikmemesi, aşırı kazanma hırsından kurtulması” şeklinde tanımlanmaktadır. Yani hırs, tamah, şereh (hazlara düşkünlük) ve tûl-i emel gibi kavramlarla ifade edilen mal ve dünya tutkusunun kalpten silinmesiyle kazanılan ahlaki bir erdemdir.⁸⁰⁸ Kanaat, yaşamak için zarurî ihtiyaçlar dışında kalan tüm arzu ve isteklerden uzak durma, yeme, içme ve çeşitli konularda aşırıya kaçmamaktır.⁸⁰⁹

Kanaat kelimesi Kur'an'da yer almasa da pek çok âyette dünyaya ve mala karşı aşırı düşkünlük tasvip edilmemektedir. Hz. Peygamber kanaatkârlığı, iffet, tok gözlülük ve gönül zenginliği olarak değerlendirerek “Asıl zenginlik mal çokluğu değil gönül zenginliğidir.” şeklinde buyurmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber kanaatkârlığı şükrün en ileri derecesi saymış ve yeterli miktarda rızka sahip olup buna kanaat eden kişiyi övmüştür.⁸¹⁰

Kanaatin üç derecesi vardır. İlk ve en ileri derecesi, dünya nimetlerinden hayatın devamına yetecek kadarıyla yetinip başka bir şey istememektir. İkincisi, kullanıp değerlendirebileceği kadarına sahip olup elinde fazladan kalabilecek şeylere ilgi duymamaktır. Üçüncüsü de imkân ölçüsünde olanları istemek, güçlükle kazanılabilen şeylerin peşinde koşmamaktır.⁸¹¹ Kanaatte kismete razı olmak, fazlalık ve çokluğa tamah etmemek vardır. Ahlaken kanaat sahibi olan kişi, ebedî zenginliğe ve rahata kavuşur.⁸¹²

⁸⁰⁷ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 645.

⁸⁰⁸ Mustafa Çağrı, “Kanaat”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 289.

⁸⁰⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 268.

⁸¹⁰ Çağrı, “Kanaat”, 289.

⁸¹¹ Çağrı, “Kanaat”, 289.

⁸¹² Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, 268.

Senâî'ye göre bu dünya kalıcı değildir, gelip geçicidir. Hakîki âlemde ebedi varlık bulmak isteniyorsa bu dünyada kanaatkâr olunmalıdır. Ahiret yurduna giden yolun azığı, fani dünyaya meyletmeden nimetlerine ve güzelliklerine yüz çevirip elde olanla yetinmekle hazırlanır.

Dünya nimetlerin hepsi aldatıcıdır. Güzellikleriyle göz kamaştırır ve haz verirler. Fakat varlıkları gibi faydaları da geçicidir. İnsan dünyaya tamah ettikçe dünya ona güler; çünkü sonunun musibet ve yokluk olduğunu bilir. İnsan elde olanla yetinmeli, azaptan inlerken kendisine gülecek olan dünyaya meyletmemelidir. Dünyadaki hiçbir varlığın sürekliliği yoktur.

گوشه‌ای گیر از این جهان مجاز توشه‌ای آن جهان درو می‌ساز
نه ترا با کسی بُود پیوند تا تو گوئی بدرد و آنکس خند

*Bu mecaz dünyadan bir köşe al,
Öbür dünyanın azığını orada hazırla.
Senin (öyle) kimseyle bir bağın olmaz,
Sen acından söz edersin o ise güler.*⁸¹³

Dünya nimetlerine yüz çevirip herşeyin zaruret miktarına razı olmak ve elde olanla yetinmek dünyayı görmemektir. Gönül, dünya ile meşgul oldukça kirlenir ve kararır. Bu kirlilik ve karanlık Allah aşkının gönle yerleşmesine ve hakikatlerin görülmesine engel olur. Aza kanaat edip herşeyin fazlasına gözleri kapatmakla gönüle hakikat nurları ve Allah aşkı yerleşir. Böylece gönül aydınlığına kavuşur.

دیده چون کل آشنایی یافت دل تاریک روشنائی یافت

*Göz sürme ile aşinalık bulunca,
Karanlık gönül aydınlandı.*⁸¹⁴

Hayat, alınan ve verilen nefesten ibarettir. Birkaç saniyelik zaman diliminden oluşan bu iki nefes arasında dünyadan elde edilebilecek hiçbir şeyin bir kalıcılığı yoktur. “Bu dünya hayatı, eğlence ve oyundan başka bir şey değildir. Ahiret yurdu ise, işte asıl hayat odur, keşke bu gerçeği bilselerdi (Ankebût: 29/64).” âyetinde buyurulduğu gibi dünya nimetleri gerçek değildir, birer aldatmacadır. Alınan nefesin verilmesi, verilen nefesin alınması kesin olmadığından hiçbir dünya varlığına güvenilmez.

⁸¹³ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 730.

⁸¹⁴ Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 730.

زانکه در عالم فریب و هوس کس نکرد اعتماد بر دو نفس

Dünyada aldatma ve heves olduğu için,

*Kimse iki nefesine itimat edemez.*⁸¹⁵

“Rahman olan Allah, arşa istivâ etmiştir (Tâhâ: 20/5).” ve “Arşı su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur. Eğer sen, “Öldükten sonra mutlaka diriltileceksiniz” desen kâfirler derhal, “Bu büyü gibi bir düzmecedir” derler (Hûd: 11/7).” âyetlerinde buyurulduğu gibi dünya su üzerine konulmuştur ve su sağlam ve güvenilir bir zemin değildir. Akıl sahibi, suya yaslanılmayacağını ve yerinin dünya değil, Allah’ın huzuru olan arş olduğunu bilir.⁸¹⁶

Dünyayı sağlam bir zemin zannedip ona ayağıyla basan, sudan olan varlığın içine dalarak yok olup gider. Ancak, aklını kullanıp Allah’ın âyetlerine kulak veren asıl yeri olan arşa yükselir. Akıl, dünyadan bir şey talep etmez. Kanaat, aklın yolunu tutmaktır.

نبود زیر عرش دانارا استوی عرشه علی المارا
باش تا عقل افکند فرشت حل کند استوی علی العرشت

Bilge kişi arşın altında olamaz,

O, arşını suyun üzerine kurdu.

Aklın sana döşek serdiği kişi ol ki,

*Senin arşa istivâ etmeni sağlasın.*⁸¹⁷

“Kadınlara, çocuklara, altın ve gümüş cinsinden birikmiş hazinelere, soylu atlara, sığırlara, ekin, tarla, bağ, bahçe gibi arazilere yönelik dünyevi zevkler, insanoğlu için çekici kılınmıştır. Bütün bu zevkler bu dünya hayatının geçici şeyleridir. Ama varılacak yerin en güzeli, Allah katında olandır (Âl-i İmrân: 3/14).” âyetinde buyurulduğu üzere Allah’a yönelmek ve O’na kulluk etmek hakiki nimetleri elde etmektir. Sınırsız ve sonsuz ahiret nimetlerine kavuşmanın yolu dünya nimetlerinin azına kanaat etmektir.

چون به محراب حق شتابی تو نور حق در دو دیده یابی تو

Hakk’ın mihrabına koşunca sen,

*İki gözündeki Hakk’ın nurunu bulursun sen.*⁸¹⁸

⁸¹⁵ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 730.

⁸¹⁶ Durrî, 773; Razavî, 761.

⁸¹⁷ Senâî, *Hadîkatu’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka*, Razavî, II, 730.

SONUÇ

Şairlik mesleğini saray ve methiye şairliğinin dışına çıkarıp şiiri, felsefe, bilim ve tasavvufla bir araya getirdiğinden “Hakîm” unvanıyla anılan Senâî-yi Gaznevî Fars tasavvuf edebiyatında dinî, ahlaki, felsefi, toplumsal ve tasavvufi görüşleri ilk defa en kapsamlı şekilde dile getiren şairdir.

Senâî bir saray şairi olarak başladığı şairlik mesleğinde, Gazne’de bir hamamda meczup ve sarhoş olarak tabir edilen bir şahsın Senâî’nin memduhu Sultan İbrahim b. Mes’ûd ve Senâî hakkında söylediği sözler üzerine büyük bir fikri değişim içine girmiştir. Yani, yüksek makamlardaki insanları ayakta karşılayıp onlar için süslü sözler söylemek için yaratılmadığını anlamıştır. *Hadîka* eserini Sultan Behram Şah’a ithaf edip bazı bölümlerde onu öven ifadelerle yer verse de Sultan için kaleme alınan beyitler onun gücünü ve halkına hükmetmesini takdir etmek, onun adaletli ve bağışlayıcı davranmasını, yardımcılarını cahil kişilerden seçmemesini tavsiye etmek için kaleme alınmıştır. Kısaca *Hadîka*’da yer alan methiye beyitlerinin toplumsal ve sosyal birtakım mesajlar vermek amacıyla meydana getirildiği anlaşılmaktadır.

Senâî’nin tasavvuf terimlerini, tasavvufi ve dinî görüşlerini açıklarken kaleme aldığı beyitlerde onun bir sûfi olarak kendisini nerede gördüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan eserdeki görüşleri ile yer verdiği terimler, kelimeler, misal ve hikâyeler, kendisinden önceki tasavvufi ve felsefi görüşlerden hangilerine daha yakın olduğunu hangilerine ise şiddetle karşı çıktığını ortaya koymaktadır. Senâî’nin ele aldığı konularda, İslam düşüncesi üzerinde etkisi oldukça fazla olan, Tanrı’nın bir oluşu, Tanrı ve ruh kavramları, akıl, nefis, göğün tabakaları ve varlık âlemi gibi konuları ele alan Yeni Eflâtunculuk felsefesinin ve ihvân-ı safâ felsefe topluluğunun tesirleri görülmektedir. Ayrıca Senâî, *Hadîka*’nın dokuzuncu babında Mürcielerin ve Haricîlerin yolunda gidenlerin değil Sünnîlerin yolundan gidenlerin doğru yolda olduğunu belirterek dinin temel konularında Hz. Peygamber ve ashabının yolunu yani ehl-i sünnet yolunu benimsediğini ifade etmektedir. *Hadîkatü’l-hakîka* sonraki yüzyıllarda Ferîdüddîn Attâr, Mevlânâ Celâledîn-i Rûmî gibi ünlü mutasavvıfların eser meydana getirmelerinde yol gösterici olmuştur. Senâî’nin, şiiri saraydan halka taşıma çabası Attâr ile zirveye ulaşmıştır. Mevlânâ ise

⁸¹⁸ Senâî, *Hadîkatü’l-hakîka Şerî’atu’t-tarîka* (Tsh. Muderris-i Razavî), II, 730.

Senâî gibi tasavvufî görüşlerini mesnevi nazım türünde dile getirdiği ünlü eseri *Mesnevî*'de hem Attâr'ı hem de Senâî'yi ve onun *Hadîka* eserini yüceltmektedir.

Hadîkatü'l-hakîka Fars edebiyatında dil ve edebî değer açısından önemli bir yere sahiptir. Fars dilinin edebî anlatımdaki üstünlüklerinin tamamı bu eserde ustalıkla kullanılmıştır. Edebî sanatlar, teşbihler, istiareler ve telmihler büyük bir incelikle beyitlerde işlenmiştir. *Hadîka*'da birtakım beyitlerin anlaşılmasındaki güçlükten dolayı şerhe muhtaç olmasının, Senâî'nin şiirlerini halktan insanların yanında toplumun üst tabakasından kimseler, hekimler, kadılar, vezirler, yöneticiler ve sultanlar için de söylemiş olması ve kendisinin Arap dilinin yanında zamanının ilimlerine de âşina olması nedeniyle kaynaklandığı ortaya konmuştur.

Kaleme alındığı döneminin tüm ededî ve fikri özelliklerini taşıyan *Hadîkatü'l-hakîka*'da yer alan tasavvuf terimlerinin ilk 46 tanesi tevhid, mârifet, vahdet, kıdem, safâ ve ihlâs, istivâ, derece, dereke, hıfz, murakabe, hikmet, rezzâk, hidâyet, mücâhede, takdis, sun', fakr, sırr-ı hakikat, tazarru ve acz, zikir, bekâ, vücûd ve adem, şükür, şikâyet, rızık, hubb ve muhabbet, tecrîd, sülûk, tevekkül, rüya, tenâkuz-u dâreyn, îsâr, ittihâd, ittisâl, zühd ve zâhid, hubb-i dünya, huşû, râğbet, hamd ve senâ, münâcât, kerem, inâbe, ihlâs, kazâ ve kader, şevk, hezer, rızâ, kerâmet, ubûdiyyet, imtihan şeklinde birinci babda yer almıştır. Vecd ve hal terimi ikinci babda, takvâ terimi üçüncü babda, akıl ve nefis dördüncü babda, riyâ ve aşk beşinci babda, mürid, bast, riyazet, gayret ve tecrîd altıncı babda işlenmiştir. Tecrîd terimine hem birinci babda hem de altıncı babda yer verilmiştir. Ölüm, fenâ ve bekâ, hırs ve şehvet ve tefekkür terimleri sekizinci babda işlenmiştir. Ayrıca bu babda fenâ terimi ile birlikte zikredilen bekâ, terim olarak birinci babda da ele alınmıştır. Dokuzuncu babdaki hakikat ve tarikat terimleri ve son bab olan onuncu babdaki kanaat terimi işlenerek *Hadîka*'da yer alan tasavvuf terimleri tamamlanmıştır.

Eserde, köklü ve zengin bir bilgi birikiminin neticesinde oluşturulduğu anlaşılan terimler sayesinde bir sûfî olarak Senâî'nin tasavvufî yaşam tarzı, tasavvufî duygu ve düşünceleri hakkında gerçek ve kesin bilgiler elde edilmiştir. Senâî, tasavvufî görüşlerin sistemli bir şekilde anlatılmasıyla bir bilim dalı haline gelmeye başlayan tasavvufun bu yönde gelişip ilerlemesine *Hadîka* ile katkı sağlamıştır.

Hadîkatü'l-hakîka'da tasavvuf terimlerinin yanında ictihad, haşr ve neşr, kazâ, kader, cennet, cehennem, arş, ferş ve felek gibi dinî; aç gözlülük, hırs, tamah ve kanaat

gibi ahlaki; bilgi, akıl ve varlık gibi felsefi; adalet, ticaret ve yönetim gibi toplumsal hayatla ilgili pek çok terimin, gezegen isimlerinin, hastalık türlerinin ve nedenlerinin, peygamberlerin, çeşitli mezheplerin, bazı mezhep imamlarının, Müslümanlar için önemli olayların, dört halifenin, sultanların, kadıların, toplumun diğer önde gelen şahsiyetlerinin ve İran'ın mitolojik kahramanı Rüstem-i Zâl'ın zikredilmesi ile toplum ve bilimle iç içe olan, geniş coğrafyalara yayılması ile değişik dinler ve inanç sistemleriyle, felsefeyle etkileşime giren İslam dininin mutasavvıflara bu alanda oldukça geniş bir konu çeşitliliği sunduğu görülmüştür.

Senâî'ye göre, hakiki varlık sadece Allah'tır. O'nun bir oluşu sayıdan, şekilden ve cisimden bağımsızdır. Allah sameddir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; fakat tüm varlık O'na her an muhtaçtır. Dünya din ve hakikat yolunda bir aldatmacadır, manevi hazların ve muhabbetin dolayısıyla da mârifetin önünde bir engeldir. Din yoluna yönelip Allah'ı talep eden kulun bu yolda aşması gereken pek çok engel, sabretmesi gereken birçok sıkıntı ve zorluk vardır. Allah yolu çile doludur; ancak gamı, derdi kendisine rehber edinen kulun varacağı yer vahdet âlemidir. Aklın rehberliğinde Allah'a ibadet ve taatle varmak mümkündür ama aşkla yol almak en kısa yoldur. Aşk, gönlü kanatlandırır. Aşksız yol almak yoldaki engellere takılıp yoldan çıkmaya sebep olur. Aşkla birlikte akıl ve nefis, Allah yolunun hizmetkârları olur.

Güneş ışığı güle vurunca etrafa güzel kokular saçılır. Güneş ışığı leşe vurunca da leşten kötü kokular yükselir. İnsan da bu âlemde ne olacağına karar vermelidir. Ya gül olup Allah'ın kendisine layık gördüğü değeri elde etmeli ya da bir leş olup çöplük olan bu dünya ile birlikte yok olmalıdır. İmtihan denilen mevzunun özü bu seçimde gizlidir.

Allah'ın varlığının delilleri, kereminin ve kahrının işaretleri yaratılan bütün varlıklarda görülebilir. Bunun için Allah göz, kulak ve hisleri vermiştir. Ancak Allah'ın varlığının en iyi şekilde anlaşılması tefekkürle olur. Tefekkürün yeri gönüldür; çünkü gönül, kâinata dahi sığmayan, lâ mekân olan yaratıcının kendisine mesken tayin ettiği yerdir. Salih kullardan olmak için, namazda bedeninin Allah'ın Kabe'sine döndürülmesi gibi gönlün de Allah'a doğru riyasız bir şekilde döndürülmesi gerekmektedir.

İnsanı insan yapan cismi değil, ruhudur. Beden bu dünyada şekil alıp gelişirken ruh, hakikat âleminde yaratılmıştır. Bu nedenle yeri bu dünya değildir. Ruh, ebedi hayat bulacağı ahiret yurdunun özleminde, beden hapsinde ve dünya sürgünündedir. Bu özlem ve sürgünün sona ermesi için maddi unsurlar yok edilmelidir. Bu nedenle Allah yoluna

yönelmenin en temel amacı önce fenâ sonra da bekâ makamlarını elde etmektir. Bu sayede hakiki varlık elde edilir ve vuslat gerçekleşir.

Senâî, *Hadîka* ile kendi dilinden inandığı dinin kuralları çerçevesinde yaşadığı tasavvufî hayatı dile getirmiş, tecrübe ettiği çeşitli halleri söz kalıpları haline büründürmüş ve bu ifade tarzını bilimsel bir metodla ortaya koymuştur. Bu terimlerin bir kısmı tevhid, mârifet, kıdem, takvâ, huşû, safâ ve ihlâs gibi tasavvufun sözle ifade edilebilen, yazıya dökülebilen unsurlarını açıklamak amacıyla yeni anlamlar yüklenmiş dinî terimlerden oluştuğu görülmüştür. Diğerleri de fenâ, bekâ, zühd, zâhid, kerâmet ve bast gibi doğrudan tasavvufla ilgili terimlerdir.

Çalışma ile ele alınan tasavvuf terimlerine bakıldığında *Hadîka*'nın günümüzde de yaygın bir şekilde kullanılan tasavvuf terimlerinin mesnevi nazım şeklinde ele alındığı bir tasavvuf sözlüğü niteliğinde olduğu söylenilebilmektedir.

Sonuç olarak vahdet, kıdem, hakikat ve mârifet terimleri ile tasavvufun temel kavramlarına; bekâ, hamd ve senâ, hıfz, hidayet, hikmet, istivâ, ittihâd, kazâ ve kader, kerem, kıdem, mârifet, murakabe, rezzâk, rızâ, sırr-ı hakikat, sun', takvâ, tevekkül, tevhid, vahdet terimleri ile Allah'a ve sıfatlarına; bekâ, fenâ, imtihan, ölüm, rızâ, sırr-ı hakikat, vücûd ve adem terimleri ile ahiret hayatına; bast, bekâ, derece, derekât, fakr, fenâ, gayret, hakikat ve tarikat, hezer, hidâyet, hubb ve muhabbet, hubb-i dünya, kanaat, keramet, inâbe, isâr, ittihâd, ittisâl, kerâmet, murakabe, mücâhede, mürid, rızâ, riyazet, takdîs, sırr-ı hakikat, tazarru ve acz, vücûd ve adem, safâ ve ihlâs, sülûk, şevk, şikâyet, şükür, tecrîd, tenâkuz-u dâreyn, tevekkül, ubûdiyyet, vecd ve hal, zühd ve zâhid terimleri ile dervişliğe, kalbe ve seyr u sülûka; aşk, fenâ, hubb, mârifet, muhabbet, murakabe, takdîs, vücud ve adem terimleri ile ilahi aşka; akıl, hırs ve şehvet, hırs ve şehvet, hubb-i dünya, imtihan, kanaat, nefîs, ölüm, rızık, rüya, şikâyet, şükür, tenâkuz-u dâreyn, vücûd, zühd ve zâhid terimleri ile dünyaya ve dünya hayatına; hakikat ve tarikat, hamd ve senâ, hırs ve şehvet, hezer, hidâyet, huşû, ihlâs, imtihan, inâbe, kanaat, kazâ ve kader, münâcât, namaz ve râğbet, rızâ, riya, safâ ve ihlâs, takdîs, takvâ, tazarru ve acz, tefekkür, tevekkül, ubûdiyyet, zikir ve rızık terimleri ile kulluğa ve ibadete; aşk, bekâ, kıdem, ölüm, vücûd ve adem terimleri ile vahdet-i vücuda işaret edilmiştir.

Çalışma neticesinde, *Hadîkat'ül-hakîka* üzerine hazırlanmış şerhlerin yeterli olmadığı, *Hadîka* nüshalarının tamamı göz önünde bulundurularak yeni şerhlere ihtiyaç duyulduğu da ayrıca tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs I-II* (3. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1408 hk.
- Algar, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 498-500.
- Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1986.
- 'Amîd, Hasan, *Ferheng-i 'Amîd*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1369 hş.
- Âmulî, Abdullah Cevâdî, "Seyr-i Tetavvur-i 'İrfân ve Tasavvuf der İslâm", *Endîşehâ-yi Sahrâyî*, S. 6, İsfahan 1398 hş., 1-8.
- Ateş, Ahmet, "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", *Necati Lugal Armağanı*, 7 (50), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968, 115-150.
- Ateş, Süleyman, "İhlâs", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 535-537.
- Attâr, Ferîduddin, *Musîbetnâme* (Tsh. Muhammed Rızâ Şefî'î-yi Kedkenî), İntişârât-i Suhen, Tahran 1386 hş.
- Avfî, Muhammed, *Lubâbu'l-elbâb* (Tsh. Sa'îd-i Nefisî), İntişârât-i İbn Sînâ, 1335 hş.
- Aydın, Cengiz, "Derece", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 169-170.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Kenz-i Mahfî", *DİA*, 2002 Ankara, XXV, 258-259.
- Azamat, Nihat, "Evhâdüddîn-i Kirmânî", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 518-520.
- , "Kâdiriyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 131-136.
- Bahâr, Muhammed Tâkî, *Sebk Şinâsî I-III*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1373 hş.
- Başpınar, Fatih, "Hasan Hâlid el-Mevlevî'nin "İstîlâhât-i Meşâyih" Adlı Tasavvuf Sözlüğü ve Eserin Son Kısımında Yer Alan Tasavvufî Terimler", *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 1(2), July 2014, 162-176.
- Bediuzzaman Furûzanfer, *Ehâdîs ve Kısas-i Mesnevî I-VI* (Tsh. Huseyin Dâvudî), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1381 hş.
- Bereke, Abdülfettâh Abdullah, "Hakîm et-Tirmizî", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 196-199.
- Berthels, Evgenii Eduardoviç, *Tasavvuf ve Edebiyyât-i Tasavvuf* (Çev. Sîrûs İzedit), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388 hş.
- Beşer, Faruk, "Şehvet", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 476-477.

- Beşîr, Ali Asgar, *Seyrî der Mulk-i Senâî*, İntişârât-i Beyhakî, Tahran 1356 hş.
- Bilgin, Orhan, “Fahreddîn-i Irâkî”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 84-86.
- Bilgin, Azmi, “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”, *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, Fatih Sultan Mehmet Kütüphanesi, S. 1, İstanbul 1995, 61-82.
- Birişik, Abdulhamit, “Kıraat”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 426-433.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 238-242.
- Câmî, Abdurrahman, *Mesnevî-yi Heft Evreng*, Neşriyât-i Mektûb, Tahran 1378 hş.
- _____, *Nefehatü'l-üns min Hadarâti'l-kuds* (Haz. Abdulkadir Akçiçek), Huzur Yayınevi, İstanbul 2014.
- _____, *Nefehâtü'l-üns min Hadarâti'l-Kuds* (Çev. Lâmiî Çelebi), Marifet Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, Mevlânâ Abdurrahman b. Ahmed, *Nefehâtü'l-uns min Hazarâti'l-kuds* (Tsh. Mehdî-yi Tevhîdîpûr), İntişârât-i Kitâbfurûşî-yi Mahmûdî, Tahran 1336 hş.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi I-XVIII* (6. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2014.
- Cebecioğlu, Ethem, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1), Ankara 1987, 387-406.
- _____, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü* (6. Baskı), Otto Yayın, Ankara 2014.
- Ceyhan, Semih, “Mesnevî”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 325-334.
- _____, “Tecrîd”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 248-249.
- _____, “Ubûdiyyet”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 33-34.
- _____, “Vecd”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 583-584.
- _____, “Zühhd”, *DİA*, İstanbul 2013, LXIV, 530-533.
- Charles, Rieu, *Catalogue of Persian Manuscripts I-II*, British Museum, London 1879.
- Çağrııcı, Mustafa, “Fazl”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 271-272.
- _____, “Fitne”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 156-159.
- _____, “Gazzâlî”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 530-534.

_____, “Hırs”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 383-384.

_____, “İhyâü ‘Ulûmi’ d-Dîn”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 10-13.

_____, “İsâr”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 490-491.

_____, “Kanaat”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 289-290.

_____, “Riya”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 137-138.

_____, “Şevk”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 20-22.

_____, “Şükür”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 259-261.

_____, “Tevekkül”, *DİA*, İstanbul 2012, LXI, 1-2.

Çehârdehçerîk, Felûr Velîpûr-İlâhîmeneş, Rızâ, “Vahdet-i Vucûd ez Dîdgâh-i Hakîm Senâi-yi Gaznevî”, *Faslnâme-i Tahsisî-yi İrfânî-yi İslâmî*, 10 (40), 1393 hş., 219-239.

Çelebi, İlyas, “el-Lüma’”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 258.

_____, “Rüya”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 306-309.

_____, “Hızır”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 406-409.

Çiçekler, Mustafa, “Mesnevi”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 320-322.

Çift, Salih, “Verrâk”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 58-59.

Damar, Abdullah, “Tasavvuf Terimlerinin Oluşumu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7 (17), 2007, 161-189.

Değirmençay, Veyis, “Sultan Veled”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 521-522.

_____, *Sultan Veled Divanı*, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.

Demirci, Kürşat, “Hulûl”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 340-341.

_____, “Kutsiyet”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 495-496.

Demirci, Mehmet, “Hakikat”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 178-179.

Demirli, Ekrem, “Sadreddin Konevî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 420-425.

_____, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, *Nazariyat Dergisi*, 2/4, Nisan 2016, 1-29.

_____, “Vahdet-i Vücûd”, *DİA*, İstanbul 2002, XLII, 431-435.

- Dirâyetî, Mustafa, *Terceme-i Tasnîf-i Gureru'l-Hikem ve Dureru'l- Kelim*, Merkezü'n-neşru't-Tâbi' li Mektebi'l-İlâmi'l-İslâmî, Kum 1366 hş.
- Durmuş, İsmail, "Tabakat", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 288-290.
- Durrî, Zehra, *Şerh-i Duşvârihâyî ez Hadîkatu'l-Hakîka-i Senâî*, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1392 hş.
- Durusoy, Ali, "Vahdet", *DİA*, İstanbul 2002, IVII, 430-431.
- Düzen, İbrahim, "Azîz Neseî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 344-346.
- Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkîretu's-şu'arâ* (Tsh. Edward Brown), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1382 hş.
- Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (Tsh. Ali Muhammed Sabirî-Rukiyye Teymûriyân-Behzâd Sa'îdî), Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-i Millî, Tahran 1389 hş.
- Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem es-Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatu'l-hakîka ve Şerîatu't-tarîka I-II* (Tsh. Muderris-i Razavî), Çâphâne-yi Sipehr, Tahran 1394 hş.
- Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem es-Senâî, *Kârnâme-i Belh*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, Tahran 1239 hş.
- Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî, *Mekâtib-i Senâî* (Tsh. Nezîr Ahmed), İntişârât-i Suhen, Tahran 1979.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin, *Sahîhu'l-Câmi'i's-Sagîr ve Ziyâdâtüh I-II*, el-Mektebü'l-İslâmî, Kahire 2006.
- El- Kârî, Nureddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Sultân Muhammed Ali, *Mirkatu'l-mefâtîh I-XI*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2015.
- Elmalî, Hüseyin, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 399-402.
- Ensârî, Şuhre, "Berresî ve Tahlîl ve Nakd-i Istilâhât-i Sûfiyye der Keşfu'l-mahcûb-i Hucvîrî", *Faslnâme-i 'İlm-i Pejûhiş-i Kâveşnâme*, S. 20, Tahran 1389, 88-116.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan, "Ahlât-ı Erbaa", *DİA*, İstanbul 1989, II, 24.
- Erginli, Zafer (Ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006.
- _____, "Muhâsibî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 13-16.

- Fahreddîn-i Irâkî, *Dîvân* (Tsh. Sa'îd-i Neîsî), İntişârât-i Bedreke-yi Câvidân, Tahran 1377 hş.
- Fedevî, Tayyibe-Celîliyân, Hamîd-Bâvân-pûrî, Mesud, "Te'sîr-pezi'rî-yi Senâî-yi Gaznevî ez Edebiyyât-i Arab", *Metn-şinâsî-yi Edeb-i Farsî*, S. 3, Tahran 1396 hş., 119-130.
- Ferhâdî, Abdûlgafur-i Revân, "Ma'nâ-yi 'İşk Nezd-i Hakîm Senâî-yi Gaznevî", *Mecelle-i Edeb*, S. 3, Kabil 1356 hş., 2-76.
- Feyz-i Kâşânî, Muhsîn, *Dîvân* (Tsh. A'zam Cuzdânî- Nilufer Gulâmî), İntişârât-i Peymân, Tahran 1392 hş.
- Gaznevî, Seyyid Hasan, *Dîvân* (Tsh. Muderris-i Razavî), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1328 hş.
- Gölcük, Şerafettin, "Rızık", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 73-74.
- Gürer, Dilaver, "Ebû Bekir Şiblî", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 125-126.
- , "*Sıfatü's-safve*", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 106-107.
- Gürkan, Salime Leyla, "Ölüm", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 32-34.
- Hâfız-i Şîrâzî, *Dîvân* (Tsh. Muhammed-i Kazvînî), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1387 hş.
- Hakânî-yi Şîrvânî, *Dîvân I-II* (Tsh. Mîr Celâleddîn-i Kezâzî), Neşr-i Merkez, Tahran 1375 hş.
- Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Dîvân* (Tsh. Pervîz-i Bâbâyî), Müessese-i İntişârât-i Nigâh, Tahran 1375 hş.
- Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Mesnevî-yi Tarîku't-tahkîk* (Tsh. Bîhrûz-i Nîkbaht), İntişârât-i Tâğçe, Tahran 1373 hş.
- Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Seyru'l-'ibâd ile'l-me'âd* (Tsh. Sa'îd-i Nefîsî), İntişârât-i Mecelle-i Edebî-yi Nesîm-i Sebâ, Tahran 1316 hş.
- Hakîm Abû'l-Majd Majdûd Sana'î of Ghazna, *The Hadiqatu'l-Haqiqa- Enclosed Garden of Truth* (Çev. Major J. Stephenson), Baptist Mission Press, Kalkûta 1910.
- Hakîm Ferruhî-yi Sîstânî, *Dîvân* (Tsh. Muhammed-i Debîrsiyâkî), Kitâbfurûşî-yi Zevvâr, Tahran 1371 hş.
- Halebî, Ali Asgar, *Mebânî-yi İrfân ve Ahvâl-i Ârifân*, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1377 hş.

- Hanbel, Ahmed b., *el-Müsne'd I-VI* (Haz. Bedrettin Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Harman, Ömer Faruk-Kurnaz, Cemal, "Hüdhüd", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 461-462.
- Hâtif-i İsfahânî, *Dîvân* (Tsh. Muhammed-i Abbâsî), İntişârât-i Rustemhânî, Tahran 1362 hş.
- Hemedânî, Aynulkudât, *Temhîdât* (Tsh. Afî-yi Asîrân), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1342 hş.
- Hidâyet, Rızâ Kulî Hân, *Mecma 'u'l-fusahâ*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1382 hş.
- Huseynî, Meryem, *Şerh-i Hadîkatu'l-hakîka-i Senâî*, Dânişgâh-i Zehrâ, Tahran 1387 hş.
- Hucvîrî, Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb* (Tsh. Mahmûd-i Âbidî), İntişârât-i Surûş, Tahran 1383 hş.
- , *Keşfu'l-Mahcûb* (Tsh. Valentin Zhukovski), Kitâbhâne-i Tahûrî, 1389 hş.
- , *Hakikat Bilgisi- Keşfü'l-mahcûb* (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2014.
- Huxley, Aldoux, *Kalıcı Felsefe* (Çev. Latif Boyacı), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Işık, Harun, "Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi", *XVII. Kalam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı Konferansı dâhilinde "Gnostik Akımlar ve Okültizm*, 25- 27 Mayıs Malatya 2012, 29-45.
- İbnü'l-Arabî, *Füsûsü'l-hikem* (Çev. Ekrem Erdemli), Kabalcı, İstanbul 2013.
- İkbâl, Abbâs, *Vezâret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg Selçûkî* (Tsh. Muhammed Takî Pejûh-Yahyâ Zekâî), Dânişgâh-i Üstât Fakîd, Tahran 1338 hş.
- İmam Hafız el-Münzirî, *Hadislerle İslam Tergîb ve Terhîb I-VI* (2. Baskı) (Çev. Ahmet Muhtar Büyükçınar, Durak Pasmaz, Ahmet Arpa, Abdullah Yücel), Huzur Yayınevi, İstanbul 2019.
- İmam Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn I-III* (1. Baskı), Diyanet Yayınları, Ankara 2013.
- Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük* (1. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2016.
- , "Nîzâmî-yi Gencevî", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 183-185.
- Kânûnî, Hamid Rızâ, "Nigeriş-i Senâî be Dâstân der Hadîka ve Dîvân", *Faslnâme-i Tahsîsi-yi Mutâle 'ât-i Dâstânî*, S. 4, Tabistân 1992-93. 89-105.

Kara, Mustafa, “Fenâ”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 333-335.

_____, “İstılâhâtü’s-sûfiyye”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 209-212.

Karahan, Abdulkadir, “Enverî, Evhadüddîn”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 267-268.

Karlıağa, H. Bekir, “Gazzâlî”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 518-530.

Kasar, Veysel, “Kur’an’da Müteşabihat’tan “İstivâ” Kavramı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Şanlıurfa 1997, 201-227.

Kâşânî, İzzeddîn, *Tasavvufun Ana Esasları-Misbâhü’l-hidâye ve Miftâhü’l-kifâye* (Çev. Hakkı Uygur), Kurtuba Kitap, İstanbul 2010.

Kılıç, Mahmud Erol, “el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 251-258.

_____, “Muhyiddîn İbnü’l-Arabî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 493-516.

Kılıçer, M. Esat, “Ehl-i Re’y”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 520-524.

Kuhen, Fâtıme, “Mukâyese-i Seyru’l-‘ibâd-i Senâî ve Kemâlnâme-i Hâcû”, *Haberguzerân-i Dânişcuyân-i Îrân (Iranian Students News Agency)*, S. 51, Tahran 1397 hş., 1-20.

Kunt, İbrahim, “Sadruddîn-i Konevî’nin üç Halifesi: Fahreddîn-i Irâkî, Mueyyidüddîn-i Cendî ve Sa’idüddîn-i Fergânî”, *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 9, 2013, 181-205.

Kurtuluş, Rıza, “Ma‘arif”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 271-272.

_____, “Mes‘ud-i Sa‘d-i Selmân”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 352-353.

Kuşeyrî, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi* (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2014.

Kutluer, İlhan, “Düşünme”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 53-57.

_____, “Hikmet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 503-511.

_____, “İlim”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 109-114.

Lâhorî, İkbâl, *Kulliyât-i Eş‘âr-i Farsî*, Kitâbhâne-yi Senâî, Tahran 1366 hş.

Lârîzâde, Pûyân-Mîr Bâkrî Ferd-Seyyid Ali Asgar, “Berresî-yi Te’vîl ve Sutûh-i Muhtelif-i Ân der Hadîka-i Senâî”, *Do Faslnâme-i İlmî, Pejûhişî-yi Edebiyyât-i İrfânî-yi Dânişgâh-ı Zehrâ*, 7 (14), Tahran 1395 hş., 33-63.

- Macit, Muhsin, “Münâcât”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 563-565.
- Mâzenderânî, Mevlevî Muhammed Sâlih, *Şerh-i Usûl-i Kâfî I-XII*, El-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kahire 1660.
- Meliküşşuarâ Bahâr, *Dîvân*, İntişârât-i Nigâh, Tahran 1387 hş.
- Merçil, Erdoğan, “Gazneliler”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 480-484.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Kulliyât-i Dîvân-i Şems I-II* (Tsh. Bedüzzaman Fîrûzanfer), İntişârât-i Sedâ-yi Mu'âsır, Tahran 1374 hş.
- Mevlânâ Celaleddin-i Rumî, *Mesnevî-i Ma'nevi I-VI* (Haz. Derya Örs-Adnan Karaismailoğlu), Akçağ yayınları, Ankara 2007.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî I-II* (Çev. Derya Örs- Hicabi Kırılancık), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- Muderris-i Razavî, *Ta'likât-i Hadîkatu'l-hakîka*, Müessese-yi Matbuât-i 'İlmî, Tahran 1344 hş.
- Mujdehî, Sâmîye Basîr, “İrfân ve Edeb-i Fârsî”, *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî*, I-VI, Tahran 1376 hş., II, 952-977.
- Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmiddîn I-IV* (6. Baskı) (Tsh. Mueyyiddin Muhammed Hârezmî), İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1386 hş.
- Muhammedî, Sîmâ Şîr, *Berresî-yi Remz ve Nemâd der Hadîka-i Senâî* (Pâyânnâme), Dânişgâh-i İslâmî-yi Âzâd, Dânişkede-i 'Ulûm-i İnsânî, Rîşte-i Zebân ve Edebiyyât-i Fârsî, Tahran 1391 hş.
- Muhammedî, Muhammed Huseyn, “Nazariyye-i İnsân-ı Kâmil der Dîvân-i Senâî”, *Edeb-i Farsî-yi Dânişkede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tahran*, S. 1, Tahran 1388 hş., 147-171.
- Muzafferî, Ali Rıza-Mîlân, Dilâî, “Berresî-yi Mebânî-yi Felsefî, İrfânî Hestî-şinâsî-yi Senâî der Hadîka”, *Zebân ve Edeb-i Farsî-yi Dânişgâh-i Tebrîz*, S. 228, Tebriz 1392 hş., 165-184.
- Münevver, Muhammed İbn, *Tevhidin Sırları (Esrarü't-tevhid fî Makaâtı's-Şeyh Ebî Said)*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Gülşen-i Hakikat* (Çev. Nurullah Koltas), İnsan Yayınları, İstanbul 2015.

- Nazif Hoca, “Meşrebü’l-ervâh”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 375-376.
- Okumuş, Ömer, “Câmî, Abdurrahman”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 94-99.
- Okuyan, Mehmet, “Necmeddîn-i Dâye”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 496-497.
- Öngören, Reşat, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 441-448.
- _____, “Sûfî”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 471-472.
- _____, “Tarikat”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 95-105.
- _____, “Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 119-126.
- _____, “Zikir”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 409-412.
- Özafşar, Mehmet Emin, “*ez-Zühâ ve ‘r-Rekâ’ik*”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 537-538.
- Özkan, Halit, “Tecrîd”, *DİA*, İstanbul 2011, LX, 248-249.
- Özler, Mevlüt, “Tevhid”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 18-20.
- Öztürk, Mürsel, “Hadîkatü’l-hakîka”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 20.
- _____, “Muhtârî”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 56-57.
- Peker, Hüseyin, “Tasavvuf Psikolojisi”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, Samsun 1993, 35-52.
- Rebhânî, Mevlana Muhammed, *Riyâd’ün Nâsîhîn* (Çev. A. Faruk Meyan), Berekat Yayınevi, İstanbul 1980.
- Refî’î, Dâvud, *Tahkîk der Dîvân-ı Senâî-yi Gaznevî* (Pâyannâme), Dânişgâh-i Terbiyet-i Muallim-i Tebrîz, Dânişkede-i Edebiyyât ve ‘Ulûm-i İnsânî, Tebriz 1390 hş.
- Rahşendemend, Ali Sînâ-Dâdbih, Asgar-Hamîyân, Sa’îd, “Nigâhî-yi İcmâlî be Kârkerd-i ‘İşk ve ‘Akl der Endîşe-yi İbn Arabî, Mevlevî ve Senâî”, *Mecelle-i Zebân ve Edebiyyât-i Farsî*, S. 15, Tahran 1398 hş., 11-47.
- Reynold, Nicholson, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma” (Çev. Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 7 (7), Bursa 1998, 689-708.
- Sa’dî-yi Şirazî, Muslihiddîn, *Gulistân-i Sa’dî* (Tsh. Muhammed Cevad Meşkûr), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1352 hş.

- _____, *Kulliyât-i Sa‘dî* (Tsh. Muhammed Ali-yi Furûgî), İntişârât-i Hermes, Tahran 1385 hş.
- Safâ, Zebîhullah, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân I-V*, İntişârât-i Firdevs, Tahran 1371 hş.
- Sa‘îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm u Nesr der Îrân ve der Zebân-i Fârsî* (2. Baskı), İntişârât-i Furûgî, Tahran 1363 hş.
- Saklan, Bilal, “Kütü’l-kulûb”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 501.
- Savi, Saime İnal, “Senâî”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 502-503.
- Seccâdî, Seyyid Ziyâuddîn-Şiârî, Câfer, *Nâmege-i Hadîka-i ‘İrfân, Guzîde-i Eş‘âr-i Senâî*, İntişârât-i Suhen, Tahran 1374 hş.
- Seccâdî, Seyyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfân Terimleri Sözlüğü* (Çev. Hakkı Uygur), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Sevgi, H. Ahmet, “Gülşen-i Râz”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 253-254.
- Seyf-i Fergânî, *Dîvân* (Tsh. Zebîhullah Safâ), İntişârât-i Firdevs, Tahran 1364 hş.
- Seyyid Nureddin Şah Nîmetullah Velî, *Dîvân* (Tsh. Sa‘îd-i Nefisî), İntişârât-i Nigâh, Tahran 1375 hş.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Sıbgatullah”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 85.
- Sultânî, Menzur-Şehriyâr-i Mişkîn, “Berresî-yi Ma‘rifet der Hadîkatu’l-hakîka-i Senâî”, *Pejûhişnâme-i İrfân*, 2 (10), 1393 hş., 1-28.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer, *Gerçek Tasavvuf-Avârifü’l-Ma‘ârif* (Çev. Dilaver Selvi), Semerkand Yayınları, İstanbul 2014.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü’s-sûfiyye* (Çev. Abdurrezzak Tek), Akademi Yayınları, İstanbul 2018.
- _____, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî’nin Risaleleri* (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, Ankara 1981.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 365-371.
- Şahin, Filiz, “Tasavvufa Dış Tesirler Hakkında Genel Mülâhazalar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, Konya 1991, 1-74.
- Şehâbeddîn Am‘ak Buhârî, *Dîvân* (Tsh. Sa‘îd-i Nefisî), Kitâbfurûşî-yi Furûgî, Tebriz 1308 hş.

- Şemseddîn Ahmed el-Eflâkî el-Ârifî, *Menâkıbu'l-ârifîn I-II* (Tsh. Tahsin Yazıcı), İntişârât-i Dünyâ-yi Kitâb, Tahran 1362 hş.
- Şener, Mehmet, "Huşû", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 422-423.
- Şimşek, Selami, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Tan, Muhammet Nedim, *Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Tatarpûr, Şehîn, "İstılâhâtü's-sûfiyye", *Ruşd-i Âmûziş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*, S. 68, Tahran 1382 hş., 27-31.
- Tokmak, A. Naci, "İran", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 416-424.
- Topaloğlu, Bekir, "Hamd", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 442-445.
- _____, "Hudûs", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 304-309.
- _____, "Kerîm", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 287-288.
- _____, "Kudret", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 316-317.
- _____, "Rezzâk", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 47-48.
- _____, "Samed", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 68-69.
- _____, "Tövbe", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 279-283.
- Tuğyânî, İshâk, *Şerh-i Muşkilât-i Hadîka-i Senâî*, İntişârât-i Dânişgâh-ı İsfahan, İsfahan 1381 hş.
- Tümer, Günay, "Din", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 316, 312-320.
- Türer, Osman, "Hilyetü'l-Evliyâ", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 51-52.
- Uludağ, Süleyman, "Abd", *DİA*, İstanbul 1988, I, 57-58.
- _____, "Abdurrezzâk Kâşânî", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 5-6.
- _____, "Ahmed el-Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 70.
- _____, "Akıl", *DİA*, İstanbul 1989, II, 246-247.
- _____, "Âl-i Abâ", *DİA*, İstanbul 1989, II, 306-307.
- _____, "Aşk", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 11-17.

- _____, “Avârifü’l-ma‘ârif”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 109-110.
- _____, Bayburtlugil, Nurettin, “Aynülkudât el-Hemedânî”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 280-282.
- _____, “Hıfz”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 315-316.
- _____, “Kabz”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 44-45.
- _____, *Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta‘arruf* (4. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, “Keramet”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 265-268.
- _____, “Keşf”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 315-317.
- _____, “Makam”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 409-410.
- _____, “Mârifet”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 54-56.
- _____, “Muhabbet”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 386-388.
- _____, “Murakabe”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 204.
- _____, “Mücâhede”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 440-441.
- _____, “Mürid”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 47-49.
- _____, “Nefehâtü’l-üns”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 521-522.
- _____, “Nefis”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 526-529.
- _____, “Rağbet ve Rehbet”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 408-409.
- _____, “Rızâ”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 55-56.
- _____, “Riyâzet”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 143-144.
- _____, “Rüya”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 309-310.
- _____, “Sülûk”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 127-128.
- _____, “Takvâ”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 484-486.
- _____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.
- _____, “Tevekkül”, *DİA*, İstanbul 2012, LXI, 3-4.
- _____, “Tevhid”, *DİA*, İstanbul 2002, XLI, 21-22.
- _____, “Tövbe”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 284-285.

Vâhiddust, Mehveş-Rahmetî, Yâsir, “Berhî ez Vücûh-i Temâyuz-i Mutûn-i İrfânî Nisbet be Âsâr-ı Gayr-i İrfânî”, *Mutâle‘ât-i ‘İrfânî (Mecelle-i ‘İlm-i Pejûhişî) Danişke-de-i Edebiyyât ve Zebânhâ-yi Hâricî-yi Dânişgâh-i Kâşân*, S. 20, Kaşan 1392 hş., 209-252.

Yaman, Hikmet, “İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademiar Dergisi*, S. 1, 2016.

Yasa, Metin, “Felsefe Yapmanın Üç Temel Dinamiği: Akıl, Nefret, Aşk”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2003, S. 14, 197-206.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, “Namaz”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 350-357.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Ahval”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 190-192.

_____, “Arş”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 406-409.

_____, “Hidâyet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 473-477.

_____, “İstivâ”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 402-404.

_____, “Kader”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 58-63.

_____, “Kıdem”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 394-395.

_____, “Vücûd”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 136-137.

Yazıcı, Tahsin-Uludağ, Süleyman, “Hâce Abdullah Herevî”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 222-226.

_____, “Hâkânî-yi Şîrvânî”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 168-170.

_____, “Nasrullah-i Şîrâzî”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 425.

Yetik, Erhan, “Menâzilü’s-Sâ’irîn”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 122-123.

Yezdânfer, Sâre, “Berresî-yi Istilâhât-i İrfânî-yi Müşterek der Hadîkatu’l-hakîka ve Menâkıbu’l-ârifîn”, *İrfâniyyât der Edeb-i Fârsî*, 3/11, Hemedan 1391 hş., 167-189.

Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2012.

_____, “Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 21, 2012, 149-177.

_____, *İran Kültürü*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2016.

_____, “Seyf-i Fergânî”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 27.

Yıldız, Abdulvahap, *Ahmed-i Câmî Nâmekî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013.

Yılmaz, Saim, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 251-253.

Yurdagür, Metin, “Bekâ”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 359-360.

Zemânî, Kerîm, *Şerh-i Camî ‘-i Mesnevî-yi Ma ‘nevî I- VI*, İntişârât-i İtlâ‘ât, Tahran 1387 hş.

Zernuci, İmam Burhaneddin, *Ta ‘lîm ‘ül-Müteallim* (Çev. Ali Kara), Şifa Yayınevi, İstanbul 2008.

Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Bâ Kârvân-i Hulle*, İntişârât-i ‘İlmî, Tahran 1343 hş.

_____, *Custucû der Tasavvuf-i Îrân*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1386 hş.

_____, *Sûfî Mirasının Değeri* (Çev. Ahmet Çelik), Visal Yayınları, İstanbul 2017.

_____, *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu* (Çev. Nurcan Altun), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10509>, (Erişim Tarihi: 22.02.2019).

<https://dictionary.abadis.ir/>, (Erişim Tarihi: 10.04.2019).

<http://ensani.ir/fa>, (Erişim Tarihi: 10.04.2019).

<https://ganjoor.net/>, (Erişim Tarihi: 10.04.2019).

<http://www.iranboom.ir/hakime-tos/hakime-tos/5672-chera-be-ferdosi-hakim-migoeim.html>, (Erişim Tarihi: 01.08.2016).

<https://ketabnak.com/>, (Erişim Tarihi: 11.11.2019).

<https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir/>, (Erişim Tarihi: 11.11.2019).

<http://www.kuranmeali.com/index.php>, (Erişim Tarihi: 22.03.2019).

<https://www.noormags.ir/> (24.10.2017).

<https://www.parsi.wiki/>, (Erişim Tarihi: 10.04.2019).

<https://www.sid.ir/>, (Erişim Tarihi: 24.10.2017).

<http://shiaonlinelibrary.com/178>, (Erişim Tarihi: 13.11.2019).

<http://www.sufism.ir/books/download/farsi/sanai/hadighatolhaghgha.pdf>, (Erişim Tarihi: 19.10.2019).

www.vajehyab.com, (Erişim Tarihi: 24.10.2017).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/El-Hille>, (Erişim Tarihi: 19.10.2019).

DİZİN

- ‘Aklnâme*, 126, 127, 131
‘Işknâme, 130, 131
 A ‘râf, 134, 148, 205, 208, 222, 238, 315, 327, 357
 Abbâsîler, 182
 Abdü’l-Vedûd Gaznevî, 91
 Abdulhüseyn Zerrinkub, 110
 Abdülhüseyn Zerrinküb, 79
 Abdulkâdir-i Geylânî, 44
 Abdullah b. Mübarek, 62
 Abdullah b. Mübarek, 37
 Abdullah Ensârî, 64, 125, 384
 Abdullatîf ‘Abbâsî, 116
 Abdullatîf Abbâs, 119
 Abdurrahman Câmî, 30, 75, 76, 80, 109, 112, 170, 173
 âbid, 19, 20, 64, 68, 73
 Âdem, 5, 34, 75, 76, 77, 80, 87, 134, 209, 253, 275, 360, 361, 378
 Afrika, 10, 30
 Ahiret, 5, 235, 368, 369
 Ahmed Ârif Zerger, 90
 Ahmed b. Mes‘ûd-i Tîşe, 101
 Ahmed b. Yusuf el-Şâlengî el-Haddâdî, 103
 Ahmed Eflâkî, 169
 Ahmed el-Gazzâlî, 42, 43, 385
 Ahmed Nezîr, 127
 Ahmed-i Eflâkî, 54
 Ahmed-i Nâmekî-i Câmî, 44, 45
 Ahmet Ateş, 75, 95, 99, 109, 111, 128, 129, 130
 Ahura Mazda, 48
 akıl, X, 3, 19, 67, 88, 118, 120, 122, 123, 136, 137, 138, 139, 157, 184, 186, 190, 191, 192, 194, 195, 198, 199, 200, 201, 232, 237, 238, 245, 255, 275, 276, 295, 309, 320, 325, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 340, 344, 345, 347, 352, 355, 359, 361, 362, 363, 371, 372, 373, 374
 Akıl, X, 6, 120, 122, 123, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 205, 218, 219, 224, 232, 240, 241, 261, 276, 285, 286, 321, 330, 331, 332, 334, 342, 344, 348, 355, 359, 370, 376, 385, 386
 Aksaray, 172
 Alâu’d-devle-i Simnânî, 47
 Alfred Von Kremer, 9
 Ali, IX, 3, 8, 14, 28, 40, 53, 73, 75, 80, 83, 84, 97, 106, 109, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 123, 126, 127, 128, 131, 133, 134, 137, 140, 148, 152, 155, 171, 173, 183, 200, 274, 350, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 387
 Ali Asgar Beşîr, 128
 Ali b. Hasan, 28, 83
 Ali er-Raffâ, 109, 118, 119
 Âl-i İmrân, 18, 145, 148, 207, 223, 249, 265, 292, 329, 352, 358, 361, 370
 Allah, X, XI, 1, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 45, 46, 50, 57, 59, 63, 65, 67, 68, 82, 85, 90, 91, 98, 103, 104, 111, 113, 118, 120, 122, 123, 125, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 165, 176, 177, 181, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 373, 374
 Animistler, 10
 Ankebût, 18, 208, 239, 365, 369
 Ardavirâf, 48
Ardavirafnâme, 48
 Arent Jan Vensink, 9
 Arthur C. Gobineau, 8
 Ascedî, 88
 Ashâb-ı Süffe, 19
 ashâbü’l-kulûb, 19
 aşk, X, 11, 25, 34, 35, 44, 45, 46, 48, 54, 60, 67, 72, 98, 118, 120, 123, 128, 130, 133, 138, 139, 144, 175, 177, 178, 179, 180, 183, 223, 234, 254, 255, 256, 279, 280, 286, 301, 312, 324, 326, 327, 331, 338, 339, 340, 341, 342, 349, 350, 365, 372, 374
 Avesta, 47
 Avfî, 75, 187, 375
 Avusturalya, 10
 Ay, 136
 Aynülkudât, 43, 119, 168, 183, 379, 385
 Aynülkudât Hemedânî, 43, 119, 168, 183
Bâ Kârvân- Hulle, 110
Bâ Kârvân-i Hulle, 79, 82, 97, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 120, 125, 131, 158, 175, 177, 178, 179, 182, 183, 387
 Bâbâ Tâhir, 42, 43, 178
 Bâbâ Tâhir Hemedânî, 178

- Bağdat, IX, 1, 25, 27, 28, 34, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 68, 90, 104, 106, 116, 117, 132, 149, 180
Bâğ-ı İrem, 131
 Bahâeddin Veled, 54
 Bakara,, 18, 207
 bast, X, 61, 139, 344, 345, 346, 372, 374
 Batı Horasan, 81
 Batnî, 13
 Bâyezîd-i Bistâmî, 1, 7, 9, 24, 25, 26, 28, 29, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 44, 51, 59, 63, 133
 Bedîl, 161
 Behrâm Şah, 76, 79, 83, 101, 103, 105, 106, 114, 116, 119, 127, 130, 145, 148, 178
Behrâm u Bihruz, 131
 bekâ, X, 6, 24, 28, 38, 66, 242, 243, 261, 263, 318, 345, 372, 373, 374
 bekâbillâh, 31, 281
 Belh, 80, 81, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 102, 125, 126, 183
 Benî Sudâ', 1
Bihârü'l-hakika, 44
 Bişr el-Hâfî, 36
 Bloher, 12
 Brahma, 10
 Buda, 12
 Budist, 9, 12
 Budizm, 10
 Burhâneddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır Gaznevî, IX, 106, 116, 155
 Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî, 30
 Büyük Selçuklu Devleti, 114
 Bvavtas, 128
Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library, 110
 Cebrail, 13, 136, 151, 203
 Cemel vakası, 137
 Çerağ-ı Dehlî, 77
 Cerîrî, 16, 37
 Cihân Numâyî Kütüphanesi, 126
 Çin, 84, 85, 108, 138, 144, 253
 Cüneyd-i Bağdâdî, 1, 9, 13, 14, 20, 23, 25, 26, 32, 35, 37, 38, 40, 41, 50, 59, 168
Custucû der Tasavvuf-i İrân, 81, 110, 111, 112, 387
 Dante, 124
 Dârânî, 36
 Dehrîler, 89
 Dehriyyûn, 89
 Delacroix, 12
Der Reşehât-i 'Aynü'l-hayât, 119
 derece, 6, 97, 98, 116, 213, 265, 372, 374
 dereke, X, 372
 Derguzînî, 108, 114
 Dervişlik, 6, 349
 Devletşâh-ı Semerkandî, 42, 75, 79, 82, 89, 103, 105, 106, 111, 114, 115, 120, 158, 161, 169, 172, 377
 Dihhudâ, 178
Dîvân, 44, 46, 49, 56, 57, 75, 76, 77, 78, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 108, 111, 113, 114, 115, 132, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 179, 187, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384
 Dozy, 9
 E.G. Brown, 9
 Ebu Abdullah Dâstânî, 40
 Ebû Abdurrahman es-Sülemî, 50, 64
 Ebu Amr Dımışkî, 15
 Ebu Amr ez-Zücâcî, 17
 Ebû Bekir, 7, 15, 16, 25, 34, 37, 39, 69, 136, 190, 318, 379
 Ebû Bekir Şibli, 7, 15, 16, 25, 37, 39, 379
 Ebu Bekir Verrâk, 38
 Ebû Hanife, 113, 114, 137, 147, 279
 Ebu Hâşim el-Kûfî, 20
 Ebû Hüseyin Nuri, 15
 Ebu Hüseyin Nurî, 15
 Ebu İshâk Kâzerûnî, 39
 Ebu Nasr es-Serrâc, 2, 62
 Ebû Saîd Ebi'l-hayr, 178
 Ebû Saîd el-Harrâz, 37, 38
 Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, 2, 15, 49, 51
 Ebu Sufyan, 113
 Ebû Süleyman Dârânî, 13
 Ebû Tâlib Mekki, 26, 63
 Ebû Tayyîb Mus'abî, 160
 Ebu'l Hüseyin en-Nûrî, 23
 Ebu'l-'Abbas es-Seyyârî, 39
 Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî, 159
 Ebu'l-Fazl Beyhakî, 182
 Ebu'l-Ferec Rûnî, 114
 Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır Gaznevî, IX, 106, 116, 155
 Ebu'l-Hasan Buşencî, 15
 Ebu'l-Hasan Harakânî, 40
 Ebu'l-Hasan Meymendî, 182
 Ebubekir, 113
 Edward Brown, 75, 79, 377
 Eflatun, 10
 ehl-i dil, 19
 ehl-i suffe, 1
 Ehl-i Sünnet, 113
 ehlü'l-kulûb, 19
El-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, 46
el-İşârât ve't-tenbîhât, 34
el-Lüma', 2, 26, 35, 41, 62, 63, 377
 el-Mekki, 17, 26, 37
El-Münkız mine'd-Delâl, 42
 Emîr Husrev-i Dihlevî, 51
Emsâl ü Hikem, 178
 En'âm, 205, 207
 Enbiyâ, 228, 294, 323, 337
 Endülüs, 30
 Ene'l-Hakk ve enellah, 38
 erbâbü'l-kulûb, 19

- Ernest Renan, 8
er-Ri'âye li-Hukûkillâh, 62
er-Ri'âye li-hukukillâh ve'l-kıyâm bihâ, 1
er-Risâle, 2, 4, 18, 27, 41, 60, 65
 Es'ad-ı Herevî, 75, 87, 88
Esrârü't-tevhîd, 54
 Esseni, 11
 et-Tirmizî, 38, 39, 59, 375
 Evhadüddin Enverî, 162
 Evhadüddîn-i Balyânî, 30
 Evhadüddîn-i Kirmânî, 30
 Eyyûb, 13, 14
ez-Zühâ ve'r-rekâ'ik, 62, 382
 Fahreddîn-i Irâkî, 30
 Fahreddîn-i Safî, 54
Fahrnâme, 116
 fakr, X, 6, 11, 14, 16, 34, 35, 62, 65, 132, 232, 233, 234, 235, 284, 361, 372, 374
 Fazl b. Sehl, 182
 Fazl b. Yahyâ, 97
Felsefetü's-sûfîyye fi'l-İslâm, 28
 fenâ, X, 5, 6, 10, 24, 28, 37, 38, 57, 59, 61, 66, 190, 227, 235, 236, 242, 244, 261, 263, 318, 345, 347, 348, 354, 356, 372, 373, 374
 fenâfillah, 90
 fenâfillâh, 31, 281
 Ferîdüddîn Attâr, IX, 27, 69, 371
 Ferrûhî, 156
 Feth el-Mevsîlî, 37
 Feyz-i Kâşânî, 174, 378
Firdevsü'l-mürşidiyye, 39
 Fudayl b. 'İyâz, 37
 Furkân, 151
Fusûsü'l-hikem, 46, 60, 71
Garibnâme, 131
 gayret, X, 6, 33, 34, 35, 141, 226, 349, 372, 374
 Gazne, X, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 95, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 111, 114, 117, 126, 127, 131, 151, 156, 157, 161, 173, 174, 175, 181, 182, 371
 Gazneliler Devleti, 79
 Gazzâlî, 2, 4, 26, 27, 28, 29, 42, 51, 53, 54, 60, 66, 67, 144, 180, 376, 380, 382
 Gencevî, 110, 162, 380
 Gnostisizm, 9, 11
 Gulâm Hüseyin Sadrî-Efşâr, 79
 Gulâm-i Cilânî Celâlî, 126, 131
 Gulât, 13
Gülistân, 169, 171
Gülşen-i Râz, 72, 119, 383
 Güneş, 136, 139, 162, 373
 Habîb Abdulhayyise, 110
 Hâce Molla Rızâ Kevser-i Hemedânî, 119
 Hâcû-yi Kirmânî, 170, 171
Hadikatü'l-hakîka, VI, IX, X, XI, 3, 5, 44, 67, 75, 76, 77, 79, 81, 83, 89, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 130, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 145, 148, 153, 155, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 177, 183, 184, 185, 186, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 324, 326, 327, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 363, 364, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 378, 379, 382, 383
 Hâfız-ı Şîrâzî, 46, 53, 172, 173, 379
 Hâkânî, 89, 124, 161, 162, 169, 176, 386
 hakikat ve tarikat, X, 6, 120, 372, 374
 Hakîm, 38, 39, 59, 76, 78, 79, 81, 109, 114, 116, 121, 126, 127, 156, 163, 164, 184, 375, 377, 378, 379
 Hakîmiyye, 38
 Hâkka, 211
 Hallâc-ı Mansûr, 7, 9, 25, 29, 35, 37, 38, 39, 40, 44, 59, 262, 318, 345
 Hamâse, 49
 hamd ve senâ, X, 5, 6, 372, 374
 Hamdûn-i Gassâr, 38
 Hamîd Kalender, 77
Hamse, 162
 Haris b. Es'ad el-Muhasibî, 62
 Hâris el-Muhâsibî, 1, 9, 59
 Hasan Basrî, 24
 Hasan el-Basrî, 1, 20
 Hasan-ı Basrî, 2, 20, 36, 362
 Hasenek, 182
 Haşr, 135, 229, 273
 Hassan, 130, 157
 Hâtîm el-Esam, 36
Hayru'l-mecâlis, 77
Heft Evreng, 112, 173, 174, 376
 Herat, 81, 89, 91, 96, 97
 Hermann Etke, 124, 126
 Hermen Ethê, 110
 hezer, X, 6, 372, 374
 hidâyet, 6, 372, 374
 hıfz, X, 5, 132, 216, 217, 372, 374
 hikmet, X, 1, 5, 21, 24, 34, 38, 43, 67, 102, 118, 120, 132, 137, 219, 233, 268, 361, 362, 372, 374
Hikmetü'l-işrâk, 2
Hilyetü'l-evliyâ, 3, 4, 26, 64
 Hindistan, 8, 10, 30, 47, 91, 114, 127, 131
 Hindu, 9
 Hint, 8, 9, 10, 47, 82, 107
 Hıristiyan, 8, 9
 hırs ve şehvet, 6, 176, 372, 374

- Hızır, 11, 317, 377
 Horasan, 22, 27, 28, 30, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 86, 87, 89, 92, 95, 96, 98, 100, 101, 114, 124, 156, 177
 hubb ve muhabbet, X, 6, 372, 374
 hubb-i dünya, 6, 372, 374
 Hücvîrî, 2, 3, 4, 14, 15, 27, 28, 29, 34, 39, 41, 53, 60, 61, 65, 378
 Hûd, 18, 211, 252, 254, 308, 320, 369
Hülâsatü'l-eş'âr, 111
Hülâsînâme, 131
 Hüseyin, 8, 15, 16, 26, 34, 36, 37, 42, 63, 98, 137, 138, 274, 375, 378, 382
 huşû, X, 6, 13, 62, 208, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 355, 372, 374
 İbn Bâkûye, 41
 İbn Hafîf, 39
 İbn Sina, 34
 İbn Zeydûn, 160
 İbn. Semmâk, 36
 İbni Sînâ, 4, 81
 İbrahim, 12, 14, 30, 34, 35, 39, 49, 61, 63, 72, 81, 82, 126, 134, 135, 161, 192, 228, 247, 248, 375, 376, 377, 381
 İbrâhim, 13, 36, 38, 91
 İbrâhim b. Alî, 91
 İbrahim Edhem, 12
 Ignaz Goldziher, 24
 ihlâs, X, 6, 17, 34, 208, 304, 305, 336, 372, 374
 İhlâs, 208, 209, 304, 305, 375
 İhvân-ı Safâ, 26, 121
İhyâü Ulûmi'd-dîn, 2, 66
 İkbâl Lâhorî, 174
 İlâhi aşk, 339
 ilmü'l-kulûb, 19
 İlya, 11
 İmâdî, 110, 114
 İmam Ebû Hanîfe, 113
 İmam Gazzâlî, 39, 40, 41
 İmam Şâfi, 113, 137
 imtihan, 5, 6, 132, 150, 231, 247, 266, 282, 315, 323, 324, 352, 356, 358, 359, 372, 374
 inâbe, X, 6, 34, 302, 365, 372, 374
 Irak, 27, 45, 99, 101, 162
 Irâk-ı Acem, 98
 İran, VI, 2, 8, 9, 20, 24, 27, 29, 30, 40, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 75, 89, 96, 97, 118, 126, 162, 373, 384, 386, 387
 İranşah, 84
 İsa, 14, 34, 135, 136, 139, 141, 143, 165, 166, 243, 244, 259, 260
 isâr, X, 272, 273, 372
 İshak, 13, 14
 İsrâ, 211, 225, 229, 250, 286
 istivâ, X, 5, 132, 203, 211, 212, 369, 370, 372, 374
 İsveç Uppsala Üniversitesi, 128
 ittihâd, X, 5, 6, 275, 372, 374
 ittisâl, X, 6, 278, 372, 374
 Jüpiter, 136, 139
 Kabbala, 11
 Kâbe, 89, 285
 Kâbe'yi Şerif, 89
Kâbusnâme, 179
 Kamer, 300, 307
 kanaat, X, 6, 22, 32, 34, 62, 69, 109, 113, 153, 154, 170, 305, 359, 368, 369, 370, 372, 374
 Kânî-i Tûsî, 169
 Karmatî, 13
Kârnâme-i Belh, 80, 81, 87, 92, 125, 126, 131, 378
 kazâ ve kader, XI, 5, 6, 307, 308, 314, 372, 374
 Kâzerûniyye, 39
 Kazvîni, 110, 173, 379
 Kelâbâzî, 21, 22, 26, 29, 39, 61, 63, 66, 385
Kelîle ve Dimne, 178, 181
Kelîle ve Dimne-i Behrâm Şah, 178
Kenzu'r-rumûz, 124
 kerâmet, 6, 34, 372, 374
 Kerbelâ olayı, 137
 kerem, X, 5, 132, 246, 298, 299, 300, 354, 372, 374
Keşfü'l-esrâr, 45
Keşfü'l-mahcûb, 2, 41, 65, 67
 Kettânî, 16, 34
Kibriyyet-i Ahmer, 38
 kîdem, X, 5, 6, 132, 199, 202, 204, 207, 326, 372, 374
 Kirâmiyye, 38
 Kirman, 47
Kıssa-i Behram u Bihrûz, 131
Kitâbu'n-Nûr, 40
Kitâbü'n-Nûr, 36
Kitâbü's-semâ, 50
Kitâbü't-Tavâsîn, 38
 Kivâmuddîn Derguzîni, 99
Komedi İlâhi, 124
 Kübreviyye, 45
Kudvetü'l-ârifîn, 42
Külliyât, 75, 126, 128, 131, 163, 167, 171, 174, 381, 383
Külliyât-ı Senâî, 75
Künûzü'l-evliyâ, 124
 Kur'an, IX, 18, 25, 41, 42, 46, 50, 51, 59, 60, 61, 72, 81, 117, 118, 120, 135, 151, 155, 166, 169, 170, 177, 183, 203, 204, 208, 211, 229, 238, 249, 251, 254, 264, 279, 281, 286, 292, 299, 302, 307, 312, 314, 317, 327, 328, 330, 333, 339, 342, 361, 365, 368, 380
Kur'ânü'l-Kur'an, 38
 Kuşeyrî, 2, 3, 4, 18, 19, 27, 28, 31, 37, 39, 41, 58, 61, 65, 381
 Kutbuddîn Eşkûrî, 119
 Kütü'l-kulûb, 63, 383
Kuvvetü'l-kulûb fî Muâmelâti'l-mahcûb, 37
 lafz-ı hâs, 4
 Lâhîcî, 168
Lema'ât, 43, 67

- Letâifü 'l-hakika*, 119
 Leuba, 12
Levâ 'ih, 43
Lübâbü 'l-elbâb, 75, 187, 375
 Ma'rûf-i Kerhî, 1, 2, 16, 37
 Mâhân, 47
Mahzenü 'l-esrâr, 162
 Mâide, 254, 266, 313, 314, 327
Makâmâtü 'l-Ârifîn, 4
Makâmâtü 'l-Jendepîl, 44
Makâmâtü 'l-kulûb, 34
 Maniheizim, 8
Mantiku 'l-esrâr bi-Beyâni 'l-envâr, 44
Mantiku 't-tayr, 34, 45, 48, 125, 162
 Margaret Smith, 9
 mârifet, 5, 6, 17, 29, 34, 36, 37, 57, 60, 73, 161, 197, 198, 199, 220, 268, 339, 372, 374
 mârifetü 'l-kulûb, 19
 Mars, 136, 139
 Max Horten, 9
 Mazdeist, 48
 Me'mûn, 146, 149, 182
 Mecdûd, 5, 75, 76, 77, 80, 87, 134, 378
 Medine, 21, 36, 68, 89, 216
Mekâşifâtü 'l-envâr, 45
Mekâtîb, 87, 97, 109, 111, 158, 378
Mekâtîb-i Senâi, 54, 127
 Mekke, 68, 80, 90, 102, 162, 216
Menâkıbu 'l-Ârifîn, 169
Menâkıbu 'l-Ârifîn, 54
Menazilü 's-sâ'irîn, 34
Menâzilü 's-sâirîn, 42, 68, 125
 Merkür, 100, 136, 139
 Merv, 39, 81, 89, 90, 91, 96, 97
 Meryem, 14, 122, 135, 244, 317, 324, 358, 379
 Mes'ûd-i Sa'd, 114, 156, 179
 Mes'ûd-i Sa'd-i Sel mân, 114, 156
 Mes'ûd-i Sa'd-i Sel mân, 91, 92, 157
Mesnevî, 46, 60, 71, 72, 112, 116, 119, 120, 127, 128, 130, 138, 163, 164, 165, 166, 167, 173, 174, 371, 375, 376, 379, 381, 387
Meşrebü 'l-ervâh, 44, 68, 382
 Mesud b. İbrahim, 81, 114, 125
 Mesud Gaznevî, 82
 Mevlânâ Celâledîn-i Rûmî, IX, 371
Miftâhu 'l-gayb, 46
Miftâhu 'n-necât, 44, 53
 Minûçihri, 156
 Mısır, 25, 30, 34
 Moderris Razevî, 5, 76, 77, 98, 197, 198, 200, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 324, 326, 327, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 363, 364, 366, 367, 369, 370, 378, 381
 Mü'min, 211, 213, 294, 300, 308, 366
 Mü'minûn, 211, 220, 288
 Muâviye, 113
 mübtedî, 31, 261
 mücâhede, X, 6, 24, 33, 35, 59, 68, 227, 365, 372, 374
 Müeyyidüddîn-i Cendî, 30
 Muhammed, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 28, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 46, 51, 53, 57, 61, 63, 69, 70, 71, 79, 84, 86, 91, 92, 96, 98, 100, 105, 118, 119, 124, 125, 133, 134, 136, 140, 144, 152, 155, 156, 162, 171, 173, 174, 187, 297, 299, 311, 375, 378, 379, 380, 381, 382, 383
 Muhammed b. Mensûr es-Serahsî, 96, 124, 125
 Muhammed b. Munevver, 54
 Muhammed b. Tâhir el-Hasanî, 105
 Muhtârî, 86, 91, 114, 158, 179, 382
 Muhyiddin İbnü 'l-Arabî, 2, 34, 71, 72
 Muhyiddin İbnü 'l-Arabî, 29, 46, 380
 Muizzî, 100, 114, 125, 161
 Mülk, 80, 87, 92, 114, 116, 231, 323, 352, 375
 münâcât, 6, 295, 372, 374
Muntehâb-i Kitâb-i Nûru 'l-'ulûm, 40
 murakabe, X, 5, 6, 34, 62, 69, 145, 218, 240, 372, 374
 mürid, X, 6, 47, 60, 204, 328, 342, 343, 372, 374
 Musa, 11, 14, 34, 36, 48, 137, 205, 317, 319
 Mûsâ, 13
 Mustemlî-yi Buhârî, 49, 53
 müstevfî, 91
 Musul, 84, 85
 Mütenebbî, 158
 Mutezile, 13
 Muzaffer el-Kırmisinî, 16
 Nahl, 250, 267, 280, 324, 328, 362
 Nâsır Hüsrev, 158
 Nasîruddîn Mahmud Ahî Evran, 30
 Nasrullah-i Şirâzî, 178, 386
 Necmeddîn-i Kübrâ, 34, 45, 68, 69, 375
Nefehâtü 'l-üns, 18, 73, 75, 76, 109, 376, 385
 nefis, X, 4, 6, 18, 33, 37, 47, 124, 137, 140, 168, 184, 191, 209, 227, 240, 267, 268, 276, 288, 289, 298, 309, 315, 316, 323, 333, 334, 335, 342, 344, 345, 348, 359, 360, 371, 372, 373, 374
 Nefis, 83, 123, 196, 267, 271, 284, 333, 334, 335, 347, 348, 358, 366, 367, 385
Nemektân-i Hakikat, 126
 Nemel, 228
 Neml, 211, 246, 357
Nesâ 'ihu 'd-Dîniyye, 1
 Nicholson, 9, 10, 11, 13, 16, 18, 20, 24, 25, 26, 36, 376, 383

- Nîmetullah, 119, 173, 383
 Nisâ, 18, 134, 140, 142, 207, 217, 296, 336, 358
 Nişabur, 28, 38, 41, 81, 89, 90, 96, 97
 Nuh, XI, 34, 142, 155, 251
 Nûr, 36, 40, 207, 303, 308
Nûru'l-'ulûm, 40
 Oğuzlar, 114
 ölüm, X, 5, 6, 8, 38, 83, 85, 100, 108, 142, 151, 154, 181, 184, 220, 242, 253, 294, 341, 351, 352, 354, 374
 Ömer, 1, 39, 69, 81, 86, 96, 113, 133, 136, 144, 145, 148, 153, 158, 173, 339, 379, 382, 384
 Ömer Hayyam, 81, 96
 Osman, 3, 14, 17, 26, 65, 86, 113, 114, 136, 380, 384
 P.G. Hahn, 12
 Pierre Janet, 12
 Plotinus, 10, 12
 Ra'd, 211
 Rabiâtü'l-Adeviye, 24, 295
 rağbet, X, 6, 47, 49, 178, 281, 282, 284, 289, 290, 291, 349, 360, 372, 374
Râhatü's-sudûr, 178
Râhatü's-sudûr, 43
 Râmtînî, 119
 Ravendî, 43
 Râvendî, 178
Ravzatü'l-müznibîn, 44
 Razevî, 77, 109, 111, 115, 120, 126, 127, 197, 198, 199, 200, 203, 214, 216, 217, 225, 230, 233, 234, 238, 244, 248, 253, 258, 267, 269, 273, 274, 319, 321, 326, 331, 332, 337, 370
Resâ'il, 53
Reşehâtu 'Ayni'l-hayât, 54
 Resul-i Ekrem, 106
 rezzâk, X, 5, 132, 221, 222, 223, 224, 372, 374
 Richard Hartmann, 9
Risâle-i Semerkandiyîye, 44
 riya, 6, 62, 143, 333, 336, 337, 338, 374
 riyazet, X, 1, 6, 9, 37, 38, 47, 261, 318, 346, 347, 349, 365, 374
 rızâ, 5, 6, 17, 61, 62, 65, 69, 314, 315, 316, 323, 372, 374
 Rızâ Kulî Hân Hidâyet, 111
 Rıza Şâfi-yî Kedkenî, 79
 rızık, 6, 191, 195, 221, 223, 252, 253, 261, 267, 299, 300, 312, 317, 372, 374
Rubâbnâme, 47
 Ruhbanlık, 9
 Rum, 30, 107, 108
 Rûm, 282, 309
Rumûzü'l-enbiyâ, 124
 Rüstem-i Zâl, 373
 Ruveym b. Ahmed, 37
 rüya, 6, 8, 34, 70, 132, 133, 268, 372, 374
 Rûzbihân-i Baklî, 44
 Sa'dî, 46, 169, 170, 171, 383
Sad Meydân, 34, 64, 384
 Sadeddîn-i Humevî, 45
 Sadreddîn-i Konevî, 29
 safâ, 6, 19, 208, 371, 372, 374
 Safeviyye, 47
 saff-ı evvel, 1
 Safiyyüddîn Erdebilî, 47
 Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, 34
 sahâbe, 19
 Saîd-i Nefisî, 79, 171, 173, 187, 378, 379, 383
 Saîdüddîn-i Fergânî, 30
 Saime İnal Savi, 75, 111
 Şakîk-i Belhî, 34
 Şam, 3, 22, 30, 42, 162, 180
 Şaman, 10
 Samaniler, 38
 Şamanizm, 10
Şathiyyât, 1
 Satürn, 136, 139
 sebk-i Horasânî, 156
 Secde, 211, 351, 356
 Şefânî-yî İsfahânî, 126
 Şeffî, 128
 Şehâbeddîn Am'ak-ı Buhârî, 157
 Şehâbeddîn Sühreverdî, 2, 40
 Sehl et-Tüsterî, 25, 26, 38, 59
 sekr, 10, 28, 35, 37, 42, 50, 61, 66
Şekva'l-garîb, 43
 Selmân-i Sâvecî, 172
 Şemseddin Sâmî, 124
 Şems-i Tebrizî, 30
Senâiâbâd, 126, 127
 Senâi-yî Gaznevî, VI, IX, 5, 27, 43, 45, 46, 51, 52, 75, 76, 87, 109, 121, 126, 127, 132, 134, 158, 159, 160, 184, 197, 371, 377, 378, 379, 383
 Serahs, 81, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 124
 Seri es-Sakatî, 34
 Serî es-Sakatî, 22, 25, 26, 37, 40
Sevânihu'l-uşşâk, 43, 67
 şevk, 6, 33, 34, 62, 132, 311, 312, 372, 374
 Seyfeddîn-i Bâhezerî, 45
 Şeyh Bereke, 43
 Şeyh Ebû Yûsuf el-Hemedânî, 89
 Şeyh Nâşir ed-Dîn, 77
Seyrî der Mulk-i Senâi, 128
Seyrû'l-'ibâd ile'l-me'âd, 109, 124, 125, 126, 131, 379
 Seyyâhîn, 22
 Seyyâriyye, 38, 39, 66
 Seyyid Fazl b. Tâhir el-Hüseynî, 111
 Seyyid Hasan-ı Gaznevî, 98
 Seyyid Haydar Âmulî, 30
 Seyyid Nî'metullâh Kirmânî, 47
 Şi'i, 98
 Şîî, 29, 113
 Sikat el-Mülk Tâhir b. Ali, 80, 87, 114
 Sikat el-Mülk Tahir b. Ali, 92
 şikâyet, X, 6, 41, 106, 132, 149, 158, 170, 171, 247, 249, 250, 251, 322, 333, 372, 374

- Şikeftiyye, 22
Silsiletü 'z-zeheb, 173
 Sirâceddîn-i Urmevî, 30
Sirâcü 's-sâirîn, 44
 sırr-ı hakikat, 5, 6, 372, 374
Siyâsetnâme, 179
 Su'îyye, 22
 Şu'arâ, 75, 134, 321, 377
 sûfetü'l-kafâ, 19
 sûfî, VI, X, XI, 1, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23,
 24, 27, 28, 29, 33, 36, 37, 38, 41, 45, 55, 57,
 60, 64, 65, 66, 70, 74, 77, 150, 169, 208, 213,
 268, 280, 342, 361, 371, 372
 Süfyân es-Sevrî, 37
 Sühreverdî el-Maktûl, 2
 şükür, X, 6, 33, 34, 59, 85, 126, 132, 178, 246,
 247, 248, 249, 292, 323, 372, 374
 Sultan İbrahim, 81, 82, 86, 114, 371
 Sultan III. Mesud, 80, 82, 86, 87, 91
 Sultan Sebüktekin, 30
 Sultan Sencer, 98, 99, 100, 113, 114, 130
 Sultan Veled, 46, 47, 377
 sülûk, 19, 29, 31, 33, 38, 58, 70, 71, 115, 120,
 260, 261, 319, 345, 352
 sun', 372
 Sünnî, 29, 113
 Şûrâ, 18, 134, 365, 378
 Tâhâ, 203, 211, 254, 273, 281, 323, 327, 369
Tahrîmetü 'l-kalem veya Tecrübetü 'l-'ilm, 126,
 131
 takdîs, 6, 229, 374
 Takî-yi Kâşî, 111
 takva, X, 5, 6, 33, 34, 59, 62, 137, 268, 317,
 327, 328, 329, 330, 342, 372, 374
Târîh-i Beyhakî, 182
Târîh-i Edebiyyat, 79
Târîh-i Mes'ûdî, 182
Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve der Zebân-i
Farsî, 79
Tarîku 't-tahkîk, 109, 127, 128, 129, 130, 131,
 379
Tâsînü 'l-ezel, 38
 tazarru ve acz, 6, 132, 372, 374
 Tecerrüd, 11
 tecrîd, X, 6, 257, 258, 261, 372, 374
 tefekkür, X, 6, 33, 34, 37, 57, 62, 94, 145, 199,
 220, 238, 283, 361, 362, 363, 372, 374
Temhîdât, 43, 119, 168, 379
 tenâkuz-u dâreyn, 6, 372, 374
 Tevbe, 211, 216, 245, 246, 327
 tevekkül, X, 4, 5, 6, 11, 17, 31, 32, 34, 35, 62,
 69, 126, 132, 190, 246, 264, 265, 266, 267,
 329, 372, 374
 tevhîd, 5, 34, 36, 37, 39, 41, 44, 63, 66, 89, 118,
 120, 164, 177, 190, 191, 192, 212, 258, 261,
 265, 304, 372, 374
Tezkîretü 'l-evliyâ, 18
Tezkîretü 'ş-şu'arâ, 75, 111, 115
The Mystics of Islam, 18
 Tor Andrae, 9
 Totemistler, 10
Tuhfetü 'l-'Irâkeyn, 162
Tuhfetu 'l-'Irâkeyn, 67, 124
 Tûr, 205, 221
 Türkistan, 30
 Ubeyd-i Zâkânî, 172
 ubûdiyyet, X, 6, 32, 320, 321, 372, 374
 Ulgan Bai, 10
Ünsü 't-tâ'ibîn, 44, 53
 Unsurî, 156, 161
Usûl-i Aşere, 34
 vahdet, X, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 24, 45, 46, 60, 69,
 71, 72, 121, 123, 132, 136, 162, 191, 200,
 205, 207, 213, 264, 309, 316, 319, 345, 372,
 373, 374
 vahdet-i vücûd, 2, 4, 10, 24, 46, 60, 71, 72, 121,
 123, 200, 207
 vecd, X, 4, 6, 8, 10, 11, 17, 26, 27, 30, 35, 50,
 51, 58, 61, 66, 135, 200, 244, 318, 324, 325,
 326, 374
 vecd ve hal, X, 6, 374
 Venüs, 136, 139
 Vezir Tâhir b. Alî, 91
 Von Kremer, 9
 vücûd ve adem, X, 5, 6, 372, 374
 Whinfield,, 9
 Yahudi, 8, 11, 216
 Yahyâ, 13, 25, 26, 38, 73, 97
 Yahya b. Hâlid el-Bermekî, 182, 387
 Yahya b. Muâz er-Râzî, 38
 Yâsîn, 230, 300
 Yehova, 11
 Yemînü'd-Devle Behrâmşâh b. Mesud, 81
 Yoga, 10
 Yunan, 8, 9
 Yûnus, 211
 Yusuf, 38, 91, 103, 135, 143, 153, 166, 167,
 199, 211, 224, 244, 281, 307, 326, 333, 386
 Yûsuf, 89, 143, 211, 273
 Yusuf b. Ahmed-i Şâlâncî, 91
 Yusuf b. El-Haddâdî, 103
 Yuzasef, 12
 zâhid, 19, 20, 61, 62, 64, 65, 68, 73, 268, 281,
 374
 Zekeriyya, 14
 Zekeriyyâ, 13
 Zerdüş, 47, 48, 133
 Zerdüşlük, 8
 zikir, X, 4, 6, 30, 32, 34, 36, 54, 59, 69, 132,
 238, 239, 240, 241, 248, 295, 361, 362, 372,
 374
Zübdetü 'l-hakâ'ik fî Keşfi 'd-dekâ'ik, 43
 zühd ve zâhid, 6, 372, 374
 Zuhuf, 211
 Zümer, 138, 149, 208, 211, 217, 250, 296, 302,
 305
 Zünnûn el-Mısrî, 9, 12, 20, 22, 25, 34, 36, 59

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Nurdan KABAN
Doğum Yeri ve Tarihi	15.07.1977
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	- Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü - Anadolu Üniversitesi İktisad Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü - Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü - Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi İngilizce Öğretmenliği Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	- Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü
Bildiği Yabancı Diller	Farsça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	- <i>Gulâm Huseyn Sâîdî'nin Hayatı, Tiyatro Eserleri, Dahhâk İsimli Tiyatro Eserinin Çevirisi ve Tahlili</i> (Yüksek Lisans Tezi) - “Sâ’-dî-yi Şîrâzî’den Bir Gazel” İsimli makale. - Çeviri Kitap: <i>Tahire, Sevgili Tahire’m</i> - Çeviri Kitap: <i>Dahhâk</i>
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	- Sağlık Bakanlığı Aşkale İlk Yardım İstasyonu - Sağlık Bakanlığı Erzurum Numune Hastanesi - Sağlık Bakanlığı Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi-Uluslararası Hasta Birimi - Sağlık Bakanlığı Erzurum Şehir Hastanesi-Uluslararası Hasta Birimi
İletişim	
E-Posta Adresi	nurdankaban@hotmail.com
Tarih	02.11.2020